

गूजरातपुरातत्त्वमन्दिरग्रन्थावली

आचार्यश्रीसिद्धसेनदिवाकरप्रणीतं

पं- तितर्क-प्रकरणम्

जैनश्वेताम्वर-राजगच्छीय-प्रद्युम्नस्वरिशिष्य-तर्कपञ्चानन-
श्रीमद्-अभयदेवस्वरिनिर्मितया तत्त्वबोधविधायिन्या
व्याख्यया विभूषितम् ।

तृतीयो विभागः ।

(प्रथमकाण्डान्तः)

गूजरातविद्यापीठप्रतिष्ठितपुरातत्त्वमन्दिरस्थेन

संस्कृतसाहित्य-दर्शनशास्त्राध्यापकेन

पं० सुखलालसंघविना

प्राकृतवाङ्मयाध्यापकेन जैनन्याय-व्याकरणतीर्थ-

पं० बेचरदासदोशिना च

पाठान्तर-टिप्पण्यादिभिः परिष्कृत्य संशोधितम् ।

गूजरातपुरातत्त्वमन्दिर

अमदावाद

गुजरातपुरातत्त्वमन्दिरग्रन्थावली

आचार्यश्रीसिद्धसेनदिवाकरप्रणीतं

पं-नाततर्क-प्रकरणम् ।

जैनश्वेताम्बर-राजगच्छीय-प्रद्युम्नस्वरिशिष्य-तर्कपञ्चानन-
श्रीमद्-अमयदेवस्वरिनिर्मितया तन्त्रबोधविधायिन्या
व्याख्यया विभूषितम् ।

तृतीयो विभागः ।
(प्रथमकाण्डान्तः)

गुजरातविद्यापीठप्रतिष्ठितपुरातत्त्वमन्दिरस्थेन
संस्कृतसाहित्य-दर्शनशास्त्राध्यापकेन
पं० सुखलालसंघविना
प्राकृतवाङ्मयाध्यापकेन जैनन्याय-व्याकरणतीर्थ-
पं० बेचरदासदोशिना च
पाठान्तर-टिप्पण्यादिभिः परिष्कृत्य संशोधितम् ।

गुजरातपुरातत्त्वमन्दिर
अमदावाद

विज्ञापन

गूजरातपुरातत्त्वमंदिरनी प्रबंधसमितिना संवत् १९८३ ना मागशर सुद ९ ना बीजा
ठराव मुजव आ पुस्तक प्रसिद्ध करवामां भावे छे.

भाद्रपद १५ }
संवत् १९८३ }

प्रकाशक

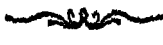
प्रकाशकः—श्यामलाल ह. भगवती कामचलाच महामात्र, गूजरातविद्यापीठकार्यालय,

अमदावाद

मुद्रकः—रामचंद्र येसू शेळगे, निर्णयसागर प्रेस, नं. २६-२८, फोल्माट लेन, मुंबई

टीका-टिप्पण्युपयुक्तावतरणस्थानानां सङ्केताः ।

अनुयोग०	अनुयोगद्वारसूत्रम् ।
अभिधानप्य०	अभिधानप्यदीपिका (पालीशब्दकोशः)
आप्तमी० आप्तमीमां० }	आप्तमीमांसा ।
तत्त्वार्थटी०	तत्त्वार्थसूत्रटीका ।
तत्त्वोपप्लवः दशवै० निर्यु०	दशवैकालिकसूत्रनिर्युक्तिः ।
धर्मसं०	धर्मसंग्रहः (बौद्धः) ।
नयचक्र० लि० फो०	नयचक्रम् असदीया लिखितप्रेसकोपी ।
नयोप०	नयोपदेशः ।
न्यायप्र० सू०	न्यायप्रवेशसूत्रम् ।
न्यायप्रवेशसू० घृ०	न्यायप्रवेशसूत्रवृत्तिः ।
न्यायवि० न्यायविन्दुप्र० }	न्यायविन्दुप्रकरणम् ।
न्यायघा० ता० टी० न्यायवार्तिकता० }	न्यायवार्तिकतात्पर्यटीका ।
न्यायाव०	न्यायावतारः ।
पञ्चास्तिका०	पञ्चास्तिकायः ।
प्रमाणनयत०	प्रमाणनयतत्त्वालोकालङ्कारसूत्रम् ।
प्रवचनसारः	
प्रशस्त० कं०	प्रशस्तपादभाष्यम् कन्दलीसमेतम् ।
घृ०	घृहृताडपत्रम् ।
घोषिचर्याव० प्रज्ञापार०	घोषिचर्यावतारः प्रज्ञापारमितापञ्जिकासमेतः ।
भगवती० भगवती० सू० भगवती० टी० }	भगवतीसूत्रम् टीकासमेतम् ।
मज्झिमनिकायः मध्यमकवृ० प्रत्ययप० आर्यसत्य० प्र० }	मध्यमकवृत्तिः मध्यमकफारिका प्रत्ययपरीक्षा- प्रकरणम्, आर्यसत्यपरीक्षाप्रकरणम् ।
महायानसूत्रालङ्कारः	
राजघा०	राजवार्तिकम् ।
ल०	लघुताडपत्रम् ।
लौकिकन्याया० भा०	लौकिकन्यायाञ्जलिः, भागः ।
विशेषा० वृ० घृ०	विशेषावश्यकवृहृत्तिः ।
विशेषाव० भा०	विशेषावश्यकभाष्यम् ।
शास्त्रदीपिका युक्तिबोध- प्रपूरणीसिद्धान्त०	शास्त्रदीपिका युक्तिबोधप्रपूरणी- सिद्धान्तचन्द्रिकाव्याख्यायुता ।

शिक्षासमु० परि०
सम्मति० द्वि० का०
सप्तमङ्गीत०
सिद्धिवि० टी० लि०

सुत्तनिपातः

सुमङ्गलविलासिनी

सामञ्जसफलसुत्तव०

सूत्रक० टी०

स्थाना० सू०

स्फोटसि०

स्फोटसिद्धिन्यायविचारः }
अनन्त०

शिक्षासमुच्चयः परिच्छेदः ।

सम्मतिर्कप्रकरणम् द्वितीयं काण्डम् ।

सप्तमङ्गीतरङ्गिणी ।

सिद्धिविनिश्चयटीका लिखितप्रेसकोपी गूजरात-
पुरातन्त्रमन्दिरसत्का ।

सामञ्जसफलसुत्तवर्णना ।

सूत्रकृताङ्गसूत्रम् टीकासहितम् ।

स्थानाङ्गसूत्रम् ।

स्फोटसिद्धिन्यायविचारः अनन्तशयनग्रन्थमाला ।

विषयानुक्रमः ।

विषयः	पृष्ठम्
५ गाथाव्याख्या ।	३१७-३७८
पर्यायास्तिकैकप्रकृतिकानाम् ऋजुसूत्रादीनां शुद्धाशुद्धभावेन विभजनम् ।	३१७
ऋजुसूत्रविषयतया क्षणभङ्ग-विज्ञानमात्र-शून्यवादानामुपक्षेपः ।	३१८-३७८
१ क्षणभङ्गवादः ।	३१८-३४९
पूर्वपक्षः—स्थैर्यवादिभिः क्षणभङ्गस्य निराकरणम् ।	३१८-३२१
उत्तरपक्षः—चौद्वैः क्षणभङ्गस्य साधनम् ।	३२१-३४९
२ ऋजुसूत्रपदस्य द्वितीयां व्याख्यामाश्रित्य विज्ञप्तिमात्रवादः ।	३४२-३६६
पूर्वपक्षः—बाह्यार्थवादिभिः सौत्रान्तिक-वैभाषिकैः विज्ञप्तिमात्रस्य निराकरणम् ।	३४९-३५४
उत्तरपक्षः—विज्ञानवादिभिर्योगाचारैर्विज्ञप्तिमात्रस्य स्थापनम् ।	३५४-३६६
३ पुनः ऋजुसूत्रपदस्य व्याख्यान्तरमाश्रित्य शून्यवादः ।	३६६-३७८
ऋजुसूत्र-शब्द-समभिरूढ-एवंभूतेषु सौत्रान्तिक-वैभाषिक- योगाचार-माध्यमिकानां समवतारः ।	३७८
६ गाथाव्याख्या ।	३७९-४०६
नयन्निक्षेपाणामपि यथास्वं द्रव्यार्थिक-पर्यायार्थिकरूपतया विभजनम् ।	३७९
१ नामनिक्षेपः ।	३७९
नाम व्याख्याय तत्र सङ्केतविधि-तद्विषययोः प्ररूपणम् ।	३७९
भर्तृहरेर्द्रव्यार्थिकानुसारिणः शब्दब्रह्मदर्शनस्य पूर्वपक्षतया वर्णनम् ।	३७९
तस्य च दर्शनस्य पर्यायास्तिकमतेन प्रतिविधानम् ।	३८४
शब्दार्थयोरनित्यसम्बन्धवादिना स्वपक्षं समुद्धर्तुं मीमांसकसंमत- नित्यसम्बन्धवादस्य निराकरणम् ।	३८६
सिद्धान्तिना शब्दस्य नित्यत्वानित्यत्वपक्षद्वयमाश्रित्य यथायथं द्रव्यार्थिकनिक्षेपरूपत्वव्यवस्थापनम् ।	३८६
२ स्थापनानिक्षेपः	३८७
स्थापनां व्याख्याय मुख्य-प्रतिनिव्योभेदाभेदपक्षद्वयेऽपि तस्या द्रव्यार्थिकनिक्षेपरूपत्वव्यवस्थापनम् ।	३८७
३ द्रव्यनिक्षेपः ।	३८७
द्रव्यं व्याख्याय तत्र द्रव्यार्थिकनिक्षेपत्वभावनम् ।	३८७
द्रव्यार्थिकनिक्षेपेण भावनिक्षेपसंमतस्य क्षणभङ्गस्य विस्तरेण अनेकधा निरासः ।	३८७
द्रव्यनिक्षेपविषयस्य द्रव्यस्य आगमोक्तरीत्या स्वरूपवर्णनम् ।	४०५
४ भावनिक्षेपः ।	४०६
भावं व्याख्याय तत्र पर्यायार्थिकत्वकथनम् ।	४०६
७ गाथाव्याख्या ।	४०७
द्रव्य-पर्याययोरन्योन्यव्याप्तिरूपतये निरपेक्षनयाश्रितवचसामसत्यत्व- कथनम् ।	४०७
८ गाथाव्याख्या ।	४०८
द्रव्य-पर्याययोरन्योन्यसम्भ्रतवसूचनाय ज्ञानानेकान्तवर्णनम् ।	४०८

विषयः	पृष्ठम्	पङ्क्तिः
९ गाथाव्याख्या ।	४०८	
वस्तुगत्या क्लृप्तात्मक एव तत्त्वे नयद्वयविषयविवेकस्य विषयक्षेत्रानुत्वासिद्धान्तम् ।	४०८	१३
१० गाथाव्याख्या ।	४०९	
विषयक्षेत्रानुत्वास्य नयद्वयविषयविवेकस्य विशदीकरणम् ।	४०९	१
११ गाथाव्याख्या ।	४०९	
निरपेक्षनयद्वयमेकमेव वस्तु यथा यथा मन्यते तथा विमल्य वर्णनम् ।	४०९	१७
१२ द्वादशगाथाव्याख्या ।	४१०-४१५	
अन्योन्यमुक्तयोर्द्वय-पर्याययोर्नास्तित्वोक्तिपूर्वकमुत्पाद-व्यय-भ्रौ- व्याणां द्रव्यलक्षणत्वेन वर्णनम् ।	४१०	२
उत्पाद-व्यय-भ्रौव्याणां परस्परव्याप्यत्वसमर्थनम् ।	४१०	१४
१३ गाथाव्याख्या ।	४१५	
स्वतन्त्राणामुत्पाद-व्यय-भ्रौव्याणां द्रव्यलक्षणत्वाभावात् प्रत्येकं नयद्वयस्य मिथ्यात्वकथनम् ।	४१५	२५
१४ गाथाव्याख्या ।	४१५-४१६	
इत्युत्पाद-व्यय-भ्रौव्याणां द्वयोरेव नययोरन्योन्यसव्य- पेक्षयोस्त्वत्त्वप्रतिपादनम् ।	४१५	३४
१५ गाथाव्याख्या ।	४१६	
निरपेक्षप्राहित्वे मूलनयवदुत्तरनयानामपि मिथ्यात्ववर्णनम् ।	४१६	९
१६ गाथाव्याख्या ।	४१६	
सङ्गहादीनां मूलनयप्राहित्वान्नोभयवादप्रज्ञापकत्वमिति प्रदर्शनम् ।	४१६	२१
१७-१८ गाथाव्याख्या ।	४१७	
नित्यानित्यैकान्तपक्षद्वयेऽप्यात्मनि संसारसुख-दुःखादेरनुपपत्ति- प्रदर्शनम् ।	४१७	१
१९ गाथाव्याख्या ।	४१८	
एकान्तपक्षे चात्मनि कर्मणो बन्ध-स्थितिकारणानुपपत्तिप्रकटनम् ।	४१८	१
२० गाथाव्याख्या ।	४१८-४१९	
एकान्तवादे बन्धाभावेन तन्मूलकसंसारनिवृत्त्यादेरनुपपत्ति- प्रकाशनम् ।	४१८	२९
२१ गाथाव्याख्या ।	४१९-४२०	
सर्वेषामपि नयानामन्योन्याऽनिश्चितत्वे मिथ्यात्वम् अन्योन्यनिश्चितत्वे पुनः सम्यक्त्वमिति प्रतिपादनम् ।	४१९	१३
२२-२३-२४-२५ गाथाव्याख्या ।	४२०-४२१	
प्रत्येकं नयेषु मिथ्यात्वेऽपि समुदितेषु सम्यक्त्वस्य रक्षावलीढघान्तेन समर्थनम् ।	४२०	२६
२६ गाथाव्याख्या ।	४२२	
दृष्टान्तोपन्यासप्रयोजकानां तद्वृत्तानां परिगणनम् ।	४२२	१
२७ गाथाव्याख्या ।	४२२-४२९	
दृष्टान्तस्य साध्यसमतां वदतामेकान्तवादिनां निरासाय पञ्चानां निर्देशः ।	४२२	११
सांख्यमिमतत्त्वेनोपन्यस्तस्य सत्कार्यवादस्य निरसनम् ।	४२३	५

विषयः	पृष्ठम्
२ सांख्यविशेषमतत्वेनोपन्यस्तस्य कारणात्मकपरिणामवादस्य निरसनम् ।	४२३
३ वैशेषिकाभिमतत्वेनोपन्यस्तस्यासत्कार्योत्पत्तिवादस्य निरसनम् ।	४२४
४ बौद्धाभिमतत्वेनोपन्यस्तस्य 'कारणाद् विभ्रं कार्यं तत्रासदेव' इति वादस्य निरसनम् ।	४२४
५ अपराभिमतत्वेनोपन्यस्ते अद्वैतवादे निरसनीये सर्वेषां तत्त्व- द्रव्य-प्रधान-शब्दब्रह्माद्वैतवादानां निरसनम् ।	४२८
२८ गाथाव्याख्या ।	४२९
स्ये स्वऽश्वे सत्यानामपि नयानां परांशविचालने मिथ्यात्वात् समयघ्नः सापेक्षावधारणं करोतीति वर्णनम् ।	४२९
२९ गाथाव्याख्या ।	
सर्धस्यापि वस्तुनोऽभेदरूपेण द्रव्यार्थिकपरिच्छेद्यस्यैव भेदरूपेण पुनः पर्यायार्थं नपरिच्छेद्यत्वाभिधानम् ।	४२९
३० गाथाव्याख्या ।	४३०
शब्दार्थगतत्वेन पर्यायस्य द्वैविध्यं प्रदर्श्य तस्य द्विविधस्यापि पुनर्भेदाभेदरूपेण विवेचनम् ।	४३०
३१ गाथाव्याख्या ।	४३०
एकस्यैव वस्तुनस्त्रैकालिकानन्तशब्दार्थपर्यायशालितयाऽनन्त- प्रमाणत्वेन सर्वात्मकत्वाख्यानम् ।	४३०
३२ गाथाव्याख्या ।	४३०-४४०
व्यञ्जनार्थपर्यायभावनया पुरुषस्य भेदाभेदात्मकत्वसमर्थनेन वस्तुमात्रस्याऽनेकान्तरूपत्वसूचनम् ।	४३०
व्यञ्जनपर्यायप्रसङ्गेन वाचकशब्द-वाच्यतत्सम्बन्धयोस्त्वरूपमीमांसा ।	४३१
वर्णेषु वाचकत्वं व्युदस्य स्फोटे तत्प्रतिपादयतो वैयाकरणमतस्य वर्णनम् ।	४३१
वर्णेषु वाचकत्वमभ्युपगम्य स्फोटे तन्निरस्यतो वैशेषिकमतस्य वर्णनम् ।	४३३
सानुपूर्विकनित्यवर्णवाचकत्वपरं मीमांसकमतमुपन्यस्य तन्निरसनम् ।	४३५
वाच्य-वाचकयोः सम्बन्धस्य नित्यत्वं निषिध्य तस्य कृतकत्व- व्यवस्थापनम् ।	४३६
अनुमानाच्छब्दस्य प्रमाणान्तरत्वप्रसाधनम् ।	४३७
परकल्पितां वर्णानां नित्यतां तत्पदादिप्रक्रियां च प्रदूष्या- ऽनेकान्तदृष्ट्या शब्द-तदर्थसम्बन्धयोः स्वरूपनिरूपणम् ।	४३९
३३ गाथाव्याख्या ।	४४०
पुरुषस्य भेदाभेदेकान्ताभ्युपगमेऽभावरूपतापत्त्या दूषणम् ।	"
३४ गाथाव्याख्या ।	४४०
पुरुषे शब्दार्थपर्यायाभ्यां भेदाभेदरूपत्वस्य व्यवस्थापनम् ।	"
३५ गाथाव्याख्या ।	४४१
वस्तुनोऽनेकान्तात्मकत्वेऽप्येकान्तरूपत्वं वदतोऽप्रमाणत्व- ख्यापनम् ।	"
३६ गाथाव्याख्या ।	४४१-४४६
सप्तभङ्गीस्वरूपविचारणा ।	"
मूलमङ्गत्रयं विवेच्य तत्समर्थकानां षोडशानामपेक्षाभेदानां व्यावर्णनम् ।	४४३-४४६

विषय	पृष्ठम्	पङ्क्तिः
३७ गाथाव्याख्या ।	४४६	
चतुर्थमङ्गनिरूपणम् ।	४४६	
३८ गाथाव्याख्या ।	"	
पञ्चममङ्गप्रदर्शनम् ।	४४६	
३९ गाथाव्याख्या ।	४४७	
षष्ठमङ्गप्रदर्शनम् ।	४४७	
४० गाथाव्याख्या ।	"	
सप्तममङ्गप्रकाशनम् ।	"	
४१ गाथाव्याख्या ।	४४८	
सप्तानां मङ्गानामर्थनये शब्दनये च यथासम्भवं विभजनम् ।	"	
४२ गाथाव्याख्या ।	४४८-४४९	
केवलपर्यागार्थिकनयस्य मतमुपदर्श्य तस्याऽपूर्णत्वामिधानम् ।	"	
४३ गाथाव्याख्या ।	४४९	
केवलद्व्यर्थिकनयमतस्य प्रदर्शनम् ।	"	
४४ गाथाव्याख्या ।	४४९-४५०	
केवलद्व्यर्थिकनयमतस्याऽप्यपूर्णत्वमिति प्रदर्शनेन चस्तुतो भेदाऽभेदरूपत्वसूचनम् ।	४४९	
४५ गाथाव्याख्या ।	४५०	
पुरुषदृष्टान्ते भेदाऽभेदात्मकत्वपरिणतिर्वाह्यप्रत्यक्षेण सिद्धेति प्रदर्शनम् ।	४५०	
४६ गाथाव्याख्या ।	४५०-४५२	
आध्यात्मिकप्रत्यक्षतोऽपि तत्र दृष्टान्ते यथा भेदाऽभेदात्मकत्व- सिद्धिस्तथा दार्ष्टान्तिके जीवेऽपि तद्योजनम् ।	४५०	
उत्पाद-व्यय-ध्रौव्यात्मकतया जीवतत्त्वस्य साधनम् ।	४५१-४५२	
४७ गाथाव्याख्या ।	४५२	
जलदुग्धदृष्टान्ते जीव-कर्मणोरविभागकथनम् ।	४५२	
४८ गाथाव्याख्या ।	४५३	
जीव-कर्मणोरन्योन्यानुप्रवेशेन तदाश्रितज्ञानादिरूपादीनामपि परस्परऽनुप्रवेशवर्णनम् ।	"	
४९ गाथाव्याख्या ।	"	
परस्परऽनुप्रवेशादात्म-पुद्गलयोः कथञ्चिदेकत्वस्य अनेकत्वस्य चोपपादनम् ।	४५३	
५० गाथाव्याख्या ।	४५३-४५४	
आत्म-पुद्गलयोर्वस्तुतो बाह्याभ्यन्तरविभागाभावेऽपि अभ्यन्तर- व्यपदेशस्य मनोनिमित्तकत्वेन समर्थनम् ।	४५३	
५१-५२ गाथाव्याख्या ।	४५५	
निरपेक्षयोर्द्व्यस्तिक-पर्यायास्तिकयोर्मतेन यथा यथा कर्मधन्धतत्फलप्ररूपणा भवति तथोपवर्णनम् ।	"	
५३ गाथाव्याख्या ।	४५५-४५६	
सापेक्षनयद्वयस्य चिद्विज्ञानां वचसां स्वसमय- प्ररूपणात्कर्मसमतां च सापेक्षनयद्वयस्य चिद्विज्ञानां वचसां स्वसमय- प्ररूपणात्कर्मसमतां च सापेक्षनयद्वयस्य चिद्विज्ञानां वचसां स्वसमय- प्ररूपणात्कर्मसमतां च सापेक्षनयद्वयस्य चिद्विज्ञानां वचसां स्वसमय- प्ररूपणात्कर्मसमतां च	४५५	
सापेक्षनयद्वयस्य चिद्विज्ञानां वचसां स्वसमय- प्ररूपणात्कर्मसमतां च	४५६	
सापेक्षनयद्वयस्य चिद्विज्ञानां वचसां स्वसमय- प्ररूपणात्कर्मसमतां च	"	

संपादकीय निवेदन.

आ त्रीजो भाग विद्वानो समक्ष उपस्थित करतां संकल्पनी आंशिक सिद्धिने लीधे अमने कांडक भार हळवो थयानो अनुभव थाय छे अने जाणे तेदले अंशे थारु उतर्यो होय तेम भासे छे. वे वर्षे पहेलां आ भागने लगतुं संशोधनकार्य प्रारंभेलुं अने जो ते सतत चालु रहुं न होत तेम ज पुरातत्त्वमंदिर अने अन्य विद्यारसिक मित्रो तरफथी अमारें जोइती वधी मदद बखतसर मळती रही न होत तो बीजा भाग पछी एक ज वर्षेने अन्तरे आ भाग प्रसिद्ध करवानो जे प्रसंग मळ्यो छे ते कदी न मळत.

प्रस्तुत भागमां आवता ग्रन्थ अने तेना संशोधनने लगती फेटलीक खास वावतोनुं स्पष्टीकरण अही करी देतुं आवश्यक छे. ग्रन्थने लगती मुख्य वे वावतो छे:—(१) मूळ गाथाना परिमाण संबंधी अने (२) टीकागत अशुद्धि संबंधी.

(१) पहेला कांडनी ५४ गाथाओमांथी प्रथमनी ४ गाथाओ प्रसिद्ध थयेल पहेला अने बीजा भागमां आवेली छे अने वाकीनी ५० गाथाओ आ त्रीजा भागमां आवी जाय छे अने ए रीते आ भागमां आसुं प्रथम कांड पूर्ण थाय छे. मूलकार श्रीसिद्धसेनदिवाकरे आसा प्रथम कांडमां नयनी सूक्ष्म, व्यवस्थित अने विशद मीमांसा करी छे तेम ज टीकाकार श्रीअभयदेवे अति-विस्तृत दार्शनिक विविध विषयोनी चर्चा द्वारा ए मीमांसाने बहु ज पल्लवित करेली छे. आ त्रीजो भाग प्रकाशित थवाथी मूलकार अने टीकाकारना नयसंबंधी संक्षिप्त तेम ज विस्तृत ऊहापोहने संपूर्णपणे जाणवातुं साधन प्राप्त थाय छे.

(२) प्रस्तुत भागमां पांचमीथी चोपन सुधीनी पचास गाथाओनी टीका आवी जाय छे. तेमां बीजी वधी गाथाओ करतां पांचमी अने छट्टी ए वे गाथाओनी टीका घणी मोटी छे. तेमां थ वळी छट्टी करतां पांचमीनी टीका तो वधारे मोटी छे. आ भागना लगमग वे तृतीयांश पांचमी अने छट्टी ए वे गाथानी टीकाथी ज रोकाएल छे अने पांचमी गाथानी टीकाथी एक तृतीयांश करतां वधारे रोकाएल छे. पांचमी गाथानी टीका जेम विस्तारमां तेम अशुद्धिमां पण वाकीनी वधी गाथाओनी टीका करतां चडे छे. सातमी गाथाथी चोपनमी गाथा सुधीनी टीकामां अशुद्धि बहु ज जुज हती अने जे थोडी हती ते दूर करी शकय तेवी होवाथी तेदला भागमां प्रायः सर्वत्र पाठशुद्धि थइ गइ छे. छट्टी गाथानी टीकामां अशुद्धि जरा वधारे हती पण ते पांचमी गाथानी टीकाना प्रमाणमां बहु ज थोडी कहेवाय ब्यारे पांचमी गाथानी टीका जेदली अने जेवी अशुद्धि तो हजी सुधी एके गाथानी टीकामां जणाइ नथी. बीजा भागमां आवेली बीजी गाथानी टीका जो के बहु अशुद्ध हती छतां तत्त्वसंग्रहनी प्राप्तिने लीधे ते संपूर्णपणे शुद्ध करी छपावी शकाइ. पांचमी गाथानी टीकाने शुद्ध करवा तेवुं कोइ पण साधन छेवट सुधी प्राप्त थयुं नहि.

जेम बीजी गाथानी टीकामां बौद्धदर्शनने लगती चर्चा मुख्य छे तेम पांचमी गाथानी टीकामां पण मात्र बौद्धतत्त्वोनी चर्चा छे. बीजी गाथानी टीकामां चर्चाएलुं प्रकरण जेम अखंडपणे तत्त्वसंग्रहमां मळी आव्युं अने ते बीजी गाथानी टीकाने शुद्ध करवामां सर्वांशे उपयोगी थयुं तेम पांचमी गाथानी टीकामां चर्चाएल सौत्रांतिक, वैभाषिक, योगाचार अने माध्यमिक ए चार बौद्धशाखाना मंतव्योवाळा टीकाकारे उतारी लीधेला मूल प्रकरण ग्रंथो जो, मळी आवे तो ज ए टीकानी अशुद्धि

સર્વાંશે દૂર કરી શકાય. પરન્તુ પ્રયત્ન છતાં તત્ત્વસમ્રહની પેટે અસંહપણે સંમતિની ટીકા સાથે સરલાવી શકાય તેવા વૌદ્ધ કે અન્યદર્શનસંબંધી કોઈ પ્રંથો ઠેઠ સુધી મળ્યા નહિ તેથી પાંચમી ગાથાની ટીકાને સંપૂર્ણપણે શુદ્ધ કરવાનું કામ અમારે માટે અશક્ય જ રહી ગયું.

શ્રીઅમચદેવસૂરિય પાંચમી ગાથાની ટીકામાં પર્યાયાસ્તિકનયનો વિભાગ તેમ જ તેનું ઉત્તરોચ્ચ સૂક્ષ્મપણું દર્શાવવા ઋજુસૂત્ર, શબ્દ, સમભિરૂઢ અને એવંમૂત એ ચાર નયોનું વિસ્તૃત સ્વરૂપ સૌત્રાંતિક આદિ ચાર શાલાઓના જે વૌદ્ધપ્રંથો કે તેના પ્રકરણોને આધારે વર્ણવ્યું તેમ જ ઘટાવ્યું છે તે મૂલ્ય મૂત જ વૌદ્ધપ્રંથો કે તેના ઉપરથી અક્ષરશઃ થયેલ ઉતારાવાળા અન્ય પ્રંથો જ્યાંસુધી ન મળે ત્યાંસુધી પાંચમી ગાથાની ટીકાને સંપૂર્ણ શુદ્ધ કરવી કોઈ પળ રીતે શક્ય નથી. એ ટીકાને શુદ્ધ કરવાના મૌલિક અને મહત્ત્વના સાધનો પ્રાપ્ત ન થયા છતાં તેને શુદ્ધ કરવામાટે અમે ધીજા ઉપલબ્ધ સાધનોનો વહુ છુટથી અને કંટાળ્યા વિના ઉપયોગ કર્યો છે. એ સાધનોમાં અનેક વૌદ્ધ, જૈન અને વૈદિક પ્રંથોનો સમાવેશ થાય છે પરન્તુ તે વધામાં શુદ્ધિકાર્યમાં ઉપયોગી થવાની દૃષ્ટિએ પ્રમેયકમલમાર્ત્તંદનું સ્થાન મુખ્ય છે.

લેખકોનો અસલી પ્રતની લિપિ ધાંચવાનો ભ્રમ, અર્થનું અજ્ઞાન કે તેનો વિપર્યાસ, પઠન-પાઠનનો અભાવ અને પ્રતિના પત્રોનું સંહિતપણું કે અસ્તવ્યસ્તપણું इत्यादि અનેક કારણોને લીધે અશુદ્ધિઓ પળ વિવિધ પ્રકારની ઉત્પન્ન થયેલી છે. એને સુધારવા અમે મુખ્યપણે ત્રણ રીતો અલગાલગ કરેલી છે. (૧) સંમતિટીકાની તેના પૂર્વવર્તી કે ઉત્તરવર્તી સમાનવિપયક પ્રંથો સાથે સરલામણી, (૨) અર્થદૃષ્ટિ અને (૩) ભાષાદૃષ્ટિ. જ્યાં ટીકાને શુદ્ધ કરવામાં અન્ય પ્રંથોની સરલામણીનો ઉપયોગ કર્યો છે ત્યાં પળ અર્થ અને ભાષાદૃષ્ટિ છોડી નથી. પરન્તુ જ્યાં તેવી સરલામણીનું સાધન નથી મળ્યું ત્યાં અર્થદૃષ્ટિને પ્રધાન રાખી ભાષાદૃષ્ટિની મદદથી પાઠશુદ્ધિ કર્ણી છે અને જ્યાં અર્થદૃષ્ટિ પળ કામ ન કરી શકી ત્યાં કેવલ ભાષાદૃષ્ટિનો ઉપયોગ કરી પાઠશુદ્ધિ કર્ણી છે અને ચાલુ સંકેતપ્રમાણે અસલી પાઠને કાયમ રાખી શુદ્ધરૂપે કર્ણેલા પાઠને કોષ્ટકમાં ઢાલ કરેલ છે અને બની શક્યું ત્યાં તે કર્ણેલા પાઠના સંવાદી રહેલો નીચે ટિપ્પણીમાં તે તે પ્રથના નામ સાથે કર્ણા છે.

આ ત્રણે પદ્ધતિઓનો યથાશક્તિ સંપૂર્ણ ઉપયોગ કર્ણા છતાં પળ પાંચમી ગાથાની ટીકા ઘણે સ્થલે ઘણા પ્રમાણમાં અશુદ્ધ અને અસલમ્મ રહી ગઈ છે. જે જે અંશો અમને સંહિત, પુનરુક્ત, વિપર્યસ્ત અને અસંહમ્મ લાગ્યા છે તે વધાનો આદિમાગ (??) અથવા [?? તથા અંતમાગ (??) અથવા ??] આવા ચિહ્નથી અંકિત કર્ણો છે. ઉદાહરણાર્થ જુઓ પૃ૦ ૩૨૨ તથા ૩૩૩ વગેરે. વહુ પ્રયત્નને પરિણામે પાંચમી ગાથાની ટીકાના પૂર્વાર્દ્ધમાંથી તો ઘણી અશુદ્ધિઓ ઓછી થઈ છે પરન્તુ ઉત્તરાર્દ્ધ અને તેમાં ય તેના અંત ભાગમાં મોટી અને સલકે એવી ઘણી અશુદ્ધિઓ રહી જ ગઈ છે.

છટ્ટી ગાથાની ટીકાનો કેટલોક પ્રાથમિક અંશ (પૃ૦ ૩૭૧-૩૮૫) તો તત્ત્વસમ્રહના શબ્દમ્મહા-પરીક્ષાપ્રકરણનો પ્રાયઃ અક્ષરશઃ ઉતારો છે. તેથી એટલો ભાગ તત્ત્વસમ્રહની મદદ દ્વારા તદ્દન શુદ્ધ થયો છે. એટલુ જ નહિ પળ નીચે ટિપ્પણીમાં સરલામણી માટે અપાયેલ તત્ત્વસમ્રહની મૂલ કારિકાઓ અને ક્ષિત્ ક્ષિત્ પંજિકાના અંશોવડે એટલો ભાગ અભ્યાસકો માટે ધીજી ગાથાની ટીકાનો પેટે જ વધારે ઉપયોગી બનેલો છે. એટલા અંશ પછીનો છટ્ટી ગાથાની ટીકાનો ઘાકીનો પૃ૦ ૩૮૬ થી વધારે અંશ મોટે ભાગે વૌદ્ધ મંતવ્યની ચર્ચાથી ભરેલો છે. એ ભાગ સાથે અક્ષરશઃ સરલાવી શકાય તેવો પ્રંથ ન મળવાથી ઘણી અશુદ્ધિઓ દૂર કર્ણા છતાં પળ ક્ષિત્ ક્ષિત્ અશુદ્ધિ રહી ગઈ છે પળ તે પાંચમી ગાથાની ટીકા જેવી ગૂઢ નથી. એકંદર આ ત્રીજા ભાગમાં (પાંચમી ગાથાની ટીકા વાદ્ય-રૂપે તો) અશુદ્ધિઓ વહુ વિરલ રહેવા પામી છે.

હવે પ્રસ્તુત ભાગમાં આવેલ ગ્રંથના સંશોધનની વાવત લઈએ. એ વાવતો મુખ્ય ત્રણ છે. (૧) પ્રતિઓ સંવંધી, (૨) પાઠાન્તરો સંવંધી અને (૩) ગ્રંથાન્તરોના ઉપયોગ સંવંધી.

(૧) પહેલા અને વીજા ભાગના સંશોધન કાર્યમાં જે પ્રતિઓનો ઉપયોગ થયેલો છે તે પ્રતિઓ ઉપરાંત વીજી વે વિશિષ્ટ પ્રતિઓએ આ ત્રીજા ભાગના સંશોધનકાર્યને વહુ સરલ અને મહત્ત્વનું બનાવ્યું છે. એ વે વિશિષ્ટ પ્રતિઓ તે તાહપત્રની છે. વેમાં એક તાહપત્ર લાંબા આકારનું અને ઘીજું ડુંકું છે. તાહપત્રની વન્ને પ્રતિઓ શુદ્ધપ્રાય અને ક્ષતિ ક્ષતિ ટિપ્પણીયુક્ત છે. આ વૃહત્ અને લઘુ વન્ને તાહપત્રોમાં સટીક સંમતિનું ઉત્તરાદ્ધ છે. કારણ કે તેના નંવરો પ્રથમથી શરૂ થઈ અનુક્રમે વધતા જાય છે. આ વન્ને પ્રતિઓના પૂર્વાર્દ્ધવાલાં ઘંડો જેમાં પહેલી ગાથાથી છઠ્ઠી ગાથાની ટીકાના લગભગ અર્ધાંશ સુધીનું પૂર્વાર્દ્ધ હશે તે હજી પ્રાપ્ત થયા નથી. જો એ વન્ને પૂર્વાર્દ્ધના ઘંડો વિનાશના પંજામાંથી વધી કોઈ પણ સ્થળે સચવાઈ રહી ગયા હશે અને ક્યારેક કોઈને પણ સદ્ભાગ્યે મળી આવશે તો આ ઉત્તરાર્દ્ધવાલાં ઘંડોની પેઠે તે ઘંડો પણ અશુદ્ધ રહી ગયેલ ટીકાને શુદ્ધ કરવામાં અમૂલ્ય મદદ આપશે. કેવલ પાંચમી ગાથાની ટીકા પૂરતો પણ તાહપત્રનો ભાગ મળ્યો હોત તો કદાચ એની આટલી જટિલ અશુદ્ધિઓ રહી ન હોત. ઉત્તરાર્દ્ધના જે વે ભાગો સદ્ભાગ્યે પ્રાપ્ત થયા છે તેમાં વૃહત્ તાહપત્રમાં ઉત્તરાર્દ્ધ પૂર્ણ છે એટલે પ્રથમ કાંઠની છઠ્ઠી ગાથાની ટીકાના અધ્યભાગથી લઈ પ્રથમ કાંઠ પૂર્ણ અને દ્વિતીય તથા તૃતીય કાંઠ પણ પૂર્ણ છે. એ વૃહત્ તાહપત્રના કુલ ૩૩૪ પાનાં છે. બ્યારે લઘુ તાહપત્ર ઉપર ઉત્તરાર્દ્ધ પણ પૂર્ણ નથી. એનું પ્રથમ પત્ર ૧૦૧ અને છેલ્લું પત્ર ૧૮૭ મું છે. તેટલા પત્રોમાં ઘીજું કાંઠ પણ અપૂર્ણ છે અને વધે ઘણે સ્થળે ત્રીજો ગુમ થયાં છે તેમ જ ઘણે સ્થળે લીંટીઓની લીંટીઓ ઘસાઈ મુંસાઈ ગયેલી છે. એ વન્ને તાહપત્રના સુંદર અક્ષરોએ, શુદ્ધ પાઠોએ અને મહત્ત્વની ટિપ્પણીઓએ પ્રસ્તુત ભાગના સંશોધનમાં જે મદદ પ્રાપ્ત છે તેને લીધે પાંચમી ગાથાની ટીકામાં રહી ગયેલ અશુદ્ધિઓની શુદ્ધિ જરા ઓછી સંદેહ છે. આગળની અન્ય પ્રતિઓની પેઠે આ તાહપત્રની પ્રતિઓની પણ વિશેષ માહિતી ભવિષ્યમાં આપવાની આશા હોવાથી અત્યારે એટલું જ સૂચવવું ઘસ થશે કે, આ વે તાહપત્રના ઘંડોને લીધે પ્રસ્તુત ત્રીજા ભાગના સંશોધનને વધારે મહત્ત્વ મળ્યું છે અને હવે પછી પ્રસિદ્ધ થનાર વીજા કાંઠનો ચોથો ભાગ અને ત્રીજા કાંઠનો પાંચમો ભાગ પણ આ વે ઘંડોને લીધે જ વધારે મહત્ત્વ પ્રાપ્ત કરશે.

પરંતુ જેમ એક વાજુ ઉપલબ્ધ તાહપત્રના ઘંડો સગવડમાં હમરો કરે છે તેમ વીજી વાજુ, ૧૦ અને ૧૦ પ્રતિનો થોડો સંહિત ભાગ સંશોધનકાર્યમાં માલે છે. ૧૦ ૧૦ વન્ને પ્રતિઓ વધારે-વધારે અશુદ્ધ છતાં ક્ષતિ ક્ષતિ અન્ય વધી પ્રતિઓ કરતાં વધારેમાં વધારે શુદ્ધ છે. એ વન્ને પ્રાપ્ત પ્રતિઓના પાંચમી ગાથાની ટીકાના અંતવાલાં અને છઠ્ઠી ગાથાની ટીકાના આરંભવાલાં કેટલાંક પાનાં ઉપલબ્ધ ન હોવાથી એનું સંહિતપણું સ્વાસ સાલે છે. જો એ વે પ્રતિઓનાં એટલાં પાનાં ક્યારેક ઉપલબ્ધ થાય તો તે તે સ્થળની અશુદ્ધિને અલ્પાંશે દૂર કરવામાં તેનો કિંમતી ઉપયોગ થઈ શકશે.

(૨) પ્રસ્તુત ભાગના સંશોધનમાં પાઠાન્તરનું કાર્ય પ્રથમના વે ભાગો કરતાં કાંઈક જુદું પદ્ધતું મળ્યું છે. પ્રથમના વે ભાગોના સંશોધન વચ્ચે પાઠાન્તરો લીધા પછી તેમાંથી પસંદગી કરવાનો વે છોડી દેવાનો ક્રમ સામાન્ય રીતે એક સરસો રાજીવામાં આવ્યો હતો. બ્યારે પ્રસ્તુત ભાગમાં ક્રમ જાણી જોઈને જ એક સરસો રાજીયો નથી. પ્રસ્તુત ભાગમાં પાંચમી ગાથાની ટીકા અશુદ્ધિ-મૂલ છે અને છઠ્ઠી તથા સાસ કરી સાતમી આદિ વધી ગાથાઓની ટીકા વધારે શુદ્ધ છે. તેથી આ જટિલ અશુદ્ધિઓ જણાઈ ત્યાં ત્યાં પ્રતિઓમાંથી મળેલા તદ્દન ઓછા જણાતા પાઠાન્તરો પણ

નીચે નોંધ્યા છે—જેથી તે તે શ્લોકોમાં સઘલી પ્રતિઓ એક સરસી રીતે કેવી અને કેટલી વિલક્ષણ વિલક્ષણ રીતે અશુદ્ધ થઈ ગઈ છે તે અભ્યાસીને માલુમ પડે અને અશુદ્ધિની उत्पत्ति કેમ થાય છે? તે ધ્યા પછી કેમ વધે છે? તેમ જ ઘણીવાર શુદ્ધ કરવા જતાં હલટી અશુદ્ધિ કેમ આવે છે? એનું સૂક્ષ્મ જ્ઞાન અશુદ્ધિનો ઇતિહાસ લખનાર વિદ્વાનને યવા પાઠાન્તરો ઉપરથી થઈ શકે. તેમ જ કોઈ અભ્યાસીને ય અશુદ્ધ જણાતા વિવિધ પાઠાન્તરો ઉપરથી કાલાન્તરે શુદ્ધ પાઠ કલ્પવાની પ્રેરણા મળે—આથી હલટું જે ભાગ તદ્દન શુદ્ધ અગર શુદ્ધપ્રાય છે ત્યાં પ્રતિઓમાંથી મઠી આવેલા અનેક પાઠાન્તરોમાંથી જે ઉપયોગી હાગ્યાં તે જ વહુધા રાખ્યાં છે અને અન્તર્ગઠુ જેવા અનુપયોગી જણાયેલાં પાઠાન્તરો તદ્દન છોડી દીધા છે.

(૩) પહેલા વે ભાગના સંશોધનમાં ઉપયોગ નહીં કરાયેલ યવા પણ અનેક પ્રયોનો પ્રસ્તુત ધ્યાના સંશોધનમાં ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો છે. ટીકામાં આવેલ અવતરણોના મૂલ સ્થાન વતાવવા, પ્રતિપાઠ વિપયની અને પાઠની સરલામણી કરવા, કસિપત શુદ્ધ પાઠનો સંવાદ આપવા, યક જ વિપયને મિત્ત મિત્ત દર્શનના પ્રયકારો કે યક જ દર્શનના મિત્ત મિત્ત સમય માર્ગી પ્રયકારો કેવી કેવી રીતે વર્વે છે તે જણાવવાં કોઈ પણ વિપય પરત્વે અભ્યાસીની દૃષ્ટીને વ્યાપક વનાવી તેના અભ્યાસનો સાર્ગ ઘઘારે સરલ કરવા અને કયા પ્રય કે કયા પ્રયકાર ઉપર કોની કોની કેટકેટલી અસર પડી છે તેનું પ્રથક્કરણ કરવાની સરલતા કરી આપવા યમ અનેક દૃષ્ટિથી પ્રેરાઈ પ્રસ્તુત ભાગના સંશોધનમાં કરાયેલો પ્રચુરપ્રયોગનો ઉપયોગ અભ્યાસકો આપોઆપ જોઈ શકયો.

પ્રસ્તુત ભાગના સંશોધનમાં અનેક પ્રયનો ઉપયોગ કર્યા હતાં પણ યક મહત્વપૂર્ણ પ્રયનો ઉપયોગ કરવો માર્ગી રહી ગયો છે. વૌદ્ધમિત્તુ ધર્સકીર્તિમણીત દેતુવિન્દુના ઘુર્લમ વિવરણની ઝીર્ણ ટાહપત્રની પ્રતિ પ્રાપ્ત થયાનું સૂચન અમે સમતિના દ્વિતીય ભાગના પ્રારંભિક નિષેદનમાં જ કરી ગયેલા છીએ. પ્રસ્તુત ભાગના સંશોધનમાં ય પ્રતિનો ઉપયોગ કરી શકાયો હોવ તો કેટલીક અશુદ્ધિઓ ઘૂર કરવામાં વહુ કિંસતી સદ્દ મલત્ત પણ પ્રસ્તુત પ્રન્ય છપાવવા હાતયા પછી તેની વાંચી શકાય તેવી નકલ તૈયાર થઈ શકતી, તેથી ય વિવરણની સરલામણી ધવિધ્યના વિગિષ્ટ પરિશિષ્ટ માટે સુલતવી રાલ્લવાની પરજ પડી છે.

આ ભાગની તૈયારીથી માંઠી પ્રસિદ્ધિ સુધીમાં હાસ વિદ્યારુચિમદ્વાતુમાવો તરફથી જે જે વિવિધ સગવલ મઠી છે તેની નીચે તોંધ હઈ અમે અમારી ઘૂત્તજ્ઞતા પ્રદર્શિત કરીએ છીએ.

હ્યાતવાસા શ્રીમદ્ આત્મારામઝી મહારાજના પટ્ટઘર પ્રશિષ્ય શ્રીમદ્ વિજયવલ્લભસૂરિની પ્રેરણાથી હાહોર શહેરના શ્રીસઘે કરેલી આર્થિક મદદથી આ કાર્યને હાયક સહકારી કાર્યકર્તા સેલ્લવવામાં અમને અતિઉપયોગી રાહત મઠી છે.

પ્રવર્ત્તક શ્રીકાન્તિવિજયઝીના પ્રશિષ્ય અને અમારા હમેશના સહકારી સુશીલ મુનિશ્રીપુણ્યવિજયઝીએ ઘૂર રહ્યા રહ્યા પણ સંશોધનકાર્યમાં કરેલી વિવિધ મદદને હીધે અમને અતિકિંમતી અનુકૂલવા પ્રાપ્ત થઈ છે. તે ઉપરાત ઉપર સૂચવેલ દેતુવિન્દુ વિવરણની તદ્દન ઝીર્ણ અને ઘસાણ સુંસાણ અક્ષરવાઠી તથા સુશ્કેલીથી પણ વાંચી ન શકાય યવી પ્રાચીત લિપિની ટાહપત્રની પ્રતિ ઉપરથી વહુ પરિશ્રમ હઈ તેઓશ્રીએ અમારા ઉપયોગ માટે યક સુવાચ્ય અક્ષરવાઠી સુંદરતમ નકલ કરી આપી છે. જે પુરાતત્ત્વમંદિરના પુસ્તકસંગ્રહમાં તેઓશ્રીવા નામ સાથે મૂકવામાં આવી છે.

સુલલાલ

અને

संपादकीयं निवेदनम् ।

वयमद्याऽयं तृतीयः संमतेर्विभागो विदुषां समक्षमुपस्थापयन्तो लेशमात्रसंकल्पसिद्धिकृतेन कियन्मात्रेण भारलाघवेन स्वल्पं श्रमापनोदमिव अनुभवामः । प्रस्तुतविभागसंशोधनकर्म वर्षद्वयात् प्रागेव प्रारभ्यत किन्तु यदि तत् सततं नाऽकरिष्यत न वा अस्मदपेक्षिता सकलाऽपि साधनसम्पत्तिः पुरातत्त्वमन्दिरेण इतरैश्च विद्याप्रियमहानुभावैः यथासमयमुपाहरिष्यत तदा प्रस्तुतविभागप्रकाशने द्वितीयविभागाऽनन्तरमेकेनैव वर्षेण कथमपि शक्यविधानं नाऽभविष्यत् ।

प्रस्तुतभागगतग्रन्थ—तदीयसंशोधनसम्बन्धिनः कतिपये विशिष्टविषया अत्र लेशतः स्पष्टीकर्तु-
मभिप्रेताऽस्सन्ति । तत्र मूलगाथापरिमाणं टीकागतमशुद्धत्वं चेति द्वावेव ग्रन्थसम्बन्धिनौ विषयौ प्रधानतया वक्तव्यौ स्तः ।

(१) प्रथमप्रभृतिगाथाचतुष्टयस्य प्रकाशितपूर्वे विभागद्वये शेषगाथापञ्चाशत्तश्च प्रकाशयमा-
नेऽस्मिन् विभागे लब्धसमावेशतया प्रथमं काण्डं प्रस्तुतविभाग एव परिपूर्यते । मूलकारैः श्रीमद्भि-
र्दिवाकरैरखिलेऽपि प्रथमे काण्डे सूक्ष्मतया, व्यवस्थिततया, विशदतया च मीमांसिता नया एव
टीकाकारैः श्रीमद्विरभयदेवैरतिविस्तरवत्या दार्शनिकविविधतत्त्वचर्चया विशदीकृता वर्तन्ते । प्रस्तुतवि-
भागप्रकाशनेन च मूलकार-टीकाकारकृतनयगोचरसंक्षिप्तविस्तृतसमप्रमीमांसापरिज्ञानसामग्री सुलभ-
तया समुपतिष्ठते ।

(२) प्रस्तुतविभागसन्निविष्टायां गाथापञ्चाशद्दीकायां पष्ठयाष्टीका विस्तृततरा पञ्चम्याश्च
विस्तृततया विद्यते । पञ्चमगाथाटीका विस्तरेणेवाऽशुद्ध्याऽपि शेषसमस्तगाथाटीकामतिशेते । सप्तमी-
प्रभृतिसमस्तगाथाटीका सुनिवारविरलाऽशुद्धिमती समासीत् । अत एव सा सर्वत्र शुद्धप्राया समपद्यत ।
पष्ठगाथाटीकायां किञ्चिदधिकाऽप्यशुद्धिः पञ्चमगाथाटीकातः स्वल्पतमैवाऽऽसीत् पञ्चमगाथाटीकायां
तु यादृशी यावती चाऽशुद्धिरायाता तादृशी तावती च क्वाऽपि टीकांशे नाऽवलोकनपथमवतीर्णा ।
यद्यपि द्वितीयविभागसन्निविष्टा द्वितीयगाथाटीकाऽप्यशुद्धतरैवाऽऽसीत् तथापि तत्त्वसंग्रहसाहाय-
केन सा सर्वात्मना शुद्धीकृत्य मुद्रयितुमशक्यत । पञ्चमगाथाटीकां शुद्धीकर्तुं तथाविधं किमपि
साधनमद्यथावन्नाऽलभ्यत ।

द्वितीयगाथाटीकायामिव पञ्चमगाथाटीकायामपि बौद्धतत्त्वगोचरैव चर्चा मुख्यतामनुभवति
यथा द्वितीयगाथाटीकाचर्चितं बौद्धप्रकरणं संगोधयितुं तत्त्वसंग्रहीयं तदेव प्रकरणमविकलतया
उपायुज्यत तथा पञ्चमगाथाटीकाचर्चितसौत्रान्तिक-वैभाषिक-योगाचार-साध्यमिकाल्पचतुर्विधबौद्ध-
शाखासन्तन्यप्रतिपादकाः टीकाकारैरक्षरशोऽनुकृता मूलप्रकरणग्रन्था एव तां टीकां संशोधयितुं सर्वात्मनां
उपयुज्येरन् ; परन्तु सत्यपि यत्र तत्त्वसंग्रहवत् समतिटीकाऽविकलतुलनोपयोगिनां केषांचित् बौद्धतन्त्री-
याणामन्यतन्त्रीयाणां वा ग्रन्थानामिदांती यावदप्राप्ततया पञ्चमगाथाटीकायाः सर्वाङ्गीणं शुद्धत्वं
अस्माकमशक्याऽनुष्ठानमेव परिशिष्यते ।

श्रीमद्भयदेवसूरिसिः पञ्चमगाथाटीकायां पर्यायास्तिकनयस्य विभागमुत्तरोत्तरसूक्ष्मत्वं च
प्रदर्शयितुम् ऋजुसूत्र-शब्द-समभिरूढैवंभूतनयचतुष्टयस्य विस्तृतं स्वरूपं सौत्रान्तिकाविशाखाचतुष्टय-
सम्बन्धिनो यान् ग्रन्थान् समाश्रित्य व्यावर्णितं समन्वितं च, ते मूलभूतबौद्धग्रन्था अक्षरशंसदुपजी-
विनोऽपरे ग्रन्था वा यावन्नोपलब्धैरन् तावत् पञ्चमगाथाटीकायाः सर्वथा शुद्धिविधानं कथमपि

शक्याऽनुष्ठानं नैव प्रतिभाति । तद्वीकासंशोधनोपयोगिनां मौलिकानां महत्त्वभाजां च साधनानामनु-
पलब्धत्वेऽपि अन्यान्युपलब्धानि साधनानि असंकुचिततया अखिन्नमनस्कतया च तत्संशोधनकर्मणि
कृतोपयोगानि । यद्यपि उपयुक्तेषु तेषु साधनेषु बौद्ध-जैन-वैदिकतन्त्रीया अनेके ग्रन्थाः समाविशन्ति
तथापि शुद्धिकार्योपयोगदृष्ट्या प्रमेयकमलमार्तण्ड एव तेषु सर्वेषु प्रथमतामुपयाति ।

लेखकानां मूलप्रतिस्थलिपिवाचनगोचरेण भ्रमेण, अर्थाऽज्ञान-विपर्ययाभ्याम्, पठन-पाठनाऽ-
भावेन, प्रतिस्थपत्राणां खण्डिततया अस्तन्यस्ततया वा अन्यैश्च बहुभिर्हेतुमिरशुद्धयोऽपि विविधाकारा-
स्समुत्पन्नाः दृश्यन्ते । ताः परिष्कर्तुं तिस्रः पद्धतयोऽत्र मुख्यतयाऽस्माभिः समाश्रीयन्त ।
तद्यथा-पूर्ववर्तिभिः उत्तरवर्तिभिर्वा समानविषयकैर्ग्रन्थैः संमतिटीकायास्तुलना, अर्थदृष्टिर्भाषा-
दृष्टिश्चेति । यत्र टीकां सशोधयितुं ग्रन्थान्तरतुलनाऽकारि तत्रापि नाऽर्थदृष्टिर्भाषादृष्टिश्च
वैशिष्ट्यताम् परन्तु यत्र तथाविधतुलनासाधनं नालम्बित्वा तत्रार्थदृष्टिं प्रधानीकृत्य भाषादृष्टिसाहाय्येन,
यत्र चार्थदृष्टेरपि अकिञ्चित्करत्वमन्वभावि तत्र केवलां भाषादृष्टिसुपष्टभ्य पाठशुद्धिं कल्पयित्वा
यथापूर्वसंकेतं मौलिकपाठं स्थापयित्वैव कल्पितः पाठः कोष्टके न्यवेद्यत । यथासाध्यं च कल्पित-
तत्पाठसवादभागिन वृद्धेला अधस्तात् टिप्पण्यां तत्तद्ग्रन्थान् नामग्राहसुपन्यस्ताः ।

एतस्य च पद्धतित्रयस्य यथाशक्ति सर्वात्मना कृतोपयोगत्वेऽपि पञ्चमगाथाटीका बहुषु स्थानेषु
घातुल्येन अशुद्धाऽसलभा च स्थितेवाऽऽस्ते । ये येऽशाः अस्माकं खण्डिततया, पुनरुक्ततया, विपर्यस्ततया,
असंलग्नतया च प्रतिभान्ति स ते सर्वे आदौ (??) अथवा [?? अन्ते च (??) अथवा ??] एतादृश-
विह्वैरङ्कयित्वा मुद्रिताः । तद्यथा पृ० ३२२ तथा ३३३ प्रभृति । यद्यपि पञ्चमगाथाटीकायाः पूर्वाद्ध-
वर्तिन्यः बह्व्योऽशुद्धयः भूयसा प्रयत्नेन निराक्रियन्त तथापि तस्या उत्तरार्द्धवर्तिन्यः विशेषतस्तु तत्रा-
न्तवर्तिन्यः शल्यायमाना मह्यो बह्व्योऽशुद्धयः परिशिष्टा आसत् एव । पद्यगाथाटीकान्तर्गतः कियन्मात्रः
प्राथमिकोऽङ्गः (पृ० ३७९-३८५) अक्षरशः तत्त्वसंग्रहीयशब्दब्रह्मपरीक्षाप्रकरणप्रतिकृतितया तत्साहा-
य्येन न केवलं सर्वथा शुद्ध एव प्रयुताऽधस्तात् टिप्पण्यां तुलनायै निवेजिताभिः तत्त्वसंग्रहीयमूलका-
रिकाभिः क्वचित् क्वचित् पञ्जिकापङ्क्तिभिश्च द्वितीयगाथाटीकावत् गवेपकदृष्ट्या उपयुक्ततरः समपद्यत ।
ततोऽप्रेतनस्तु पृ० ३८६ प्रभृति तदीयः सर्वोऽप्यङ्गः बहुधा बौद्धमन्तव्यस्पर्शिन्या चर्चया व्याप्तो वर्त्तते ।
तत्र च भूयसीनामशुद्धीनां निराकृतत्वेऽपि अक्षरशः तुलनोपयोगिनो ग्रन्थस्याऽशक्यलाभतया क्वचित्
क्वचिदशुद्धिः अवशिष्यत एव परन्तु सा पञ्चमगाथाटीकाऽशुद्धिवद् गूढा नैवाऽस्ति । फलतः पञ्च-
मगाथाटीकावर्जं पश्यतां प्रस्तुते विभागे शिष्यमाणा अशुद्धयो विरलतमा एव दृष्टिपथमुपयासन्ति ।

अथाऽतः प्रस्तुतग्रन्थसंशोधनसवन्धिनो विषयान् गृहीयाम । ते पुनः प्रतिगोचरतया,
पाठान्तरगोचरतया, ग्रन्थान्तरोपयोगगोचरतया च मुख्याख्य एवाऽत्र चर्चितुमुद्दिष्टाः ।

(१) प्राक्तनविभागद्वयसंशोधनोपयुक्तप्रतिन्यतिरिक्ताभ्यां द्वाभ्यां ताडपत्रमयीभ्यां विशिष्ट-
प्रतिभ्यां प्रस्तुतविभागस्य संशोधनं निष्पत्यवायं प्रकर्षपात्रं च संपन्नम् । तत्र च एकं ताडपत्रं दीर्घम्,
अन्यच्च ह्रस्वं विद्यते । द्वयमप्येतत् शुद्धप्रायं क्वचित् क्वचिच्च सटिप्पणिकं वर्त्तते । प्रथमादारभ्य
क्रमवर्धितं पुनिरङ्कैरुपेततया तद् बृहल्लघुताडपत्रद्वयमपि संमतिउत्तरार्द्धयुक्तं संलक्ष्यते । प्रथमगाथा-
टीकाप्रभृतिपद्यगाथाटीकाऽर्द्धपर्यवसानसमतिपूर्वाद्धवती बृहल्लघुताडपत्रद्वयसंशोधनानी द्वे अपि खण्डे
अद्यापि नोपलब्धे । यदि ते द्वे अपि पूर्वाद्धवती खण्डे विनाशप्रद्वियुक्ते क्वापि स्थाने
सुरक्षिततयाऽवशिष्येयातां भाग्यवशाच्च कदाचित् केनचिदवाप्येयातां तदा इमे उत्तरार्द्धवती खण्डे

इव ते अपि अवशिष्टा टीकावर्तिनीमशुद्धिमपाकर्तुं बलवत्सहायप्रदे संपद्येयाताम् । यदि केवल-
पञ्चमगाथाटीकात्मकोऽपि तादृशपत्रपूर्वाद्धाशः प्राप्स्यत तदा एतावत्सहायिणी जटिला, अशुद्धयः
प्रायः अवशिष्टा नाऽभविष्यन् । उपलब्धयोः खण्डयोः, चतुर्दशदधिकशतत्रयमितपत्रे बृहति तादृशे,
षष्ठगाथाटीकामध्यांशप्रभृतिप्रथमकाण्ड-पूर्णाद्वितीय-तृतीयकाण्डपरिमाणं सटीकसंमत्युत्तरार्द्धं पूर्णतया
वर्तते । प्रथमाङ्कपत्ररहितसप्ताशीत्यधिकशतसंख्यकपत्रशालिनि अन्तराऽन्तरा विलुप्तानेकपत्रे घृष्टध्वस्त-
प्रचुरतराक्षरपङ्क्तिके लघुनि तादृशे तूत्तरार्द्धमपि अपूर्णाद्वितीयकाण्डपर्यन्तमेव विद्यते । एतच्चाहपत्र-
द्वयवर्तिभ्यः सुन्दराऽक्षरेभ्यः शुद्धपाठेभ्यः उपयोगिभ्यश्च टिप्पणकेभ्यः संप्राप्तेन समाध्यासेन
पञ्चमगाथाटीकाऽवशिष्टा श्रुतिः किञ्चिदूनं कण्टकायते । एतयोस्तादृशप्रत्योरितराभिः पत्रप्रतिभिः
सहैवात्रे विशिष्य परिचाययितुमिष्टतया सांप्रतमेतावदेव सूचयितुं पर्याप्तम् यत् उक्ततादृशप्रतिद्वयेन
प्रस्तुततृतीयविभागस्यैव प्रकाशयिष्यमाणयोः द्वितीयकाण्डशालिचतुर्थविभाग-तृतीयकाण्डशालिपञ्च-
मविभागयोः संशोधनमपि समभ्यधिकां समञ्जसतां समासादयिष्यति ।

परन्तु एकत उपलब्धतादृशपत्रखण्डद्वयं साधनसंपदं प्रगुणीकरोति अन्यतश्च खण्डितो वा० वा०-
संज्ञकप्रतिद्वयस्याऽस्वीयान् भागः संशोधनकर्मणि शल्यायते । पञ्चमगाथाटीकामान्त-षष्ठगाथाटीका-
प्रारम्भभानां कतिपयानां पत्राणां व्यपगतत्वेनाऽशुद्धतमयोरापि क्वचित् क्वचित् शुद्धतमयोः समानयोः
वा० वा०संज्ञकप्रत्योः खण्डितत्वं शल्यायतेतराम् । यदि तावन्ति पत्राणि प्राप्येरन् तदा तत्तत्स्थलीय-
टीकागतमशुद्धिमंशतो व्यपनेतुसुपयुज्येरन् ।

(२) प्रस्तुतविभागो पाठान्तरकृत्यं प्राक्तनविभागद्वयात् किञ्चिद् भिन्नमिव संपन्नम् । प्राक्तनविभा-
गद्वयसंशोधने पाठान्तरस्वीकारपरित्यागक्रमः समानप्राय एवाऽङ्गीकृत आसीत् किन्तु प्रस्तुतविभागो
स क्रमो विचार्यैव परिवर्तितः । तथाहि—पञ्चमगाथाटीकाया अशुद्धिबहुलत्वात् जटिलाऽशुद्धिमस्तु
स्थलेषु सर्वथा अशुद्धतया भासमानान्यपि पाठान्तराणि अधस्ताद् निर्दिष्टानि—यतः तत्र तत्र स्थले
सर्वा अपि प्रतयः समानभावेन कीदृश्या कियत्या च विलक्षणविलक्षणरीत्याऽशुद्धाः संवृत्ताः ? इत्येतत्
विज्ञातुं शक्युः संशोधनकुशलाः, अशुद्धयः कथमुत्पद्यन्ते ? उत्पन्नाः पुनः कथं प्रवर्धन्ते ? शुद्धौ किय-
माणायामपि पुनः अशुद्धयः कथं जायन्ते ? इत्येतत् सर्वं सूक्ष्मतयाऽवगन्तुं पारयेयुरशुद्धीतिहास-
रचनाकोविदाः, तानि पाठान्तराणि निरीक्ष्य पाठशुद्धिमपि परिकल्पयितुं प्रभवेषुः केचिद् व्युत्पन्नाः—
अतो वैपरीत्येन च षष्ठीप्रभृतिंसमस्तगाथाटीकायाः शुद्धप्रायत्वात् सर्वथा शुद्धेषु शुद्धप्रायेषु च स्थलेषु
उपयोगीन्त्येव पाठान्तराणि बहुधा स्वीकृतानि अन्तर्गहकल्पानि च शेषाणि परित्यक्तानि ।

(३) प्राक्तनविभागद्वयसंशोधनानुपयुक्ता अपि अनेके ग्रन्थाः प्रस्तुतविभागसंशोधने कृतोप-
योगाः । टीकागतानामवतरणानां मूलस्थानानि ज्ञापयितुम् प्रतिपाद्यं विषयम् अन्तर्गतं पाठं च तोलयितुम्
कल्पितं शुद्धपाठं संवादयितुम् युगपद्भावितानामसमानतन्वीयग्रन्थकाराणां क्रमभाविनां च समानतन्वीय-
ग्रन्थकाराणामेकमेव विषयमधिकृत्य प्रवर्तमानां चर्चाशैलीमवगमयितुम् काऽपि विषये प्रेष्यावतां दृष्टिं
विस्तार्य अभ्यासमार्गी सरलीकर्तुं कर्त्तव्यं ग्रन्थो ग्रन्थकारो वा कस्य कस्य कियता कियता प्रभावेनाऽनु-
वासितः इत्येतत् पृथक्करणविधानं सुकरीकर्तुं चेच्छक्तिः एवंभूतान् अन्यानापि लाभान् संभावयति;
अस्माभिरनुष्ठितः प्रचुरग्रन्थराशेरुपयोगः परिशीलनपटिष्ठैः स्वयमेव दृष्टिगोचरीकरिष्यते ।

एवंसत्यपि एकस्योपयोगिनो ग्रन्थस्योपयोगविधानं प्रस्तुतसंशोधने परिकल्पित एव । एवं
पूर्वमेव संसतिद्वितीयविभागीयनिवेदने बौद्धभिष्णुधर्मकीर्तिकृतहेतुविन्दुमूलकाऽज्ञातकर्तृकतुल्यमभिवर-

एतन्ने श्रीनिवाद्यप्रमुखादस्य स्वर्णिधि सूचितवन्तः । यदि प्रस्तुतसंशोधने तत् पुस्तकमुपयौगुमशाक्ष्यत
 तत्र कल्पेया अशुद्धीर्द्वीर्गुम्भशक्ष्यन्त । परन्तु तथाविधीयमाने प्रारब्धमुद्रणप्रस्तुतविभागप्रकाशनं
 यद् विन्दुमानसवैक्ष्याऽम्नाभिः तद्विपरपतुलना भाविविशिष्टपरिशिष्टतकीकृता ।

विशिष्टविरामचिन्म्यो महानुभावेभ्योऽस्माभिः प्रस्तुतविभागस्य संपादने था विविधरूपा सहायता
 ममागारि तां निर्दिश्य कृततां प्रकाशयितुं उन्धावमरा भवामः ।

विक्राननामधेरभीगद्भात्तारामजीपट्टधरप्रशिष्यभीमद्विजयबल्लभसूरिश्रीचोषितलाहोरप-
 कर्णभीधेतावरगंसमर्षितत्रयमहायकसमामादितसहकारिकार्यकर्तृका वयं प्रस्तुतकर्मणि प्रशस्यरू-
 पामनुदूतां प्राप्नुवन्तः ।

प्रवर्धकभीरान्तिरिजयप्रशिष्यमुशीलमुनिश्रीपुण्यविजयकृतैरद्भूतैर्विविधकार्यैः प्रस्तुतसं-
 शोधने भाग्यवत्तामगाम् । एतद्व्यतिरिक्तं चाऽसिन्नवमरे वैरन्यदपि स्मरणीयमुपयोगि कार्यं व्यधायि तत्र
 हेतुविन्दुप्रतिकीरूपम्—दुष्पठवरप्राचीनलिपिकलिताम् अतिजीर्णाम् घृष्टश्रुटिताक्षरवतीम् नाशसविध-
 यर्भिनीं चाट्टरशीपप्रनिमजलम्ब्य यद् परिश्रम्य तैर्यां सुन्दरतामाऽश्वरशालिनी प्रतिकृतिः कृत्वोपयोगाय
 पुराग्रन्थमन्दिपुष्पकर्मप्रदे समर्पिताश्चि । सा तत्रैव तेषां नाम्ना सहैव संरक्षिता वर्त्तते ।

सुखलालः

वेचरदासश्च ।

संमतितर्क-प्रकरणम् ।

तृतीयो विभागः ।

पञ्चमगाथाव्याख्या ।

[पर्यायास्तिकैकप्रकृतिकानाम् ऋजुसूत्रादीनां शुद्धाशुद्धभावेन विभजनम्]

विशेषप्रस्तारस्य पर्यायनयो मूलव्याकरणी, शब्दादयश्च शेषाः पर्यायनयमेदा इति प्रागुक्तम् ५
तत्समर्थनार्थम्—

मूलणिमेणं पञ्जवणयस्स उज्जुसुयवणविच्छेदो ।

तस्स उ सद्दईआ साहपसाहा सुहुममेया ॥ ५ ॥

इति गाथासूत्रम् ।

अस्य तात्पर्यार्थः—पर्यायनयस्य प्रकृतिराधा ऋजुसूत्रः स त्वशुद्धा, शब्दः शुद्धा, शुद्धतरा १०
समभिरूढः, अत्यन्ततः शुद्धा त्वेवंभूत इति ।

अवयवार्थस्तु—मूलमादिः ने(णि)मेणं आधारः पर्यायो विशेषः तस्य नय उपपत्तिबलात्
परिच्छेदः तस्य, ऋजु—वर्तमानसमयं वस्तु स्वरूपावस्थितत्वात् तदेव—सूत्रयति परिच्छिन्नचित्ति
नातीताऽनागतम् तस्याऽसत्त्वेन कुटिलत्वात् तस्य वचनम्—पदं वाक्यं वा तस्य विच्छेदोऽन्तः-
सीमेति यावत् । 'ऋजुसूत्रवचनस्य' इति कर्मणि पठ्ठी, तेन 'ऋजुसूत्रस्य एवमयमर्थो नान्यथा' इति १५
प्ररूपयतो वचनं विच्छिद्यमानं यत् तत् मूलनिमेनम् अत्र गृह्यते । ननु कथं वचनविच्छेदः शब्दरूपः
परिच्छेदस्वभावस्य नयस्याधारः? नैप दोषः, विषयेण विषयी(यि)कथनरूपत्वादस्य । न च वचना-
र्थोऽस्य विषयः न शब्द इति वक्तव्यम्, वचनार्थयोरमेदात् वचनमपि यतो विषयः । अथ विषय एव
किं नोक्त इति न प्रेरणीयम्, शब्दनयानां यत् शब्दहतस्यैव प्रमाणत्वमिति ह्यापनार्थत्वादेवमभि-
धानम्, तस्य च पूर्वापरपर्यायेवि(यैर्वि)विके एकपर्याय एव प्ररूपयतो वचनं विच्छिद्यते एकपर्यायस्य २०
परपर्यायासंस्पर्शात् । उक्तं च तन्मतमर्थं प्ररूपयद्भिः—

“पलालं न दहत्यग्निर्दहते न गिरिः क्वचित् ।

नासंयतः प्रव्रजति मँध्यजीवो न सिद्ध्यति ॥”

पलालपर्यायस्य अग्निस्त्रावपर्यायादत्यन्तभिन्नत्वात् यः यः पलालो नासौ दहते यश्च भस्मभावमनु-
भवति नासौ पलालपर्याय इति ।

२५

१ पृ० २७१ पं० ७-८ । २ 'नेमेणं स्थानम्'—देशीना० च० व० गा० ३७ टी०
पृ० १५० पं० १७ । ३-स्यन्तः शु-आ- १ वा० विना । ४-मादिनिर्माणमा-वा० वा० विना । ५ दौतः-
सी-वा० वा० विना । ६-न्यस्येति वा० वा० विना । ७ मूलनियमेनमत्र वा० वा० । मूलनियमेनमत्र आ० ।
मूलनि-मेनमत्र हा० । ८ यच्छब्दहतस्यैव आ० । यच्छहाहतस्यैव वा० वा० । यच्छब्द इती हतस्यैव
वि० । ९-पर्यायविके मां० मां० । पर्यायवत्यन्त(र्यायादत्यन्त)विविके वा० वा० । १०-क एव पर्याय-
आ० हा० । ११ तत्त्वार्थं टी० पृ० ४०३ पं० २२ । गणवतीपृ० टी० पृ० २०५ प्र० प० ४ । "सामिर्भवे
न घटः क्वचित्" १२ "भव्योऽसिद्धो न सिद्ध्यति"—नयोप० पृ० ४० द्वि० खे० ३१ ।

[ऋजुद्रव्यविषयतया क्षणभङ्ग-विज्ञानमात्र-शून्यवादानामुपक्षेपः]

[१ क्षणभङ्गवादः]

[पूर्वपक्षः-स्यैर्यवादिभिः क्षणभङ्गस्य निराकरणम्]

ननु च क्षणक्षयपरिणामसिद्धावेवं वक्तुं युक्तम्, प्रमाणरहितस्य वचसो विपश्चितामनादरणी-
यत्वात् । न च क्षणक्षयावगमे प्रमाणव्यापारः—यतो न तावद्व्यक्षं क्षणक्षयितां भावानामवगच्छत्
प्रतीयते परैरभ्युपगम्यते वा यतः परैरन्त्यक्षणदर्शनामेव प्रत्यक्षतः क्षणिकताया निश्चयः प्रकल्प्यते
ज्ञान्तिकारणसद्भावात् प्राक् । उक्तं च—

“कश्चित् तदपरिज्ञानं सदृशापरसंभवात् ।

प्रान्तेरपद्वयत्(१)मेदं मायागोलकमेदयत्” ॥ [] इति ।

१० नाप्यनुमानात् तन्निश्चयः अनुमानस्य लिङ्गबलादुपजायमानत्वात् । सामान्यलक्षणं च तस्य
“पक्षधर्मत्वम् सपक्षे सत्त्वम् विपक्षे चाऽसत्त्वमेव निश्चितम्” [] इति परैर्जा-
यते । तत्र पक्षधर्मतानिश्चयः—“प्रत्यक्षतोऽनुमानतो वा” [] इति वचनात्—
यद्यपि प्रमाणद्वयनिवन्धनः सिद्धस्तथापि सपक्षे सत्त्वं सत्त्वादेहेतोर्निश्चेतुमशक्यम् क्षणिकतया
१५ हेतोर्विशेषलक्षणम् क्षणक्षयस्य चाऽनध्यक्षत्वात् तत्र सोऽपि नाध्यक्षतो निश्चितः । नाप्यनुमानात्
तन्निश्चयः अनवस्थाप्रसङ्गात् । तत्कार्यताऽवगमः कार्यहेतोरपि विशेषलक्षणम् । न च क्षणिकंस्तु-
(कवस्तु)कार्यतया किञ्चित् प्रसिद्धं वस्तु, प्रत्यक्षाऽनुपलम्भसाधनत्वात् तस्याः । न च क्षणिकस्य
किञ्चित् कार्यं सम्भवति । तथाहि—न विनष्टात् कारणात् कार्यजन्म असतोऽजनकत्वात् । नाप्यवि-
नष्टात् व्यापारालीढस्य द्वितीयक्षणावस्थितेर्जनकत्वे क्षणभङ्गप्रसङ्गात् निर्व्यापारस्य च शशः
२० शङ्खवदजनकत्वात् कार्य-कारणयोरेककालताप्रसक्तेः । अनुपलब्धेष्वाऽत्राधिकार एवाऽसम्भवी प्रति-
षेधसाधकत्वात् तस्याः क्षणिकताविधिस्त्वत्र साध्यत्वेनाभिप्रेतः । न चापरो हेतुः सौगतैरभ्युपग-
म्यते । नापि प्रत्यक्षानुमानव्यतिरिक्तं प्रमाणान्तरं तदभिप्रायेण विद्यत इति कुतः क्षणिकतानिश्चयः ।
प्रत्यभिज्ञाप्रत्यक्षास्व(क्षाच्च) भावानां स्यैर्यप्रतिपक्षैः क्षणिकाम्युपगमोऽसंमत एव । न च प्रत्य-
भिज्ञा न प्रमाणम् ।

२५ “तत्र(त्रा)पूर्वार्थविज्ञानं निश्चितं बाधवर्जितम् ।

अदुष्टकारणारब्धं प्रमाणं लोकसंमतम्” ॥ []

१ ननु क्ष-आ० हा० रि० । २ करपत्ते-वा० वा० विना । ३ -द्वयत्तं से-भा० । ४ “पक्षधर्मत्वम्
सपक्षे सत्त्वम् विपक्षे चासत्त्वम् इति”—न्यायप्र०म्० पृ० १ पं० ९ । “श्रुत्यं पुनर्लिङ्गस्य अनुमेये सत्त्वमेव ॥ ५ ॥
सपक्ष एव सत्त्वम् ॥ ६ ॥ असपक्षे नामत्वमेव निश्चितम् ॥ ७ ॥”—न्यायवि० द्विती०प० पृ० १८-१९ ।
५-ममिलयित्वा-हा० ।-ममिलविधिता-आ० ।-ममिलपितत्वा-वि० सं० । ६ “स्वभावः स्वसत्तामाधिवि
साध्यधर्मे हेतु” ॥ १६ ॥-न्यायवि० द्विती०प० पृ० २३ । ७-क्षणं क्षय-वा० वा० विना । ८-स्य वा न-वि०
विना । ९-त्वात्त सो-मा० मां० । १०-क वस्तु प्रत्यक्षा-वा० वा० विना । ११ तस्य न च वा० वा०
रिना । १२-तावधिस्त्वत्रा सा आ० हा० रि० । १३ “त्रिरूपाणि च त्रीण्येव लिङ्गानि ॥ ११ ॥ अनुपलब्धि-
स्वभाव-कार्यं चेति” ॥ १२ ॥ (न्यायवि० द्विती० प० पृ० २१) इति वचनात् बौद्धमते स्वभाव-कार्याऽनुपलब्धिर्ह्य-
हेतुत्रयमेव । १४ “द्विविधं सम्यग्ज्ञानम्” ॥ २ ॥ “प्रत्यक्षमनुमानं च” ॥ ३ ॥ (न्यायवि० प्रथ० प० पृ० ५-६) ।
इत्युक्तेः । १५-पक्षैः वा० वा० विना । १६-गमो नमो न च भा० सा० ।-गमो न च आ० हा० रि० ।
अत्र ‘-गमोऽसगत एव’ इति सूत्रम् ।

१७ “न च प्रत्यभिज्ञा न प्रमाणम् ।

“तत्रापूर्वार्थविज्ञानं निश्चितं बाधवर्जितम् । अदुष्टकारणारब्धं प्रमाणं लोकसंमतम्” ॥

इति प्रमाणलक्षणयोगम्—हेतु० टी० ता० लि० पृ० ८७ प्र० प० ४ । नयोप० पृ० ३३ द्वि० प० ९ । १८ प्रमा-
णपरिष्ठा पृ० ६३ पं० ५-८ । तत्त्वार्थश्लोकवा० पृ० १७३ श्लो० ७१ । प्रमेयक० पृ० १६ द्वि० पं० १२ । “भोजनं”
वकमेतद्-अमेयक० पृ० १६ द्वि० दिप्प० अ० ५१ ।

इति प्रमाणलक्षणयोगात् । प्रत्यक्षं च प्रत्यभिज्ञा आत्मेन्द्रियार्थसम्बन्धानुविधानतस्तदन्यप्रत्यक्षवत् सिद्धम् । न च स्मृतिपूर्वकत्वात् 'स एवायम्' इत्यनुसन्धाना(न)ज्ञानस्य प्रत्यक्षत्वमयुक्तमिति वाच्यम्, सत्संप्रयोगजत्वेन स्मरणपश्चाद्भावितोऽप्यक्षप्रत्ययस्य लोके प्रत्यक्षत्वेन प्रसिद्धत्वात् । उक्तं च—

“न हि स्मरणतो यत् प्राक् तत् प्रत्यक्षमितिदृशम्” ॥

“वचनं राजकीयं वा लौकिकं नापि विद्यते ।

न चाऽपि स्मरणात् पश्चादिन्द्रियस्य प्रवर्तनम्” ॥

“वार्थते केनचिन्नापि तत् तदानीं प्रदुष्यति ।

तेनेन्द्रियार्थसम्बन्धात् प्राग्भूत्वापि यत् स्मृतेः” ॥

“विज्ञानं जायते सर्वं प्रत्यक्षमिति गम्यताम्” ।

[श्लो० वा० प्रत्यक्ष० श्लो० २३४-२३५-२३६-२३७] १०

इति अनेकदेश-कालाऽवस्थासमन्वितं सामान्यम् द्रव्यादिकं च वस्तु अस्याः प्रमेयमित्यपूर्वप्रमेय-सद्भावः । तदुक्तम्—

“गृहीतमपि गोत्वादि स्मृतिस्पृष्टं च यद्यपि ।

तथापि व्यतिरेकेण पूर्वबोधोत् प्रतीयते” ॥

“देश-कालादिभेदेन तत्रास्त्यवसरो मितेः ।

यः पूर्वप्रवर्गतो नाशः(नाशः) स च नाम प्रतीयते” ॥

“इदानींतनमस्तित्वं नहि पूर्वधिया गतम्” ।

[श्लो० वा० प्रत्यक्ष० श्लो० २३२-२३३-२३४] इति ।

नन्वेवं भिन्नाभिन्नवस्तुविषयोनिबन्धा(योऽनुसन्धा)नप्रत्ययः प्राप्तः इष्यत एवैतत् यतो न भिन्नत्वे न प्रत्यभिज्ञानम् अभिन्नत्वेऽपि न प्रमेयभेदः । प्रत्यभिज्ञानव्यपदेशोऽप्यस्य भेदाभेदालम्बनत्वमेव २० द्योतयति यतो नैककालैकप्रमेयगोचराणां भिन्नप्रमातृसम्बन्धिज्ञानानां 'प्रत्यभिज्ञा' इति व्यपदेशः, नापि सर्वथा भिन्नेषु घट-पटादिषु । न च कालस्यातीन्द्रियत्वाद् भिन्नकालैकप्रमेयप्रत्य-भिज्ञाने न प्रमेयातिरेक इति वक्तव्यम्, यतो यद्यपि न कश्चित् तत्र प्रमेयातिरेकस्तथापि घटादयः कदाचिदुपलक्षिताकारा अन्यदाऽनुपलक्ष(क्ष्य)माणाः सदसत्तया सन्देहविषयतामापद्यन्ते तत्त्वभावा-वेदिका च प्रत्यभिज्ञा तेषां सन्देहविषयतामाकुर्वाणा प्रमाणतामश्नुते यतो न विषयातिरेक एव प्रामा- २५ ष्यनिबन्धनं प्रत्ययानाम् किन्तु सन्देहाऽपाकरणमपि सन्दिग्धस्य, यदा त्वविरतोपलब्धिसन्तानाः पुनः पुनरपेतसन्देहसद्भाः प्रत्यभिज्ञायन्ते भावास्तदा सन्देहविच्छेदाधिकफलाभावात् मा भूत् प्रत्यभिज्ञा प्रमाणम् । न च सविकल्पकमेवैकं प्रत्यभिज्ञाज्ञानम् अविकल्पकस्याऽपि एकत्वप्राहिणः प्रत्यभिज्ञाज्ञा-नस्य सद्भावात् । तथाहि—एकप्रमातृसम्बन्धिप्रथमप्रत्ययाऽभिन्नविषयाकारानुभवतोऽनुष्ठयद्रूपार्थप्रा-ह्यविकल्पकं ज्ञानमनुभूयत एव एकत्वप्राहि च ज्ञानं प्रत्यभिज्ञाज्ञानमुच्यते इति क्षणिकमित्यविकल्पवि ३०

१ “प्रत्यक्षं प्रत्यभिज्ञा अक्षान्य-व्यतिरेकानुविधानात् तदन्यप्रत्यक्षवत् । न च स्मरणपूर्वकत्वात् तस्याः प्रत्यक्षत्वा-भावः सत्संप्रयोगजत्वेन स्मरणपश्चाद्भावित्वेऽपि अस्याः प्रत्यक्षत्वाविरोधात्” इत्यादि-प्रमेयक० पृ० ९७ द्वि० पं० ७ ।

२-सन्धानात्-ज्ञा-वा० वा० विना । ३-कीयं वा लौकिकं वा विद्य-भा० सा० हा० ।-कीयं चालौकिकं वा विद्य-वि० ।-कीयं चालौकिकं वा विविद्य-भा० ।-कीयं वा वैदिकं चाऽपि विद्य-श्लो० वा० ।

४-गूर्ध्वं चा-वा० वा० । ५-धान् प्रताय-भा० मा० । ६ “व्यक्ति-कालादिभेदेन”—श्लो० वा० । ७-सरे वा० वा० विना । ८-वर्गतांशः वा० वा० । “यः पूर्ववर्गतोऽशोऽत्र स न नाम प्रतीयते”—श्लो० वा० । “तु

गृहीतमपि गृह्यते इति कथं प्रामाण्यम्? अत आह—‘यः’ इति । तस्मिन्नेव मा भूत् प्रामाण्यम् अगृहीतकालान्तसम्बन्धा-पेक्षमेव तु प्रामाण्यम्” इति-श्लो० वा० पार्थ० व्या० पृ० २०३ पं० १६ । ९-ययोऽनुबन्धन-वा० वा० ।

१०-तत य-वा० वा० । ११ यतो न भिन्नत्वेऽपि प्रमेयभेदः वा० वा० विना । १२-स्वामिन्नकाले-प्र-वा० वा० । १३-विषयातिरेकस्य(स्ये)व सदेहापाकरणस्यापि प्रामाण्यनिबन्धनत्वात्—’ ननोप० पृ० ३१ द्वि० पं० १३ । १४ एवा प्रा-हा० वि० । १५-नयोप० पृ० ३४ प्र० पं० १ । १६-प्रत्यभिज्ञानं वा० वा० ।

१७-था प्र-वा० वा० । १८-कास्मिन्न-भा० ।

शब्दमात्रास्वालोचनप्रत्ययावगतमेव स्वैर्यम् 'त एवायम्' इत्यनन्तरमनुसन्धानविकल्पोत्पत्तिदर्श-
नात् । तथाहि—अर्थसंसर्गानुसारिणोऽनुभवदुपजातानीलविकल्पात् तद्यापाराऽनुसारिणो यथा
नीलानुभवव्यवस्था सौगतैरभ्युपगता तथा 'पूर्वदृष्टं पश्यामि' इत्युल्लेखवतोऽनुसन्धानं(??) विकल्पानु-
व्यद्वरूपशब्दाध्वमासिनस्तत्त्वात् तर्हीधिगतरूपत्वं किमिति न व्यवस्थाप्यते(??) 'पूर्वदृष्टमेव पश्यामि'
५ इत्युल्लेखवानुपजायमानोऽप्यनुसन्धानप्रत्ययो न प्रत्यभिज्ञाध्यक्षतामनुभवति क्षणिकाभिव्यक्तिषु शब्द-
मात्रास्वक्षसंसर्गाभावतस्तदोपजायमानत्वात् चिरतरकालाभिव्यक्तीनां तु घटादिव्यक्तीनां अनुसन्धा-
नविकल्पप्रत्ययाधिगतमेव स्थिरत्वम् इन्द्रियसंसर्गानुसरणतस्तस्य प्रादुर्भावात् । न चेन्द्रिय(या)-
विषयत्वात् स्वैर्यस्य तदनुसारिणोऽविकल्पस्य वाऽध्यक्षस्य न पौर्वापर्यं वृत्तिरिति वक्तुं युक्तम् नीला-
दावपि अस्य समानत्वात् । यथा चाक्षंन्यापारानन्तरं नीलाद्यवभासस्याऽनुभूतेस्तस्य नीलादिविषय-
१० त्वम् तथा नयनन्यापारानन्तरमंत्रुद्यद्रूपप्रतिभासानुभूतेस्तस्य तद्विषयत्वमपि व्यवस्थापनीयम् ।
न च पूर्वदर्शानुसरणमन्तरेण दृश्यमानस्यार्थस्य पूर्वदृष्टताधिगतित्ने सम्भवति, पूर्वदर्शनस्मरण
एव वर्तमानदर्शनग्राह्यस्य 'पूर्वदृष्टमेतत्' इत्यध्यवसायात् । तच्च दर्शनं नेदानान्तनदृशि प्रतिभाति;
इति तदप्रतिभासने न तददृष्ट(तद्गु)ष्टतां वर्तमानदर्शनग्राह्यस्याध्यक्षमधिगन्तुं प्रभुरि(भु इ)ति कथं
पौर्वापर्येऽक्षजप्रत्ययप्रवृत्तिरिति वक्तव्यम् यतः 'पूर्वदृष्टमेतद्' इत्युल्लेखमन्तरेणाऽपि पौर्वापर्यं दृगवता-
१५ रात् । तथाहि—मलयगिरिशिखराद्यनुसरणकालेऽप्यक्षजे दर्शने पुरो व्यवस्थितो नीलादिरथः स्फुट-
मंत्रुद्यद्रूपतया प्रतिभाति तद्रूपतया प्रतिभासनमेवाऽक्षणिर्कत्वप्रतिभासनं कथं न निर्विकल्पकप्रत्य-
भिज्ञाध्यक्षसमवसेयं तत्त्वम् (??) । न च निर्विकल्पकाध्यक्षेणैकैकत्वग्रहणात् तदेवेदमपि सविक-
ल्पप्रत्यभिज्ञाध्यक्षं गृहीतप्राहितया व्यवहारमार्त्रदर्शनफलत्वात् नीलादिविकल्पवदप्रमाणम् (??) यतो
गृहीतमगृहीतं वाऽर्थस्वरूपमवभासयन्ती प्रतिपत्तिः अवाधितरूपा अर्थाविसंवादितात् प्रमाणम्
२० अर्थाधिगतिफलनिबन्धनत्वे प्रमाणस्य लोके सिद्धत्वात् । ततो निर्विकल्पकस्य विकल्पकस्य वा स्वैर्य-
ग्राहिणः प्रत्यभिज्ञाप्रत्ययस्य प्रमाणतेति तदवाधितत्वात् क्षणक्षयस्य नान्भ्युपगमाहता युक्तिसिद्धतां ।
विनाशस्य सहेतुकत्वात् हेतुसंनिधेः प्रागभावात् क्षयिणामपि भावानां कियत्कालं यावत्
स्वैर्यं अनुमानादप्यवशीयते । न च नाशहेतुनामभावः 'दण्डेन घटो भङ्गः' 'अग्निर्ना काष्ठं दग्धम्'
इति नाशहेतुनामन्वय-व्यतिरेकाभ्यां लोके सुप्रसिद्धत्वात् । अन्वय-व्यतिरेकनिबन्धनो हि सर्वत्र
२५ हेतुफलभावः तमभ्युपगच्छन् 'हेतुमिरनाथैर्यत्वं(ध्वं)सा घटादयः' इति प्रत्येतुं न क्षमः । उक्तं च—

“अभिधाताग्निसंयोगनाशप्रत्ययसंनिधिम् ।

विना संसर्गितीं याति न विनाशो घटादिभिः” ॥ [

] इति ।

न चावस्तुत्वाद् विनाशस्य कार्यत्वं न सद्गतमिति वक्तव्यम्, यतः—

“भावान्तरविनिर्मुक्तो भावोऽत्रानुपलभ्यते ।

३० अभावः संमतस्तस्य हेतोः किं न समुद्भवः ?” ॥ [

१-नुसन्धानं वि-भा० आ० हा० वि० । १-नु वि-भा० वा० । २-न विकल्पात् पूर्वदृष्टमेव पश्यामी-
त्युल्लेखवानुपजायतो नात्यनु-वा० वा० । ३-त्वा हीधिगतिरू-हा० । ४ पृ० २८९ पं० १०-११ ।
५-पर्यवृ-हा० । ६-क्षस्य व्या-भा० मा० । ७-मनुत्पद्यद्-सा० । ८-द्रुपाप्र-वा० वा० । ९-नुसरण-
वा० वा० । १०-दृष्यतादृष्टतां वर्तमानग्राह्यसाध्य-वा० वा० । १-दृष्टता ध-वि० । ११-क्षजद-आ० ।
१२-मत्र जु-वा० वा० । १-मनु जु-वि० । १३-भासमान-वा० वा० विना । १४-कत्वप्र-आ० । १५-कैत्वा-
प्र-वि० । १-कत्वे प्र-वा० वा० । १६-तदेवैद सवि-वा० वा० । १७-व्यसंगु-मा० हा० वि० । १८-त्रैप्रव-
र्तनफलकस्य धा-वा० वा० । १९-कस्या वि-आ० विना । २०-लोके सुप्र-वा० वा० । २१-यत्वंस-
घटाद-भा० । १-यत्वंसंघटाद-आ० हा० मा० । २२-घातोऽग्निः संयोग नसंप्रत्ययसंनिधि । वा० वा० ।
घाताग्निसंयोग-हा० । घातोऽग्निसंयोग-आ० । २३-संनिधि । हा० वि० । २४-तां यान्ति आ० वा०
वा० । “तथाहि” इत्युल्लेख्य श्लोकोऽयं निर्दिष्ट हेतु० टी० ता० लि० पृ० ८० प्र० पं० ६ । २५-शस्याका-वा०
वा० । २६-त् । भावः सम-वा० वा० । पृ० १० पं० २० तथा टिप्प० ४ । “तथा चाह कथित” इति निर्दिश्य
श्लोकोऽयं समुद्भूत हेतु० टी० ता० लि० पृ० ८२ प्र० पं० २ । श्लोकान्ते च “तदेतत् कैमारिलं दर्शनमपनुदवाह” इत्यपि
२७-त्रैव लिखितम् । स्याद्वा० पृ० १२३ प्र० पं० ८ । अयं श्लोक. “इति स्वयं मटेन प्रकटनात्” इति कृत्वा राजाकराव-
तारिकाया निर्दिष्ट. राजाकरा० प्र० पं० ४३ पं० २१-२३ ।

घटेन्धनपयसां समासादितविकाराणामवस्थान्तरमेव ध्वंसं मन्यन्ते येऽप्यनुपजातविकाराः प्रदीप-
-बुद्ध्यादयो ध्वंसमालम्बन्ते तेऽप्यव्यकरूपतामात्मस्वभावतां च विकारमेव ध्वंसमासादयन्ति यथा
नोपलम्बव्यावृत्तिरेवानुपलम्बः परेषां किन्तु विवक्षितोपलम्बादन्यः पर्युदासवृत्त्योपलम्ब एव तथा
भावातिरेकेणाभावस्यासंबेद्यत्वाद् भाव एव(वा)भावः । विशेषे(वैशे)पिकास्तु मन्यन्ते भवत्वनेपेक्षि-
तभावान्तरसंसर्गः प्रच्युतिमात्रमेव प्रध्वंसभावस्तथापि तत्र हेतुमत्ता न विरोधमनुभवति । ५
तथाहि—

“सं(सन्) बोधगोचरप्राप्तस्तद्भावे नोपलभ्यते ।

नस्या(नश्यन्) भावः कथं तस्य न नाशः कार्यतामियात्” ? ॥ [] इति ।

कारणाधीनः पदार्थेषु प्रध्वंस इति तद्वेतुसन्निधानात् प्रागनासादितविनाशं(श)सङ्गतयो भावा
इत्यनुमानादक्षणीकर्तव्यसिद्धेर्न क्षणक्षयिता तेपामभ्युपगन्तुं युकेति । १०

[उत्तरपक्षः—बौद्धैः क्षणभङ्गस्य साधनम्]

अत्र प्रतिविधीयते यदुक्तम्—‘नाध्यक्षतः क्षणिकतावगमः’ इति, तत्र यथा अभ्यक्षमेव क्षणविश-
-रास्तां भावानामवगमयति तथा प्रतिपादितं प्राक् वेदान्तवादिमतनिराकरणं कुर्वन्निः । यदपि
‘भानुमानतोऽपि तत्सिद्धि(द्धिः) सामान्यविशेषलक्षणायोगात् लिङ्गस्य’ इति, तदसङ्गतमेव; यतः
‘सपक्षे सत्त्वम्’ इत्यादिना स्वसाध्यप्रतिविम्ब(बन्ध) एव हेतोर्निश्चितोऽभिधीयते न दर्शनादर्श-
-नमौत्रम् सपक्ष-विपक्षयोर्हेतुर्भावाभावयोः सर्वत्र निश्चयायोगात्—नहि पार्थिवत्वादौ दर्शनादर्शन-
-योः (??)सतोरप्यन्वयनिश्चय इति कृतकत्वादावपि स न स्यात् । तथाहि—बहुलमदृष्टे(ष्ट)व्यभि-
-चारस्यापि केनचिदसति प्रतिबन्धे सर्वत्र सर्वस्य न तथा भावावगमो नियमनिबन्धनाभावात् न
वा सर्वदर्शनाभ्याप्यसपक्षविपर्ययो हेतोर्भावाभावौ प्रहीतुं शक्यौ(??) यतो न हेतुमन्तः सर्व एव
भावाः साध्यधर्मसंसर्गितर्योऽसंबेदिदः प्रत्यक्ष(क्षाः) साध्यविविका वा हेतुविकलतयाऽदृश्यानुपल-
-ब्धेरभावाव्यभिचारित्वायोगात् । उक्तं च—

“गत्वा गत्वा च तान् देशान् यद्यथो नोपलभ्यते ।

तदान्यकारणभावादसन्नित्यवगम्यते” ॥ [श्लो० घा० अर्थो० श्लो० ३८] इति ।

यत्र यत्र साधनधर्मस्तत्र तत्र सर्वत्र साध्यधर्मः यत्र च साध्याभावस्तत्र सर्वत्र साधनधर्मस्याप्य-
-भावः इति अक्षेपपदार्थाक्षेपेण सपक्षेतरयोः हेतोः सदसत्त्वे ख्यापनीय(?) स्त । क्वचिदेव तादात्म्यं-
-तदुत्पत्तिलक्षणस्य च प्रतिबन्धस्यैकसिद्धापि प्रमाणतोऽधिगमेऽन्वय-व्यतिरेकयोर्व्याप्त्या निश्चयः
सम्पद्यते नान्यथा तदात्मनस्तादात्म्याभावे नैरात्म्यप्रसङ्गात् कार्यस्य च स्वकारणामिमते(त)भावा-
-भावे भवतो निर्हेतुकत्वप्रसक्तेश्च । उक्तं च—

“स्वभावेऽप्यविनांभावो भावमानानुरोधेन ।

तदभावे स्वयं भावस्याभावः स्यादभेदतः” ॥ [] तथा, ३०

१-वातिरेकेण भा-वा० वा० विना । २-द्यत्वादि, एव भा-वा० वा० । ३-भावोऽस्तु मन्यन्ते वा०
वा० विना । ४-स्तु म मन्य-वा० वा० । ५-सदबोध-भा० मां० । सदवाध-आ० हा० वि० ।—

“सन् बोधगोचरप्राप्तस्तद्भावे नोपलभ्यते ! नश्यन् भावः कथं तस्य न नाशः कार्यतामियात्” ? ॥
तद्भावे “अभिभावे” । तस्य “अभ्यादेः”—हेतु० टी० ता० लि० पृ० ८४ प्र० पं० १-२ । ६ नाशका-भा० मा० वा०
वा० विना । ७-ति करणाधीन प-वा० वा० विना । ८-त्वसिद्धिर्न आ० हा० वि० । ९-पृ० ३१८ प०
५ । १०-अध्यक्षं क्षण-आ० । ११-वेदान्तवादिमतनिराकरणं च पृ० २८५-३९६ । ११-पृ० ३१८ पं० १० ।
१३-क्षणयो-वा० वा० विना । १४-च यत् स-मा० । च येतः स-हा० वि० । च येतः स-भा० । च यः
स-वा० वा० । १५ पृ० ३१८ पं० ११ । १६-निश्चितो-वा० वा० । १७-मात्र स-आ० हा० वि० ।
१८-नुमा-आ० । १९-त्वादौ दर्शनीयोः आ० हा० वि० । २०-न चा स-मां० । न स-आ० ।
२१-ख्याप्यास-वा० वा० । २२-पर्ययोर्हे-वि० । २३-भावो प्रहीतुं शक्यो य-वा० वा० । २४-या स-
वा० वा० विना । २५-सर्वा वि-आ० हा० वि० । २६-तुर्विक-वि० । २७-सत्त्वेत्याख्यापनीयेष्वक्त-वा०
वा० । सत्त्वे ख्यापनीये ऋक्त-मां० मा० हा० वि० । २८-भावे-भावतो वा० वा० हा० वि० । २९-एतत्
श्लोकद्वयम् हेतु० टी० ता० लि० पृ० ५७ प्र० पं० ३-३ । प्रमेयक० पृ० १०१ प्र० पं० ९ ।

“कार्यं धूमो हुतमुजः कार्यधर्मानुवृत्तिः ।

सम्भवस्त(स भवस्त)दभावेऽपि हेतुमत्तां विलङ्घयेत्” ॥ []

यस्य च क्वचित् धर्मिणि प्रागुग्र(प)दर्शितप्रतिबन्धप्रसाधकं प्रमाणं वृत्तमिदानीं विस्तृतम्
तस्य तदुपन्यासेन तत्र स्मृतिरै(रा)धीयते अनुमेयार्थप्रसिद्धेस्तु अविनामाविनिश्चये तत एव
१५ सार्यमाणात् (??)प्रमाणान्न पुनर्दृष्टान्तप्रतिबिम्बग्राहकं च प्रामाण्यं यद्वा स्यान्नाद्यापि(??)क्वचिद्धर्मिणि
प्रवृत्तं तस्यानुमानोपन्यासकाल एव प्रदर्शनीयमिति न तस्य प्रतिबिम्बग्राहिप्रमाणानुस्मृत्यर्थं पक्षी-
कृतार्थव्यतिरेकवान् साध्यर्थादिदृष्टान्तः प्रदर्शनीयः अतस्तत्प्रतिबन्धप्रसाधकं साक्षादेव प्रमाणं
प्रदर्शनीयम् । तत्र च प्रदर्शिते न किञ्चित् दृष्टान्तप्रदर्शनेन तस्य चरितार्थत्वात् प्रतिबिम्बप्रसिद्धौ च
प्रमाणतः साध्यधर्मं सत्यंवाऽनुमेये 'हेतोः सद्भाव इति कथं तस्य सामान्यलक्षणविरहः? तथाहि—
१० सपक्षः साध्यधर्मवानै(ने)वार्थ उच्यते बाधकप्रमाणवलाच्च(??)विपक्षा अव्योपिनो हेतुः साध्यधर्म-
वत्त्वे च साध्यधर्मिणि वर्तमानः कथं न सपक्षं वृत्तः यतो न सपक्षव्यवस्था वा सर्वेभिच्छाव्यवस्था-
पितलक्षणे पक्षत्वमपाकरोति साध्ययितुमिष्ट इतीच्छा(??)व्यवस्थापितत्व(त्वं) पक्षलक्षणस्य सिद्धमेव
सपक्षत्वात् (त्वं तु) तस्य साध्यधर्मयोगात् वस्तुवलायातमिति न तत् तेन बाध्यते अन्यथा सपक्ष-
व्यतिरिक्ते पक्षे वर्तमानो हेतुः विपक्षावृत्तेरनैकान्तिकः असक इति सर्वांनुमानोच्छेदः । अथ पक्षीकृत-
१५ परिहारेणैवाऽसपक्षस्यापि व्यवस्थापितत्वात् न पक्षे वृत्तोऽसपक्षवृत्तोऽसपक्षवृत्तित्वादनैकान्तिकः,
नन्वेवं पक्षपरिहारेण (?) साध्यभावाभावयोस्तैद्धान्वयं हेतुर्न साध्यधर्मिणीति कथं पक्षो हेतुमानपि
साध्यधर्माध्यासितत्वात् । नहि 'यस्मादनुमेये साध्यं विनापि भावः तत्सद्भावाद्धर्मी साध्यधर्मवान्'
इत्यभिधातुं युक्तम्, न च साध्यधर्मवृत्तिव्यतिरेकस्वरूपी सपक्ष-विपक्षौ विहाय प्रकारान्तरस्य
सम्भवः यत्र पक्षत्वं स्यात् अन्योन्यव्यवच्छेदरूपतया सर्वस्य द्वैरास्यव्यवस्थितः हेतोश्च पक्ष-सपक्षा-
२० दिप्रविभागापेक्षया गमकत्वे काल्पनिकत्वमनुमानेऽप्यङ्गीकृतं स्यात् न वस्तुवत्प्रवृत्तत्वम् तस्मात्
साध्यप्रतिबन्धभावतयो हेतोरगमकत्वे साध्यधर्मिण्यपि साध्यधर्मयुक्त एव परमार्थतः सपक्षात्मन्ये-
वासौ वर्तत इति कथं सामान्यलक्षणयोगी न स्यात् । उक्तं च—

“यत् क्वचिद् दृष्टान्तस्य (दृष्टं तस्य) यत्र प्रतिबिम्बः तद्विदः तस्य तद् गमकं तत्रेति वस्तुगतिः”

[

] इति ।

१-प्रमेयक० पृ० १०१ प्र० पं० ८ । २ “स भवस्त”-हेतु० टी० । सभवस्तद”-प्रमेयक० । ३-मत्ता वि
आ० वि० । ४-मत्ताविलम्ब-हा० । ५-मत्तां वि-वा० वा० । ४ प्रागुग्र-प्र-भा० मा० । प्रागुग्र-भा० हा० वि० ।
५-घकप्र-भा० मा० वि० । ६-माण वृ-वा० वा० विना । ७-रघायतानु-वा० वा० । ८-स्तुभ्वविना-
वा० वा० विना । ९ च प्रमा-वा० वा० वि० । १०-यद्वास्याद्यापि आ० । यद्यस्यान्नाद्यापि वा० वा० । यद्वा
स्यान्नाद्यापि हा० । ११-ति त-आ० वि० । १२-नीयोतस्तव प्र-आ० । नीयोऽसत्तं प्र-वा० वा० ।
१३-दर्शने त-वा० वा० । १४ हेतो स-आ० वि० । हेतोऽस-हा० । १५-व्यापितो हे-वा० वा० ।
१६-क्षे व्यक्तः वा० वा० । १७-पक्षो व्य-हा० वि० । १८-क्षण प-भा० । १९-क्षत्वत् तस्य हा० वि० ।
-क्षत्वन्व तस्य वा० वा० । २०-क्षत्व-तस्य भा० मा० । २०-धर्मायो-वा० वा० विना । २१-हारे-
णो वा-वा० वा० । २२-हारेण वा-हा० । २३-हारेणवा-वि० । २३-स्तथान्वयं आ० । २४-स्तथान्वयं हा० ।
२५-नुनासा-हा० वि० । २५-मानापि आ० हा० । २६-मानोपि वि० । २६-मानपि सध्यध-वा० वा० ।
२५-त्वासा नहि वा० वा० विना । २६-स्मानुमेय साध्यं वा० वा० । २७-कत्वप्यनु-वा० वा० ।
२८-प्रकृतत्वं तस्यात् वा० वा० । २९-यावहे-वा० वा० । ३०-व पार-वा० वा० विना । ३१ दृष्टा-
त्तस्याय-वा० वा० ।

“अत एव अन्यत्रोक्तम्” इति उक्त्वा “यत् क्वचिद् दृष्टं तस्य यत्र प्रतिबन्धः तद्विदः तस्य तद् गमकं तत्रेति वस्तुगतिः” ।

अन्यत्र “वितिक्षये” (तत्रापि अन्ये) यत् “लिङ्गम्” क्वचिद् “प्रदेशे” दृष्टम् “निधितम्” तस्य “लिङ्गस्य” यत्र
“बहयादी” तद्विदः “प्रतिबन्धविदः” तस्य “बह्वे.” तद् “लिङ्गम्” तत्र “यत्र दृष्टं तत्रैव नान्यत्र”-हेतु० टी० ता० लि०
पृ० १६ दि० पं० १ ।

ततो व्यवस्थितं क्षणिकत्व-सत्त्वयोस्तादात्म्यात् क्वचिद् वस्तुनि वर्तमानं सत्त्वं क्षणिकत्वयुक्त एव वर्तते इति नास्य सामान्यलक्षणयोगः ।

सत्त्वं च भावानां न सत्तायोगलक्षणम् सामान्यादिष्वभावाद् अव्याप्तेः शशशृङ्गादिष्विति (ष्वपि) भावादतिव्याप्तेश्च । न च शशशृङ्गादीनामसत्त्वान्न सत्तायोग इति वाच्यम्, इतरेतराश्रयत्वप्रसक्तेः । तथाहि—तेषामसत्त्वं सत्तायोगविरहात् तद्विरहश्चासत्त्वात् इति व्यक्तमितरेतराश्रयत्वम् । अथ ५ अर्थक्रियासामर्थ्यविरहान्न तेषां सत्तायोगः, नन्वेवं यद् अर्थक्रियासामर्थ्ययुक्तं सत्तायोगस्तस्यैव इत्यर्थक्रियासामर्थ्यमेव सत्त्वमायातमिति व्यर्थः सत्तायोगः । अत एव सामान्यादीनामपि स्वरूपसत्त्वं अर्थक्रियासामर्थ्यात् सिद्धम् 'सत्'प्रत्ययस्य सर्वत्राविशेषात् । न च सामान्यादिषूपचरितः 'सत्'-प्रत्ययः अस्मिन्लघुत्वात् उत्पाद-व्यय-ध्रौव्येन (व्याणां) विरोधात् एकस्मिन् धर्मिण्ययोगात् "उत्पाद-व्यय-ध्रौव्ययुक्तं सत्" [तत्त्वा० अ० ५ सू० २९] इत्येतदपि सत्त्वलक्षणमयुक्तम् । अथ १० 'कथंचिद् उत्पाद-व्ययौ कथंचिद् ध्रौव्यम्' इत्यभ्युपगमः, नैतत्; यतो यथोत्पाद-व्ययौ न तथा ध्रौव्यम् यथा च ध्रौव्यं न तथा उत्पाद-व्ययौ इति कथमेकं वस्तु यथोक्तलक्षणयुक्तं भवेत्? अतोऽर्थ-क्रियासामर्थ्यमेव सत्त्वमक्षणिकात् क्रम-यौगपद्यविरोधाद् व्यावर्त्तमानं क्षणिक एवाऽवतिष्ठत इति तदात्मतां कथमतिक्रामेत्? तन्न विशेषलक्षणस्याप्ययोगः । तस्मात् 'यत् सत् तत् क्षणिकमेव, सन्ति च द्वादशायतनानि' इति क्षणिकतायामिदमनुमानम् । अत्र च पञ्चस्व(सु) रूपादिष्वव्यक्षतः सत्त्व-१५ सिद्धिः मनो-धर्मायतनयोः स्वसंवेदनतः स्कन्धत्रयस्वर्मावत्(?) धर्मायतनस्य संस्कारस्कन्धस्य च विप्रयुक्तस्याभावात् चक्षुरादिच(रादि)पञ्चस्वसुमित्ये(ति)स्तत्कार्यविज्ञानस्य कादाचित्कतया करणान्तरसापेक्षत्वसिद्धेः देशादिविप्रकृष्टेषु च सर्वपदार्थेषु अभ्युपगमविषयेषु प्रसङ्गमुखेन सत्तायाः क्षणिकतासाधन(नम्) व्याप्यसद्भावे व्यापकस्य नियतसंनिधित्वा(त्वात्) व्यापकाभावे च व्याप्यस्याप्यभावात् चक्षुरादि-ध्वनीनाम् 'संन(त्)शब्दस्य च प्रवृत्तिनिमित्तभेदादर्थभेदतः परमार्थतो २० भेदाभावेऽपि न धर्मिण एव हेतुता । पारमार्थिकरूपस्यावाच्यत्वाद् विकल्पावभासिनमेवार्थं ध्वनयः प्रतिपादयन्ति 'क्षणिक'शब्दस्यापि क्ष(अक्ष)णिकसमारोपव्यवच्छेदविषयतया न 'सत्'शब्दार्थता भिन्नाथैवेति तद्गारेणापि न प्रतिज्ञार्थैकदेशतां(ता) । अन्यादिनिश्चयस्तु प्रतिबन्धनिश्चायकप्रमाण-निबन्धनः; स च तादात्म्यलक्षणः प्रतिबन्धः स्वभावहेतोः प्रमाणनिबन्धनः, ननु क्षणिकत्वस्य प्रत्य-क्षेणाऽनिश्चयात् कथं तत्तादात्म्यं स्वभावहेतोः प्रत्यक्षप्रमाणतः सिद्धम्? अथ 'हेतुका विनाशं प्रति २५ अनपेक्षत्वात् तद्भावनियता यतो भावाः' इत्यनुमानसिद्धं तत्तादात्म्यम्, नैतत्; यतो निर्हेतुक-त्वेऽपि विनाशस्य यदैव घटादयो नाशमनुभवन्तः प्रतीयन्ते तदैव तेषामसौ निर्हेतुकः स्यात् नान्य-देति कथं क्षणविशारुता भावानाम्? अथ एकक्षणमावित्वेन भावस्योत्पत्तेः प्रागपि विनाशसङ्गतिः । ननु यथैकक्षणस्यायित्वेनोत्पत्तिः स्वहेतुभ्यः तथाऽनेकक्षणस्यायित्वेनापि साऽविरुद्धा, दृश्यन्ते हि विचित्रशक्यः सामर्थ्यः । न च यदि क्वचित् कदाचित् विनाशोद्भवे (शो भवेत्) तदा तत्काल- ३० द्रव्यापेक्षत्वाद् अन्यानपेक्षत्वहानिरिति वक्तव्यम्, विनाशहेत्वनपेक्षत्वेनानपेक्षत्वात् अन्यथा द्विती-येऽपि क्षणे विनाशो न स्यात् तत्कालाद्यपेक्षत्वात् ।

१-ङ्गादिष्वविनाभा-वा० वा० विना । २ सत्त्वं सत्त्वाक्षणिकात् क्र-वा० वा० । ३-क्रामेत, वा० वा० विना । ४-पृ० ३१८ पं० १४ । ५-ष्वक्षतः वा० वा० । ६-भावात्व-वा० वा० । ७-नुमितोस्ता-त्का-भा० हा० वि० । ८-नुसितास्तत्का-भा० मा० । ९-सशब्दस्य आ० हा० वि० । स-ब्दस्य वा० वा० । १०-सिद्धमेदतः भा० मा० । सिद्धमेदाद्भेदतः वा० वा० । १० न सच्छब्दार्थैवेति त-भा० मा० । ११-शर्ता स्वया-वा० वा० ।

१२ "यद्भावं प्रति यत्रैव हेत्वन्तरमपेक्षते । तद् तत्र नियतं ज्ञेयं स्वहेतुभ्यस्तथोदयात्" ॥

"निर्निबन्धा हि सामग्री स्वकार्योत्पादने यथा । विनाशं प्रति सर्वेऽपि निरपेक्षाश्च जन्मिनः" ॥

—तत्त्वसं० का० ३५४-३५५ पृ० १३२ ।

१३ नाशनमनु-भा० हा० वि० । नाशनमनु-भा० मा० । १४-नाशाद्भवेत् त-भा० । १-नाशाद्भवे त-भा० । १-नाशौद्भवेत् त-वि० । १-नाशौद्भवे त-हा० । १५ अन्यादपेक्ष-भा० मा० हा० वि० । अस्यादपेक्ष-वा० वा० । १६-दाहेतुनपेक्ष-भा० मा० । १-दाहेतुनपेक्ष-भा० हा० वि० ।

न च क्रम-यौगपद्याभ्यां सामर्थ्यलक्षणं सत्त्वं व्याप्तम् क्रमाऽक्रमनिवृत्तौ च नित्यात् सत्त्वं निवर्त्तमानं क्षणिकेष्वेवावतिष्ठत इति सत्त्वयुक्तस्य कृतकत्वस्य गमकत्वम्, यतः क्षणिकत्वे सति क्रमाऽक्रमप्रतिपत्तेरसंभव एव । तथाहि—येन ज्ञानक्षणेन तत्पूर्वकं वस्तु प्रतिपन्नं न तेनोत्तर-कालभावे, येन चोत्तरकालसङ्गतं न तेन पूर्वकालालीढमिति कथं क्रमप्रतीतिः? योऽपि पूर्ववस्तु-
 ५ प्रतीत्य(प्रतीत्य)नन्तरमपरस्य ग्राहकः स क्रमग्राही भवेत् तथा च क्षणिकत्वमस्य स्यात् बौद्धस्य च काल एव नास्ति इति कथं तस्य क्रमग्रहः? भिन्नकालवस्त्वग्रहा(हि) कालभावे चानेकवस्तुरूप एव क्रम-(मः) तथा, नित्यस्यापि क्रमकर्तृत्वं न विरुध्यते—यथा च नित्यस्य क्रमकर्तृत्वाद्नेकरूप-त्वात्(त्वं) तथा क्षणिकस्यापि स्यात् । अथ क्षणवद् द्वितीये क्षणे नित्यस्याप्यभावो भवेत् कार्या-भावात्, अयुक्तमेतद्; कालभावाद् भवन्मतेन । भवतु वा ग्रहस्तथापि कथं क्रमाऽक्रमाभ्यां सत्त्वस्य
 १० व्याप्तिः क्रम-यौगपद्यव्यतिरिक्तप्रकारान्तरेणाप्यर्थक्रियासंभवात् न च प्रकारान्तराभावनिश्चयो दृश्यानुपलम्भात् ततो विशिष्टदेशादावेवाभावनिश्चयप्रसक्तेः न सर्वत्र सर्वदा वा । नाप्यदृश्यानुपल-म्भात् तदा(द)भावनिश्चयः तस्य सर्वेहहेतुत्वात् । तस्मान्नित्येषु क्रमाक्रम(मा)योगेऽपि संत्वानिवृत्तेः कथं सत्त्वस्य "क्षणिकमा(कस्वभा)वत्त्वं प्रमाणतः सिद्धं येनाऽन्वय-व्यतिरेकनिश्चयो भवेत्? यद्यपि क्रमाक्रमाभ्यां सत्त्वस्य व्याप्तिः प्रकारान्तराभावात् "सिद्धा च(त)थापि क्रमाक्रमायोगो न नित्येषु
 १५ प्रत्यक्षादिना सिद्धः नित्यानामतीन्द्रियत्वात् तदसिद्धौ न तेषु सत्त्वनिवृत्तिसिद्धिस्तदसिद्धौ च न सत्त्वस्य क्षणिकस्वभावत्वसिद्धिः । किञ्च, सत्त्वात् क्रम-यौगपद्यानुमानं स्यात् ताभ्यां तस्य व्याप्त-त्वात् नतु क्षणिकत्वानुमानम् तत्र क्रमकर्तृत्वासंभवादिति ।

अत्र केचित् प्रतिविदधति—“प्रत्यक्षसिद्ध(द्धि) एव क्रम-यौगपद्ये । तथाहि—सहभावो भावानां यौगपद्यं क्रमस्तु पूर्वापरभावः, स च क्रमिणामभिन्न एकप्रतिभासश्च तत्प्रतिभासः । अथै-
 २० क्रमप्रतिभासानन्तरमपरस्य प्रतिभासः क्रमप्रतिभासः नत्वेकस्यैव अतिप्रसङ्गात्, एवमेतत् किन्तु यदै-कप्रतिभासः न तदा परस्य, तदा तत्प्रतिभासे यौगपद्यप्रतिभासप्रसक्तेः । तस्मात् क्रमिणोः पूर्वाऽपरज्ञा-नाभ्यां ग्रहणे तदभिन्नक्रमोऽपि गृहीत एव, केवलं पूर्वाऽनुभूतपदार्थाऽऽहितसंस्कारप्रबोधघात 'इद-मस्मादनन्तरमुत्पन्नम्' इत्यादिविकल्पप्रादुर्भावे क्रमो गृहीत इति व्यवस्थाप्यते । क्रमे(मि)णोर्ग्रहेऽपि कथञ्चिदानुपूर्व्यां "विकल्पानुत्पत्तौ क्रमग्रहव्यवस्थापनायोगात् अत एव क्रमिणामेकग्रहेऽपि न
 २५ क्रमग्रहो व्यवस्थाप्यते । अपि च, कथं कालाभ्युपगमवादिनोऽपि क्रमग्रहः सर्वकार्याणामेककाल-त्वात्? न च भिन्नकालकारणोपाधिक्रमात् कार्यक्रमो युक्तः, कालस्याऽभिन्नत्वेनाभ्युपगमात् त(नत)-द्योगाद् भावानां क्रमसद्भाव इति । न च पूर्वापररूपत्वात् 'कालः क्रमवान्' इति वक्तव्यम्, यत-स्तस्याऽपि यद्यपरकालोपेक्षः क्रमस्तदाऽनवस्थाप्रसक्तिः । अथ स्वरूपेण तस्य क्रमस्तथासति कार्या-णामपि बहूनामसहायानां क्रमो भवेत् अस्माकं तु लोकप्रतीत्या 'पूर्वाह' आदिप्रत्ययविषयो महाभूत-
 ३० विशेषः कालोऽस्त्येव तद्भेदात् क्रमादिप्रतीतिर्युक्तैव । नापि नित्यस्य प्रकारान्तरेण कर्तृत्वसङ्गतिः यत एकदेशकार्यकारणानेक-^(१) करणे हान्यदा प्रकारान्तरेण करणेऽङ्गीक्रियमाणे वस्तुनः स्वभा-वभेदाद् भेदप्रसक्तिरिति नैकत्वम् पुनः पुनः कार्यकरणे च क्रम एव न प्रकारान्तरसद्भावः । न च

१-नक्षणेन तत्पूर्व-भा० मा० । नक्षणेन त्पूर्व-वा० वा० । २ "न चैतच्छक्यं वक्तुम् क्रम-यौगपद्ये एव भावानां न सिद्धे व्यतिरिक्तकालपदार्थानभ्युपगमादिति"—तत्त्वस० पत्रि० पृ० १४४ पं० १५ । ३ कालो भा-वा० वा० । ४ क्रम तथा हा० वि० । ५ क्षणस्यापि वा० वा० । ६ भवतु वा वा० वा० । ७-प्रसक्तेः तत्सर्वदा वा भा० मा० । प्रसक्तेः तत् सर्वत्र सर्वदा वा हा० वि० । ८ वादयुक्तह-वा० वा० । ९ त-स्यानित्यत्वेपु वा० वा० । १० सत्त्वानिवृत्तिः भा० हा० वि० । सत्त्वानिवृत्तेः भा० मा० । ११ क्षणि-क्रमा-वा० वा० । १२ सिद्धो त-भा० मा० आ० । सिद्धो मि त्रयापि त्माक्रमायो न नित्ये-हा० । सिद्धो मि त्रयापि त्रयापि त्क्रमायो न नित्ये-वि० । १३-सिद्धि च वा० वा० विना । १४ न ह-हा० वि० । १५-पद्य क्र-वि० विना । १६-सद्भावा-वा० वा० । १७-स अ-भा० हा० वि० । १८ एवं हा० वि० । १९-करणप्रा-भा० मां० हा० । कल्पप्रा-वा० वा० आ० । २० क्रमेणोप्र-भा० आ० हा० वि० । क्रमणोप्र-भा० । २१ विकल्पानुत्पत्तौ वा० वा० विना । २२-कल्प्यानु-हा० । २३-त्वात् कालात् कालः क्र-वा० वा० वि० विना । २४-दा-क्र-वा० वा० आ० । २५ कर्तृत्वं-भा० वा० विना । २६ कारणे हान्यदा भा० मा० । कारणालेक करणे, व्युत्पत्त्या वा० वा० ।

प्रकारान्तरे(रेण) 'नैकदा कार्यं करोति पुनः पुनश्च करोति' इत्येवं करणमभ्युपगन्तव्यम् भावस्या-
 वरतुत्वप्रसक्तेः सर्वदाऽकर्तृत्वात् । अथ 'एकदा कार्यं करोति' पुनः(नः) पुनश्च न करोति' इति
 प्रकारान्तरेण करणमभिमतं तथापि न यदा (पि यदा) न करोति न तदा (ति तदा) अवस्तु-
 त्वमेव प्रसक्तम् । तस्माद् घटादिः पदार्थाऽर्थक्रियाकारी क्रमाक्रमाभ्यां प्रत्यक्षसिद्धः 'स एवायम्'
 इति ज्ञानादक्षणिकश्च प्रतीयत एव । तस्यैककार्यकरणं प्रति यत् सामर्थ्यं तत् तदैव न पूर्वं ५
 न पश्चात् तत्कार्याभावात् सामर्थ्यं तु ततोऽव्यतिरिक्तमेव उत्तरकार्योत्पत्तावप्येवं द्रष्टव्यमिति
 सामर्थ्यभेदेन पदार्थभेदात् कथं न क्षणिक एव क्रमाक्रमयोर्नियमः ? अनो यत्र सत्त्वं तत्र
 क्रमाक्रमप्रतीतावपि क्षणिकत्वप्रतीतिरेव, य एव क्षणिके क्रमाक्रमयोर्नियमो नित्येऽप्ययमेव न (!)
 योगः ततो घटादौ यदेतन्नित्यत्वं प्रतीतिविपयत्वेनाध्यवसितं तत् सत्त्वविरुद्धमिति क्रम-यौगपद्या-
 भ्यामर्थक्रियाविरोधो नित्यस्य सिद्ध उच्यते । यथा च दृष्टेषु घटादिषु क्षणिकत्वव्याप्तं सत्त्वं तथाऽ-१०
 दृष्टेष्वप्यविशेषादिति सर्वोपसंहारेण व्याप्तिमवगत्य यथा यथा तेषु सत्त्वं निश्चीयते तथा तथा क्षणि-
 कत्वानुमानम् यत्र च सत्त्वानिश्चयस्तत्र सत्त्वाशङ्कया गणविपाणादिष्विव न क्षणिकत्वप्रतीतिरन्यत्र
 प्रसङ्गसाधनात् । न च तत्राप्यनुमानवैयर्थ्यं बाधकप्रमाणत्वे क्षणिकत्वस्या(स्या)निश्चितत्वादिति
 चाच्यम् प्राग् गृहीतव्याप्तिकस्य सत्त्वनिश्चयमात्रेणैव क्षणक्षयाधिगतैर्बाधकप्रमाणवैयर्थ्यात् । ये तु विप-
 क्षाद् व्यावृत्तत्वेन क्षणिकत्वव्याप्तिं सत्त्वस्य सर्वत्रावगम्य तत्रैव सत्त्वात् क्षणिकत्वमनुमापयन्ति तेषां १५
 व्याप्तिप्राहकादेव प्रमाणा(णात्) क्षणक्षयस्य सर्वत्र निश्चितत्वादनुमानोत्थानमेव न स्यात् त्रैलोक्यस्य
 च सर्वस्य प्रत्यक्षत्वाद्धर्मसिद्धिश्च तेषां दोषः असिद्धश्च हेतुः प्राप्नोति पक्षीकृते च सर्वसिद्धं धर्मिणि
 बाधकं च स्यात् । यदि विपक्षभावावस्तिद्धस्तदा साध्यस्यापि सिद्धत्वादनुमानोत्थानं न स्यात् अन्यैश्च
 धर्मां न सिद्ध इति कथं वा कस्य प्रवृत्तिरिति, यत् किञ्चिदेतत् ; त(तत्) स्थितमेतत् सत्त्वविशिष्टस्य
 कृतकत्वस्य क्षणिकत्वेन सह तादात्म्य(स्य) प्रमाणनिश्चितमिति कथं नान्वयव्यतिरेकनिश्चयः ? यद्वा २०
 सत्त्वविशेषपरिकल्पस्याऽपि कृतकत्वादेः क्षणपरिणामे साध्ये नानैकान्तिकत्वम् यतस्तस्य प्रथमे क्षणे
 य एव स्वभावो द्वितीयेऽपि क्षणे स एव चेत् तदा प्रथमक्षणवद्भूत्वा भवनमेव प्रसक्तमिति क्षणिक-
 त्वम् । अथ प्रथमक्षणे जन्मैव तस्य न स्थितिः द्वितीये स्थितिरेव न जन्म एवमपि क्षणिकत्वप्रस-
 किर्जन्म-जन्मिनोः स्थिति-स्थितिमतोश्चाभेदात् । न च द्वितीयेऽपि क्षणे जन्मव्यतिरेकेण स्थिति-
 र्युक्ता । अथ तत्राऽपि जन्म तर्हि न तदा स्थितिर्द्वितीयादिक्षणभावित्वात् तस्याः एवमुत्तरोत्तर- २५
 क्षणेऽप्यपि सर्वदोषोत्पत्तिरेव न स्थितिरिति' क्षणक्षयित्वमेव उत्पत्तिश्च हेतुकृतेति तत्रैव कृतकत्वं(!)
 स्थितौ तस्मात् कृतकत्वस्याक्षणिकत्वविरुद्धत्वान्नैकान्तिकत्वमिति सत्त्वानन्तभूतस्याऽपि कृत-
 कत्वस्य व्याप्तिः प्रमाणनिश्चितेत्त्राप्यन्वय-व्यतिरेकनिश्चयः ।

परे तु सत्त्वलक्षणस्य हेतोस्तादात्म्यस्वरूपः प्रतिबन्धो विपर्यये बाधकप्रमाणनिबन्धन इत्येवं
 वर्णयन्ति । यत्र क्रम-यौगपद्यायोगो न तस्य क्वचित् सामर्थ्यम् अस्ति चाऽक्षणिकेषु सै वि(ह)ति तेषां ३०
 सामर्थ्यविरुद्धलक्षणसंस्त्वसिद्धौ ततो निवृत्तौ सत्त्वमर्थक्रियासामर्थ्यलक्षणं क्षणिकेभ्योऽवतिष्ठत इति
 सत्त्वस्य क्षणिकत्वस्वभावतासिद्धिः अनेन हि बाधकेन प्रमाणेन सत्त्वविरोधैर्मसत्त्व (सत्त्वविरुद्धम-
 सत्त्वं) क्षणिकैवाकृष्यते । न च विरुद्धयोरेकत्र समबधानमिति ततो विरुद्धानैकान्तिकते अपि
 नाशङ्कनीये । अथ कथमर्थक्रियासामर्थ्यनिवृत्ति(त्तिः) क्रम-यौगपद्यनिवृत्तिनिमित्ता तयोस्तद्व्याप-

१-काराणांतरे वा० वा० । २-अ न करोति पुनः पुनः कारणमभ्यु-ज्ञा० वा० । ३-ति पुनश्च
 न क-वा० वा० हा० वि० । ४-ति पुनः क-मा० मा० । ५-णमभि-वा० वा० विना । ६-तदापि वा० वा०
 विना । ६-दा व-आ० हा० वि० । ७-दा न करोति तदा वस्तु-वा० वा० । ८-दार्थमेव त् क-मा० मा० हा०
 वि० । ९-दार्थवत् क-आ० । १०-च तयो-वा० वा० । ११-दिष्विति क्ष-वा० वा० । १२-सद्भासा-वा०
 ज्ञा० । १३-सिद्धश्च-वा० वा० । १४-पक्षो भा-वा० वा० । १५-न्यश्चाद्य-वा० वा० विना । १६ कस्य
 वृ-वा० वा० । १७-श्चिदेतत् स्थितमतत् स-मा० मा० । १८-श्चिदेतत् स्थितमन सत्त्व-आ० हा० वि० ।
 १९ यथा आ० हा० वि० । २०-कल्पस्या-आ० । २१-कमथ वा० वा० । २२-ति क्षयित्व-मा० मा० ।
 २३-कत्वं न स्थिते ते तस्या-वा० वा० । २४-कत्वं स्थितौ मा० मा० । २५ सत्तेति वा० वा० विना ।
 २६-सत्त्वो सिद्धो ततो वा० वा० । २७-सत्त्वं वि-आ० । २८-धमत्व-मा० मा० ।

कत्वात्? अथान्नाऽपि यदि व्याप्यञ्चापकभावो वाधकान्तरनियन्धनस्त(नस्त)दा वाधकान्तरं तत्रा-
 प्यन्त्रेपणीयम् तथा तदन्यत्रापि इत्यनवस्थाप्रसक्तेरप्रतिपत्तिः, असदेतत्; यतः क्रम-योगपद्याभ्यां
 सामर्थ्यस्य व्याप्तिः प्रकारान्तरासंभवतो निश्चितेति कुतोऽनवस्था? प्रत्यक्षबलादेव च प्रकारान्तरा-
 संभवो निश्चितः । प्रत्यक्षस्याऽभावविषयत्वविरोधात् नेति चेत्, न; भावमेव क्रमेणेतरेण वा
 १५ कार्यादयलक्षणं प्रतिपन्ना(पद्य) अच्यक्षेण द्वैराक्ष्यव्यवस्थापनतः प्रकारान्तराभावसाधनात् ।
 तथाहि—यथा क्रमेण योगपद्येन वा स्वकार्यमुत्पादयन्तो घटादयो भावा अभ्यक्षविषयतामवलम्बन्ते
 तदेनरूपविवेकिनो ज्ञानात्मनि तथैव प्रतिभासन्ते यतः स्वस्वभावव्यवस्थितयो नात्मानं परेण मिश्र-
 यन्ते भावास्तस्याऽपरत्वप्रसङ्गात् तथा च सर्पत्र सर्वस्योपयोगादिप्रसङ्गः । न चाऽसाधारणरूपा-
 ध्यासितेषु प्रतिभासमानेषु तेषु तत्राऽसतो रूपस्याऽवभासो युक्तः अहेतुकतापत्तेः एवं चाक्षसं-
 १० विदं(दां) प्रतिनियतविषयता प्रमाणपरिदृष्टा हीयेत अहेतुकत्वे प्रतिभासस्य विषयान्तराऽवभासन-
 प्रसक्तेः अक्षस्य नियामकत्वेप्यविद्यमानाऽनुकारणे(कारेण) न संविद्धशादर्थतात्म(त्मा)नः स्वरूप-
 मासादयेयुरिति नियतार्थाध्यवसायतः प्रवृत्तानां नार्थक्रियाप्राप्तिः स्यात् मरौचिकादिपुजलाद्य(ध्य)-
 वसायिनामिव । नापि सुख-दुःखप्राप्ति-परित्यागौ स्यातामिति क्रमवत्कार्यसोमर्थ्यादीयमानमध्यक्षं
 तद्रूपमेवानुकुर्वत् इतरूपा(प)प्रतिभासविकृततया स्वसंवेदनेन 'संवेद्यमानं यथाऽनुभवं पाश्चात्यं
 १५ विकल्पद्वयं जनयति तत् एवं विभागः संपद्यते 'क्रमभावे(वि) तत् कार्यं नो'क्रमम्' इति तस्यात्
 सर्वस्य तत्राप्रतिभासमानस्य 'यदेवं न भवति तत् क्रममायि न भवति' इति सर्वस्येतरप्रकारतया
 व्यवस्थितो सिद्ध एव तद्व्यतिरिक्तप्रकारान्तराभावः अन्यथा तदन्यतया तस्य व्याप्त्यभावे स्वविष-
 यव्यवच्छेदात् तद्रूपतापरिच्छेद एव तस्य न स्यात् । परिच्छेदो हि तदसाधारणरूपानुकरणमेव तच्च
 नास्तीति तत्संज्ञावे घा कथं न अतद्रूपव्यवच्छेदः? यतो नाकारान्तराऽसंसृष्टरूपानुकरणस्तदन्य-
 २० (णतः अन्यत् तदन्य)व्यवच्छेदनं नाम ततः सर्वस्य तदतद्रूपतया व्यवस्थितेः प्रकारान्तराभावः
 कथं न सिद्धिमध्यास्ते? एवमितरप्रकारप्रतिपत्तावपि श्रेयम् । क्रमश्च तदव्यासाहित्यमुक्तः स चैक-
 क्षणभाविनाप्यध्यक्षेण वस्तुस्वरूपं गृह्यता तदव्यतिरिक्तो गृहीत द्वैस्यप्युक्तम् ।

यदपि 'उपलब्धिलक्षणप्राप्तत्वे प्रकारान्तरस्य देशादिनिषेध एव स्यान्नात्यन्ताभावः अनुपल-
 २५ ष्ठिलक्षणप्राप्तत्वे त्रिप्रकैर्ष(र्षि)णां नाऽभावनिश्चय इति कुतोऽप्यक्षतः प्रकारान्तराभावसिद्धिः'
 इत्युक्तम्, तदप्युक्तोत्तरमेव, यतः कार्यान्तरासाहित्यं कैवल्यमङ्गरादेः क्रमः, योगपद्यमप्यपरैः वीजा-
 दिकार्यैस्तस्य साहित्यम्, प्रकारान्तरं च तदुभयावस्थाभावेऽप्यङ्गरादेरन्यथाभवनमध्यक्ष(क्षं?)
 तस्यान्यसहितम्(स?) कैवल्यस्य चाङ्गरादिसंभावस्य भावस्य भाव उपलभ्यमान उपलब्धिलक्षणप्राप्त
 एव स्वभावः क्रम-योगपद्यस्वभाववाहिर्भूतो नोपलभ्यते उपलभ्यवस्तुनोऽपरसाहित्यं कैवल्ये वा अपनीते

१ वाधकान्तरनियन्धनं तदा आ० हा० वि० । वाधनं तदा । २ क्रमेणान्तरेण वा वा० वा० विना ।
 ३-पत्ताच्य-वा० वा० भा० मा० । ४-राक्ष्यं व्य-आ० । द्वैराक्ष्यं च—

"कृतकाकृतकत्वेन द्वैराक्ष्यं कैथिदिप्यते । क्षणिकाक्षणिकत्वेन भावानामपरिर्मतम्" ॥

—तत्त्वसं० का० ३५२ पृ० १३२ ।

"इह हि नैयायिकादयः क्षणिकमेकमपि वस्तु नास्तीति मन्यमाना कृतकाकृतकत्वेन भावानां द्वैराक्ष्यव-
 स्थापयन्ति XXX । अपरंस्तु वात्सीपुत्रीवादिभिः क्षणिकाक्षणिकत्वेनापि भावानां द्वैराक्ष्यमिष्यते" ।

—तत्त्वसं० पक्षि० पृ० १३२ पं० ५ तथा ७ ।

५-पद्येन स्व-वा० वा० विना । ६-भ्यन्ते तदित-वि० ।-भ्यन्ते न तदे-वा० वा० । ७-किनऽज्ञा-वा० वा० ।
 ८ एतदर्थकं "सर्वभावाः स्वभावेन" इत्यादि-पर्यं पूर्व समायातम्-पृ० २४३ पं० १७ तथा टि० अ० २०-२१ । तदेव च
 पर्यं विद्यते सिद्धिवि० टी० लि० पृ० ५३ प्र० पं० १ । तत्त्वोपपत्ते लि० पृ० १२७ टि० पं० २ । ९ च सर्वस्यो-भा०
 मा० । १०-यतावि-वा० वा० । ११ प्रताण-आ० हा० । प्रतारण-वि० । १२ हीयते आ० वि० ।
 १३-सक्तेरस्य नि-वा० वा० । १४-कारेणे वि० । १५-मर्थ्यादी-वा० वा० । १६ संविद्य-आ० ।
 १७ एव हा० वि० । १८-भाव त-वा० वा० । १९ नाक्राम-वा० वा० विना । २०-दा त-वा० वा० ।
 २१-नुकार-हा० वि० । २२-त्समा-मा० मा० आ० हा० ।-त्सामा-वि० । २३ एवेत्युक्तम् आ० ।
 २४-कैर्षणा चा-हा० वि० । २५ पृ० ३२४ पं० १० । २६-स्तस्या सा-हा० वि० । २७-स्यान्य हि-वा०
 वा० विना । २८-स्वभावस्य भाव उप-हा० वि० ।-स्वभाव उप-वा० वा० । २९-हिर्भूते नो-वा० वा० ।

तद्विक्रदेशाद्य(ध्य)वसायिनोऽध्यक्षस्यानुभवाद्भावसिद्धेः । अङ्कुरादेस्तु(!!)स्य कार्यस्य क्रमाक्रम-
भावव्यतिरेकेणाभावेऽन्यदाभावो न(!!) क्षतिमावहति तस्मात् प्रत्यक्षत एव प्रकारान्तराभावसिद्धिः
(द्वेः) क्रम-यौगपद्ययोगेन कथं न सामर्थ्यस्य व्याप्तिर्भवेत् ? अत एव न्यायाद् देश-कालविप्रकर्षिणो
भावास्तथाविधं कार्यं ये विदधति क्रमेतराभ्यामन्यथा न ते कर्तुर्मर्हन्ति अन्यथा तस्यैवासम्भवात् ।
तथाहि—यद्यपि देशादिविक्रष्टता तेषां तथापि कार्यस्य भावो दृष्टकार्यधर्मव्यतिरेकेण न ५
सम्भवति कार्यमात्रस्य विशेषाभावात्, कार्यता हि कस्यचिद् भावे भवनम् तच्च अन्यसिद्धितस्य
केवलस्य वा नान्यथा इत्यत्र प्रत्यक्षाऽनुपलम्भतः सिद्धम् यथा च प्रत्यक्षानुपलम्भस्तद(!!)भावमा-
वित्वसिद्धेः कार्यतायामङ्कुरादेः सर्वत्र तथैव तल्लक्षणव्यवस्थाविशेषाभावात् तथा कार्यस्य भावोऽपि
प्रकारद्वयेन सर्वत्र नान्यथा विशेषाभावाद् भवनमात्रस्येत्यनुपलब्धिलक्षणप्राप्तानामपि क्रम-यौगप-
द्याभ्यामर्थक्रियासामर्थ्यस्य व्याप्तिः । अनुमानतोऽपि सर्वत्र प्रकारान्तराभावः सिद्ध्यत्येव । तथाहि—१०
अन्योन्यव्यवच्छेदरूपाणामेकनिषेधेनापरविधानात् तस्याऽपि प्रतिषेधे विधि-प्रतिषेधयोरेकत्र
विरोधादुभयनिषेधात्मनः प्रकारान्तरस्य कुतः सम्भवः ? प्रयोगश्चात्र—यत्र यत्प्रकारव्यवच्छेदेन तदि-
तरैकप्रकारव्यवस्थापनम् न तत्र प्रकारान्तरसम्भवः, तद्यथा नीलप्रकारव्यवच्छेदेनानीलप्रकार-
व्यवस्थायां पीते, अस्ति च क्रमाऽक्रमयोरन्यतरप्रकारव्यवच्छेदेन तदितरप्रकारव्यवस्थापनं
व्यवच्छिद्यमानप्रकाराविषयीकृते सर्वत्र कार्यकारणरूपे भाव इति विरुद्धोपलब्धिः । व्यव-१५
च्छिद्यमानप्रकारेतरव्यवस्थापनं प्रकारान्तरत्वं प्रकारान्तरश्च (?) ततो वहिर्भावलक्षण इत्य-
नयोस्तथैऽन्यथारूपयोः परस्परपरिहारलक्षणत्वात् । न च अत्रापि बाधकान्तराशङ्कया अनवस्था-
नमाशङ्कनीयम्(!!) पूर्वप्रसिद्धस्य विरोधस्य स्मरणमात्रत्वविरुद्धोपलब्धिपु हि धर्मिणि सद्भावमुपदर्शि
विरोधमेव बाधकं(!!) तस्माद् विरुद्धयोरेकत्रासम्भवात् प्रतियोग्यभावनिश्चयः शीतोष्णस्पर्शयोरिव
भावाभावेऽप्येव वेति कुतोऽनवस्था ? २०

अथ कथं क्रमयौगपद्यायोगोऽक्षणिकेषु भावेपूच्यते ? न तावद् अक्षणिकाः क्रमेणार्थक्रिया-
कारिणः अकारकावस्थाऽविशेषात् प्रागेव द्वितीयादिकक्षणभाविनः कार्यस्य का(क)रणप्रसङ्गाच्च
तत्कारकत्वभावस्य प्रागेव सन्निधानात् । न च तदैव सन्निहितोपा(त्या)दकानां कार्याणामनुदयो
युक्तः पक्षा(श्चा)दपि तत्प्रसक्ते(के) । न च सहकारिक्रमात् कार्यक्रमः इति वक्तव्यम् यतैः
सहकारिणः किं विशेषाधायित्वेन तथैव व्यपदिश्यते(न्ते), आहोस्विद् एककार्यप्रतिनियता(मा)-२५
अङ्कुरादय इवाक्षेपकारिणः स्वविज्ञाने ? तत्र यदि प्रथमो विकल्पः, स न युक्तः; तज्जनितविशेषस्या-
र्थान्तरत्वप्रसक्तेः यतो नै तस्मिन्निष्पन्ने पश्चान्निष्पद्यमानो भिन्नहेतुको वा तत्त्वभावो युक्तः “अयमेव
हि भेदो भेदहेतुर्वा विरुद्धधर्माध्यासः कारणभेदश्च” [] ततश्चेन्न भेदो न क्वचि-
दप्ययं भवेत् अन्यनिमित्ताभावात् । प्रतिभासभेदादिति, ननु प्रतिभासभेदोऽपीतरैतरप्रतिभासाभा-
वरूपतया विरुद्धधर्माध्यासरूपता(तां) नैतित्वर्त्तते, भेदे वा(चा)तिशयस्य तदवस्थ एवासौ भाव ३०

१-रादेस्तु म्य का-आ० । १-रादेस्तु म्य का-हा० । १-रादे स्य का-वा० वा० । १-रादेस्तु म-वि० ।
२-च न न्या-वा० वा० । ३-था ते वा० वा० । ४-मर्हति वा० वा० आ० । ५-कार्यस्या मा-आ० हा० वि० ।
६ दृष्टा का-हा० । ७-तस्या के-वा० वा० । ८-स्मत्तस्त-वा० वा० । ९-वाद् भवनकार्यस्य भावि
प्रकार-वा० वा० । १०-त्र यत्र त् प्रकार-वा० वा० मां० मा० । ११-लब्धि व्य-वा० वा० । १-लब्धि
विद्य-वि० । १-लब्धि द्यमान-आ० हा० । १२-स्थापनं रत्वं प्रकारान्तरत्वं प्रकारान्तरश्च संभवश्च
ततो वा० वा० । १-स्थापनं प्रकारेतरव्यवस्थापनं प्रकारान्तरश्च ततो मा० मां० । १३-थारू-आ० वा०
वा० विना । १४-लब्धि हि आ० हा० वि० । १५ तस्या यनतरं प्रकारान्तरकत्रा संभ-वा० वा० ।
१६-द्योरिवेति आ० । १७-धावन्न च वा० वा० । १८-कार्याक-वा० वा० । १९ प्रमेयक० पृ० ४
प्र० पं० ४ । २०-था न्युप-वा० वा० । २१ इव क्षेप-वा० वा० । २२-न्तरप्र-वा० वा० । २३ न
भाव इति पश्चान्निष्पद्यमानो वा० वा० । २४-भावात् प्रतिभासभेदोपीतरैतर-वा० वा० । २५ नाति
प्रवर्त-वा० वा० । २६ “भेदे सम्बन्धासिद्धेस्तदनस्यैव अकारकत्वभेदेऽपि पूर्वावस्थायामिव पक्षादपि अनुपप्यते”—
प्रमेयक० पृ० ४ प्र० पं० ५ । २७-क्षयतद्व्यवस्था एवा-वा० वा० ।

इति पञ्चादप्यकारकः पूर्वावस्थायामिति (मिव) । तस्मादेवातिशया(यात्) कार्यस्योत्पत्तेस्तत्र भावे कारकव्यपदेशो विकल्परहित एव भवेत् ।

अथ द्वितीयो विकल्पोऽभ्युपगमविषयः, सोऽपि न युक्तः; यतो न नित्यानामेककार्यं प्रतिनि-
यमलक्षणं सहकारित्वमस्माभिरपह्यते किन्तु अक्षणिकत्वे प्राक् पश्चात् पृथग्भावसम्भवात्
५ कार्यस्य तथा क्रियाप्रसङ्गेन 'सहैव कुर्वन्ति' इति सहकारित्वनियमो न युक्तिसङ्गतो भवेत् यतो
न ति (ते) साहित्येऽपि पररूपेणैव कार्यकारिणः स्वयमकारकाणामपरयोगेऽपि तत्कारित्वासम्भवात्
सम्भवे वा परमार्थतः कार्यनिर्वर्तको भवेत्, स्वात्मनि तु कारकत्वव्यपदेशो विकल्पनिर्मित
एव भवेत् । एवं च नार्स्यानुपकारिणो भावं कार्यमपेक्षेतेति तद्विकलेभ्य एव सहकारिभ्यस्तत्
समुत्पद्येत अथवा तेभ्योऽपि न भवेत् स्वयं तेषामप्यकारकत्वात् पररूपेणैव कर्तृत्वाभ्युपग-
१० मात् । अतः सर्वेषां स्वयमपकर्तृकत्वा(मकर्तृत्वात्) पररूपेणाप्यकर्तृत्वात् सर्वथा कर्तृत्वो-
च्छेदतो न कुतश्चित् किञ्चिदुत्पद्येत । तस्मात् स्वरूपेणैव कार्यस्वभावाः कर्तार इति न कर्तार-
चित् तत्क्रियाविरतिरिति कुत एकार्थक्रियाप्रतिनियमस्वरूपमक्षणिकानां सहकारित्वम् ?
सामग्रीजन्यस्वभावतया कार्यस्य तस्याश्चापरापरप्रत्यययोगरूपतयौयोग(याऽयोगे) प्रत्येकं
तत्क्रियास्वभावत्वेऽप्यनुत्पत्तिरिति चेत्, व्याहतमेतत्, यतोऽयमेकोऽपि क्रमभाविकार्योत्पादने
१५ समर्थः ततः कथमेयां भिन्नकालापरापरप्रत्यययोगलक्षणैकसामग्रीजन्यस्वभावता? एकेनापि तेन
तज्जननसामर्थ्य(र्थं) विप्राणेन तानि जनयतन्मानि(जनयितव्यानि) न ह्यन्यथा केवलस्य तज्जनन-
स्वभावता सिद्ध्यति, तस्याः प्रा(स्याः कार्यप्रा)दुर्भावानुमीयमानस्वरूपत्वात् कार्याणि च कारण-
न्तराप्यपेक्षमाणानि कथमयमुपेक्षते? अनादस्य तानि हठादेव जनयेत् कार्याणि । यो हि यत्र जनयति
नासौ तज्जननस्वभावः, न चायं केवलः कदाचिदप्युत्तरोत्तरकालभावीनि प्रत्ययान्तरापेक्षाणि कार्याणि
२० जनयतीति तत्स्व(ति न तत्स्व)भावो भवेत् । अतस्त्वभावश्च प्रत्ययान्त(यान्त)रसन्निधानेऽर्थस्य-
करूपो नैव जनयेत् । स च केवलोऽपि तज्जननस्वभाव इति ततस्तेषामुत्पत्तिं (वृ)द्धीपि कार्याणि
च सामग्रीजन्यस्वरूपतया सामग्र्यन्तराणि अपेक्षन्त इति ततः केवलदनुत्पत्तिं वदसि एते चोत्प-
त्ति—अनुत्पत्ती तज्जन्यत्वात्तज्जन्य(न्यत्व)स्वभावते विरुद्धे कथमेकत्र स्याताम्? अथ कर्तृणैः(णैः)
हेत्वन्तरापेक्षकार्यजननस्वभावोऽयमुत्पादित इति केवलो न जनयति, न च सहकारि सहिताऽस-

१ "मिमात्रातिशयात् कार्योत्पत्तौ चात्र कारकव्यपदेशोऽपि कल्पनाश्लिष्यकल्पित एव"—प्रमेयक० पृ० ४ प्र०
पं० ६ । २-कार्यं आ० । ३ "एकार्यकारित्वेन त्वेषा सहकारित्वं नास्माभिः प्रतिक्षिप्यते किन्तु अपरिणामित्वे
तेषा प्राक् पश्चात् पृथग्भाववस्थायामपि कार्यकारित्वप्रसङ्गत. सहैव कुर्वन्तीति नियमो न घटते"—प्रमेयक० पृ० ४ प्र०
पं० ७ । ४-न्ति स-वा० वा० । ५ "न रज्जु साहित्येऽपि भावा. पररूपेण कार्यकारिणः स्वयमकारकाणामन्य-
सन्निधानेऽपि तत्कारित्वासम्भवात्"—प्रमेयक० पृ० ४ प्र० पं० ८ । ६ परमार्थः आ० । "सभवे वा पर एव
परमार्थतः कार्यकारको भवेत्"—प्रमेयक० पृ० ४ प्र० पं० ९ । ७ एव च भा० मा० । ८-स्यानुपकारिणा
आ० हा० वि० । ९-स्यानुसारिणो वा० वा० । १० भावकार्य-वा० वा० हा० । "स्वात्मनि तु कारकत्वव्यपदेशो
विकल्पकल्पितो भवेत् तथा च अन्यस्यानुपकारिणो भावनपेक्षैव कार्यं तद्विकलेभ्य एव सहकारिभ्यः समुत्पद्येत"—
प्रमेयक० पृ० ४ प्र० पं० ९ । १०-कर्तृपर-वा० वा० विना । "अत सर्वेषां स्वयमकारकत्वे पररूपेणापि अकार-
कत्वात् तद्वतोच्छेदतो न कुतश्चित् किञ्चिदुत्पद्येत"—प्रमेयक० पृ० ४ प्र० पं० १० । ११-रूपेणैवा का-हा०
वि० । १२-रूपेणैवा का-आ० । १३-दाचि त कि-वा० वा० । १४-था योगारूपतया योगरू तत्क्रिया-
वा० वा० । "तस्याश्च अपरापरप्रत्यययोगरूपत्वात् प्रत्येकं नित्याना तत्क्रियास्वभावत्वेऽप्यनुत्पत्तिस्तेषामिति"—प्रमेयक०
पृ० ४ प्र० पं० १२ । १४ यतो यामेको-वा० वा० । १५-मर्थं ततः वा० वा० विना । १६-णानेका
सा-वा० वा० । १७ तानि जनयतानि न ह्य-वा० वा० विना । "एकेनापि हि तेन तज्जननसामर्थ्यं विप्राणेन
तानि उत्पादयितव्यानि"—प्रमेयक० पृ० ४ प्र० पं० १३ । १८ "तस्या कार्यप्रादुर्भावानुमीयमानस्वरूपत्वात्"—
प्रमेयक० पृ० ४ प्र० पं० १४ । १९-नयेत आ० । २०-भावीति वा० वा० विना । २१-यन्तीति वा०
वा० । २२ भवेत् तद्-वा० वा० । २३-यान्तर-वा० वा० । २४-यान्तर-हा० । २५-प्यभ्यक्त-भा० मा० ।
२५-त्पत्तिं धवीपि वा० वा० । २६-त्पत्तिं ऋवीपि आ० हा० वि० । २७ तज्जन्यस्वभावत्वे विरुद्धे वा० वा०
विना । २८-रूपे हे-वा० वा० विना । २९-कारिसहितावस्थयोरस्य स्वभावप्रत्ययान्तरापेक्षस्वभावज-
ननस्वभावतायाः सर्वदा वा० वा० ।

हितावस्थयोरस्य स्वभावभेदः प्रत्ययान्तरापेक्षैस्वकार्यजननस्वभावतायाः सर्वदा भावात्, असार-
मेतत्; यतः प्रत्ययान्तरसन्निधापि (धानेऽपि) स्वरूपेणैवास्य कार्यकारिता; तच्च प्रागप्यस्ति प्रत्यया-
न्तरापेक्षार्थश्च ततो लभ्यस्यात्मातिशयस्याभावतोऽयोगात् उपकारलक्षणत्वाद्पेक्षायाः अन्यथाऽ-
तिप्रसक्तेः । तत्सन्निधानस्यासन्निधानतुल्यत्वाच्च केवल एव कार्यं किं न करोति? अकुर्वन्श्च केवलः
सहितावस्थायां च कुर्वन् कथं न भिन्नस्वभावो भवेत्? अपि च, यदि सहकार्यपेक्षा कार्यजननस्व-
भावता तस्य सर्वदा अस्ति तदा सर्वदा कार्योत्पत्तिप्रसक्तिः । अथ सहकारिसन्निधान एव तत्स्व-
भावता कथं न स्वभावभेदात् (दात्) वस्तुभेदं (दः) स्वभावस्यैव वस्तुत्वात्? तस्मात् सहितावस्थायाः
स्वरूपेणोपकारकस्य प्रागपि तत्स्वभावत्वे कार्यक्रियाप्रसङ्गाच्चाक्षणिकस्य क्रमेण कार्यक्रियासम्भव ति
(इति) न क्रमेयोगः । यौगपद्यमपि तस्याऽसङ्गतम् द्वितीयादिक्षणेपु तावत् एव कार्यकालापस्योदय-
सङ्गात् हेतोस्तजननस्वभावस्याप्रच्युतेः । सन्निहितसकलकारणानां वा(चा)नुद्दयोऽयुक्तः प्रथ-
१० रक्षणेऽपि तदभावापत्तेरिति क्रम-यौगपद्यायोगादक्षणिकानामर्थो(र्थं)क्रियासामर्थ्यविरहलक्षण-
नसत्त्वमायातमिति सत्त्वलक्षणः स्वभावहेतुः क्षणिकतायां बाधकप्रमाणबलाच्चित्ततादात्म्यो
वेशेपलक्षणभाक् कथं न प्रतीतः?

अथाक्षणिकानामिव क्षणक्षयिणामप्यर्थक्रियासामर्थ्यलक्षणं सत्त्वमनुपपन्नमेव, क्रमायोगस्य
त्रापि तदवस्थत्वात् । अतो न क्षणिका अपि परैर(र)नाधीयमानस्वरूपभेदाः सामर्थ्यक्रिया-
१५ र्कान्तप्रकारमुत्पादयितुं शक्ताः, न च प्रतिक्षणोदयं विघ्नाणाः परस्परतो विशेषमासादयन्ति
भावभेदप्रसङ्गात् । तथाहि—असौ विशेषस्तेषां प्रागुत्पत्तेः, पश्चाद्वा? न तावत् प्राक् तेषामेव
त्दाऽसत्त्वात् । पश्चात् तत्स्वरूपस्याकार्यत्वात् तदुपहितानुपहितक्षणानामविवेकादिति न सहकारि-
रूपकारः । ततो निर्विशेषाणां न क्रम-यौगपद्याभ्यामर्थक्रियाकारित्वलक्षणं सत्त्वम् । तदुक्तं च—

“कः शोभेत वदन्नेवं यदि न स्यादहीकता । २०

अज्ञा(ज्ञ)ता वा यतः सर्वे क्षणिकेष्वपि तत्समम्” ॥ []

“विशेषहेतवस्तेषां प्रत्यया न कथञ्चन ।

नित्यानामिव युज्यन्ते क्षणानामविवेकता” ॥

“क्रमेण युगपच्चैव यतस्तेऽर्थक्रियाकृतः ।

न भवन्ति ततस्तेषां व्यर्थः क्षणिकताधमः” ॥ [] इति २५

तदयं सत्ताहेतुरसाधारणानैकान्तिकः क्षणिकाऽक्षणिकयोरभावात्, प्रकारान्तराभावाच्च न ताभ्यां
व्यतिरिच्यत इति संशयहेतुस्तयोरिति, असदेतत्; यतो नैवमुपकारः क्षणिकानामभ्युपगम्यते ।
तथाहि—उपकारः समग्रकारणाधीनविशेषान्तरविशिष्टक्षणात्तैरजननम्; तच्च कथमभिन्नकालेषु
परस्परं क्षणिकेषु भावेषु भवेत् कार्य-कारणयोः परस्परकालपरिहारेणावस्थानां(नात्) ततः
सामर्थ्या एव जनकत्वादेकस्य जनकत्वाविरोधादव्यवधानेदेशाः समग्र(?) एव प्रत्येकमितरेतर-
३० सहकारिणः स्वं स्वं क्षणान्तरं विशिष्टमार्गं भ्रन्ते तदपि चोत्तरोत्तरं तथैव तथैवान्यविशिष्टं कारणभे-
दाद् भेदसिद्धेः । यथा चक्षुरादयो बीजादयश्चातकि(श्चाऽकि)ञ्चित्करेभ्यः सन्निहितेभ्योऽपि न

१-क्षत्वास्व-हा० वि० । २-ताया स-आ० हा० वि० । ३-रसन्नोपि स्वरूपेणैवा-हा० वि० । ४-रस-
त्तपि स्वरूपेणैवा-आ० । ५-रसन्नपि स्वरूपेणैवा-भा० मां० । “यतः प्रत्ययान्तरसन्निधानेऽपि स्वरूपेणैवास्य
कार्यकारिता”—प्रमेयक० पृ० ४ द्वि० पं० ३ । ४-याश्चा त-आ० । ५-थाति धानस्या-मां० । ६-स-
का-आ० विना । ७-वमेस्तु भेदस्त्वभावस्यैवस्तुभेदस्त्वभावस्यैव वस्तुत्वात् तस्मात् वा० वा० ।
८-स्थाया स्व-वा० वा० । ९-मयोगा यौ-वा० वा० । १०-च्युतेऽस-वा० वा० । ११-दयो यु-वा०
वा० विना । १२-काना अपि परैरनार्थ्यविरह-वा० वा० । १३-सत्ताल-वा० वा० हा० । सत्ताल-वि० ।
१४ अथ क्ष-आ० विना । १५ परैरनार्थ्यमान-वा० वा० विना । १६-कारित्वं ल-वा० वा० भा० मां० ।
-कारित्वा ल-हा० वि० । १७-दन्नेव वा० वा० भा० मां० हा० । १८-नामिद् शु-आ० हा० वि० । १९
व्यतिरिक्त-वा० वा० विना । २०-कारा; आ० हा० वि० । २१-मग्राका-मा० । २२-न्तरं ज-आ० हा०
वि० । २३-स्पर क्ष-मा० मा० हा० । २४-पु भवेत् वा० वा० विना । २५-वस्थां ततः वा० वा० ।
२६-नदेभ्यः आ० हा० वि० । २७-रमते हा० वि० । २८-त्तरं तथैवान्य-वि० । २९-आ-त किञ्चि-
भा० मां० आ० । ३०-आत् किञ्चि-वा० वा० ।

कार्यप्रभवस्तत्त्रिधानस्याकिञ्चित्करत्वात् । न च परस्परसहकारित्वेऽप्यव्यवधानतः क्षणिकानां
 विशिष्टक्षणान्तरारम्भकत्वमयुक्तम्, प्रथमक्षणोपनिपातिनां क्षित्यादीनां परस्परतः तथाभूतक्षणा-
 न्तरजननस्वभावातिशयलाभाभावाच्चिर्विशेषाणां विशिष्टक्षणान्तरजननायोगात् योगे वाध्यग्रा-
 णामपि तत्प्रसङ्गो विशेषाभावादिति वक्तव्यम् मा यतः (व्यम् यतः) किं कार्योत्पादानुगुणविशेष-
 ५ विरहान्निर्विशेषास्तदु(स्त उ)च्यन्ते, आहोस्वित् तदुत्पत्तिनिवन्धनविशेषवैकल्यात्, उत विशेष-
 मात्राभावात् ? तत्र यद्याद्यः पक्षः स न युक्तः, यतो नास्मन्मते कारणस्थमेव कार्यं व्यक्तिमात्रमनु-
 भवति यतस्तदभावे न स्यात्, अपि तु कारणं कार्यरूपविकलमेव कार्यमारभते सतः क्रियाविरोधात्
 भिन्नस्वभावत्वाच्च कारणात् कार्यस्य । द्वितीयपक्षाभ्युपगमोऽप्ययुक्तः यतोऽव्यवहितः क्षित्यादि-
 कारणा(ण)कलापः कार्योपा(त्पा)दानुगुणविशेषजननसमर्थो हेतुस्तद्वा(??)वास्तत्प्रत्यक्षाऽनुपल-
 १० मतः सिद्धः, केवलमत्र विवादः 'क्षित्यादयः किं क्षणिकास्तथाभूतविशेषारम्भकाः आहोस्वित्दक्ष-
 णिकाः' इति तत्र च साहित्येऽपि न ते पररूपेण कर्तारः, स्वरूपं च तेषां प्रागपि तदेवेति कथं
 कदाचित् क्रियाविरामा इति अणिकतैव तेषामभ्युपगमनीया । अथ तेषां समर्थहेतुत्वम् कुतः?
 परस्परोपसर्पिण्याद्याश्रयप्रत्ययविशेषात् तदन्वयव्यतिरेकाऽनुविधानदर्शनात् तेषां च न प्राक् पश्चाच्च
 पृथग्भावः कारणाभावादिति नान्यदोदयप्रसङ्ग(??) प्रत्येकं चेति तृतीयपक्षोऽप्ययुक्तः अपरापर-
 १५ प्रत्यययोगतः प्रतिक्षणं भिन्नशक्तीनां भावानां कुतश्चित् सामान्यादेकताप्रतिपत्तावपि भिन्नस्वरूप-
 त्वात् । नहि कारणानां भेदेऽप्येकरूपतैव भावस्याऽनिमित्तताप्रसङ्गात् । तथाहि—(??)यदि न कौरण-
 भेदभेदादपि नामेदः भेदस्वरूपं(??) च कार्यम् तच्चेद् अहेतुकं विश्वस्य वैश्वरूप्यमहेतुकं भवेत् न
 च कदाचित् किञ्चित् एकमेव वाताऽऽतपशीतादीनां यथासम्भवं सर्वत्र भेदकारणानां भावात् ।
 ततः प्रतिक्षणं स्वभावभेदात् किञ्चिदेव कस्यचित् कारणम् न सर्वं सर्वस्येति क्षणिकानामेवार्थ-
 २० सामर्थ्यलक्षणं सर्वं सम्भवतीति नाऽसाधारणानैकान्तिकता सचस्य । अथ क्षणिकानां क्षित्या-
 दीनां एकदैककार्यक्रियायां सर्वेषामभिन्नैवात्मना तत्रोपयोगोऽभ्युपगन्तव्यः अन्यथा कारणभेदात्
 कार्यस्यापि भेदप्रसक्तिः स चैका(पा)मेकभावेऽप्यस्ति न च तदैकं कार्यं जनयति सर्वेषां भाव इति(?)
 तत् कारणात् अतस्तस्य सामान्यात्मनः कदाचित् कार्यकारिणोऽप्यभेदादर्थक्रियासौमर्थात् त्वस-
 च्चमिति अनैकान्तिकता हेतोः, असदेतत्, यतः किमिदं कारणं भवताऽभिप्रेतम् भेदो वा यद्-
 २५ भेदात् कार्यस्यापि भेदः प्रतिपाद्यते? यदि चक्षुरादिकं प्रत्येकं तदवस्थाभावि कारणम् भेदश्चानैक-
 त्वात् तदा नायं नियमः—अनेकसाद् भवताऽनेकेनैव भवितव्यम् विपर्यये वाचकप्रमाणाभावात्
 'एकेनैवैकं कर्तव्यम्' इत्यत्रापि न नियमकारणमुपलभ्यते । किञ्च, 'एकमेकं करोति' इति कुतोऽव-
 गतम्? तद्वाच्ये तस्या(स्य) भावादिति चेत् समानमेतदनेकत्र । तथाहि—एकमङ्गुरादि कार्यमङ्गी-
 कृत्य विशिष्टक्षणान्तरोत्पादनलक्षणेनाऽतिशयाधानेन क्षित्यादीनां प्रवृत्तिः तत्र स्वहेतुरपिणामोपा-
 ३० त्तधर्माणस्तदवस्थाप्राप्तास्तस्यैवैकस्य जनने समर्थाः समुत्पन्ना(ञ्जा ना) न्यस्येति नापरं तद् जनयन्ति,

१-प्रसव-आ० विना । २-प्यव-वा० वा० विना । ३-वाचतिश-वा० वा० । ४-वा निर्वि-वा०
 वा० । ५-सङ्गा वि-वा० वा० । ६-कव्यं मा यातः भा० मा० । ७-कव्यमायातः आ० । ८-कव्यमायात किं
 हा० वि० । ९-गुणावि-हा० वि० । १०-गामो यु-वा० वा० । ११-ज्ञावाप्रत्यक्षा-वा० वा० । १२-ज्ञावात्प्र-
 त्यक्षा-हा० । १३-ज्ञावात्प्रक्षा-वि० । १४-ज्ञावात् तत्प्र-वि० स० । १५-क्रियवि-वा० वा० । "तत्. स्वरूपेणैव
 भावाः कार्यस्य कर्तार इति न कदाचित् तत्क्रियोपरति स्यात्"—प्रमेयक० पृ० ४ प्र० पं० ११ । ११-सर्पणाद्या-
 वा० वा० । १२-श्रयविशेष-वा० वा० । १३-धानाद्-वा० वा० विना । १४-च प्राक् पश्चाच्च पृ-वा० वा०
 विना । १५-रूपाञ्जः हि वा० वा० विना । १६ कारणभेदभेदादपि नामेदा भेदस्वरूप-वि० । कारणभेद-
 भेदाऽभेदादपि नामेदो भेदाभेदस्वरूप-वा० वा० । कारणभेदभेदाऽभेदादपि नामेदादपि नामेदाभेद-
 स्वरूप-भा० । कारणभेदभेदोऽभेदादपि नामेदादपि नामेदाभेदस्वरूप-भा० । १७ कार्यं तो वेदहेतुको वि-
 वा० वा० । १८-कमेव वाचातातपशीतादीनां भा० । १९-कमेव शीतातपवातादीनां वा० वा० । १९ क्ष-
 णिकानामेकदैक-भा० मा० । २०-स्यापि भेदाप्र-आ० हा० वि० । २१-कामेव भा-वा० वा० । २२-
 त तस्य वा० वा० । २३-सामर्थ्यास्त्वसत्व-आ० । २४-सामर्थ्यास्त्वसत्व-वा० वा० हा० । २५-सामर्थ्यास्त्वसत्व-
 वि० । २४-रादिकं तद्-वा० वा० आ० विना । २५-सकारिणामुप-वा० वा० । २६ किञ्चि ए-वा० वा० ।
 २७-क्षणोनाति मा० मा० विना । २८ तव स्व-वा० वा० । २९-न्यस्येति आ० हा० वि० ।

न धानेकोद्भूतं तद् अनेकमांसज्यते यतः 'न कारणमेव कार्यं भवति' इत्येतदस्मादिभिरभ्युपेयते येनानेकपरिणतेरनेकरूपत्वात् कार्यस्याप्यनेकत्वप्राप्तिः(सिः) किन्तु केपुचित् सत्त्वपूर्धमेव किञ्चित् प्रादुर्भवति तद्वा एव भावात् तन्कार्यमुच्यते इति नानेकताप्रसङ्गः । यदि त्वेष्वसिन्नं रूपं जनकं स्यात् तदा तस्यैकस्थितावपि भावात् तत्कार्यजननस्वभावत्वाच्च विशेषान्तरविकल्पा(ला)दपि ततः कार्यादयप्रसक्तिः अन्यस्तान्नि(न्यसन्नि)धावपि तस्य विशेषाभावात् तदवस्थायामपि धानं जनयेत् अतो यद्वावाऽभावानुविधायि यद् दृष्टं तत् कार्यम् त एव च विशेषास्तस्य जनका इति कुतोऽनेकान्तः? अथ सामग्रीमाश्रित्य न कारणभेदात् कार्यभेदः स्यादित्युच्यते, तदप्यसत्; सामग्रीभेदे कार्यभेदस्येष्टत्वात् कार्यस्याप्यनेकसामग्रीजनितस्यानेकत्वात् तद्वैलक्षण्ये च तस्यापि विलक्षणत्वात् । तस्मात् न सत्तालक्षणस्य हेतोरनैकान्तिकता । नापि विशेषलक्षणविरहः प्रमाणनिश्चितस्य तन्मात्रानुबन्धस्य स्वभावहेतुलक्षणस्य सद्भावात् ।

यदप्युक्तम् 'कार्यहेतुप्रतिपाद्योऽपि प्रतिक्षणं ध्वंसो न भवति क्षणिकत्वेऽक्षदृशोऽप्रवृत्तेः कार्य-कारणभावस्य च प्रत्यक्षानुपलम्भसाधनत्वात्' इति, तदप्यसंगतम्; यतो यदि सर्वत्र प्रत्यक्षानुपलम्भसाधन एव कार्यकारणभावस्तदा चक्षुरादीनां स्वविज्ञानं प्रति कुतः कारणताप्रतिपत्तिः? अथ तद्विज्ञानस्याऽन्येषु सत्स्वपि हेतुषु कादाचित्कतया तद्वतिरिक्तकारणान्तरसापेक्षत्वाच्चक्षुरादीनां तत्र हेतुत्वमनुमीयते स तर्हीहापि न्यायः समानः । तथाहि—विषयेन्द्रियादिवशात् प्रतिक्षणविशाररूपि क्रमवन्त्युपजायमानानि ज्ञानानि तथाविधकारणप्रभवत्वमात्मनः सूचयन्तीति कथं (थं न) कार्यहेतुः क्षणैर्ध्वंसितां चक्षुरादीनां प्रतिपादयेत्? कार्यक्रमाद्दि कारणक्रमः प्रतीयमानः कथं कार्यहेतुश्चलप्रतीतिर्भवतीत्यलमतिनिर्वन्धेनाऽप्रप्रलापेषु । यदप्युक्तम् 'असतोऽजनकत्वाच्च क्षणविशारोः कार्यप्रसवः' इति, तदनभ्युपगमादेव निरस्तम् । यच्च 'अविनष्टा(ष्टाद्) द्वितीयक्षणव्यापारसमावेशवर्तिनः कार्यप्रभवाभ्युपगमे क्षणभङ्गभङ्गप्रसङ्गः' इत्यसिहितम्, तदप्यसङ्गतम्; यतो यदि व्यापार-समावेशाद् भावाः कार्यनिवर्त्तका भवेयुस्तदा (??) कार्यात्पादने द्वितीयक्षणप्रतीक्षाया स्यादयो दोषा यावता प्रसवव्यापारसमावेशलक्षणदोषो (??) द्वितीयसमयप्रतीक्षाव्यतिरेकेणापि स्वमहिम्नैव कार्यका(?) रणे प्रवर्त्तन्ते एवान्यथा द्वितीयक्षणभाविव्यापारजननेऽप्यपरव्यापारसमावेशव्यतिरेकेणाप्रवृत्तेस्तत्रापि व्यापारान्तरसमावेशकल्पनातोऽनवस्थाप्रसक्तेः अपरपरव्यापारजननोपक्षीणशक्तित्वाच्च कदाचनापि कार्यं कुर्युः । अथापरव्यापारनिरपेक्षा एवैकं व्यापारं निवर्त्तयन्ति तथा-सति कार्येण किमपराद्धं येनाद्यव्यापारनिरपेक्षास्तदेवै न जनयन्ति? पारम्पर्यपरिभ्रंशमाऽप्यै- (मोऽप्ये)पामेवं परिहृतो भवति । पदार्थव्यतिरेकेण चोपलभ्य स्वभावं व्यापारमभ्युपगच्छतः प्रत्यक्षविरोधश्च । न च व्यापारमन्तरेणार्थक्रिया नोपपत्तिमतीति वक्तव्यम् व्यापारेणैव व्यभिचारात् । तथा, व्यापारस्याप्यपरव्यापारमन्तरेणापि यदि कार्यं प्रवृत्तिः—अन्यथाऽजाप्यनवस्था-प्रसङ्गात् कार्यानुत्पत्तिः स्यात्—तर्था(दा) व्यावृत्त(पृत?) पदार्थस्यापि तन्मन्तरेणैव सा भविष्य-तीति व्यर्थं व्यापारपरिकल्पनम् तस्यैवावत एव स्वकार्यकारिणो भावा न व्यापारवशात् ते च स्व-

१ नचा-वि० । २-सज्यन्ते हा० वि० । ३-दस्मादिरभ्यु-वा० वा० । ४ प्राप्ति वा० वा० । प्राप्तं आ० । ५-चित् सत्त्वपूर्-आ० ।-चित् सत्त्वपूर्-वा० वा० । ६ यदि तु तेष्वसि-आ० । यदि तु तेष्वसि-हा० वि० । ७-दात्तस्यै-वा० वा० । ८-दये प्र-वा० वा० विना । ९ नयति वा० वा० । १० यद्वावा-भावात्त्वाविधा-आ० । यद्वावाभावात्त्वविधा-वि० । यद्वावानुविधा-वा० वा० । ११-मग्रीनाश्रित्या न आ० विना । १२-स न सा-वा० वा० । १३ तस्यानेकत्वात् त (न) सता(त्ता) लक्ष-वा० वा० । १४ तन्न सत्ता-वि० । १५-पणल-वा० वा० । १६ पृ० ३१८ पं० १६ । १७-क्षणं त्वंसो वा० वा० । १८ तत्र भवमनु-वा० वा० । १९-मानानि तथा-वा० वा० विना । २० क्षणिध्वं-वा० वा० । २१-णध्वंसिनां चक्षु-आ० हा० वि० ।-णध्वंसिनो चक्षु-भा० भा० । २२-पादत् का-वा० वा० । २३ पृ० ३१८ पं० १८ । २४ यद्वा वि-भा० मा० । २५ पृ० ३१८ पं० १८ । २६ प्रतीक्षास्यादयो दोषो यावता वा० वा० । प्रतीक्षाया स्यादयो दोषो यावता वि० । २७-महिमैव आ० विना ।-महिमेवं का-वा० । २८-रणा प्र-वा० वा० । २९-वर्त्तते हा० । ३०-च ति ज-वा० वा० । ३१-श्रमाच्चैपामेवं आ० विना । ३२-या नोपरपत्ति-(नोपपत्ति-) वा० वा० । ३३-था व्यापारमन्तरेणापि आ० हा० वि० विना । ३४-था धृत प-वा० वा० । ३५-स्यापि मन्त-आ० विना । ३६ एवं आ० हा० वि० । ३७-शास्ते च वा० वा० विना ।

हेतुभ्य एव तथाविधाः समुत्पन्नाः स्वसन्निधिमात्रैव (मात्रेणैव) कार्यं निबन्धं चर्यति (यन्तीति) कुतः
क्षणमङ्गमङ्गप्रसङ्गः ? न चानद्यात् कारणादुपजायमाने कार्ये(?) कारणभावसम्भवात् तदभावश्चासत्तः
प्रागसामर्थ्यात् सामर्थ्यकाले च कार्यनिष्पत्तेस्तत्त्वतः स्यात् (सत्र तस्याऽ)नुपयोगात् । तस्मात् पौर्वा-
पर्यणैव कार्यकारणभावः कारणसत्तानन्तरं च कार्यस्योत्पादने नद्यात् कारणात् कार्यप्रभा (प्रभवा)नु-
पपङ्गः तथाभ्युपगमे च तृतीये क्षणे कार्योदयः स्यात् (??) यस्मात् प्रथमे क्षणे कार्योदयः स्यात् (??)
यस्मात् प्रथमे क्षणे कारणसत्ता द्वितीये तद्विनाशः ततः कार्योत्पत्तिः तदनन्तरं भाव इति । ततो
यथैव कारणविनाशस्तत्सत्तापूर्वको न नद्याद् भवति तथा तत्समानकालं कार्यं कारं(रण)सत्तान-
न्तर्यान्नद्यादुपजायते । अथ कारणसत्तापूर्वकत्वाद् विनाशो हेतुमां(मान्) प्रसजति, न; नीरूपत्वात्
तस्य तत्र हेतुव्यापाराभावात् । तथाहि—स एव हेतुव्यापारेण क्रियते यस्य कृतस्य किञ्चिद् रूपं मु-
१० पलभ्येत विनाशस्तु ना(नी)रूप इति न तस्य किञ्चित् कर्तव्यम् । इद्वान्तत्वेन तु विनाशस्योपन्यासो
व्यवधायककालासम्भवप्रदर्शनार्थः ततो द्वितीये क्षण(णे) कारणं नैष्टं कार्यं चोपजाय(त)मिति
कुतस्तयोः सहभावप्रसक्तिः ? तदुक्तम्—

“अनद्याज्जायते कार्यं हेतुश्चान्येऽपि तत्क्षणम् ।

क्षणिकत्वात् स्वभावेन तेन नास्ति सहस्यतिः ॥” [

] इति ।

१५ अत्रं च अध्ययनेना(अध्ययनाऽ)विद्वक्त्रणोद्घोतकरादिभिर्यदुक्तम्—“यदि तुलान्तयोर्नामोभा-

१ एवं हा० वि० । २ समुत्पन्नः सुसन्निधिमात्रैव वा० वा० । ३-यती कुतः एव क्षण-वि० ।
४ कार्यं स्वकारणेनैककालत्वमनन्तर्यनियमा यदि हि कार्यकारणयोः सहितोत्पत्तिर्भवत् तदास्याद्यो
यौगपद्यं च नास्ति सहभाविनोः कार्यकारणभावसंभवात् तदभात्तभावश्चासत्तः वा० वा० । ५-अप्यत्र
सुत्रतः स्यानुप-वा० वा० । ६ कार्यकारणभावः कारणभावः कारणसत्ता-भा० मा० । ७-णसत्ता-
नान्तरं वा० वा० । ८-त्पादे न-वा० वा० । ९-काल कार्यं वा० वा० वा० विना । १०-रसत्तान-आ० ।
-रसत्तान-हा० । १-रसत्तान्त कार्यं नद्या-ना० वा० । ११-नाशो हेतु-वा० वा० । १२-स्य सत्र वा०
वा० विना । १३-अ हेतुव्यापार भावा-आ० । १-अ हेतुव्यापाराभावा-मा० मा० । १४-तुर्व्या-वा० वा०
विना । १५-पनुप-आ० वि० विना । १६-त्पं इ-वा० वा० । १७ नद्य का-मां० मा० । १८-जायतति-
वा० वा० विना । १९-नद्या जाय-आ० । १-नद्या ह्याय-ना० वा० । २०-श्चान्येति त-वा० वा० । २१-अ
च अध्ययनेनाविरुद्ध-आ० हा० वि० । १-अ च अध्ययनेनाविरुद्ध-मां० मां० । “उद्घोतकराऽध्ययनप्रवृत्तिभिः ।”
“इति अध्ययनादिमत निरस्तम् ॥”—सम्पत्तिः द्वि० का० प्र० गा० टीका । “इत्यध्ययनाद्विद्वक्त्रणोद्घोतकरादीनाम्”-
शास्त्रवा० स्याद्वाट्क० पृ० १२२ प्र० पं० १ ।

“अत्र विद्वक्त्रणोक्तानि विनाशस्य हेतुमत्त्वसाधने प्रमाणानि निर्दिदिक्षुराह—

ननु नैव विनाशोऽयं सत्ताकालेऽस्ति वस्तुन । न पूर्वं न चिरात् पश्चाद् वस्तुनोऽनन्तरं त्वसौ ॥

एवं च हेतुमानेप युक्तो नियतकालतः । कादाचित्कत्वयोगो हि निरपेक्षे निराकृत ॥

वस्तुनन्तरभावाच्च हेतुमानेव युज्यते । अभूत्वा भावतश्चापि यथैवान्यक्षणे मत ॥

तत्त्वसं० पक्षि० पृ० १३६ पं० ७ तथा तत्त्वसं० का० ३६७-३६९ पृ० १३६ ।

“उद्घोतकरोक्तमपि युक्तिमाह—

अद्वैतु-न्यात् क्रियावमसन् वन्ध्यास्तुतादिवत् । अथवाऽऽकाशवच्छिलो न प्रकारान्तरं यत ॥

असत्त्वे सर्वभावानां विलयत्वात् स्यादनाशतः । सर्वसंस्कारनाशित्वप्रलयश्चाऽनिमित्तक ॥

निराश्वेऽपि सहस्थानं विनाशेनाऽविरोधतः । अजातस्य च नाशोक्तिर्नैव युक्त्यानुपातिनी” ॥

तत्त्वसं० पक्षि० पृ० १३६ पं० २७ तथा तत्त्वसं० का० ३७०-३७२ पृ० १३६-१३७ ।

२२ तुलान्तयो-आ० विना । “इति सिद्धं कार्यकारणभाव क्षणिकेष्वपि नाशोत्पादयोरैककालत्वात् तुलान्तयो-

रत्नमनाऽननमनवदिति चेत् अथ मन्यसे कार्यकारणभाव क्षणिकेष्वपि समवतीति कारणविनाशसमकालं कार्यभावात्
यदा कारणं विनश्यति तदा कार्यमुत्पद्यते विनश्यत् कारणमस्ति कारणविनाशेन अभिन्नकालं कार्योत्पाद यथा तुलान्तयो-
नामोभावापत्तिः”—न्यायवा० पृ० ४०९ पं० १६-२१ ।

“न हि तयोर्मिय कार्यकारणभावं प्रतिबन्ध समसमयत्वात्

नाशोत्पादा समं यद्वद् नामोचामौ तुलान्तयो ।”—अष्टसह० पृ० १९९ पं० १३ ।

“पूर्वज्ञो विनश्यत्सु उत्तरक्षणमुत्पादमिष्यति तुलान्तयोर्नामोभाव इति चेत् एवं तर्हि क्षणयोः स्पष्टवैककालता
आश्रिता—सूत्र० टी० अ० १८० १ पृ० २७ प्र० पं० १३ ।

“नाशोत्पादो रमं यद्वद् नामोचामौ तुलान्तयो”—प्रमेयक० पृ० १४६ प्र० पं० १४ ।

भवत् कार्योत्पत्तिकाल एव कारणविनाशस्तदा कार्यकारणभावो न भवेत् यतः [?? कारणस्य विनाशः कारणोत्पाद एव नाशः??] इति वचनात् एवं च कारणेन सह कार्यमुत्पन्नमिति प्राप्तम् । यदि च स एव नाशः प्रथमेऽपि क्षणे न सत्ता भावस्य स्यात् विनाशात् तदैव लोके च भावनिवृत्तिर्विनाशः प्रतीतः न भाव एव, सर्वकालं च विनाशसम्भवात् सर्वदा भावस्य सत्त्वं स्यात् । अथ कारणोत्पादात् कारणवि(?)नाशो भिन्नस्तदा कृतकत्वस्वभावत्वमनित्यत्वस्य न भवे(वेत्) ५ व्यतिरिक्ते च नाशे समुत्पन्ने न भावस्य निवृत्तिरिति कथं क्षणिकत्वम्" [इति, तन्निरस्तम् । यतो द्विविधो विनाशः—सांख्यवह्यैः तात्त्विकश्च । भावनिवृत्तिरूपः प्रथमः, भावरूपश्च द्वितीयः । ततो(?)त्यन्नो भावः कार्यं करोति, कार्यकाले च कारणनिवृत्तिरूपो विनाशो लोकप्रतीत एव, नायं भावस्वभाव इष्यते, नापि कारणोत्पादादभिन्नो वा नीरूपत्वात् । भेदाभेदप्रतिषेध एव केवलस्य क्रियते । उक्तं च—

“भावे होक(प) विकल्पः स्याद्विधेव(वे)स्तु(स्त्व)नुरोध(घतः) ।” [इति

न व्यतिरिक्ते नाशे जाते क्षणरूपस्य भावस्यानिवृत्तिरित्यपास्तम् । यतश्च द्वितीयक्षणोत्पत्तिकाल एव प्रथमक्षणनिवृत्तिः तेनैकक्षणस्थायी भावो 'विनाश'शब्देनोच्यते, अयं च भावरूपत्वात् साधनस्वभाव एव विनाशः कार्योत्पत्तिकाले च निवर्तत इति कार्यभिरकालमावी । न च सर्वकालमस्य सद्भावः भावस्यासत्त्वात्, यद् वा विनश्वरोऽयं भावः 'विनाशोऽस्य' इति द्वाभ्यां धर्मि-ध-१५ भेदाच्चकाभ्यां अविनाशिवावृत्तस्यैकस्य भावस्य भेदान्तरप्रतिक्षेपाभ्यामभिधानाद् भाव एव नाश उच्यत इति । यत् पुनरिदमभिहितम् 'विधिरूपेण क्षणिकताऽत्र साधयितुं प्रस्तुतेति प्रतिषेधसाधिकाया अनुपलब्धेरिहानधिकार इति, तत् लिङ्गव्यापारविषयानभिज्ञा(ङ्ग)ताख्यापनम्; यतो न लिङ्गं विधिसुखेन किञ्चित् प्रवर्तते सर्वस्य समारोपव्यवच्छेदसाधकत्वेनैव व्यापारादिति कार्य-स्वभावहेत्वोरपि नानुपलब्धिरूपताव्यतिक्रमः तेन परमार्थतः अनुपलब्धिरेवैको हेतुरिति २० सुगतस्तुताभ्युपगतः (म) ।

१ एव एव नाशः वा० वा० । एव व नाशः वि० । २ प्राप्त यदि व भास एव नाशः आ० विना । ३-वृत्तिविना-आ० विना । ४ प्रतीतो भाव-वा० वा० विना । ५-स्य सत्त्वं भा० मा० ।-स्य सत्त्व स्या-आ० हा० वि० ।

६ “तदत्र कर्तमं नाशं परे पदेन्युच्यते । किं क्षणस्थितिघर्माणं भावमेव तथोदितम् ॥

अथ भावलरूपस्य निवृत्तिं ष्वंससंज्ञिताम् । पूर्वपर्यु(र्य)नुरोगे हि नैव किञिद् विक्रयते ॥

द्विविधो हि विनाशो विधेः प्रतिषेधक्षण X000X यदा भावस्वभावप्रच्युतिलक्षणप्रचंसापरनामा विनशनं विनाश इति”—तत्त्वसं० का० ३७३-३७४ तथा तत्त्वसं० पक्षि० पृ० १३७ पं० २२ ।

“अयं भाव-द्विविधो ह्यस्माकं विनाशः सांख्यवह्यैः तात्त्विकश्च । अथो भावनिवृत्तिरूपः । द्वितीयश्च भावरूपः । तत्र कार्यकाले कारणनिवृत्तिकल्पे आद्यमेव नाशमवलम्बते । वस्तुव्यवस्थापकस्तथा एव । एतेन 'कार्योत्पत्तिकाल एव कारणविनाशाभ्युपगमे कारणोत्पादरूपत्वात् तस्य सहभावेन कार्यकारणभावव्यवस्थोत्सीदेत् कारणोत्पादात् कारणविनाशस्य निवृत्त्याभ्युपगमे च कृतकत्वस्वभावत्वमनित्यत्वस्य न भवेत्, व्यतिरिक्ते च नाशे समुत्पन्ने न भावस्य निवृत्तिः इति कथं क्षणिकत्वम्”—शास्त्रवा० स्याद्वादक० पृ० १२१ द्वि० पं० ९-पृ० १२२ प्र० पं० १ । ७ तात्त्विक एव-वा० वा० विना । ८-थम भा-वा० वा० विना । ९ भावः भावरूप इति ततोत्पत्तो भावः वा० वा० । १०-वस्त्वभाव इ-वा० वा० । ११ भावः हो-वा० वा० । श्लोकोऽयं धर्मकीर्तिसूत्रेऽप्युच्यते । तथाहि—

“एतेनैतत् प्रतिक्षिप्तं यदुक्तं न्यायमानिना—न तत्र किञिद् भवति न भवत्येव केवलम्” ॥ ३२ ॥

“भावे ह्येव विकल्पः स्यात् विधेर्वस्त्वनुरोधतः । न भावो भवतीत्युक्तमभावो भवतीत्यपि” ॥ ३३ ॥

—शास्त्रवा० स्व० ४ पृ० १२७ ।

“न्यायमानिना तर्कवलिनेन धर्मकीर्तिना”—शास्त्रवा० स्याद्वादक० पृ० १२७ द्वि० पं० ५ ।

“न तस्य किञिद् भवति न भवत्येव केवलम्”—आप्तमीमां० पं० ३ श्लो० ५३ अष्टश० पृ० २८ पं० ३० । अष्टस० पृ० २०० पं० १३ । १२ जायतेऽक्ष-वा० वा० । १३ द्वितीयक्षणोत्पत्तिस्तेनैकक्षणनिवृत्ति-ऽभावोविनाशशब्देनोच्येत वा० वा० । १४ च निवर्त-वा० वा० । १५ कार्यं मि-वा० वा० । १६ भाव वि-आ० । १७-तस्य चैकस्य वा० वा० विना । १८ पृ० ३१८ पं० २० । १९ न लिङ्गं विधिसुखेन भा० मा० वा० । न लिङ्गं वै मुख्येन वा० वा० ।

यदप्यभ्यधाधि-प्रत्यभिज्ञाप्रत्यक्षावसितं भावानामक्षणिकत्वमिति क्षणध्वंसितापरिकल्पनम-
 युक्तम् इति, तदप्यसङ्गतम्; तस्याः प्रामाण्यासिद्धेः । तथाहि-प्रमाणस्येदं लक्षणं परेणाभ्यधाधि-
 तैत्राऽपूर्वार्थविज्ञानम् इत्यादि । न च बाधकवर्जितत्वं अस्याः संभवति प्राकृतिपादितानुमान-
 वाध्यत्वात् । अथ तथा बाधितत्वादनुमानस्य कथं बाधकत्वम्? असदेतत्; अनिश्चितप्रामाण्याया
 ५ अस्या बाधकत्वानुपपत्तेः । न चैतरेतराश्रयत्वं दोषः यतो नानुमानस्य प्रामाण्यं प्रत्यभिज्ञाऽप्रामाण्या-
 श्रितम् अपि तु स्वसाध्यप्रतिबन्ध्या; स च (बन्धात्, स च) विपर्यये बाधकप्रमाणवलाभिश्चित इति
 कथसितरेतराश्रयत्वलक्षणो दोषः? न चानुमानैविरोधमनुभवन्त्यपि प्रत्यभिज्ञा प्रमाणम् अन्यथा
 आकारसाम्यदेवत्व(स्यादेकत्व)मधिगच्छन्ती नीलेतरेकुसुमसर्पादिवस्तुनः प्रमाणं भवेत् यतो
 नात्रापि कुसुमादिकार्यदर्शनमनुमीयमानो भेद(?)प्रत्यक्षप्रतीततामनुभवति । न चानुमानस्यात्र
 १० बाधकत्वं न इतरत्र प्रमाणावगतसाध्यप्रतिबन्ध(बन्ध)पक्षधर्मतात्मकतद्व्यक्तैसाङ्गिनोऽनुमानस्य
 प्रत्यभिज्ञा अन्येद्वा वत्प्र(तत्र)माणान्तरं बाधकं संभवति विरोधात् । तयोहि-स्वसाध्यप्रतिबन्धे हि
 सति हेतुः स्वसाध्ये सत्येव तस्मिन् धर्मिणि भवति, बाधा तु तदभावनिमित्तैव कथं न विरोधः? प्रत्यक्षादिकं च बाधकं तत्र धर्मिणि साध्याभावमवबोधयति स्वसाध्याविनाभूतश्च हेतुस्तत्र प्रवर्त्त-
 मानः स्वसाध्यसङ्गावमिति भावानामस्वीकृत्यं भवेत् । अनुमानाप्रामाण्यप्रसङ्गैवं स्यात्तुल्यलक्षणे
 १५ ह्येकत्र बाधकसङ्गावो दृष्ट इति । अदृष्टबाधकेऽपि तदाशङ्का न निवर्त्तते(तेऽ)विशेषात् । नहि दृष्ट-
 प्रतियोगिनः प्रागितरेण कश्चिद् विशेषो लक्ष्यते यतो न संभवद्बाधकानामपि सर्वदा तदुपलब्धिः
 सातिशयप्रधानां तु कदाचिद् बाधकोपलब्धिर्भविष्यतीति तन्निश्चयो(?)बाधकभावाऽभावयोरित्य-
 निश्चिततल्लक्षणत्वादनुमानं न किञ्चिदपि प्रमाणं स्यात् । कुतश्चाप्यक्षानमप्रमाणम्? नानुमानतः
 नहि प्रत्यक्षाऽनुमानयोः प्रमाणरूपतायां विशेषः-प्रत्यक्षेऽप्यर्थाव्यभिचारः(रः) प्रामाण्यनिबन्धनम् स
 २० च तस्यादात्मलाभः[?] अन्यतो भवतोऽभवतो वा भवतः तदा व्यभिचारनियमाभावात् स पा(वा)र्था-
 त्मलाभः साक्षाद् [?]व्यवधानं तथाऽनुमानेऽपि तुल्यः । यदि प्रत्यक्षबाधान(म)न्तरेण प्रत्यभिज्ञान-
 स्याप्रामाण्यं नाभ्युपगम्यते तदा वक्तव्यं किमिति शाल्बिजीजमेव शाल्यङ्गुरजनकं (कं न) कौद्रव-
 बीजम्? अथ शाल्विबीजभावे तदङ्गुरभावमवगच्छताऽध्यक्षेण तस्यैव तज्जनकत्वव्यवस्थापनाच्च कौद्रव-
 बीजस्य कौद्रवबीजभावे[?] शाल्यङ्गुरविविक्तदेशप्रतिभासवतोऽध्यक्षेण तस्याजनकत्वव्यवस्थाप-
 २५ नाच्च । नन्वेवमन्वयव्यतिरेकानुविधायि तैत्कालकार्यमवगच्छद् अध्यक्षं कस्यचिद् घस्तुनः तदा
 तज्जननस्वभावतानुचरकालभाविनस्तत्कार्यस्य तदानीं तस्याजननस्वभावतां च किमिति न प्रत्येति
 तथा चोत्तरकाल(लभा)विकार्यजननसमये प्रत्यभिज्ञाज्ञानं यदा 'स एवायम्' इति प्रत्येति तदा कथं
 प्रत्यक्षेण बाध्यते? यतः 'अयम्' इत्युल्लेखवत् पुरोवस्थितवत्कौ(तत्का)लकार्यजनकं घस्तुनः परा-
 स्मृशति 'स एव' इत्युल्लेखवच्च प्राक्तनम् तदजनकैश्च भावस्तस्य संस्पृशति तत् कथं पूर्वापरकाल-
 ३० भावि कार्यजनकस्वभावव्यवस्थापकाऽक्षतप्रत्ययकान्ता बाधां प्रत्यभिज्ञाज्ञानमनुभवति? तथा, 'स
 एवायम्' यः प्रागेव तत्कालकार्यजनकस्वभावोऽध्यक्षेण व्यवस्थापितः स यदि न तर्ह्ययं यो जनकः
 स्वभावतयेदानीं परामृष्टः अर्थार्थं जनकस्वभावो विरुद्धरूपेभाभिन्नतां द्विचन्द्रादिप्रत्ययानामिव तत्त्व-
 व्यवस्थापकत्वाऽसंभवादिति स्वप्रतीत्याववाय्यैतेयप्रत्यभिज्ञा अतो 'बाधावर्जि(जित)त्वम्' अप्यस्या

१ पृ० ३१८ पं० २३ । २ तत्र पू-वा० वा० विना । पृ० ३१८ पं० २५ । ३-ज्ञाऽप्रमा-वा० वा० ।
 -ज्ञाःप्रामा-आ० । ४-ज्ञाप्रामा-हा० वि० । ४ तु अस्वसाध्यप्रतिबन्धस्य विप-आ० । ५-प्रतिबन्धस्य च
 विप-हा० वि० । ६-पर्यय वा-वा० वा० । ७-नविरोधाम-वा० वा० विना । ८-भवत्यपि वा० वा० ।
 ९-कारं सा-वा० वा० । १०-तरं कु-वा० वा० । ११-माणं वे-वा० वा० विना । १२-माना मे-वा० वा० ।
 १३-गसंनिनो-वा० वा० । १४-न्यद्वा तु प्र-आ० हा० वि० विना । १५-थाहि स्वस्वसा-
 ध्य-मा० वा० । १६-स्वास्थ्यं प्र-आ० हा० वि० । १७-लब्धः सा-वा० वा० विना । १८-ति न निश्चि-
 यो वा० वा० । १९ तद्वय-वा० वा० मा० मा० । २०-धानं नवानु-आ० हा० वि० विना । २१ तत्कार्य-
 मा० मा० । २२-स्तुन त-वा० वा० । २३-त्कालाका-वा० वा० । २४-नकव-मा० हा० वि० । २५ प्रा-
 गमं त-वा० वा० । २६-कश्च भावं तस्य वा० वा० । २७-भावस्तस्य मा० मा० । २८-प्रत्यभिज्ञानानु-
 वा० वा० । २९ अर्थार्थं वा० वा० विना । ३०-भावो न तर्हि स एवेत्यव्यवसायमानोऽजनस्वभावो
 विरुद्धरूप-वा० वा० । ३०-पमवि-वा० वा० । ३१-प्यते प्र-वा० वा० ।

असङ्गतम् ?] यथा शुक्तिकायां रजताभ्यवसायो दुष्टकारणा(ण)प्रमत्तत्वेन(नाऽ)प्रमाणं तथा प्रति-
क्षणविशारारुषु सदशापरोत्यत्यादिविप्रलम्भहेतोरुपजायमानं प्रत्यभिज्ञानं ह(दु)ष्टकारणारब्धत्वादेव-
(वाऽ)प्रमाणम् । न च प्रत्यभिज्ञानमेव स्वविषयस्य तत्त्वं व्यवस्थापय(यद्)दुष्टकारणारब्ध(ब्धत्व)-
मात्मनो निष्ठाप(निष्ठा)यति, इतरेतराश्रयत्वप्रसक्तोः—अदुष्टकारणारब्धत्वात् स्वविषयव्यवस्थाप-
कत्वम् ततश्चादुष्टकारणारब्धत्वमिति कृत्वा । लूनपुनरुदितकेशादिषु चैकत्वाभावेऽप्यस्य दर्शनात् ५
कृतः स्वविषयव्यवस्थापकत्वम् ? न चा(च) केशादिप्रत्यभिज्ञानस्यान्यत्वात्त्रायं दोषः अर्थ्यत्वा(त्रा)पि
नियामक(?)मन्तरेण व्यभिचारशङ्काऽनिवृत्तेः । न च यो जनित्वा प्रध्वंसेते 'नैतदेवम्' इति स मिथ्या-
प्रत्ययः वज्रोपलादिप्रत्यभिज्ञानं तु देशान्तरादौ न विपर्येतीत्यवितथम् अनुमानस्यात्रापि विपर्यय-
व्यवस्थापकस्य प्रतिपादितत्वात् । तत्र अदुष्टकारणारब्धत्वमप्यत्र संभवति । अर्थक्रियार्थाहिं(र्था हि)
संबैः प्रमाणमन्वेषते न व्यसनितयेत्यर्थक्रियासाधनविषयं प्रमाणमित्यभ्युपगन्तव्यम् । न च प्रत्य- १०
भिज्ञानविपर्ययेण स्वैर्यमनुभवताऽर्थक्रिया काचित् साभ्यत इति तैमिरिकज्ञानवदपूर्वमर्थक्रिया(?)
अक्षमं सामान्याद्यधिगच्छदपि न प्रमाणमिति प्रमाणलक्षणभावाच्च प्रत्यभिज्ञाप्रमाणा(?)मात्मध्यक्षं
सता नित्येनार्थेन प्रत्यभिज्ञानजनकामिमतेनेन्द्रियाणां संप्रयोगासिद्धेस्तद्व्यवस्थापकप्रमाणाभावा-
(त्वात्) । भावे वा तत एव तत्सिद्धेः व्यर्था प्रत्यभिज्ञा । न च सत्योदकाध्यक्षेष्वप्येतत् समानम् ।
अर्थक्रियाज्ञानात् तेषां तथाभावसिद्धेः । न च बहिरर्थाभावेऽप्यर्थक्रियाज्ञानस्य भावात् तत्तथात्व- १५
सिद्धिः, शून्या(न्य)बाद(वा)पत्तिप्रसङ्गात् तद्व्यतिरेकेणापरस्यार्थव्यवस्थापकस्याभावात् । न चैकत्वे
संवादकं प्रमाणं किञ्चित् सिद्धमिति न प्रत्यक्षताऽपि प्रत्यभिज्ञानान्नैत्येति नातः स्वैर्याधिगतिः ।

किञ्च, एकत्वौघ्यवसायिन्यपि क्रमोदयमनुभवन्ती प्रत्यभिज्ञा स्वविषयस्य क्रमं सूचयति, नह्य-
मेदे खालम्बनस्य क्रमवत्प्रत्यभिज्ञोदयः संभवति, ततो येन स्वभावेनाद्यं प्रत्यभिज्ञानं तैथालम्बनत्वा-
मिमतः पदार्थो जनयति तेनैव यद्दुस्तरकालभौवीनि तदौघज्ञानकाल एव सर्वेषामुदयप्रसक्तिः सन्नि- २०
हितकारणत्वात् आद्यज्ञानवत्, अनुदये वा तस्य तानि प्रत्ययजनकत्वमेव । नहि यदा यद् यन्न
जनयति तदा तन्न जननस्वभावम् पश्चादपि तत् तत्स्वभावमेव नैव तदापि जनयेत् अथान्येन तदा
स्वभावे(व)भेदात् कथं न प्रत्यभिज्ञाविषयस्य भेदा(दः) स्वभावभेदनिवन्धनत्वादर्यभेदस्य ? अपि च,
सकलसहकारिसन्निधाने येन स्वभावेन तदालम्बनं प्रत्यभिज्ञाज्ञानं जनयति स्व(स) स्वभावस्तस्य
तदैवोत्तर(वोत) प्रागप्रा(गन्या)सीत् ? यदि तदैव कथं पूर्वसादभेदस्तस्य प्रागसतः तदैव संसाम्युप- २५
गमात् ? अथ अवस्थानां भेदः अवस्थानुभवाभेदः, न; अवस्थानुरपि तदवस्थानुभविनो जनकाजनक-
स्वरूपतया भेदस्य न(न्या)यप्राप्तत्वात् । न चावस्थावा(वान्) अवस्थाव्यतिरिक्तोऽस्ति उपलब्धि-
लक्षणप्राप्तत्वे तस्यानुपलम्भेनासत्त्वात्, अनुपलम्ब्यस्वभावत्वे च तस्य न प्रत्यभिज्ञाविषयत्वमिति

१-कारणत्वमात्म-वा० वा० । २-प्रसक्तेरदुष्टकारणारब्धत्वमात्मनो निश्चयतीतरेतराश्रयत्वप्र-
सक्तेरदुष्टकारणारब्धत्वात् स्वविषयव्यवस्थापकत्वम् वा० वा० । ३-पकं तत-वा० वा० । ४-रब्ध-
मिति हा० वि० । ५ न वा के-भा० मा० विना । ६-न्यत्वो पि आ० वि० । ७-शङ्काऽ-आ० विना ।
८ च या ज-भा० मा० । ९-जो ज-वा० वा० । १०-सतै नै-भा० मा० । १०-ज्ञा तुं दे-वा० वा० विना ।
११-तत्त्वात्तत्र आ० । १२-तत्त्वात्तत्र हा० वि० । १२-यार्थां तर्हि वा० वा० । १३ सर्वे प्र-आ० । १४-या
क्रिया सा-वा० वा० । १५-णमित्युप-वा० वा० । १६-पयण वा० वा० । १७ न प्रमाणलक्षणा-भा०
मा० । १८-ज्ञाप्रमाणमानमध्यक्षं भा० मा० । १९-प्रमाणमानात्यद्यध्यक्षं वा० वा० । १९-ध्यक्षं सात्ता
आ० । २०-भावे वा भा० मा० । २१-चादाप्यत्ति-भा० मा० । २-चादाप्यपत्ति-हा० वि० । ३-चाप्यत्ति-
प्रा० वा० । २२ न प्रत्यभिज्ञा-भा० मा० । २३-नस्येति मात स्वै-वा० वा० विना । २४-गति वा०
वा० विना । २५-त्वावासातात्यपि वा० वा० । २६ तवालम्ब-वा० वा० । २७-दार्थां ज-आ० विना ।
२८-भावीति त-भा० । २९-दाद्यतनज्ञान-वा० वा० विना । ३०-दयो वा वा० वा० विना । अत्र 'अनुदये
वा तस्य न प्रत्ययजनकत्वमेव' इति पाठः स्यात् । ३१-त्ययः ज-आ० । ३२ यदाद्यं न जन-वा० वा० विना ।
३३ जनयति स्वभावं पश्चा-वा० वा० । ३४-च प-वा० वा० मा० विना । ३५-भाव नै-भा० । ३६ स्वमे-
दात् वा० वा० । ३७-स्य भेदा निवन्धत्वा-वा० वा० । ३८ तदैवो-वा० वा० विना । ३९ सत्त्वा-आ० ।
४०-भाविनो जनकत्व-वा० वा० । ४१ नार्ये प्रा-वा० वा० । ४२ न चावस्थाव्यति-वा० वा० ।
४३-व्यतिरिक्ताऽ-वा० वा० ।

नामेदसिद्धिः । सहकारिप्रत्ययोपजनितस्य वा(चा)तिशयस्यालम्बनाद् (नाद् व्यतिरेके) व्यतिरेकपक्ष-
भावी दोषो दुर्निवार इत्युक्तं प्राक् । अथ प्रागपि स स्वभाव आसीत् तदोत्तरकालभावीनि प्रत्य-
सिद्धाना(भिन्ना)कार्याणि प्रागेवोदस्तवति(वन्ति) स्युरिति क्रमवता प्रत्यभिज्ञाज्ञानेन स्वसंवेदनेनो-
पलक्षितेनाभिन्नत्वेनोपलक्षितस्यापि व्या(बाह्या)लम्बनस्य क्रमः प्रदर्शित एव । अथ दर्शनाविशेषेऽपि
५ प्रत्यभिज्ञाकार्यक्रमानुभवः किमिति सत्यत्वेन व्यवस्थाप्यते न पुनरभिन्नतदालम्बनानुभवतः(भवः)
उच्यते, क्रमसंवेदने बाधकभावादितरत्र तद्विपर्ययात् । यदि ह्यसतो ज्ञानक्रमस्य स्वसंवित्या(स्या)
विपर्ययीकरणं भवेत् तदा तदभावे स्वसंविचारेपि तदव्यतिरिक्ताया(याः) तत्प्रमावाच्च केनचित्
कस्यापि विपर्ययीकरणं भवेदिति तत्क्रमानुभवः सत्यः बाह्यालम्बनामेदानुभवस्तु लूनपुनर्जातकेशा-
दिष्विव बाधितत्वाद्सत्यः । यथा चानुसन्धानप्रत्यया बहिरेकत्वाद्यालम्बनाभावेऽप्यान्तरमेव(मिका)-
१० कारं वहिर्वद् अवमासमानाः प्रवर्तन्ते तथाऽन्यत्र प्रतिपादितम् ।

यत् पुनः परैरुच्यते-आलम्बनैकत्वाध्यवसायि प्रत्यभिज्ञाकार्यक्रमदर्शनं सहकारिप्रत्ययैरनाधेया-
तिशयतामालम्बनस्य बाधनो(धते?) कार्यस्यानुत्पादयोगपद्याभावाच्च पुनरभेदम् भेदावमासिनोऽनुभ-
वस्याभावादिति, तदप्यसङ्गतमेव, यतो यद्यालम्बनस्याभेदो न बाध्यते तर्हि सहकारिसन्निधावप्य-
प्रतीयमानातिशयानां चक्रोपलादीनां अनाधेयैतिशयताऽपि कथं बाधेत? अथ कार्यानुत्पाद-
१५ योगपद्याभावाच्चा(वात् सा) बाध्यते, नन्वेवमनुपलम्ब्यमानोऽपि भेदस्तस्यामवस्थायां अतिशयवत्
किं नाम्युपगम्यते? यतोऽनतिशयानुभवस्याप्यनुमानत एवाऽप्रामाण्यं परोऽभ्युपगतवान् अन्यथा
भेदानुभवमनादृश्य कथमतः सातिशयत्वं तस्यामवस्थायामभिमन्येत? तथा, यद्यालम्बने भेदोऽप्यङ्गी-
क्रियते तदा को दोषो विशेषाभावादिदिति क्रमैत(व)त्प्रत्यभिज्ञालक्षणकार्यदर्शनात् तदालम्बनस्यापि
क्रमः सिद्धः । तदुक्तम्—

२० “नाक्रमात् क्रमिणो भावो नाप्यपेक्षा विशेषिणः ।
क्रमाद् भवन्ती धीश्चे(क्षिं)यात् क्रमं सत्या(मं तस्या)ऽपि^३ सत्स(सेत्स्य)ति”[] इति ।

तदेवं न बहिरवस्थितैर्कार्यसम्प्रयोगेणोन्मिद्रयेण जन्यते प्रत्यभिज्ञा तदा(द्)भावाच्च प्रत्यक्षै(क्षं?)
नापि प्रमाणमिति स्थितम् । तथा चै ‘नहि स्मरणतो यत्’ इत्यादि वचनं सिद्धसाधनमेव, यतो
यदेवंभूतं तद् भव(वि)त् प्रत्यक्षम् नैवेवं प्रत्यभिज्ञानमिति का नः क्षतिः? यतः पूर्वानुभूतधर्मा-
२५ रोपणाद् विना ‘श (स) एवायम्’ इति ज्ञानं नोपजायते तच्चाक्षजे प्रत्ययेऽसंभवि ।

यदप्युक्तम् ‘देशादिभिन्नं सामान्याद्यालम्बनम्’ इति, तदप्यसङ्गतम्; सामान्यादेरभिन्नस्य
तद्विषयस्याभावात् भावेऽप्येकप्रमाणगोचरत्वेन तत्र प्रवर्तमानस्य प्रत्यभिज्ञानस्याऽनधिगतार्थाधि-
गन्तुत्वायोगात् सिद्धाभिज्ञालम्बनत्वेऽपि च प्रत्यभिज्ञानस्य न प्रामाण्यम् अपूर्वप्रमेयाभावात् । नहि
देशादयस्तत्र प्रत्यभिज्ञानांते(ज्ञायन्ते) प्रागदर्शनात् तेषाम् पूर्वोपलब्धे तु सामान्यादौ न प्रमेयाधि-
३० क्षयम् । न च पूर्वप्रसिद्धमेवाभिसामान्यं देशादिविशिष्टतयानुमानस्याधिगच्छति(गच्छतः) प्रमेया-
तिरेकानु(क्तात्) यथा न प्रामाण्यव्याहृतिस्तथा प्रागुपलब्धमेव सामान्यादिदेशादिति विशिष्ट(दे-
शादिविशिष्ट)तया प्रतिपद्यमानस्याप्यपूर्वप्रमेयसङ्गतेन प्रामाण्यैकतिरिति वक्तव्यम्, द्वितीयप्रत्यक्षत

- १-क्षमवो दो-आ० । २-सीत् तनोत्त-वा० वा० । ३-प्रतिज्ञा-वा० वा० । ४-लक्ष्यते-वा० वा० ।
५-भतः वा० वा० । ६-स्तु नपुन-मा० मा० हा० वि० । ७-था वा-ना० वा० । ८-रवहिर्वदनासमा-
नाः वा० वा० । ९-स्य बाधतो का-वा० वा० । १-स्य धाना का-आ० । १०-कार्यस्य नु-वा० वा० ।
११-वाघते आ० । १२-व्य वर्तियमा-वा० वा० । १३-यानापि मा० मा० । १४-शयेना-वा० वा०
निना । १५-स्याया नति-वा० वा० । १६-यतोऽयनेति-मा० मा० । १७-नुभाव-वा० वा० मा० विना ।
१८-थाऽमे-वा० वा० । १९-द्यालम्बल से-वा० वा० । २०-वादित क्रम-वि० विना । २१-मत्प्र-वा०
वा० । २२-भव धी क्षेयात् क्रमं तस्यापि सत्सतीति वा० वा० विना । २३-पि सेत्स-वि० । २४-कार्य-
स्रप्र-आ० वि० विना । २५-क्ष नापि वा० वा० । २६-च । ते हि वा० वा० विना । २७-पृ० ३१९ प० ४ ।
११० २८-भव प्र-वा० वा० । २९-नन्वेवं वा० वा० आ० । ३०-संभवति वा० वा० । संभववि आ० । ३१-पृ०
मं त-३१९ प० ११ । ३२-शादिभिन्न सा-वा० वा० । ३३-च्छतिः वा० वा० । ३४-भाष्याव्या-मा० मा० ।
११० ३५-था त्रामुप-वा० वा० । ३६-शादिविशिष्ट-वा० वा० । ३७-प्यकृति-वा० वा० आ० विना ।
५९२

एव तत्सिद्धिः प्रत्यभिज्ञात(न)स्यापूर्वप्रमेयायोगात् । तं च (न च)पश्चात्पूर्वपूर्वद्वयार्थभावोऽधिकः प्रत्यक्षानवतः(नवगतः) प्रत्यभिज्ञानेन प्रतीयत इति अपूर्वप्रमेयसद्भावः, यतः पूर्वद्वयार्थभावो न प्रत्यक्षद्वयगोचरादतिरिक्त इति कथं तस्य ततोऽसिद्धिः? व्यतिरेक(के) वा कथं न मिथ्याप्रत्ययः? 'स एव' इत्यमेदोल्लेखवान् अनुसन्धानं च (च) 'योऽयमिदानीमुपलभ्यते प्रागप्येष मया दृष्टः' इति लोकस्य प्रवर्तते अतः 'स एवायम्' इति नहि पूर्वदृष्टतामस्मरतः 'स एवायम्' इत्यनुसन्धानसंभवः ५ [?? तस्मात् स्मृतिरूपता नातिक्रामति, प्रत्यभिज्ञानं च यथावस्तुस्वरूपग्राहिणाऽध्यक्षेण तदव्यतिरिक्ते क्षणक्षयेऽधिगतेऽपि तत् निश्चितम् तन्निश्चितत्वा नानुमितिः प्रमाणम्, तथा च स्वव्यतिरिक्ते एकत्वे दर्शनद्वयगृहीतमपि तन्निश्चिन्नं न प्रमाणमभिज्ञायते, अनुमितिः साध्याविनाभूतलिङ्गसमुद्भवा दर्शनमौन्ननिबन्धना न भवतीति प्रतिपन्नेऽप्यंशे समारोप्य व्यवच्छेदं कुर्वाणा प्रमाणम्; नन्वेवं प्रत्यभिज्ञादर्शनवलात् तदुत्पत्तेः समारोपव्यवच्छेदविपर्ययौ चैवं स्यात् न वस्तुग्राहिणी तथा १० चाऽस्याः कुतः प्रत्यक्षता स्वतन्त्रायाः प्रामाण्यं वेति । यदपि 'प्रमेयातिरेकाभावेऽपि सन्देहाऽपाकरणात् प्रमाण(णं) प्रत्यभिज्ञा' इत्यभ्यधीयति, तदप्यसङ्गतम्; स्मृतेरपि 'किं मया दृष्टं उत न' इति संशयव्यवच्छेदेन 'दृष्टम्' इत्युपजायमानायाः प्रमाणताप्रसक्तः(के) । आलोचनाज्ञानान्तरं विक्लप्यकप्रत्यक्षाभ्युपगमात् कालान्तरं सविकल्पकप्रत्यक्षाभ्युपगमात् कालान्तरादिभावोऽपि तत एव निश्चित इति कुतो भवदभिप्रायेण सन्देह(हः)? नहि निश्चयविपर्ययकृतमनिश्चितं नाम, न च १५ कालान्तरादौ सद्भावः ततो व्यतिरिक्तः अन्यत्वप्रसङ्गात् इति प्रमेयाऽऽधिक्या(क्य)मेव प्रामाण्यनिबन्धनमभिधातुसु(धातुं यु)क्तम् अन्यथा निर्णयितक्रिये कर्मविशेषाधायि कथं साधनं स्यात्? ??]

यत् तु 'इदानीन्तनमस्तित्वं नहि पूर्वधिया गतम्' इत्युक्तम्, तद्युक्तमेव इदानीं(नीन्त)नत्वस्य भेदात् धैर्यथा प्राक्तनविकल्पबुद्ध्या वस्त्वव्यतिरेकि इदानीन्तना(नीन्तना)स्तित्वस्य कथमग्रहणम्? यदि च सविकल्पकं प्रत्यभिज्ञाप्रत्यक्षमर्थग्राहकमभ्युपगम्यते तदैव सर्वात्मनार्थस्य निश्चितत्वात् प्रमा-२० णान्तरप्रवृत्तै(वै)यर्थ्यप्रसक्तेरिति विचारितप्रत्यन्तेतीह न प्रतन्यते । यैस्तु निर्विकल्पकं प्रत्यभिज्ञानं प्रमाणतया अभ्युपगतम् तेषां तदुत्तरकालभाविस्विकल्पकाध्यक्षप्रायो घटादिविपर्ययः प्रमेयातिरेकाभावात् कथं प्रमाणतामश्नुवीत? न च प्रमेयातिरेकमन्तरेणापि सन्देहवस्तुनिश्चयनिबन्धनत्वा(त्वात्) प्रमाणमसौ, निर्विकल्पक-सविकल्पकयोरैक्यप्रत्यययोनियतपौर्वापर्ययोरपात्तराले सन्दे-

१-सिद्धि प्र-आ० । २ तच्च वा० वा० विना । ३-लप्यपू-आ० । ४-क्षाभवतः वा० वा० विना । ५-सिद्धि व्यतिरेक ता कथं वा० वा० विना । ६-नधान व वा० वा० विना । ७-नसंधान संभ-वा० वा० । ८-ज्ञानति-वा० वा० । ९-ज्ञान च भा० मां० आ० हा० । १-ज्ञाने च वा० वा० । १० तन्निश्चत्वा नानु-वा० वा० । ११-था च स्वव्यति-वा० वा० । १-था च स्तुव्यति-मा० मां० । १२-त पि वा० वा० । १३ तन्निश्चत्वा न वि० विना । १४-ण मि-आ० हा० वि० विना । १५-यतो अ-वा० वा० । १६-नुमिति सा-आ० हा० वि० । १७-मानन्ननिबन्ध न भ-भा० । १-मानन्ननिबन्ध न भ-मां० । १-मान्ननिबन्धन भ-आ० हा० वि० । १८-प्यंशो स-मां० मां० । १९ नत्वेवं प्रत्यभिज्ञानद-हा० वि० । २०-दर्शनं व-आ० मां० । २१-या वैवं हा० वि० । १-या वैव आ० । २२-माणा प्र-हा० । २३ पृ० ३१९ पं० २५ । २४ स्मृतिर-आ० । २५-ल्पकं प्र-वा० वा० । २६-मात् कालान्तरादिभा-वा० वा० । २७ एवं नि-हा० । २८ सन्देह न-वा० वा० ।

२९ "निष्पादितक्रिये चार्थे प्रयुक्तैः स्मरणादिवत् । न प्रमाणमिदं युक्तं करणार्थविहितम्" ॥

—तत्त्वसं० का० ४५१ पृ० १५९ ।

३० पृ० ३१९ पं० १७ । ३१-दानीन्ननिबन्धस्य वा० वा० । १-दानीन्ननिबन्धस्य आ० ।

"ननिबन्धनान्तास्तित्वं यदि भिन्नं त्वयेष्यते । पूर्वभावात् तदा भेदस्त्वयैव प्रतिपादितः" ॥

—तत्त्वसं० का० ४५७ पृ० १६० ।

३२ "अनन्त्येऽपि सत्त्वस्य कथं पूर्वधियाऽगतम् । तस्मागतौ हि वस्त्वेव नोपलब्धं प्रसज्यते" ॥

—तत्त्वसं० का० ४५८ पृ० १६० ।

३३-कल्पयु-वा० वा० विना । ३४-दा सर्वदात्मनार्थस्य वा० वा० । १-दा सर्वात्मने तदा सर्वानार्थस्य मां० मां० । ३५-स्मरिताम-आ० विना । ३६-श्रुवते न वा० वा० विना । ३७-गद्यनिबन्धस्तुनिश्चय-मां० मां० हा० वि० । १-गद्यनिबन्धनिश्चय-वा० वा० । ३८-क्षाम-वा० वा० ।

हासंभवात् तदपाकरणामावाञ्च निर्विकल्पकप्रत्यक्षेण संमाना [?? प्रत्यभिज्ञानेनैकत्वमवगन्तुं शक्यम्
 यतोऽर्थसाक्षात्कारि प्रत्यक्षं लोके प्रतीतम् पूर्वापरसंबेदनाऽधिगतभावैकत्वग्राहकं च प्रत्यभिज्ञानम्
 तत्कैत(थ)मव्यक्षस्य स्वरूपम्? तथाहि—न तावत् प्रथमसंबेदितत्वग्रहणसंभवः, तत्संभवे हि
 भाविसमयादिग्रहणमिति तदैव स्तम्भादेरुदयमभ्यास्ते(स्त)मयादिप्रतीतिप्रसक्तिः। न च भावि-
 ५ समय-वे(दि)श-दशादश(शी)नादि न गृह(ह्य)ते ते तत्सम्बन्धं(न्धि) तु रूपं पूर्वदर्शने प्रतिभात्येव,
 भाविकालाद्यग्रहे तत्सम्बन्धिरूपस्याप्यग्रहाद् यदेव हि तद्देशाद्यनुव्यक्तं रूपं तत्र प्रतिभातीति न
 तद्दर्शनाऽवसेयम्, यदि तु भाविकालाद्यग्रहेऽपि तत्संबन्धिरूपग्रहस्तथासति सर्वे भावाः समस्त-
 कालदर्शनसंबन्धिन आद्यदर्शनाऽवसेयाः स्युः, एवं च सति सर्वे नित्या भवेयुः अ(अथ) नैषां प्रथम-
 दर्शनं(ने) सर्वैकालस्थायिता प्रतिभातीति नैते तथाऽभ्युपेयन्ते तर्हि तत्र भाविदृगादिपरिष्वकताऽपि
 १० न प्रतिभातीति साऽपि न तत्र सती। न च तस्यैवोत्तरकालं प्रतीतेः भाविदृगानग्राह्यताद्यतः तस्यैवो-
 पलब्धिः किं पूर्वदशा, उत उत्तरकालाभ(कालमा)विन्या? यदि पूर्वदशा तदा सोत्तरकालमसती
 कथं प्रतिपद्यते? नह्यसद् ग्राहकम् अतिप्रसङ्गात्। यदापि सा सती आसीत् तदा न पश्चाद् दर्शनादि
 संभवेतीति न तत्प्रतिभासिरूपग्रहः प्राक्। अथोत्तरकालमैविनी दृक् तस्योपलब्धि(धि)र्युक्त-
 मेतत्, यतो द्वितीयदृगपि स्वप्रतिभासिनमेव पदार्थात्मानमवभासयतुं न पुनस्तत्त्वम्। यतस्तत्त्वं
 १५ दृश्यमानस्याऽर्थस्य पूर्वदेशादिपरिगतत्वम् (गतत्वम् दृष्टता) वा? ??]

न तावदाद्यः पक्षः, पूर्वदेशादीनामसन्निधानेनाप्रतिभासेन(ने) तत्सम्बद्धस्यापि रूपस्याग्रहणात्
 प्रत्यक्षेण नै चाऽसन्निहिता देशादयः प्रतिभान्ति दर्शनस्य निर्विपर्ययत्वप्रसङ्गात्, सकलातीतभाव-
 परस्परपरिच्छेदप्रसक्तेश्च कालत्रयप्रदर्शि प्रत्यक्षं भवेत्। न च तथाऽभ्युपगन्तुं युक्तम्, अतीतादौ
 विशदप्रतिभासाभावात्, तन्मन्तरेण च प्रत्यक्षेणाग्रहणात्, न च पूर्वदेशादीनां तदा सन्निधानम्,
 २० सन्निधौ वा तद्दर्शने प्रतिभासनात् पूर्वरूपतात्यागः वर्त्तमानताप्राप्तेः—नहि तद्दर्शनप्रतिभासनमन्तरे-
 णान्या वर्त्तमानता नीलादीनामपि। तथापि पूर्वरूपत्वे वर्त्तमानव्यवहारोच्छेदप्रसक्तिः। न च पूर्व-
 देशादीनामप्रतिभासे तत्सम्बद्धरूपप्रतिभासः प्रत्यक्षतः संभवति, अन्यथा सर्वदेश-काल-दशापरि-
 ष्वकभावावगमात् सर्व एव व्यापिनो नित्याः सर्वाकारस्वभावाः प्रसजन्ति, न च नियतदेशादि-
 संसर्गितया तेषां प्रतीतेर्नायं दोषः, पूर्वदेशादिसंसर्गितया सम्प्रति दर्शनेऽप्रतिभासमानवपुस्तथा-
 २५ त्वाभावप्रसक्तेः। तत्र पूर्वदेशादिमत्त्वं दृश्यमानस्य तत्त्वम्।

। अथ दृष्टतादृश्यमानस्य तत्त्वम् स्या(सा)पि किं सम्प्रति दर्शने प्रतिभेतिता, आहोस्वित् पूर्व-

१-षाञ्च विक-वा० वा०।-वाञ्चविक-आ०। २ सहमाना-वा० वा०। ३-र्थसाहात्कारि हा०
 वि०।-र्थसहकारि आ०। ४-कत्वाप्रा-मा० मां०। ५-भातम् आ० विना। ६ क-त-भा० मा०।
 ७-दस्तत्रग्र-हा०।-दस्वत्रग्र-आ०।-दकस्तत्रग्र-वि०। ८-हृणं स-वा० वा० मां०। ९-चस्तत्संभवस्त-
 त्संभवे हि वा० वा०। १०-मयाविग्र-वा० वा०। ११ तवैव संभवेरुदयमभ्यास्ते वा० वा०। १२ भा-
 विसमयदेशदशादशनादि न गृहति तेन तत्स-वा० वा०। भाविसमयदेशनादि न गृहति ते तत्स-मा०
 मा०। भाविसमयदेशनादि न गृहते तत्स-हा० वि०। १३-म्बन्धे तु आ०। १४-स्याप्याग्र-वा० वा० विना।
 १५-तु व्यक्तं-मा० मा०।-तुपव्यक्तं आ० हा० वि०। अत्र 'तद्देशाद्यनुव्यक्तं रूपं तत्र प्रतिभाति' इति पाठ समाव्यते।
 १६ अन्येषां वा० वा० विना। १७-लगायिता वा० वा०। १८-परिव्यक्त-आ०। १९-ह्यतस्तस्यै-हा०
 वि०। अत्र 'प्राकृता स्यात् यत्' इति पाठ समाव्यते। २०-लामिबि-वा० वा०। २१-शा-स्तदा भा० मा०
 आ०।-शास्तदा हा० वि०। २२-त्तरं का-वा० वा० विना। २३ प्रतिपाद्य-वा० वा० विना। २४-वतीति
 न तत्त्व-आ० हा०।-वतीति न तत्त्व-मा० मा०। २५-प्राह्य प्रा-वा० वा०। २६ प्राक्। अथोत्त-
 हा०। प्रागेवोत्त-आ०। २७-भाविनी व्यक्तं तस्यो-वा० वा० विना। २८-तु पु-आ०। २९-सन् त-
 त्सम्बन्धस्या-आ० वि०।-सनन तत्सम्बन्धस्या-हा०। ३०-हृणं प्र-वा० वा०। ३१ न वा-मा० विना।
 ३२-यप्र-वा० वा०। ३३-स्परच्छेद-वा० वा० विना। ३४-णाग्रहणञ्च च आ०। ३५-दासन्निधौ वा
 वा० वा०। ३६-सक्तेः आ०। ३७-त्सम्बन्धरू-आ०। ३८-कासत्वभावाः प्रस-आ०।-कारश्च-
 भावः प्रजन्ति वा० वा०। ३९-या तत्प्रति वा० वा०। यास्तं सम्प्रति आ०। ४० दर्शने प्र-वा० वा०
 विना। ४१ पूर्वदेश-आ० विना। ४२-शास्तिम-वा० वा०। ४३-नस्या सा त्वस्यापि हा० वि०।-नस्य
 मा त्वस्यापि आ०।-नस्य स त्वस्यापि मा० मां०। ४४ भातिता वा० वा० विना।

दृशि ? यद्याद्यः पक्षः तदा वर्त्तमानतैव न पूर्वापरद्वयव(गवग)तैकत्वम् । अथ द्वितीयः तदा पूर्वदर्शन-
 मपेतत्वाद् असत् कथं वर्त्तमानदर्शने प्रतिभाति ? तदप्रतिभासे च तद्ग्राह्यतापि प्रच्युतत्वाद् न
 प्रतिभाति, तद्ग्राह्यं तु रूपमधुना सन्निहितत्वाद् वर्त्तमानद्वयविषयं भविष्यति पूर्वदर्शनस्या-
 परिच्छेदे तदधिगम्यस्यापि रूपस्याधिगमासंभवात् । यतो न वर्त्तमानं दर्शनं पूर्वदर्शमगृह्णत्
 तदधिगम्यमधिगन्तुं क्षमम् तद्विश्रा(तद्दृशो) ग्राह्यमधिगच्छतु पूर्वद्वयग्राह्यतां तु कथमधि- ५
 गच्छेत् ? यदि तु पूर्वद्वयगम(गन)वगमेऽपि तद्ग्राह्यता प्रतीयते तथासति सका(क)लातीतद-
 ग्राह्यताऽपि प्रतीयताम् । न च पूर्वद्वयता नाभाति पूर्वद्वयरूपं ना(चा)भातीति पूर्वद्वयताऽप्रतीतौ
 पूर्वद्वयरूपाऽप्रतिपत्तेर्नहि नीलताप्र(ताऽप्र)तिपत्तौ 'नीलोऽर्थोऽधिगतो भवति । स्ववेद्यतया च प्रति-
 भासमानः स्ववेद्य एव नान्यवेद्यः तत्राप्रतिभासमानरूपाभ्युपगमेऽतिप्रसङ्गात् सर्वस्य सर्वात्मकता-
 पत्तेः । न च पूर्वदर्शाऽपो(दृशोऽपा)ये तत्कर्मा अर्थस्य प्रच्युतेति न भाति तद्गोचरः सर्वात्मना १०
 भाव्ये(स्ये)व तदपाये तद्वगवतत्वेनाऽप्रतिभासनाद्य(नाद)न्यथातिप्रसङ्ग इत्युक्तेः । यदि च प्राग्दर्शन-
 गोचरौऽर्थो वर्त्तमानदृशि प्रतिभाति पूर्वद्वयगोचरसकलपदार्थप्रतिभासप्रसङ्गः । न च भिन्नं पूर्व-
 द्वयवर्गं नावभाति अभिन्नं तु तदप्रतिभासविपर्ययोऽवभासत एव नीलादेर्भिन्नस्यापि वर्त्तमानदर्शन-
 प्रतिभासनात् पूर्वद्वयत्वादेव तस्य न तत्र प्रतिभासः, तत्रामिन्नेऽपि समानम् इति कुतस्तस्य
 प्रतिभासः ? न चाभिन्नस्य पूर्वद्वयगोचरस्य सन्निहितत्वा(त्वात्) प्रतिभासः नेतरस्य विपर्ययात् १५
 तत्सन्निधेरेवासिद्धेः । न च सम्प्रति दर्शनात् तत्सन्निधिसिद्धिः, यतः किं तत् तस्य दर्शनम्,
 उतान्यस्य ? यद्यन्यस्य कथं तत्सन्निधिसिद्धिः सर्वस्य तत्प्रवृत्तिः(त्तेः) । न चाप्रतिभासात् सर्वस्या(स्य)
 सन्निधिः इतरेतराश्रयदोषात्-तदप्रतिभासात् सर्वासन्निधिः ततश्च सर्वाप्रतिभास इति व्यकमि-
 तरेतराश्रयत्वम् । अथ तस्यैव दर्शनात् तत्स(तत्स)न्निधिः, असदेतत्, यतः पूर्वदर्शनावगतस्य
 वर्त्तमानदर्शनमिति न कुतश्चिद्वर्गमन्यते ? न तावद् दर्शनात्, सन्निहित एव तस्य वृत्तेः । न च २०
 पूर्वद्वयसन्निहितयोरेकत्वाद् वर्त्तमानदर्शनवृत्तिः, इतरेतराश्रयत्वप्रसङ्गे-तयोरेकत्वात् तद्दर्शनवृत्तिः
 तद्वृत्तेश्च तयोरेकत्वमितीतरेतराश्रयत्वम् ।

अपि च, तद्दर्शनवृत्तेर्नायं दोषः तदप्रच्युतौ प्रमाणाभावात् । न च प्रत्युत्पन्नदर्शनमेव तत्र
 प्रमाणम्, इतरेतराश्रयदोषप्रसङ्गे । तथाहि-पूर्वद्वयस्याप्रच्युतौ प्रवर्त्तमानं दर्शनं प्रमाणं सिध्यति
 तत्प्रामाण्यात्(च्च) पूर्वद्वयस्याप्रच्युतिरिति व्यकमितरेतराश्रयत्वम् । न च परिस्फुटप्रतिभासादेव २५
 वर्त्तमाना दृक् प्रमाणम्, काम-शोकाद्युपभूतविशैदृशः प्रमाणताप्रसङ्गे । न च विसंवादात् सा
 अप्रमाणम् इयं तु विपर्ययात् प्रमाणम्, यतः संवाददृशापि पूर्वद्वयेऽर्थं प्रवर्त्तमाना न प्रमाणतया
 सिद्धा अन्यत्राऽप्रवृत्ता न(?)संवादकृता, ततः पूर्वद्वयार्थग्राहित्वे दृग् भ्रान्ता प्रसक्ता । अपि च, उच्चर-

१-मान न पू-वा० वा० । २-द्वयवर्त्तैकत्वम् आ० । ३-द्वयवर्त्तैकत्वम् आ० । ४-द्वयवर्त्तैकत्वम् वा० वा० ।
 ५-ह्यतोऽपि वा० वा० विना । ६-भविष्यन्ति वा० वा० विना । ७-पूर्वमानगृह्णत् तदधिगम्यगम्यमधिगन्तु
 क्ष-वा० वा० । ८-गच्छत् पू-वा० वा० विना । ९-यदि पूर्व-वा० वा० । १०-द्वयव-वा० वा० विना ।
 ११-न च पूर्वद्वयता नाभातीति पूर्वद्वयताऽप्रती-हा० वि० । न च पूर्वद्वयता नाभाति पूर्वद्वयं ता ना
 भाति पूर्वद्वयं रूपं नाभातीति पूर्वद्वयताऽप्रती-भा० मां० । न च पूर्वद्वयता नाभाति पूर्वद्वयं ता
 नाभातीति पूर्वद्वयताऽप्रती-वा० वा० । १२-नीलार्थो-मा० मा० । १३-या प्रति-मां० मा० आ० हा०
 वि० । १४-न्यवेद्य एव नावेद्यतया प्रतिभासमानः स्ववेद्य एव नान्यवेद्यस्तत्रा-मा० मां० । १५-दृ-
 शाऽपाये वा० वा० विना । १६-भा नर्त्तगोचरः सर्वात्मा भाव्ये-वा० वा० । १७-तदापा-वा० वा० ।
 १८-दर्शनागो-वा० वा० । १९-चरार्थो आ० । २०-वर्त्त मां० मा० । २१-वसत् हा० । २२-वसत् वि० । २३-वसत्
 ना-आ० । २४-वयोऽभा-वा० वा० । २५-दर्शनाप्र-वा० वा० । २६-तत्त्वामि-मां० मां० आ० । तथा-
 मि-हा० वि० । २७-न घामि-वा० वा० । २८-वासिद्धेर्न त सम्प्र-वा० वा० । २९-वासिद्धेर्नि व सम्प्र-
 आ० । ३०-वासिद्धेर्नि व सम्प्र-हा० वि० । ३१-न घा प्र-वा० वा० मां० विना । ३२-दपि प्रतिभासत्
 सर्वा-वा० वा० । ३३-ततश्च सर्वाप्रतिभासात् सर्वाप्रतिभास इति भा० मां० । ३४-गम्यते वा०
 वा० । ३५-यप्र-वा० वा० । ३६-सागभा-आ० । ३७-च्युतै प्र-आ० । ३८-च्युते प्र-हा० वि० । ३९
 -मान द-हा० । ४०-शदृशः आ० हा० वि० । ४१-शद् दृशः वा० वा० । ४२-मा न प्र-वा० वा० विना ।
 ४३-न्यथा-हा० वि० ।

ज्ञान(नि) पूर्वदर्शनग्राह्यं किं तद्दृष्टेन रूपेण प्रतिभाति, उत रूपान्तरेण? यदि पूर्वदृष्टेन तथासति पूर्वदृष्टरूपावभास एव न वर्त्तमानरूपपरिच्छेदः। अथ रूपान्तरेण तत्रापि वर्त्तमानदर्शनग्राह्यरूपतैव न पूर्वज्ञानग्राह्यता इति वर्त्तमानमेव तत्। न च ज्ञानद्वयावभासि रूपं तत्र प्रतिभातीति वक्तुं शक्यम्, ज्ञानद्वयाऽभावे तदवभासिनो रूपस्याप्यभावात् यदेव हि ज्ञानमस्ति भवतु तदवभास्येव तद्रूपम् यत् ५ तु नष्टज्ञानं न तदवभासि युक्तम् अन्यथा सकलातीतज्ञानावभासिरूपप्रतिभासंप्रसक्तिरित्युक्तम्। तस्माद् इदानीन्तनज्ञानावभासमेवैतद् युक्तम्। न च निर्विकल्पके वर्त्तमानग्रहणे सति प्राक्तनज्ञानावभासिभावपरिच्छेदः समस्ति विकल्पद्वयानतिवृत्तेः। यतः 'सः' इति पूर्वपरिच्छेदः 'अयम्' इति प्रतिभासानुप्रवेशेन प्रतिभाति, उताननुप्रवेशेन? यद्याद्यः पक्षः, तदा 'सः' ति(इति) वा परोक्षाकारः प्रतिभासः 'अयम्' इति वा वर्त्तमानमात्रावभासः। अधाननुप्रवेशेन प्रतिभासस्तदापि प्रतिभासद्वयं १० परस्परविविक्तमायातम्, तथा च तद्ग्राह्यस्यापि भेदः प्रतिभासभेदात्। न च तदवभासद्वयमेकाधिकरणम् परोक्षाऽपरोक्षरूपनिर्भासद्वयस्यैकाधिकरणत्वासिद्धेः अन्यथा भिन्नाधिकरणसर्वसंविदामेकाधिकरणत्वापत्तेः। तथैककालम् भिन्नकालं वा प्रतिभासद्वयमेकार्थम् प्रतिभासभेदात्। न चात्र प्रतिभास एव भिन्नो न प्रतिभासः, तद्भेदे तद्भेदासिद्धेः। तथाहि—न स्वतः प्रतिभास्याभेदः सिद्धः, स्वसंविन्मात्रप्रसक्तेः। नापि प्रतिभासात् तस्य भिन्नत्वादिति नैकत्वसिद्धिः। उत्तरकाल- १५ भाविनोऽपि दर्शनात् सन्निहितमात्रस्यैव तत्र प्रतिभासात् पूर्वकालादीनां तत्र प्रतिभासने वर्त्तमानः तापत्तेः, तद्वनवभासे च तत्परिकरितरूपस्याप्यपरिच्छेदः। न च तद्गतत्वेनाऽप्रतिभासेऽप्यनुत्पन्न-पतया प्रतिभासात् प्रतिभास्यस्यैकत्वम् यतो विद्युदादिष्वपि पूर्वरूपाप्रतिभासनं यदि शुद्धद्रूपत्वमद्गी-क्रियते तर्हि पूर्वदृष्टाप्रतिभासनं वर्त्तमानं(?) वरदृशः स्तम्भादावस्तीति कथं न शुद्धद्रूपप्रतिभासः स्तम्भादेर्भेदः? अथ ग्राह्यस्याविरतमुपलब्धिरनुत्पन्नद्रूपता विद्युदादौ त्ववभासस्य विरतिरित्यनुत्पन्नद्रूपता २० न युक्ता, नन्वविरतोपलब्धिरपि किं तस्य, आहोसिदन्यस्य इति वक्तव्यम्। यद्यन्यस्य कथमेकत्वम्? अथ तस्यैव, सा न सिद्धा। नहि पूर्वदृष्टस्य पुनरुपलब्धिरिति सिद्धम्।

यद्यपि 'पूर्वदृष्टं पश्यामि' इति व्यवसायवलात् निर्विकल्पकं दर्शनं 'पूर्वापरैकत्वग्राहि' इत्युक्तं तदव्यस्यारम्, यत्ते(यतो) न व्यवसायवलाद् ग्राहकं दर्शनं व्यवस्थाप्यते किन्तु प्रतिभासवशात् अन्यथा अश्वविकल्पसमये गोदर्शनव्यवस्था न स्यात् प्रतिभासश्च निराकृतपूर्वापरभावो वर्त्तमानार्थ- २५ मारूढः परिस्फुटं सर्वं एवाभाति साक्षात्का(त्क)रणं हि परिस्फुटता तैत्त्व(च्च) सन्निहितप्रतिभासनम् असन्निहितस्य साक्षात्कर्तुमशक्यत्वात् पूर्वदृष्टं सन्निहितं रूपमिति न तद्ग्रहः प्रत्यक्षस्वभावः। अथापि स्यात् नोत्तरप्रत्यक्षे पूर्वदृष्टं रूपमाभातीति किन्तु धर्मिरूपं नीलादिलक्षणम्, असदेतत्; पूर्वापरदर्शनप्रतिभासि स्वरूपव्यतिरिक्तस्य नीलादित्वस्य धर्मिणस्तद्भेदेऽप्यभिन्नस्याऽनुपलब्धे(ब्धे) नहि पूर्वापरदृग्गवसेयं मुक्त्वा रूपमपरो नीलादिरूपो धर्मा प्रतिभाति, अप्रतिभासमानस्य नित्यत्व- ३० साधने न कौचित् कृतिः प्रतिभासस्यैव सर्वस्यानित्यत्वसाधनात्। तत्र धैव्यवसायवशाद्ध्यक्षस्य ग्रहणव्यवस्था इत्येके।

अपरे तु मन्यन्ते यद्यपि नीलाव्य(व्य)वसाया(यात्) नीलदर्शनस्य तद्ग्रहणं व्यवस्थाप्यते तथापि

- १-ग्राह्यं किं न दृष्टे-ना० वा०। २-दृष्टे त-मा० मा०। ३-नदृशन-आ०। ४-नदर्शन-वि०। ५-नदर्शन-वा० वा०। ४-यावभावे तदमा-ना० वा० विना। ५-ज्ञानं तद-वा० वा० विना। ६-तवभा-ना० वा०। ७-ससक्ति-ना० वा० विना। ८-भासमेवे हुक्त-आ० हा० वि०। ९-भासस्येवैतद्युक्त-ना० वा०। १ सति प्रसक्तेनज्ञा-ना० वा०। १०-रूपानि-ना० वा०। ११-कार्थप्र-वा० वा० वि० विना। १२ तत्र भासात् आ० हा० वि०। त भासात् भा० मा०। १३-भातात् प्र-वा० वा०। १४ प्रतिभासस्यै-ना० वा० विना। १५-मानं रदृशः भा० मा०। १-मा वरदृशः हा०। १-मानं शि स्तम्भा-ना० वा०। १-मानवरदृशः वि०। १६-हास्य वि-ना० वा०। १७-दृ० ३२० पं० २। १८ तदपप्रति यत्ते न वा० वा०। १९-ना-रूढः वा० वा० विना। २० तत्त्वसन्निहितप्रतिभासनमसन्निहितप्रतिभासनमसन्निहितसाक्षात्क-ना० वा०। २१-नस्यानि-आ०। २२ काचित् कृतिः वा० वा०। २३-सस्यैवं स-मा० आ० हा० वि०। २-सस्येवं स-वा० वा०। २४ अव्यव-ना० वा०। २५-हृण्यव-वा० वा०। २६-लान्यव-वा० वा०। २७-सा-थी नी-वि०। २८-हृण्य व्य-ना० वा०।

ह्यनुपुनर्जातकेशादिषु 'पूर्वदृष्टं पश्यामि' इत्यध्यवसायस्यान्यथापि प्रवृत्त्युपलब्धेः कथं, तद्रूपार्थ-
प्राह्यनुभवव्यवस्थापकत्वम्? न च विच्छेदाभिज्ञैस्तत्र भेदस्य ग्रहणादभेदग्राहिता मा भूद् अनुभवस्य
तन्निवन्धना न पुनरिद्वैव भेदावसायस्यैव कस्यचिदभावादि(वादिति) वक्तव्यम्, भेदावसाय
एवात्र कस्यचिन्नास्तीत्यदर्शनमात्रादसिद्धेः। अपि च, अवगतविच्छेदानामपि प्रमातृणां समानवर्ण-
संस्थान-प्रमाणेषु केशादिपूपलम्भसमये न प्रत्यक्षनिवन्धनस्तदन्येषामिवाऽन्यत्वनिश्चयः अपि त्वन्तु- ५
भूतविच्छेदेषु पूर्वरूपाऽसम्भवादेकाकारप्रत्ययगोचरेष्वनित्येष्वनुमाननिवन्धन एव, तत्त्वा(च्चा)ऽन्य-
त्रापि समानम् विकल्पवशाच्चायमनुभवस्य विषयव्यवस्थां कुर्वन्नन्यथापि विकल्पस्य सम्भवदर्शनात्
समुपजातशङ्कः कथं सर्वत्र कुर्वीत? अथैवाधकप्रमाणवलेनाऽन्यथात्वस्य प्रतीतिः, अत्र च तद्-
भावाच्च शङ्कासम्भवः। तदुक्तम्—

“वाधा ज्ञाने त्वनुत्पन्ने का शङ्का निष्प्रमाणका” [] १०

इत्युच्यते, असारमेतत्; यतो यत्र बाधकप्रमाणवृत्तिस्तत्र विपर्ययानिश्चय एव न पुनर्बाधकनि-
वन्धना शङ्का युक्ता, सा हि तुल्यजातीये प्रतियोगिदर्शनाददृष्टप्रतियोगिष्यपि विशेषादर्शनामुप-
जायत इत्युक्तमसकृत् । तन्नैकत्वाव्य(व्य)वसायविकल्पवलाच्चिर्विकल्पकप्रत्यभिज्ञानस्य पूर्वदृष्टार्था-
धिगन्तृत्वं व्यवस्थापयितुं शक्यम् ।

यदपि कैश्चिद्भ्युपगम्यते-निर्विकल्पकं ज्ञानमेकत्वग्राहि तदनन्तरभावि च सविकल्पकं प्रमाण-१५
मिति, तदपि प्रतिविहितमेव; निर्विकल्पकेनैकत्र परिच्छेदात् स्वरूपप्रतिभासनं निर्विकल्पकमुच्यते
सन्निहितमेव च स्वरूपमाभाति असन्निहितप्रतिभासस्य वस्त्वसन्निधेर्भ्रान्तत्वात् पूर्वदर्शनादिसम्ब-
न्धितौ च (च) तदा सन्निहिता नास्ति। तत्र तत्र दर्शना(न)वृत्तिः स्मृतेरेव तत्र प्रवृत्तेः, पूर्वदर्शन-
वृत्त्याद्यैगतेः स्मरणमन्तरेण पूर्वदृग्गादिकं स्मरत एव 'पूर्वदृष्टम्' इत्यध्यवसायोद्देश्याद् विस्मरणे तद्-
भावा(वात्) स्मृतिविकलेन्द्रियजप्रतिभासस्य निर्विकल्पकत्वात् । [?? न स्मृतिरुक्तदर्शनमवि-२०
कल्पकज्ञानावसेयमेकत्वम्। अत एव कल्पनाज्ञानमन्येकत्ववैध्यवसाये शुक्तिकार्या रजतवृद्धितत्त्वम्
??] न च तत्र बाधैर्भ्रान्तत्वात् सन्निहितविषये तु प्रत्यभिज्ञाने न कदाचिद् वाधावृत्तिरिति
सत्यार्थता, यतस्तथापि यदि तत्त्वमधिकथं(धिगतं) भवेत् प्रथमदर्शन एव प्रतिभासेत अप्रतिभास-
नादसत्यम्। अथ स्मृतिसहिताया दृशस्तत्त्वे व्यापाराच्च प्राक्तनदर्शने प्रतिभासनम्, असारमेतत्,
यतः स्मरणसहायमपि दर्शनं नैकत्वग्रहणक्षमम् तस्य वर्त्तमानमात्र एव व्यापारात् वर्त्तमानमेवाक्ष-२५
प्रभवे ज्ञाने प्रतिभातीति तदेव तद्विषयो नै तत्त्वम् । यच्च यद्गोचरस्तद् अन्यसद्भावेऽपि न तत्र
प्रतिभाति, यथा गन्धस्मृतावपि न दृशि परिमलः, दृगविषयश्च पौर्वापर्यम् तत्र स्मृतावपि तत् तत्र
प्रतिभाति। तथा, स्मृतिरपि नैकत्वमवगच्छति, वर्त्तमानदृग्विषये तस्या अप्रवृत्तेः। नहि वर्त्तमान-
दर्शनग्राह्यं रूपं स्मृति(ति) परास्मृति परीक्षाकारतया तस्याः प्रवृत्तेः, असंस्पर्शं च न स्वविषयस्य

१-दृष्ट प-वि० विना। २-स्तत्र भेदग्राहिता मा० मा०। ३-स्तत्राभेदस्य ग्रहणादभेदस्य ग्रहणादभे-
दग्राहिता वा० वा०। ४-दर्शनामा-वा० वा०। ५-त्वभू-मा० मा०। ६-व्यतितेष्व-वा० वा०।
७-ना स-वा० वा०। ८-ध बाधनवाधकवलेनान्यथा-वा० वा०। ९-सम्भवतस्तद्-वा० वा०। १०-वा-
ध्याच्चा-आ० हा० वि०। ११-स्तद् विप-वा० वा०। १२-च पु-वा० वा०। १३-योगिवपि वा० वा०।
१४-पृ० ३१९ पं० २८। १५-कल्प ह्य-मा० मा०। १६-क प-वा० वा०। १७-रूपाप्र-आ०। १८-भासं
निर्वि-आ०। १९-भासनं निर्वि-मा०। २०-सन्निधे भ्रा-वा० वा०। २१-ता च त् त-वा० वा० विना। २२-वृत्ते
पू-वा० वा०। २३-द्वयग-वा० वा० विना। २४-अन्तरेऽपूर्वदृग्गादि-वा० वा०। २५-दया वि-आ०।
२६-रणा त-वा० वा०। २७-कलेन्द्रियाजनप्र-वा० वा०। २८-स्मृतिरुक्तं दर्शनं विकल्पकमिति
नाधिकल्पकल्पकज्ञानाव-वा० वा०। २९-त्याव्यवसायं मुक्तिकार्या र-वा० वा०। ३०-वृद्धित्वं न
धा०। ३१-वृद्धित्वं न हा० वि०। ३२-धकं प्रवृत्तेः भ्रान्तरा स-वा० वा०। ३३-वाध्यावृ-आ०। ३४-व
तत्त्वं प्रतिभासेताप्रतिभासेताऽप्रतिभासनादसत्य-वा० वा०। ३५-व प्रतिभासेताप्रतिभासेताऽप्रतिभा-
सनादसत्य-मा०। ३६-नप्रद-वा० वा०। ३७-दर्शनं चैकत्वप्र-वा० वा०। ३८-दर्शनं चैकप्र-मा०
मा०। ३९-दर्शनं चैकत्वं प्र-हा० वि०। ४०-नन्वेवं य-वा० वा०। ४१-यद्गो-वा० वा० विना। ४२-प्राह्य
रूपं स्मृ-आ०। ४३-प्राह्यरूपां स्मृ-हा० वि०। ४४-प्राह्यां रूपः स्मृ-वा० वा०। ४५-वृत्ते दसं-वा० वा०।
४६ स० त०

तेन सहैक्यप्रवगमयति । न च दर्शन-स्मरणयोरेकाधिकरणता तत्त्वम् तथाप्रतीत्यभावात् तयोः स्फुटास्फुटाकारौ विभ्रणे दर्शन-स्मरणे नैकाधिकरणतामश्रुवीयाताम् सर्वसंविदामेकाधिकरणतापत्तेः । न च तत्र प्रतिभासमेदाद् मित्रार्थता, स्फुटेतरप्रतिभासमेदाद् दर्शन-स्मरणयोरपि मित्रार्थताप्रसक्तेः—दर्शनं हि साक्षात्करणाकारम् स्मृतिश्च परोक्षव्य(ध्य)वसायस्वभावेपि(ति) कथं ५ तयोः प्रतिभासमेदादि(दाद्) मित्रार्थत्वम् । तत्र ताभ्यामपि एकत्वप्रतिपत्तिः ।

नाप्यात्मा एकत्वं प्रतिपद्यते दर्शन-स्मरणाभावे स्वापादावर्थप्रतिपत्तेस्ततोऽभावात् । दर्शन-स्मरणे च पूर्वापरार्थैः(र्थ)परिहारेण प्रवर्तमाने न तयोरेकत्वमधिगच्छत इति न तद्वद्वारेणात्मापि तत्त्वमवैति । न चात्मनोऽपि पूर्वापरावस्थयोरेकत्वावगमः पूर्वोद्येन भाविविबोधसम्बन्धितानु(ताननु)भवात् उत्तरानुभवेन पूर्ववित्सम्बन्धिताऽनवगमात्, अनुभवे वाऽनाद्यनन्तसकलजन्म- १० परम्परापरिच्छेदप्रसक्तिः । न च शुद्ध एवात्मा स्वसंवेदने प्रतिभाति दशा(शां) परिगतः तासाम् प्रतिभासे तद्गतत्वेन तस्याप्यप्रतिभासनादित्युक्तत्वात् । न च दर्शन-स्मरणव्यतिरेकेणाऽन्योऽनुसन्धाना(ता) भाति, 'ते चान्योऽन्यपरिहारेण स्थिते इति कथमेक आत्मा ? न च द्रष्टृ(ष्टुः) स्वरूपं सर्वरूपतया 'द(द्र)ष्टाऽहं स्मरामि' इति' प्रतीतौ प्रतीतिः (प्रतीयत इति) कथं नैक आत्मा ? यतो द्रष्टृ(ष्टुः)स्वरूपं किं सर्वरूपानुभवेशेन प्रतिभाति, उताननुभवेशेन ? घ(यघ)नुभवेशेन तदा द्रष्टृ- १५ स्वरूपता (द्रष्टृस्वरूपता सर्वरूपता) वा, एकस्य रूपस्येतरानुभवेशात् । अथाननुभवेशेन तदा द्रष्टृ-सर्वरूपे अन्योन्यं मित्रे स च नैक आत्मा । न च द्रष्टृ-सर्वरूपो विकार एव भिद्यते नात्मेति क्रममाविविकारप्रतिपत्तौ तद्गतत्वेन तस्याप्य(स्यापि) प्रतिपत्तेः विकारव्यतिरेकेण तस्याऽनुपलब्धेरित्युक्तत्वाच्चेति नात्मनोऽप्येकत्वप्रतिपत्तिः । न च स्मरणोत्तरकालभाविनी 'स एवायम्' इत्यनुसन्धानप्रतिपत्तिरक्षान्वयव्यतिरेकानुविधायितया प्रत्यक्षं प्रमाणम्, तस्याः प्रत्यक्षत्वानुपपत्तेः । यदि २० प्रत्यक्षप्रमवेयं भवेत् पौर्वापर्यं वृत्तिमती न स्यात् अक्षस्य वर्तमान एव व्यापारात् । न च स्मरणोप- २० ढाकिते पूर्वापरभावेऽक्षस्य वृत्तेः तत्प्रभवायास्तस्यास्तत्र वृत्तिर्युक्ता, अक्षस्य स्मरणोपहितेऽपि पौर्वापर्येऽविपयत्वेनाप्रवृत्तेस्तदुद्भववायास्तस्या अपि प्रवृत्त्यनुपपत्ते(त्ते) । अ(न)नुपलब्धरूपप्रवृत्ति- २५ मदर्शनं स्मरणोपनीतेऽपि गन्धादी प्रतिपत्तिजननं (?) स्मरणम् न च चक्षुषो गन्धाविपयत्वात् न च तत्र लोचनसंविद्यसवः स्मरणोपनीतपौर्वापर्येऽप्यक्ष(क्षा)विपयत्वस्य तुल्यत्वात् । अथ कथमक्ष- २५ व्यापारानन्तरं प्रत्यभिज्ञा उदयमासादयति यद्यक्षप्रभवान्न (वा न) भवेत् ? न, तत्र सति पुरोव्य- २५ वस्थितवस्तुदर्शने पूर्वदृष्टे स्मृतेरुदयात् यथा दूरव्यवस्थितचन्दनाद्यर्थदर्शनात् गन्धस्मृतेः 'सुरमि चर्द्धनम्' इति प्रतिपत्तिः । न च लोचनाविपयत्वाद् गन्धस्य तद्विशिष्टं(ष्ट)चन्दनप्रतिपत्तिस्तद्गतरूप- ३० दर्शनाल्लिङ्गप्रभवेति वक्तव्यम्, प्रकृतेऽपि समानत्वात् । तथाहि—वर्तमानदर्शनात् पूर्वकालाद्यनु- ३० स्मरणात् तद्विशिष्टपुरोव्यवस्थितार्थप्रतिपत्तिरानुमानिकी पूर्वकालादिसम्बन्धितायास्तदा प्रत्यस्त- ३० मयैतोऽक्ष(गोचरत्वात् तामध्यवस(स)न्ती प्रत्यभिज्ञा कथं प्रत्यक्षतामनुभवेत् ? अन्यथा परोक्षप्रति- ३० पत्तेः सर्वस्याः प्रत्यक्षताप्रसक्तिः । अथ परोक्ष(क्षा)कारैव प्रतीतिरप्रत्यक्षा प्रत्यभिज्ञा तु पूर्वदृष्टादि- ३० योनिवै परोक्षाकारा वर्तमानत्वे प्रत्यक्षाकारेति स्मरणाऽध्यक्षरूपा एका प्रतीतिः, नैतदेवम् ;

१-भ्राणा द-वा० वा० विना । २-रणे मश्रुवीयाताम् वा० वा० । ३-मप्युपधीयताम् वा० वा० विना । ४-थं न तयोः प्रतिभासासेदाद्भिन्नार्थत्वम् वा० वा० विना । ५-रणा च वा० वा० । ६-रणो च वा० हा० वि० । ६-राथे प-वा० वा० । ७-राथौ प-भा० मा० । ८-पूर्वावो-भा० मा० । पूर्वोद्ये-वा० वा० । ९-नुमावा-वा० वा० हा० वि० । १०-ते चान्यो-आ० विना । १०-या द्रष्टृऽ-वा० वा० । ११-ति प्रतीति क-वा० वा० । १२-यतो द्रष्टृ-वा० वा० विना । १३-न ह्यनु-वा० वा० विना । १४-द्र- १५-पृ-वा० वा० । १५-रूपतां वा मा० हा० वि० । १६-रूपता वा मा० । १६-एवं मि-आ० हा० वि० । एवि मि-आ० मा० । १७-वृत्तेस्तद्द्रवा-आ० । १-वृत्तेस्तुस्तदुद्भवा-आ० मा० । १८-पत्तेः त तर्ह्युपल-आ० हा० वि० । १-पत्ते तर्ह्युपल-मा० मा० । १९-वृत्तिदक्षं स-वा० वा० । १-वृत्तिदक्षं स-भा० हा० वि० । २०-पनी पि वा० वा० विना । २१-जनस-वा० वा० । अत्र 'प्रतिपत्तिजननसमर्थम्' इति सभवेत् । २२-त्वात् त व तत्र आ० । २३-तत्रालो-भा० मा० । २४-भवेन्न सति आ० । भवेत् तत्र सति हा० वि० । २५-ना दन्ध-आ० । २६-न्दनाद्यमिति वा० वा० । २७-पत्तिस्वरूप-मा० मा० । २८-लादिसंबन्धिता-या० वा० । २९-यतोऽक्षी-भा० मा० । ३०-कारो घ-आ० हा० वि० ।

आकारद्वययोगात् एकवस्तुन आकारलक्षणत्वात् तन्नेदे ज्ञानस्यापि भेदात् अन्यथा परोक्षाऽ-
 परोक्षाकारभेदेऽपि स्मरण-दर्शनयोरभेदप्रसक्तिर्भवेदिति सर्वमपि ज्ञानं स्मृतिः प्रत्यक्षं वा भवेत् ,
 प्रथमपक्षेऽस्पष्टप्रतिभासप्रसक्तिः । द्वितीये तु सर्वप्रतिभासो विशब्दः(इ) स्यात् । न च स्मरण-दर्श-
 नयोरस्पष्ट-स्पष्टप्रतिभासभेदाद् भेदः, प्रत्यभिज्ञानेऽपि 'सः' इति पूर्वोल्लेखस्याष्ट(स्यास्पष्ट)प्रति-
 भासतया 'अयम्' इति वर्त्तमानोल्लेखः(खस्य) स्पष्टप्रतिभासरूपतया प्रतिभासभेदात् भेदस्य
 न्यायप्राप्तत्वात् । न च 'स एवायम्' इत्येकत्वाध्यवसायादेकत्वम् यतः किं पूर्वापरव्यवसायस्यै-
 कत्वम्, यद् वा अध्यवसीयमानस्य ? न तावदाद्यः पक्षः अन्योन्यरूपविवेकेन पूर्वापरयोरवभास-
 नात् । तथाहि—'सः' इति पूर्वरूपाध्यवसायो वर्त्तमानरूपाध्यवसायविविकः प्रतिभाति, 'अयम्'
 इति च वर्त्तमानाकारावभासः पूर्वावभासविभिन्नतनुराभाति, परस्पररूपानुप्रवेशे वा 'सः' इति
 वा प्रतिभासः स्यात् 'अयम्' इति वा, तथा च कृतः 'स एव' इत्येका प्रत्यभिज्ञा ? परस्परव्यतिरेके १०
 च परोक्षाऽपरोक्षप्रतिभासयोर्भेद एवेति कथमेका प्रत्यभिज्ञा ? नाप्यवसीयमानस्याऽभेदः, अवसाय-
 भेदे तदवसीयमानस्यापि भेदात् । न च 'स एवायम्' इति व्यवहारैकत्वादेकत्वम्, यतो व्यवहारो
 ज्ञानम्, अमिधानम्, प्रवृत्तिर्वा ? तत्र यदि ज्ञानम् तत्राप्यविकल्प्यां(ल्यम्), स्मृतिः, कल्पना वा ?
 यदि निर्विकल्पकं तत् पूर्वापरकालभावि भिन्नमेव एककालमपि पूर्वापरार्थग्राहि प्रतिभासभेदाद्
 भिन्नम् । अथ रु-ञिः सापि दर्शनाद् भिन्नैव कथं तदर्थस्यैकत्वं साधयति ? न च पूर्वदर्शनविषय १५
 वृत्तिः स्मृतिः, तद्विषयत्वस्य तत्रासिद्धेः । तदा(था)हि—न तावद् दर्शनी(नात्) स्मृतेस्तद्विषयत्वं
 सिध्यति दर्शनकाले स्मृतेरभावात्, तदभावे च न तदर्थवेदनं ततः सिध्यति । नापि स्मृतेरकार्यता
 वृत्तिः तत्काले दर्शनस्याभावात्, तद्भावे वा स्मृतेरयोगात् । नहि दर्शनावस्थायां स्मृतिरुदयवती
 उपयोगवती वा, दर्शनादेवार्थप्रतिपत्तेः । ततो दर्शनकालपरिहारेण प्रवर्त्तमाना स्मृतिर्न दर्शनीर्थ-
 विषयतामात्मनोऽधिगन्तुं समर्था । अस्पष्टप्रतिभासा च स्मृतिः कथं स्पष्टप्रतिभासा(स)द्विषय २०
 मर्थमधिगच्छति ? इति न तदर्थविषया स्मृतिर्वृत्तिः सिद्धा प्रतिभासभेदस्य भेदकत्वात् अन्यथा
 भेदोच्छेदप्रसक्तिरित्युक्तत्वात् । न च कल्पनाप्येका व्यवहृतिः यतः पूर्वापरवभासा(भासा 'स एव)
 अयम्' इत्युल्लेखव(वती) सापि भिन्नैवेत्युक्तम् । अमिधानमपि 'सः' इति 'अयम्' अपि
 (इति) च भिन्नम् भिन्नार्थं च प्रतिभाति एकार्थत्व(त्वे) पर्यायताप्रसक्तेः । तत्र अमिधानप्येका व्यव-
 हृतिः । प्रवृत्तिस्तु क्रियारूपत्वात् पूर्वापरभाविनी भिन्नैवेति कुतो व्यवहारैकत्वादप्येकत्वम् । ५५

अथैकत्वाध्यवसायः 'स एवायम्' इति, संवादश्च तत्र विद्यते एवेति कथं न तत्र प्रत्यभिज्ञा
 प्रमाणम् ? उच्यते, प्रतिभास एवाध्यवसाय-संवादा प्रतिसन्वये(?)या सकल एव निरस्तपूर्वापर-
 भावः स्वायधिकर्मैर्धे वेत्ति भिन्नकालावधेस्तस्य संवेदनासम्भवात् । तथाहि-संवेद्यमानरूपसद्भावे
 घस्तु संवेद्यते वेदनकाल एव च संवेद्यमानं रूपमस्ति, कालान्तरं तस्य सद्भावाभ्युपगमि स्वत एव
 संवेदनैर्त्वप्रति(?)तत्त्वसंवेदनसमयाध्यासितमेव सर्वमाभाति नान्यसमयादियोगि अन्यकालादि ३०

१-नादेघस्तु-वा० वा० । २-न अका-हा० वि० विना । ३ परोक्षप-आ० विना । ४ ज्ञान स्मृ-
 धा० वा० । ५ भवे अथस पक्षेऽस्प-वा० वा० । ६-रस्पष्ट-वा० वा० विना । ७-अत्र 'दृ'त्वाने
 लिपिकारेण 'पू' इति लिपिः कृता । ८-दा प्रतिज्ञा-वा० वा० । ९ पूर्वोल्लेखोस्पष्ट-वा० वा० विना ।
 १०-रयो व-वा० वा० विना । ११-था वत् कृतः भा० मा० । १२ इत्येको प्र-भा० मा० । १३ परो-
 क्षस्यप्रतिभासयो भेदे एवेति वा० वा० । १४ तवाप्य-वा० वा० । १५-कल्पा स्मृ-वा० वा० विना ।
 १६-मपि पूर्वग्राहि प्रभास-वा० वा० । १-मपि प्रतिभास-मां० मां० । १७-त्र विवा स्मृ-वा० वा० ।
 १८ स्मृति त-वा० वा० । १९-ना स्मृ-वा० वा० । २०-दर्थानि-वा० वा० । २१ स्मृतेरुद-वा० वा० ।
 २२-नार्थं वि-वा० वा० विना । २३-वृत्ति सि-आ० हा० वि० । २४-वहतिर्य-आ० हा० वि० । २५-रमा
 स एवाधिसित्युल्लेखवमी सापि वा० वा० । २६-धानाम-वा० वा० । २७-कार्यत्वं पर्यायतो प्र-वा०
 वा० । २८ तत्रामि-हा० वि० । २९-वाप्यका वा० वा० । ३०-स्तुमि कि-भां० मां० । ३१-त्वा-
 ऽव्यव-वा० वा० । ३२-च्यतो प्र-वा० वा० । ३३-ध्यवसाय-वा० वा० । ३४-प्रतिसन्वये वा वा०
 वा० । ३-प्रतिसन्वये वा आ० हा० । ३-प्रतिभासत्वेत्ये वा वि० । ३५-मर्थं वेत्ति मि-वा० वा० । ३६-
 स्तर तस्य वा० वा० । ३७-नामो स्व-वा० वा० । ३८-न समया-वा० वा० । ३९-प्राप्ते तत्त्व-भां० मां० ।

योगिनोऽपि तदा प्रतिभासने तदैव प्रकाशरूपसद्भाव इति वर्तमानैव पूर्वकालादियोगता भवेत्
नातीता । प्रकाशमानरूपविरहे च न तदा पूर्वकालादियोगितायाः प्रतिभासनमित्येकत्वस्यानुपल-
ब्धेर्न प्रत्यभिज्ञा कथञ्चिदपि सम्भवति । न च संवादोऽप्येकत्वे 'सिद्धः, स हि तदर्थज्ञा(१)न्तरवृत्तिः
म(न)रैकत्वे पुनः ज्ञानवृत्तिः इत्युक्तम् । तज्जातीये तु पुनर्दर्शनं प्रवर्तते तदैव च संवादात् समभिमानो
५ लोकास्य तत्त्वाध्यवसायात् । तथाहि- 'स एवायम्' इति तदर्थक्रियाकारी अयं भाव इत्युच्यते तदर्थ-
कारित्वं च भिन्नस्याप्युपलब्धम् यथा चक्षुरादेस्तज्ज्ञानजननम् तत्रैव च 'स एवायम्' इति भेदेऽप्ये-
कत्वव्यवहारः अथवा पूर्वाऽपरदर्शनाभ्यां परस्परपरिहारेण प्रवृत्ताभ्यामेकत्वलक्षणस्य तदर्थस्य
बाधितत्वादानादिकाला भ्रान्तिरेव प्रत्यभिज्ञा । तत्र क्षणिकामिथ्यकिपु शब्दमात्रासु निर्विकल्पक-
प्रत्यभिज्ञावासितं स्थैर्यम् निर्विकल्पकस्य सविकल्पकस्य वा प्रत्यभिज्ञानस्य प्रामाण्यासिद्धितस्तत्त्वा-
१० साधकत्वात् । तत्र प्रत्यक्षविरोधमनुभवन्ति क्षणमङ्गवादिनः ।

यदपि 'नाशस्य कारणाधीनत्वादसिद्धिते(त)कारणस्य घटादिपु अनुदयात् विनाशकारणात्
प्रागनिवृत्तरूपा एव घटादयः, तदपि प्रतिक्षणध्वंसिताभावे सर्वसामर्थ्याभावलक्षणस्यासत्त्वस्य
भावात् स्वरसविनाशितया [?? नापि संयोगाद् विनाशमनुभवन्तीध्व(न्ध)नादय इति ??] प्रति-
विहितमेव । तथापि किञ्चिद् उच्यते- तत्रेन्धनादीनामग्निसंयोगावस्थैयां त्रितयमुपलभ्यते- तदे-
१५ वेन्धनादि, किञ्चिद् विकारः, तुच्छरूपस्वभावः कल्पनाज्ञानप्रतिभासी, तत्राभ्यादीनां क व्यापार इति
वक्तव्यम् । न तावद् इन्धनादिजन्मनि स्वहेतुत एवैषामुत्पत्तेः । नाप्यङ्गारादौ विवादाभावात् अग्न्या-
दिभ्यश्चाङ्गाराद्युत्पात्तविन्धनादेरनिवृत्तत्वात् तथैवोपलब्ध्यादिप्रसङ्गः । न चाङ्गारादिभ्यः काष्ठादेर्ध-
(ध्व)सार्थायं दोषः । ततो वस्तुरूपापरध्वंसोपगमेऽपि काष्ठादेस्तदवस्थात् पुनरपि स्वार्थक्रियानिवृत्तेः
ध्वंसक(१)प्रसक्तिः । ततोऽप्यपरतथाभूतध्वंसोत्पत्त्यभ्युपगमेऽप्यनवस्था वाच्या । अथ भावान्तरमेव
२० ध्वंससामावः नापरः तत् कथं काष्ठादेस्तथोपलब्ध्यादिप्रसङ्गः ? नैतदेवम्, यतः 'काष्ठादेरङ्गारादि-
रेव ध्वंसो नापरः' इत्यत्र किञ्चिद्विन्धनं वाच्यम्, तस्मिन् सति तच्चिद्वृत्तिरिति चेत्, न; तुच्छस-
भावनिवृत्त्यनङ्गीकरणेऽङ्गारादिकमेवार्थान्तरं निवृत्तिशब्देनोक्तम् । ततश्चायं वाक्यार्थः- अङ्गारौदि-
भावभावात्(?)काष्ठादेरङ्गारौदिकं ध्वंस इति । न(?)चाङ्गारौदेर्भावस्वात्मनि हेतुत्वविरोधात् अप-
स्तुतामिधानं च प्रसक्तम् अस्या(श्चा)दिभ्यस्तदुत्पादाभिधानात् काष्ठादीनां निवृत्तौ प्रस्तुतायामर्थ-
२५ न्तरविधाने तेषामनिवर्तनात् ।

यदप्यभ्यर्थयति 'बुद्धि-प्रदीपादयो येऽप्यनु(नुप)जातविकारा ध्वंसमासादयन्ति तेऽप्यात्म-
व्यक्तरूपा(पता)विकारान्तरम(मे)व ध्वंसमनुभवन्ति' इति, तदप्यसङ्गतम्; बुद्ध्यादीनामात्म-
रूपविकारापत्तौ प्रमाणाभावात् आत्मनश्चासत्त्वात् कथं तद्रूपता बुद्ध्यादीनां विकारः ? न च परि-
गासः सम्भवति' इति प्राक् प्रतिपादितम् । प्रदीपादेस्तु अव्यक्तभावः कार्यदर्शनादनुमेयः तस्याती-
३० न्द्रियत्वात् । न च ध्वस्तस्य प्रदीपादेः किञ्चित् कार्यमुपलभ्यते यतस्तदव्यक्तभावानुमितिः स्यात् ।
तत्र भावान्तरं ध्वंससामावः । भावान्तरस्य च ध्वंसत्वे तद्विनाशाद् घटाद्युन्मज्जनप्रसक्तिः । न च

१-ता भवेन्नतीता भा० मा० आ० ।-ता भावेन्नतीता हा० वि० । २-रहे चेष वा० वा० विना ।
३-सममित्ये-भा० मा० आ० हा० वि० । ४-कत्व सि-वा० वा० विना । ५-सिद्धेः वा० वा० । ६-वृत्-
त्तिर्नैक-वा० वा० विना । ७-तत्रा क्ष-आ० । तत्त्वा क्ष-हा० वि० । ८-स्थैर्यं नि-वा० वा० विना ।
९-णसङ्ग-मा० मा० । १०-घृ० ३२० पं० २२ । ११-घटासुनुद-वा० वा० । घटादिपुनुद-हा० ।
घटादपुनुद-वि० । १२-न्तीध्वना-मा० । १३-स्थार्यां त प्रतय-वा० वा० । १४-न वा-वा० वा० ।
हा० वि० । १५-घटादेर्वैशाक्ष्यं दो-आ० मा० ।-घटादेर्वैशान्तायं आ० ।-घटादेर्वैशाक्ष्यं हा० वि० ।-घटादे-
र्विनाशाक्ष्यं वि० स० । १६-शाब्धं दो-वा० वा० । १७-निवर्तप्र-वा० वा० ।-निवृत्तेर्वर्तकप्र-भा०
मा० ।-निवृत्तेर्वर्तकप्र-हा० ।-निवृत्तेर्वर्तकप्र-वि० ।-निवृत्तेर्वर्तकप्र-वि० स० । १८-वृत्त्यमयी-वा०
वा० । १९-न्तर नि-वा० वा० विना । २०-रादिभाविभा-वा० वा० । २१-रादिक ध्वं-मां० मा० ।
२२-रादिभावेद्गारादिभावः स्वात्मनि मा० ।-रादिभावेद्गारादेर्भावः स्वात्मनि भा० ।-रादिभावे देर्भावः
आत्मानि वा० वा० । २३-यामनव-वा० वा० । २४-घृ० ३२१ पं० २१ । २५-न्ति तन्मा व्यक्तरूपतां वि-
वा० वा० । २६-व्यक्ताभा-भा० । २७-भावका-हा० वि० ।

कपालादेर्भावरूपतेष्व ध्वस्ता नाभावात्मकतेति नायं दोषः भावान्तररूपस्याभावस्य तदभावे प्रच्युत-
त्वात् । न च कृतकस्याभावस्याविनाशितायामनित्यत्वेन कृतकत्वस्य व्याप्तिः सिंध्येत् अकृतकत्वे
त्वभ्युपगम्यमाने भावान्तरकार्यात्मकत्वंसो (त्वं ध्वंसो) न भवेत् । प्रध्वंसभावाविनाशे तु सर्वदा
प्रध्वंसङ्गा (ससङ्गा) वात् घटादीनां सत्ता न भवेत् । ततो यथा कारणस्वरूपः प्रागभावः कार्यो-
दये कारणनिवृत्तौ निवर्त्तते—अन्यथा तदात्मकत्यायोगात्—तथा कार्यात्मा ध्वंसभावोऽपीति नष्टैर्ध- ५
टादिभिः पुनर्मंडकव्यमेव । न च यथा हेतुबन्धे देवदत्तस्य न पुनः प्रादुर्भावः तथेहापीति वक्तव्यम्,
देवदत्तहेतुर्देवदत्तमरणरूपत्वात् तस्य दण्डादिकल्पत्वात् । तन्न कपालादिरूपं भावान्तरं घटादे-
र्ध्वंसः तत्र कारकव्यापारासम्भवात् क्रियाप्रतिषेधमात्रप्राप्तेः अकारकस्य वा हेतुकत्वाद्देहेतुमत्त्वा-
भ्युपगमोऽभावस्य विरुध्येत । हेतुमत्त्वेऽभावस्य कार्यत्वाद् अभावरूपताप्रच्युतिप्रसङ्गः भावस्य कार्य-
लक्षणत्वात् । तथाहि—यत् स्वकारणसङ्गावे भवति तदभावे च न भवति तत् कार्यमुच्यते, भवन-१०
धर्मा च कथं न भावः ? यतो 'भवति' इति भावः उच्यते इत्यङ्कुरादेरपि भावशब्दप्रवृत्तिनिमित्तं
नापरमुपलभ्यते, तच्चेदभावेऽप्यस्ति कथमसौ न भवति ? न चार्थक्रियासामर्थ्यं भावशब्द-
प्रवृत्तिनिमित्तम् तथा (तच्चा) भावे नास्तीति वक्तव्यम्, सर्वसामर्थ्यविकलस्य तस्य प्रतीतिविषयताऽ-
भावात् कथं हेतुमत्त्वाद्यगतिः ? प्रतीतिजनकत्वे वा कथं न सामर्थ्ययोग्यता ? अथ कार्यत्वे सत्यपि
यथा घट-पटादीनां भेदः प्रतिनियतविधानविषयतया तथा भावाऽभावयोः समानेऽपि कार्यत्वे १५
सत्प्रत्ययविषयस्य भावता असत्प्रत्ययविषयस्य वा (चा) भावरूपतेति, असदेतत् ; असत्प्रत्ययविषयत्वे
कार्यताऽप्यस्य दूरोत्सारितैव । अथ स्वहेतुभावे भावात् कार्यता अस्य तर्हि कथं न सत्प्रत्यय (य)-
विषयता ? तथाहि—यद्यसौ 'भवति' इति प्रतीयते 'सन्न' इत्यपि प्रतीयेत, नहि 'अस्ति' 'भवति'
'सद्भावः' इति शब्दानां कश्चिदर्थभेदो विद्वद्भिरिष्यते, अथ वा (चा) भावात्मकतयैवासौ भवति,
न, व्याहर्तवात् । यतो 'न भवति' इत्यभाव उच्यते स कथं भवतीति ? स्वप्राहिणि ज्ञाने प्रतिनियतेन २०
रूपेणाऽप्रतिभासनात् 'अभावः' इत्येतदपि न वक्तव्यम्, अत्यन्तपरोक्षचक्षुरादीनामप्यभावता-
प्रसक्तेः । न वा भावस्य भवितृषु पर्युदासात् प्रसज्यप्रतिषेधो सिद्ध्यते, नवाऽसद्रूपत्वस्य विधानात् स
पर्युदासाद् मिथ्येते असद्रूपस्य भवनविरोधात्, 'भवति' इति हि भूत्वा सत्तयाऽभिसम्बध्यते, एवं
कथंमसद्रूपस्य विधानं विधिः सर्वदा प्राधान्यात् ? न अर्थश्च पर्युदास एवैको भवेत् यतो यदि कृत-
श्चित् क्रिञ्चिर्वर्त्तत तदा तत् पर्युदासेन तद्वतिरेकि परामृश्येत न चैवं भवति, 'निवृत्तिर्भवति' २५
इत्युक्तेऽर्थान्तरस्यैव कस्यचित् सर्वत्र विधानात्, एवं वस्तुन्तरमेवोक्तं स्यात् न तयोर्विवेकः, अवि-
वेके च न पर्युदासः । अपि च, यथैश्यादिभ्योऽभावो भवेत् तद्भावे काष्ठादयः किमिति नोपल-
भ्यन्ते ? न ह्येश्यादिभ्यो ध्वंससङ्गावेऽपि काष्ठादयो निवृत्ताः ध्वंसोत्पादन एव अश्यादीनां चरि-
तार्थत्वात् काष्ठोपमर्देन ध्वंसस्योत्पत्तेः । न तेषामुपलब्धिरिति चेत्, कुतः पुनस्तदुपमर्दः ? न तावत्
प्रध्वंसभावात् काष्ठादिसत्ताकाले तस्याभावात् । नाश्यादिभ्यः ध्वंसो विर्भावो (व) न एव तेषां ३०

१-पत्तेव वा० वा० विना । २ सिद्धेतुः अकृत-वा० वा० । ३ प्रध्वंस इति घान् घ-वा० वा० ।
४ पुनन्मडकव्य-वा० वा० । पुनर्मंडकव्य-भा० । पुनर्मुंडकव्य-मा० । ५-था हंतुबन्धे वा० वा० ।-था
हेतुबन्धे हा० वि० । अत्र 'हन्तुबन्धे' इति पाठः स्यात् । ६ अत्र 'देवदत्तहेतुर्देवदत्तमरणरूपत्वाद्' इति संभाव्यते ।
७ वा हेतुमत्ताभ्युप-आ० हा० वि० । चा हेतुमत्ताभ्युप-मा० मा० । ८ भवतः न चा-वा० वा० ।
भव नचा-हा० वि० । ९-था भवे मा० मा० ।-था भावं ना-हा० वि० । १०-स्य प्र-वा० वा० विना ।
११-मर्थ्यायो-वा० वा० विना । १२ घटापटादी-वा० वा० मा० मा० । घटादी-हा० । १३-नां भेद प्र-वा०
वा० विना । १४-यस्य वा भावरूपतेति वा० वा० विना । १५ सङ्गाव इ-वा० वा० । १६-कताया चासौ
वा० वा० ।-कतायैवासौ आ० हा० वि० । १७-त्वात् यैतो वा० वा० । १८-भावत्वेतेतदपि न च घ-वा०
वा० । १९-क्षुदानाम-वा० वा० । २० वास्य आ० हा० वि० । २१-विधिषु प-वा० वा० ।-वितृष्णु
प-वि० । २२-द्यते सन्न-वा० वा० । २३-वतीति हि वा० वा० । २४ एव क-आ० । २५-थन्-
स-वा० वा० । २६ सर्वदाऽप्र-मा० । सर्वद प्रधानात् वा० वा० । २७-वर्तते त-वा० वा० । २८ न चैकं
भ-वा० वा० । २९-घस्यादि-वा० वा० । ३०-ङ्गावे को काष्ठाद्-वा० वा० । ३१ हस्यादि-आ० हा०
वि० । ३२ एवात्मादी-वा० वा० । ३३ न भावत् वा० वा० विना । ३४-ध्वंसाक्षात् काष्ठादि-मा०
मा० आ० हा० वि० । ३५-साविन एव तेषां मा० मा० ।-सादेर्भावनं एव तेषां आ० हा० वि० ।

व्यापारात् । न चोत्पन्नः प्रवेष्टसाभावः काष्ठादीनुपमर्दयति तद्योगपथप्रसङ्गात् ; तथा च सत्यविरोध-
 प्राप्तिः । ध्वंसेन च काष्ठादेर्विनाशने विकल्पत्रयस्य तदवस्थत्वात् ततश्चानवस्था । न च ध्वंसेनावृत्त-
 त्वात् काष्ठादेरनुपलम्भः तदवस्थे तस्मिन्नावरणायोगात् ततो विकारभावे वा पुनरपि विकल्पत्रयान-
 तिवृत्तिः । किञ्च, यदि हेतुमात्रं विनाशस्तदा तद्भेदात् म(स) भेदं किं नाजुमवेत् ? कार्यात्म(त्मा)-
 ५ नो हि घटादयः कारणभेदाद् भेदमनुभवन्तोऽप्यङ्गत एवावसीयन्ते, नैवमनासादितभावान्तरसम्ब-
 न्धः प्रच्युतिमात्रस्वभावो ध्वंसः तस्याङ्गभिघातादिहेतुभेदेऽपि तुल्य(च्छ)रूपतयैव सर्वत्र विकल्प-
 ज्ञानेऽवभासनात् । नहि 'अभावो भावः' इति तुच्छरूपतामपहायापरं तस्य किञ्चिद् रूपमीक्ष्यते हेतु-
 मत्वे च तदवस्थस्तस्य विनाशप्रसङ्गः । अथ विनाशस्य विनाशहेतुर्न दृष्ट इति नासौ विनश्यति ।
 तदुक्तम्—

१०

“घटादिषु (?) यथा हेतवो ध्वंसकारिणः ।

नैवं नाशस्य सो हेतुस्तस्य संज्ञायते कथम् ?” [] इति ।

नैवेवं बुद्ध्यादीनामप्यविनाशिताप्रसक्तिः विनाशहेत्वदर्शनात् । अथान्नाऽदृष्टोऽपि ध्वंसहेतुः
 कल्प्यते अहेतुकविनाशानुपपत्तेः अन्यत्र तस्य हेतुमत्त्वदर्शनात्, बुद्ध्यादीनां चोत्तरकालं स्वरूपा-
 संवेदनात् अवस्थितरूपत्वे च तेषां तदयोगादिति, असदेतत् ; स्वसंविदितत्वानभ्युपगमे बुद्ध्यादी-
 १५ नामस्य प्रलापमात्रत्वात् । तथाहि—यथा घटादयो भावा न सर्वदैव ज्ञानविषयतामुपगच्छन्ति तथा
 बुद्ध्यादयोऽपि ज्ञानान्तरसंवेद्याः सन्तोऽपि नावश्यमनुभवपथमुपयास्यन्तीति कृतस्तेषामनुपलम्भा-
 दभावनिश्चयः । नै चैकदोषलक्षणात्मन्यथा(वा)ऽत्यन्तानुपलम्भादसर्वनिश्चयो युक्तः, यत्
 उपलम्भः प्रमेयकार्यम्, नै च कार्यनिवृत्तिः कारणाभावं गमयति, “न हि अवश्यं कारणानि फल-
 वन्ति” [] इति न्यायात् केवलमनुपलम्भ्यमाना बुद्ध्यादय उपलम्भप्रत्ययान्तरं विकला
 २० न 'असन्त एव' इति निश्चयः । येषां त्वर्यापत्तिसमाधिगम्या बुद्धिस्तेषां चक्षुरादीनामिव कार्याना-
 रम्भेऽपि कृतोऽस्या प्रम(अभा)धो भवेत् ? अथवा एकैवावस्थितरूपा बुद्धिस्तांस्तान् पदार्थान्
 क्रमेणोपलभते, न ह्यस्या घटादीनामिव विनाशकारणमुत्पत्त्यामः, ततोऽदृष्टोऽपि यथाऽस्या विनाश-
 हेतुः कल्प्यते विनाशास्यापि तथैव कल्प्यताम्, ततो विनाशेनापि स्वविषयज्ञानजननसामर्थ्य
 विभ्रान्तेन विनष्टमिति घटादीनां पुनरप्युन्मज्जनप्रसङ्गः । य(त)तोऽयमहेतुर्नैस्वभावोऽभ्युपग-
 २५ न्तव्यः, अग्निसंयोगादयस्तु काष्ठादिष्वङ्गारादिकमेव जनयन्ति, काष्ठादयस्तु स्वरसत एव निरुध्यत-
 (न्त) इत्यनवयम् । लोकश्चाकिञ्चिद्रूपतामेवै नाशस्य प्रतिपद्यते, तत्त्वमपि(?) वा(चा)सतोऽकि-
 ञ्चिद्रूपतैव, यतोऽवैपरीत्यं तच्चमुच्यते, नै चैतद् विपरीतं यैत् 'अकिञ्चिद्रूपो ध्वंसः' इति ।
 ततो यद्यपि 'सदसती तैस्त्वम्' इति व्यपदेशस्तथापि नासतो वस्तुता । तेन "विनाशकाले

१ न चोत्प-आ० हा० वि० । २-ध्वंसाभावः मां० मां० । ३-वृत्तत्वा-मां० आ० विना ।
 ४ तद्भेदात् म भेदात् म भेदं वा० वा० । ५-न्तरं स-आ० मा० । ६-स्याङ्गभिघा-आ० हा० वि० । ७-स्या-
 द्याविघा-वा० वा० । ८-शहेतुर्न भा० सा० । ९-था— हेतवो मां० मां० । १०-था—दहेतवो आ० ।
 ११-था—दहेतवो हा० वि० । १२-कारिणः तैवं हा० वि० । १३-कारिणः तित् (तित्)वं आ० । १४-शस्य संज्ञा-मा०
 मां० । १५-शस्य सोऽहेतुस्तस्य संज्ञायतो कथ-वा० वा० । १६ न त्वैवं मां० मा० आ० हा० वि० । १७ अ
 ज्ञा-वा० वा० । १८-तित् चैत् अस-वा० वा० विना । १९-बुद्ध्यादीनां नामस्य प्रलापनात्वात् वा० वा० ।
 २०-लम्भावनि-मां० मा० । २१ न चैक-आ० हा० वि० । २२-कदोषलक्षणा-वा० वा० मा० मा० आ०
 वि० । २३ न च कार्यं न च कार्यनि-वा० वा० । २४-लम्भाः प्र-मा० मा० आ० हा० वि० । २५-र-
 विलपनास-वा० वा० । २६-विकालनास-आ० हा० वि० । २७ अथचैकै-मां० मां० । २८-नाशिना-
 भा० मा० । २९-मर्थ्यं च विभ्रान्ता-मा० मा० । ३०-च निरुध्यत-मां० मा० वि० । ३१-च विरस-वा० वा० ।
 ३२-च नाशस्य आ० हा० । ३३-च नास्य वि० । ३४-च नास्य वि० स० । ३५-द्रूपपत्तैव यतो-मा० ।
 ३६-द्रूपपत्तैव यतो-मा० । ३७-द्रूप वि यतो-आ० । ३८ यतो चै-वा० वा० विना । ३९ न चै परीत्यं तत्त्व-
 मुच्यते न चैव तद्वि-मा० मा० । ४०-यदि किञ्चिद्रूपी ध्वं-आ० । ४१ “किं पुनस्तत्त्वम् ? सतश्च सद्भावः
 असतश्च असद्भावः” १, १, १ न्यायद० मा० पृ० २ पं० ५ । “किं पुनस्तत्त्वम् ? सतश्च सद्भावः” १, १, १
 १ पं० ६ । “किं पुनस्तत्त्वम् ? सतश्च सद्भावः” इति—न्यायवा० ता० टी० पृ० ३२ पं० ११ ।

न तस्य किञ्चिद् भवति, न भवत्येव केवलम्, अन्यथा कस्यचिद् विधाने न भावो निवर्तितः स्यात्" [] इत्यप्रस्तुताभिधानं भवेत् ।

यदपि 'कृतकोऽपि विनाशो नित्यः, अकृतकोऽपि प्रागभावो विनाशी' इत्यभिधानम्, तदपि न न्यायानुगतम् । अथ भावानां कृतकाऽकृतकानां ध्वंसिता-स्त्र्यलक्षणो धर्म एकान्तिकः, न च भाव-धर्मोऽभावेऽप्यध्यारोपयितुं युक्तः । कृतः पुनरयमेकान्तिको भावधर्म इत्यवसितम्? अन्यथा भावस्या-नुपलम्भादिति चेत् न न्यनुपलम्भोऽयं भवप्रप्यात्मादेः सत्ताया अनिवर्त्तकोऽन्यत्र कथमन्यथाभावं निवर्त्तयेत्? न चात्मनोऽनुमानेनोपलम्भादिति वाच्यम्, यतोऽनुमानेऽप्यनुपलम्भ एव हेतोः विप-क्षवृत्तिं कथं निवर्त्तयति? अथ कृतकाकृतकानां पदार्थानां हेतुकृतविनाशेतरस्वभावदर्शनादव्यभि-चारः यद्येवं यस्यैव घटादेः कृतकस्य विनाशकारणवशाद् विनाशो दृष्टः स एव ततस्तथा निश्चीय-ताम् नान्यः कृतकत्वसाधर्म्यमात्रेण । नहि वस्त्रे रागस्य एव स्वहेतुसन्निधिसापेक्षस्यावश्यम्भाविना-^{१०} (ता) तद्धेतुसन्निधेरप्यपरहेतुसन्निधिसापेक्षत्वात्, 'न चावश्यं हेतवः फलवन्तः' इत्युक्तम् । अथ सापेक्षोऽपि वाससि रागः सर्वत्र यद्युपलभ्यते किमित्यवश्यंभावी न भवेत्? न च तथोपलभ्यते अन्यथापि तस्य ग्रहणात् एवं यदि नाशस्योप्यन्यथापि भाव उपलभ्यते तदा सापेक्षत्वान्नावश्यं-भाविता भवेत् न चैवं सर्वत्र[?] कृतके श(विनाश)स्योपलब्धेरिति, असदेतत्; भवतु समस्तवस्तु-व्यापिमानाभावात् भावेऽनुमानवृत्तेर्न वैफल्यापत्तिः(त्तिः) [?] हेतुबलादुपजातध्वंसस्य कस्यचिद् ^{१५} दर्शनेऽपि कारणप्रतिबद्धजन्मान्मन्यथापि दर्शनात्, उपजातशङ्को देशादिविप्रकृष्टेषु भावेषु कथं तथाभावं निश्चिनुयात्? यद्यपि वा(चा)कृतकानां विनाश(शो) नोपलब्धः तथापि कालान्तरे तदा वा असौ हेतुनिसित्तो न सम्भवीति कुतो निश्चयः? न वा(चा)कृतकः प्रागभावस्तदविनाशो वा सम्भवीतीति प्रतिपादितम् । ततोऽसमर्थो विनाशहेतुरिति स्थितम् व्यर्थश्च । तथाहि-यदि स्वभावतो नश्वरो भावः न किञ्चिद् विनाशहेतुमिः तत्स्वभावतयैव तस्य स्वयं नाशतः-नहि स्वयं पतति ^{२०} पातप्रयासः फलवान् । अथानश्वरस्तदा तत्स्वभावस्यान्यथाकर्तुमशक्यत्वाद् व्यर्थो नाशहेतुः । न चै व(च)लरूपतायां तदुपयोगः, यतो नास्माभिः कार्ये भावानां व्यापारः प्रतिक्षिप्यते किन्त्वचलरूप-तैव । ततो भावानांमुद्रता[?] भावस्य भावपूर्वस्तु पूर्वको प्रच्युत एवेति तथोपलब्ध्यादिप्रसङ्गः [?] यश्च विनाशहेतोरस्थिरस्वभावो घटादेर्भवति कथं सै सस्य(तस्य) स्वभावः तस्मिन्निष्पन्ने भिन्नहे-तुका? यतो नै तत्स्वभावो युक्तः । न चै स्वहेतुमिरेव नियमितस्वभावोऽयं कालान्तरस्थायी पदार्था-^{२५} नां हेतुभिर्जनित इत्युत्पादीनन्तरं न विनष्टः स तस्मिन्नेव स्वभावे व्यवस्थितः कथमन्तेऽपि नश्येत्? तथाहि-उदयकाले यः स्वभावः स्थिरः तत्स्वभाव एवायमन्तेऽपीति पुनस्तावन्तमेव कालं तिष्ठेत्, तथा तदन्तेऽपि तावन्तमपरम् कालान्तरस्थितिरूपस्योदयकालभाविनः स्वभावस्य तदन्तेऽपि भावात् । न ह्यन्तेऽपि रूपान्तरसम्भवस्तस्यैकस्वभावत्वात् अकिञ्चित्करस्य च विरोधित्वाऽयोगात् तद् कथं तदपेक्षोऽयं निवर्त्तत? दण्डादिप्रपातसमयेऽस्य प्रच्युतिलक्षणः स्वभावाः स किं ग्रीणासीत् येनाऽसौ ^{३०}

१ "न तस्य किञ्चिद् भवति, न भवत्येव केवलम्"-आप्तगीमां० प० ३ श्लो० ५३ अष्टश० पृ० २८ पं० ३० ।
 अष्टश० पृ० २०० पं० १३ । २-धाने भावो भां० मां० । ३-त्यत्रप्र-वा० वा० विना । ४-वानां कृत-
 कानां आ० । ५-वानां कृतकानां वा० वा० । ६-सितांस्त्र्यै-भा० मा० हा० वि० । ७-सिनांस्त्र्यै-आ० ।
 ८ नत्यनु-आ० हा० वि० । नचनु-भां० मां० । ९ न चात्मानु-मा० मां० । न चात्मानु-आ० हा० वि० ।
 १० न वा-आ० हा० वि० । ११-तकेशास्यो-वा० वा० । १२-वृत्ते दृष्टेन विफल्यापत्ति हे-वा० वा० । १३-पि कर-वा० वा० विना । १४-शादिप्र-वा० वा० ।
 १५-कानां विनाशो नो-हा० वि० । १६ सम्भवीति आ० हा० वि० । १७-अथ न आ० । १८-अथ न
 हा० । १९-तक प्रा-वा० वा० मां० मां० विना । २० च चल-वा० वा० विना । २१ कार्ये
 भा-वा० वा० । २२ किन्त्वचल-भां० मां० । २३-नामुद्रताभावस्वभावपूर्वस्तु पूर्वस्तु पूर्वको
 मा० मा० । २४-नामुद्रताभावस्वभावपूर्वस्तु पूर्वको आ० । २५-नासद्रताभावस्वभावपूर्वस्तु को प्रच्युत-
 हा० वि० । २६ स तस्य स्वभा-मां० मां० आ० हा० वि० । २७ न तस्वभावे यु-वा० वा० । २८ च
 स्वभावो युक्तः न च स्वहे-भां० मां० । २९-तुमिरिति च निय-वा० वा० मां० मां० विना । ३०-दानां-
 तरं आ० हा० वि० । ३१-पि नाशात् वा० वा० । ३२ तदन्तेति ता-वा० वा० । तदान्तेपि ता-आ० ।
 ३३-भाविनश्च भा-आ० । ३४-भाविन स्वभा-वा० वा० । ३५ प्राहासी-वा० वा० ।

च निवृत्तः ? नहि तद्भावेऽपि पररूपेण्यं निवर्त्तते स्वरूपं च तदेवांस्य प्रागेपि कथं न निवृत्तिः ? हेतवश्चातुपकार्यपेक्षयां नियुजानाः स्वकार्यमात्मनोऽस्थानपक्षपातित्वमौविष्कुर्युः, न च भवताम्-
प्यकिञ्चित्करमपि मुद्गरादिकमपेक्ष्य कथं प्रवाहो निवर्त्तते इति वाच्यम् यतो न विशरारक्षणव्यति-
रेको(क्ष्य)परः प्रवाहो विद्यते यो निवृत्तावकिञ्चित्करं मुद्गरादिकमपेक्षते किन्तु परस्परविविकाः
५ पूर्वापरक्षणा एव, ते च स्वरसत एव विरु(निरु)ध्यन्त इति न क्वचिदकिञ्चित्करापेक्षानिवृत्तिः
अतो मुद्गरादिरहिता सामग्री अविभक्तं कार्यं सम्पादयन्ती तत्सन्निधाने विभक्तं कार्यान्तरं जनयति
च तु मुद्गरादयः कारणसामर्थ्यं खण्डयन्ति, विकल्पत्रयस्यात्रापि पूर्वोदितस्य प्रसङ्गात् । अतो
यदुक्तम्—

“स्वभावोऽपि स तस्यैतर्था येनापेक्ष (?) निवर्त्तते ।

१० (?) विरोधिर्न यथाऽन्येषां प्रवाहा मुद्गरादिकम्” ॥ [] इति,

तदपि प्रतिक्षिप्तं द्रष्टव्यम् । अथायं विकल्पः सर्वत्रगत्वादेसारः (?) तथाहि—उत्पादेऽप्येवं
शक्यते एव क्वचं स्वभावतो ह्युत्पत्तिस्वभावस्य न किञ्चिदुत्पत्तिहेतुभिस्तत्स्वभावतयैव स्वयमुत्पा-
दात्, अनुत्पत्तिस्वभावस्य तु स्वभावतो व्यर्था उत्पत्तिहेतवः तद्भावान्यथात्वस्य कर्तुमशक्यत्वा-
दिति, नेतत् सारम्, यतो यद्युत्पत्तिरभूत्वा भवनलक्षणैव—अन्यथा तदयोगात्—स्वभावो यस्य
१५ स तथोच्यते तदा सिद्धसाधनमेव, यस्य ह्यभूत्वा भ(?)वत्सम्पन्नत्वात्पादहेतुनां व्यापारमी-
वस्याभीष्टत्वात् सतो निवर्त्तयितुमशक्यत्वात् कार्य-कारणयोः सहभावेनानिवृत्तेः, अथोत्पत्तौ
स्वभाव आमिसुख्यलक्षणो यस्य सन्नहितसर्वकारणकलापानन्तरभाविन इत्यभिधातुर्मभिधेयं तदा
कथमस्योत्पत्तिहेतुनां वैयर्थ्यम् ? नहि तर्थाभूतकारणवशात् तथाव्यपदेशहेतोर्व्यर्थता युक्ता ।
अथ द्वितीयो विकल्पः सोऽप्यनुपपन्नः यतोऽनुत्पत्तिर्भाषप्रतिषेधमात्रं स्वभावः सर्वसामर्थ्यविरह-
२० लक्षणस्याभावस्य तत्र चानभ्युपगमाद्धेतुव्यापारस्य सिद्धसाध्यतैव, न ह्युत्पत्तिहेतवोऽभावं भावी-
कुर्वन्ति, भावेष्वपि परिणामस्तावदयं न सम्भवति मुत(किमुत) नीरूपेऽभावे ? नत्वे(नैव) कथ-
मसदुत्पद्यत इत्युच्यते ? कारणानन्तरं यः सद्भावः स प्रागसन्नित्ययमत्रार्थः न पुनरभावो भावत्व-
मापद्यत इति न कश्चिदोपः अन्यथातुपेक्षाचनन्तरभावभावे धर्मो यस्यासन्नितिकारणस्य च स
एवममीष्टतदापि तत्राऽस्तत्त्वादेव कारणानां व्यापारो न भवतीति न क्वचित् क्षतिः, लोके चोत्पत्ति-
२५ धर्मोऽनागत एवोच्यते, न च तस्य शशविपाणस्येव तीक्ष्णतादिगोचराणासिध भावाश्रयाणां विक-
ल्पानां सम्भवः, न च यदि निहेतुको भावस्य विनाशः उत्पादोऽपि तथैवास्तु भौवभाव(?)धर्मत्वा-
विशेषात् यतो न विनाशो नामाऽन्य एव कश्चिदुदयापवर्णिणो भावात् भावश्च स्वहेतोरेव तथाभूत
उत्पन्नो न कश्चिद्धर्मोऽस्या(?)स्त्रिमिचः केवलं तमस्य स्वभावं पश्यन्नपि मन्दबुद्धिर्न विवेचयति दर्शन-
पाटवाऽभावात् यदा तु विसदश(श)कपालादिविधुरप्रत्ययोपनिपातात् उत्पद्यते तदा भ्रान्तिकारण-
३० विगमात् प्रत्यक्षनिवन्धनो निश्चय उत्पद्यते, अनुमानतो भावानां सुविदुषां प्रागपि भवसेव, यथा-
विषैस्वरूपदर्शनेऽप्यतत्कारिपदार्थसाधर्म्यविप्रलंभो न मारणशक्तिं नि(निश्चि)नोति प्राक् पश्चात् तु
विकारदर्शनात् तन्निश्चयः, न च शक्तिमतः शक्तयो भेदमनुभवन्तीति प्रतिपादितं सौगतैः । जातस्य
च स्वभावस्य विनश्वरत्वेऽन्यानपेक्षणाभिहेतुको विनाश उच्यते इति स्थितमेतत् यथोक्तप्रकारेणानु-

१-चास्या प्रा-आ० हा० वि० । २-माविष्कुर-ना० वा० । ३-द्यते माया निवृ-आ० । ४-द्यते मोया
निवृ-हा० वि० । ४ विरुध्यत इ-मा० । विरुध्यत इ-मा० । ५-रादिना र-ना० वा० विना । ६-रहित
सा-आ० । ७-धाने पिभ-वा० वा० विना । ८ न नु मु-मा० मा० आ० हा० वि० । ९ । तथा-ना० वा०
विना । १०-द्वऽवसारः वा० वा० । ११ तवयो-मा० मा० । १२-त्वा भावत्स-वा० वा० । १३-भावा-
स्या भीष्ट-मा० मा० । १-भावास्यामीष्ट-आ० । १-भावस्या अभीष्ट-हा० वि० । १४-स्यारत्वासी-वा०
वा० । १५-ना वृ-वा० वा० । १६-स्य सनिहि-मा० मा० । १७-मभिधेयः त-भा० मा० । १८-था-
ज्ञत-वा० वा० । १९-पपन्नव-वा० वा० । २० धर्मा यस्या-मा० मा० । २१-धर्म्यतानग ए-आ० । १-
ध गत ए-हा० वि० । २२ भावतावध-वा० वा० । २३ कश्चिद्धर्मो स्या-हा० वि० । २४-दुषो प्रा-
आ० । १-दुषां प्र-ना० वा० । २५ यवां वि-आ० । यवा वि-हा० वि० । २६-विवयरु-वा० वा० विना ।
२७-लभ्यो न वा० वा० मा० मा० विना । २८ न कारण-वा० वा० विना । २९-शक्तिं नितोति मा० । १-
शक्तिं मिनोति वि० सं० । १-शक्तिं नोति वा० वा० ।

मानतो भावानां क्षणक्षयः सिद्धः, प्रत्यक्षतोऽपि क्षणक्षयाधिगमे तद्यवहारसाधनानुमानं साफल्यमनुभवतीत्यपरे प्रतिपत्ताः । तदेवं प्रत्यक्षतः अनुमानतश्च क्षणिकत्वव्यवस्थितः स्थितमेव तद् मूलाधारः पर्यायनयस्य ऋजुसूत्रवचनविच्छेद इति । तस्य ऋजुसूत्रतरोः 'तुः' अवधारणार्थः तेन तस्यैव न द्रव्यास्तिकस्य शब्दादयः शब्दादर्थं गमयन्तः शब्दनयत्वेन प्रतीताः शब्द-समभिरूढैवंभूतास्त्रयो नयाः शाखाप्रशाखा इव स्थूलसूक्ष्मतरा (लसूक्ष्मसूक्ष्मतर)दर्शित्वात् ५ सूक्ष्मो भेदो विशेषो येषां ते तथा । यथा हि तरोः स्थूलाः शाखाः, सूक्ष्मास्तत्प्रशाखाः, प्रतिशाखा-अति (शाखाश्च) सूक्ष्मतराः एतम् ऋजुसूत्रतरोः स्थूल-सूक्ष्म-सूक्ष्मतराः शाखाःप्रशाखाः (शाखा-प्रशाखा)प्रतिशाखारूपा अशुद्धःशुद्धतर- (अशुद्ध-शुद्ध-शुद्धतर)पर्यायास्तिकरूपाः शब्द-समभिरूढैवंभूतास्त्रयो नयाः द्रष्टव्याः । तथाहि-ऋजुसूत्राभ्युपगतं क्षणमात्रवृत्ति वस्तु दिगा(लिङ्गा)दि-भेदाद् भिन्नं शब्दो वृक्षाच्छामिव सूक्ष्ममभिमन्यते एकसंज्ञं समभिरूढः शब्दाभिमतं वस्तु १० संज्ञामेदादपि मिथमानं शाखातः प्रशाखामिव सूक्ष्मतरमध्यवस्यति, तदेव समभिरूढाभिमतं वस्तु शब्दप्रतिपाद्यक्रियासमावेशसमय एवं स्थिति(?)भूत एवंभूतः क्रियामेदाद् भिन्नं प्रशाखातः प्रतिशाखामिव सूक्ष्मतममधिगच्छत्येवं बाह्यार्थाभ्युपगमपरः शब्द-समभिरूढैवंभूतभेदानवगन्तव्यः ।

[२ ऋजुसूत्रपदस्य द्वितीयां व्याख्यामाश्रित्य विज्ञप्तिमात्रवादः]

[पूर्वपक्षः-बाह्यार्थवादिभिः सौत्रान्तिक-वैभाषिकैः विज्ञप्तिमात्रस्य निराकरणम्] १५

अथवा ऋजु बाह्यापेक्षया ग्राहक-संवित्तिभेदविकलमविभागं बुद्धिस्वरूपमकुटिलं सूत्रयतीति ऋजुसूत्रः शुद्धः पर्यायास्तिकः ।

ननु किमविभागबुद्धिस्वरूपावेदकप्रमाणसद्भावतो विज्ञप्तिमात्रमभ्युपगम्यते, आहोस्वित्ति-सद्भाववाधकप्रमाणसद्भावतेरिति वक्तव्यम् । तत्र यद्यद्यः पक्षः स न युक्तः, यत्संज्ञाभूतविज्ञप्तिमात्रोप-ग्राहकं प्रत्यक्षं वा तद् भवेत् अनुमानं वा प्रमाणान्तरस्य सौगतैरनभ्युपगमात् । तत्र न तावत् २० प्रत्यक्षमर्थसंस्पर्शरहितं विज्ञप्तिमात्रमेवेत्यधिगन्तुं समर्थमर्थाभावनिश्चयमन्तरेण विज्ञप्तिमात्रमेवेत्य-धधारणाधिगमानुपपत्तेः । उक्तं च-

“अयमेवेति यो ह्येव भावे भवति निर्णयः ।

नैव वस्त्वन्तराभावसंवित्यनुगमादृते” ॥ [श्लो० वा० अभाव० श्लो० १५]

न चार्थाभावोऽध्यक्षसमधिगम्यः अर्थविभासकत्वेन तस्योत्पत्तेः, न च तत्रार्थसंज्ञेऽपि तस्या-२५ भावः विभ्रतेरप्यभावप्रसक्तेः न च तैमिरिकाक्षजप्रतिभासे चकालदिन्दुद्वयं यथाऽसत्यत्वमनुभवति तथा शुद्धदृक्प्रतिभा(भास)विषयस्यापि स्तम्भादेरपि वितथा(ध)त्वं यत्स्तिमिरपरिकरितदृग्विषय-

१ तद् मूलाद्या-वा० वा० भा० मा० । अत्र 'स्थितमेतद् मूलाधारः' इति चाव भाति । २-जुनयसू-मा० । ३ तत्र ऋ-वा० या० विना । ४-रणोर्थस्ते-मा० मा० । ५-दय र्थं ग-शा० ।-दय शब्दोदर्थं ग-हा० वि० ।-दर्थं ग-वा० वा० । ६-दर्थं ग-मा० मा० विना । ७ शाखा इव वा० वा० । ८-च मूलसूक्ष्मतर-भा० मा० आ० हा० वि० । ९-खाः प्रतिशाखा अतिसूक्ष्मतरा ए-भा० मा० ।-खा सू-आ० ।-खाः सूक्ष्मास्तत्प्रशाखाः सूक्ष्मा तत्प्रशाखाश्च स्तत्क्षतरा ए-वा० वा० । १०-तरो मूलःसूक्ष्मसूक्ष्मतरा शाखा-रूपा अ-मा० ।-तरो स्थूलःसूक्ष्मसूक्ष्मतरा शाखारूपा अ-मा० ।-तरो स्थूलसूक्ष्मतराः शाखाः प्रशाखाः प्रतिशाखारूपा अ-वा० वा० । ११ स्थूलः सू-आ० । १२-तरा शा-शा० हा० वि० । १३-रूपां शा-मा० मा० आ० । १४-स्तु दिगादि-वा० वा० विना । १५ वृक्षाच्छामिव 'सूक्ष्माभिम-वा० वा० । १६ एकं सं-आ० हा० वि० । एकसंज्ञा स-वा० वा० । १७ तदेवं स-वा० वा० विना । १८-व व स्थि-मा० मा० ।-व च स्थि-त्रा० वा० । १९-भूताः क्रि-वा० वा० विना । २०-भूताभेदावा-वा० वा० । २१-भागव-आ० । २२-द्वनप्र-वा० वा० । २३ "तथाभूतविज्ञप्तिमात्र(त्र)ग्राहकं प्रत्यक्षम् अनुमानं वा"-प्रमेयक० पृ० २१ प्र० पं० १ । २४-रहितवि-आ० । २५ प्रमेयक० पृ० २१ प्र० पं० २ । २६-भानेऽपि वा० वा० । २७ "न च तैमिरिकप्रतिभासे प्रतिभासमानेन्दुद्वयवर्तितमनोऽक्षप्रभवप्रतिभासविषयस्यापि अत्यन्तमिति अभिधातव्यम्"-प्रमेयक० पृ० २१ प्र० पं० ४ । २८-यस्या बाह्य-भा० मा० । ४५ स० त०

स्वार्थस्य बाध्यमानप्रत्ययविषयत्वादसत्त्वं युक्तम् न पुनः शुद्धदृगवसेयस्य तत्र बाध्यत्वायोगात् यद्वा तैमिरिकावभासिनोऽपीन्दुद्वयादेरवैतथ्यमस्तु । न च बाध्यप्रत्ययावसेयस्य कथमवितथत्वमिति वक्तव्यम् बाध्यत्वाऽयोगात् ।

तथाहि-दर्शनं वा वाच्येत, तत्रावभासमानो वाऽर्थः, प्रयोजनं वा? न तावदाद्यः पक्षः दर्शन-
 ५ श्योत्पन्नत्वात् । नाप्यर्थो बाध्यः प्रतिभासमानेन रूपेण तस्य सत्त्वात् अन्यथा प्रतीयमानताऽयोगात् ।
 न च प्रतिभासोऽस्ति किन्तु तन्निर्भासि रूपमसत्यमिति वक्तव्यम् प्रतिभासमानं रूपं विभ्रतोऽप्य-
 सत्त्वे संविदोऽपि तथात्वप्रसक्तेः । अथार्थक्रियाविरहाद् भ्रान्तज्ञानावभासिनो हिमकरादेवैतथ्यम्,
 अयुक्तमेतत्; यतो यद्य(द्यप्य)र्थक्रिया तत्र नोदिता तथापि पूर्वज्ञानावभासिनः कथं वैतथ्यम्?
 नह्यन्याभावादन्याभावः अतिप्रसङ्गात् । न चार्थक्रियानिवन्धनं भावोनां सत्त्वमिति यत्र सा नोदेति
 १० तत् प्रतिभासमानमपि न सत्तामनुभवतीति वाच्यम् यतो यदि भावाः प्रयोजनमुपजनयन्तः
 सत्तामनुभवन्ति तदा साऽप्यर्थक्रियाजननात् सत्तासंगता स्यात् साऽप्यपरार्थक्रियाजननात्
 इत्यनवस्थाप्रसक्तिः । अथ अर्थक्रिया प्रतिभासविषयत्वात् सती पदार्थमात्रा अपि तथैव सत्यः
 (त्वाः) स्युरिति व्यर्थाऽर्थक्रिया अत एव तैमिरिकावभासिनः केशादयोऽपि सत्याः प्रतिभासविष-
 यत्वात् । न च बाधकवशात् तेषां वैतथ्यव्यवस्था, बाधकस्यैवानुपपत्तेः । यतस्तैमिरिकोपलब्ध-
 १५ केशादेर्दर्शनान्तरं यदि बाधकं तदा वक्तव्यम्-एककालम् मिश्रकालं वा? यदि मिश्रकालं बाधकमा-
 श्रीयते तदा पूर्वदर्शनकाले नाऽपरम् अपरदर्शनसमये च न पूर्वमिति परस्परकालपरिहारेण
 प्रवर्तमानयोः कथं बाध्य-बाधकता? अथैककालं तद्बाधकम् तत्रा(दा)त्रापि वक्तव्यम्-एकविषयम्
 मिश्रविषयं वा? न तावदेकविषयम् तस्य सुतरां तत्साधकतोपपत्तेः नह्येकविषयं संविदन्तरं
 तद्विषयस्यैव संविदन्तरस्य बाधकमुपलब्धम् । मिश्रविषयं संविदन्तरं स्वविषयमेव भासयितुं
 २० समर्थम् न पुनर्विषयान्तरसंवेदनमुपदलयितुमलम्, नहि स्वविषयमवतरन्ती नीलसंविद् पीत-
 दृशमपहन्तुं समर्था । न च दर्शनान्तरं पूर्वदर्शनाधिगतमर्थमसत्यमधिगच्छत् तस्य बाधकम् ।
 यतस्तदपि दर्शनं स्वविषयीकृतं वा अस्वविषयीकृतं वा पूर्वदर्शनाधिगतमर्थमसत्यमधिगच्छत् तस्य
 बाधकं स्यात्? प्रथमपक्षे पूर्वदर्शनाधिगतोऽर्थ उच्यते तदा भाविनि दर्शने परिस्फुटमवभासमानः
 सुतरां सत्यः स्यात् न वितथ इति कथं तत् 'तदसत्यम्' इत्यावेदयति? अथ द्वितीयः पक्षोऽङ्गी-
 २५ क्रियते तदात्रापि बाध्यदर्शने प्रतिभासमानस्वार्थस्य बाधकसंविदि प्रतिभासाभावात् कथं तस्य ततो
 वैतथ्यावगतिः? न च विषयान्तरस्य शुक्तिकादेस्तत्रावभासनात् रजतादेरलीकतेति वाच्यम् यतो
 यदि शुक्तिकाज्ञाने स्वेन रूपेण शुक्तिका प्रतिभासि रजतादेर्मिश्रकालावभासिनः किमिति वैतथ्यं
 भवेत् सर्वस्य वैतथ्यप्रसक्तेः? अथानुपलम्भो बाधकं प्रमाणमुच्यते तदात्रापि वक्तव्यम्-एककालः,
 मिश्रकालो वा? तत्रैव यद्येककालः सोऽसिद्धः स्वप्रतिभाससमये रजतस्यानुपलम्भायोगात् ।
 ३० कालान्तरभावी रजतानुपलम्भः तदेव तस्यासत्त्वं न पूर्वकालम् । न च भाविकाले पूर्वदर्श-
 नप्रत्यस्तमर्थोत्वं स्वदर्शनकालावधेरर्थस्याभावः अतिप्रसङ्गात् । तदेवं विशददर्शनावभासि सत्यं
 बहिरर्थस्वरूपम् यथा स्वसंविद्यप्रतिभासमानं विभ्रतस्वरूपम् तथा च तैमिरिकदर्शनावभासीन्दु-
 द्यमिति स्वभावहेतुः असतः प्रतिभासायोगात् । अथेन्दुद्वयादेर्वैहिः सत्त्वे किमिति शुद्धदृशि न
 प्रतिभासः? यत्र हि बहिरर्थोऽस्ति तत्र योग्यदेशादितः सकलसामग्रीप्रभवसमस्तजनसंविदि प्रतिभा

१ अन्यत्रा प्र-आ० । २-जानां त स-भा० मा० । ३-जानानां स-आ० । ३ त-ार्थव भा०
 भा० । तत्रैव आ० । ४ सत्यः हा० वि० । ५-कालं वा मि-आ० । ६ तत्रापि वा० वा० विना ।
 ७-लब्ध मि-आ० विना । ८-न्तरं सं-ना० वा० विना । ९-पहलयि-हा० । १-पदर्शयि-आ० । १० द-
 र्शनानन्त-ना० वा० विना । ११-दा तत्रा-भा० मा० । १२-भासि र-वा० वा० विना । १३-त्र
 यद्ये-भा० मा० । १४-भासमये भा० मा० । १५-रभावा तु (वी तु) रज-वा० वा० । १६ तदेव
 वा० मा० । १७ बोधेन इति शेषः । १८-काले । वा० वा० विना । १९-या स्व-ना० वा० । २०-भासि
 ससत्यं भा० । २१-भावि सत्यं वा० वा० । २१-था च तै-ना० वा० । २२-देवहि स-वा० वा० विना ।
 २३-रथोस्तत्र तत्र यो-वा० वा० विना । २४-विदिष प्र-वा० वा० ।

समाधत्ते यथा नीलादिः न चेन्दुद्वयं नरान्तरविशददृशि प्रतिभाति तद्देशव्यवस्थितपुरुषान्तरसंविदि
एकेन्दुमण्डलस्य प्रतिभासनात् ततो ज्ञानाकार एवेन्दुद्वयं न बाह्यम्, असदेतत्; यतो न बहिरर्थाः
सन्निधिमात्रेण ज्ञाने प्रतिभासमादधति किन्तु स्वसामग्रीवशात् अन्यथा अत्वा(न्धा)दिदृशि प्रतिभा-
समादधुः । अथ लोचनाद्यभावात् नान्धादिदृशि तत्प्रतिभासः, नत्वे(न्वे)वं तिमिरादिसामग्र्यभा-
वात् शुद्धदृशि हिमकरद्वयादेरप्रतिभासमानस्व(त्वम्) । न च स्वसामग्रीवशात् क्षपाकरयुगलं संवि- ५
दि भासमानं ज्ञानस्वरूपमेव, बहिर्ग्राह्याकारतया प्रतिभासमानस्य इन्दुद्वयस्यान्तर्ग्राह्याकारतया-
(याऽ)प्रतिभासनात् ज्ञानरूपत्वायोगात् तद्रूपत्वे वा ग्राह्याकारतया प्रतिभासमानज्ञानस्यापि तथा-
प्रतिभासमानस्यार्थरूपताप्रसङ्गः । तत्र(ञ्च) बहिर्ग्राह्याकारतया प्रतिभासमानस्येन्दुद्वयादेर्विद्वान्स्वरूपता,
परिशुद्धविशददृगवसेयस्य तु स्तम्भादेः सुतरां ज्ञानरूपतानुपपत्तिः । तन्न अध्यक्षं बहिरर्थाऽवभासि
तदभावं गमयति । न चाध्यक्षमभावग्राहि, तस्य तुच्छतया तद्विषयत्वायोगात् । न च वस्तुत्वादस- १०
दंशः प्रत्यक्षग्राह्याः इन्द्रियसम्बन्धाभावेन तस्यापि प्रत्यक्षत्वायोगात् तदसम्बन्धस्तु योग्यताभावात्
इन्द्रियस्य । उक्तं च—

“न तावदिन्द्रियेणैवा नास्तीत्युत्पाद्यते मतिः ।

भावाज्ञेनैव संयोगे योग्यत्वादिन्द्रियस्य हि” ॥ [श्लो० वा० अभाव० श्लो० १८] इति ।
तन्नोभयरूपोऽप्यर्थाभावोऽध्यक्षवेद्यः ।

१५

नाप्यनुमानं बाह्याभावमावेदयति, प्रत्यक्षाभावे तस्यायोगात् । न च प्रत्यक्षविरोधे अनुमानस्य
प्रामाण्यं सम्भवति “प्रत्यक्षनिर्निराकृतो न पक्षः” [] इति वचनात् । न च
बाह्यार्थवेदकस्याध्यक्षस्य भ्रान्तत्वाच्च तेनानुमानवाधेति वक्तव्यम्, इतरेतराश्रयप्रसक्तेः । तथाहि-
अर्थाभावे सिद्धे तद्ग्राहि अध्यक्षं भ्रान्तं सिध्येत्—अन्यथा कथमवितथार्थग्राहिणो भ्रान्तता—भ्रान्तत्वे
च तस्य सिद्धे अर्थाभावानुमानस्ये(स्य) न तेन बाध्यते(बाधेति) व्यक्तमितरेतराश्रयत्वम् । न च तद् २०
अध्यक्षमेव न भवति अनुमानेन बाधनादिति वक्तव्यम्, अनुमानेऽप्यस्य पर्यनुयोगस्य समानर्थात् ।
[?? तथाहि—बाह्याभावग्राह्यस्य भ्रान्तत्वात् तेनानुमानवाधेति वक्तव्यम् इतरेतराश्रयवैधेयप्रसक्तेः ।
तथाहि—अर्थाभावे सिद्धे बलादनुमान(नं) प्रमाणमिति दर्शनाभावेऽप्यर्थाभावसिद्धिः तत्प्रतिबन्ध-
सिद्धेः अप्यक्षमिति’ तत्त्वात् अन्यथा अनवस्थापत्तेरिति नानुमानवेद्योऽप्यर्थाभावः ?] ।

१-था दि-भा० सा० । १-था दि प्रति-भा० । २-मग्र्या भा-भा० सा० । ३-मग्रीसमावेशात् आ० ।
४ न बाध्य-आ० हा० वि० । ५ “सयोगो”—श्लो० वा० ।

६ “साध्याभ्युपगमः पक्षः प्रत्यक्षावनिराकृतः” । १४ ।

“प्रतिपाद्यस्य यः सिद्धः पक्षाभासोऽश्लिङ्गित । लोक-स्ववचनाभ्या च बाधितोऽनेकधा मत” ॥ २१ ॥

—न्यायावता० ।

“पक्षः X X X प्रत्यक्षावविरुद्ध इति वाक्यशेषः” —न्यायप्रवेशसू० पृ० १ पं० ६ ।

“साधयितुमिष्टोऽपि प्रत्यक्षादिविरुद्धः पक्षाभासः” —न्यायप्रवेशसू० पृ० २ पं० १३ ।

‘प्रत्यक्षादयो बक्ष्यमाणलक्षणास्तैर्विरुद्धः निराकृतः प्रत्यक्षादिविरुद्धः । किम् ? पक्षाभासः” —न्यायप्रवेशसू०
पृ० पृ० १९ पं० १८ ।

“स्वरूपैव स्वयमिष्टो निराकृतः पक्ष इति” ॥ ४० ॥ —न्यायविन्दुप्र० तृतीयप० ।

“अनिराकृत इति—एतल्लक्षणयोगेऽपि यः साधयितुमिष्टोऽप्यर्थः प्रत्यक्षादनुमानप्रतीति—स्ववचनैर्निराक्रियते न स पक्ष
इति प्रदर्शनार्थम्” ॥ ५० ॥ न्यायविन्दुप्र० तृतीयप० ।

“प्रत्यक्षानिराकृतो न पक्ष इत्यभिधानात्” —अमेयक० पृ० २१ प्र० पं० ६ ।

७-माने वा-भा० सा० विना ।

“न च बाह्यार्थवेदकाध्यक्षस्य भ्रान्तत्वाच्च तेन अनुमानवाधेयमिधतन्वयम्, अन्योन्याश्रयात्—सिद्धे अर्थाभावे
तद्ग्राहि अध्यक्षं भ्रान्तं सिध्येत् तत्सिद्धौ च अर्थाभावानुमानस्य तेन अवाधेति”—अमेयक० पृ० २१ प्र० पं० ६ ।
८-त्वात् तथाहि अर्था-भा० । ९-त्वा तेना-वा० वा० । १०-यप्र-वा० वा० । ११-ति त्वत्वात्
वा० वा० ।

अपि च, तदनुमानं किं कार्यलिङ्गप्रमवम्, स्वभावहेतुसमुत्थं वा, उतानुपलब्धिप्रसूतमिति विकल्पत्रयम् । न तावत् प्रथम-द्वितीयपक्षौ कार्य-स्वभावहेत्वोर्विधिसाधकत्वान्मुपगमात् "अत्र द्वौ वस्तुसाधनौ" इति वचनात् ("अत्र द्वौ वस्तुसाधनौ" [न्यायविन्दु० परि० २ सू० १९] इति वचनात्) । नापि अनुपलब्धिप्रसूतमिति पक्षः अनुपलब्धेरसिद्धात् (रसिद्धत्वात्) बहिरर्थस्य प्रति-
५ भासनात् । उपलब्धानुपलब्धिस्वा(स्त्व)भावा(व)साधनी सा च नियतदेश-कालमेवार्थाभावं गमयति न सर्वत्र सर्वदेति न ततोऽपि सर्वथा अभावसिद्धिः । तद् भाववाधकप्रमाणाभावात् नार्थाभावतो विज्ञप्तिमात्रसिद्धिः ।

अथापि स्यात् नार्थाभावद्वारेण विज्ञानमात्रं साध्यते अपि त्वर्थ-संविदोस्सहोपलम्भनियमा-
दभेदः चन्द्रद्वयादिवदिति वि(विधि)मुखेनैव साध्यत इति न पूर्वोक्तो दोषः, असदेतत्; अमेवस्य
१० प्रत्यक्षेण बाधनात् यतः पुरंस्वस्फुटवपुर्नोलादि प्रतिभाति द्विदि रूपग्राहकाकारं विज्ञानाणा संविच्चका-
'स्तीति कुतोऽन्तसं(कुतोऽर्थ-तत्सं)विदोरभेदः साध्यितुं शक्यः शब्देऽश्रावणवत्(णत्ववत्)-
पक्षस्य प्रत्यक्षेण निराकृतेः, न वा(चा)भेदेऽपि प्रत्यक्षं भेदाधिगन्तुपलब्धिमिन्दुद्वयादिवत् इति न
तेव(तेन) बाधा यतो द्विचन्द्रादौ बाधादर्शनात्, तस्य भ्रान्तत्वमस्तु स्तम्भादौ त्वर्थक्रियाकारिरूपो-
पलब्धि(ब्धे)स्तदभावास्त(त्स)त्यता ततो नील बुद्ध्योर्भेद एव । असिद्धश्चायं हेतुर्मांसकमतेन वि-
१५ ज्ञानव्यतिरेकेण बाह्यार्थस्यैवोपलम्भात् प्रत्यक्षार्थव्यतिरेकस्य तदा ज्ञानस्यानुपलक्षणात् । न चान्तः-
सुखाद्वा(धा)कारज्ञानोपलम्भात् सिद्धो हेतुरिति वक्तव्यम्, सुखादेर्वाह्या(ह्य)संवेदनं प्रति व्यापार-
संवेदनात् । नहि सुखादयः स्वरूपनिमग्नतया प्रतिभासमानास्तदैवार्थप्राहितया प्रतीयन्ते । न च सम-
कालप्रतिभासनात् व्यापारमन्तरेणापि नीलादिग्राहकाः, तेषामपि तद्ग्राहकतापत्तेः । यदि च नीला-
(लादी)नां सुखादिकं ग्राहकं तथासति तदभावे नीलादीनां ग्रहणं न स्यात् । नहि यद् यद्ग्राह्यं तत्
२० तदभावे प्रतिभाति चक्षुरभाव इव रूपम् चक्षुःसमवधाने व(च) सुख(खा)भावेऽपि नीलमाभाति [??]
नापि तस्य तद्ग्राहकम् । यदि च सुखादिरूपैव संविद् नान्या एवंसति सुखाद्यभावेऽपि नीलादिकस्य
स्फुटतया प्रतिभासात् तदा मानसस्य च सुखादेर्नीलावभासावेप्यवभासनत्वासिद्धो नीलादीनां ग्रहणं
न स्यात् नहि यद् यद्ग्राह्यं तत् तदसौद्वियोः सहोपलम्भनियमः नियतकावाचित्कसहोपलम्भतो यो-

१ अत्रे न्दो वा० वा० विना ।

"अत्र द्वौ वस्तुसाधनौ एकः प्रतिपेधहेतु" ॥ १९ ॥-न्यायविन्दुप्र० ।

"अत्र द्वौ वस्तुसाधनौ" इत्यभिधानात्-प्रमेयक० पृ० २१ प्र० पं० ८ । २-धनादिवचनात्प्राप्यनु-भा०
भा० हा० वि० । १-धनात्प्राप्यनु-भा० । ३-लब्धिर-भा० मा० । ४-द्वा ध-भा० ।

"अनुपलब्धेरसिद्धत्वात् बाह्यार्थस्याप्यकारिणोपलम्भात् । किञ्च, अदृश्यानुपलब्धितदभावसाधिका स्यात् इत्यानुपल-
ब्धिर्वा ? प्रथमपक्षे अतिप्रसङ्गः । द्वितीयपक्षे तु सर्वत्र सर्वदा सर्वथा अर्थाभावाऽप्रसिद्धि प्रतिनियतदेशादावेव अत्यास्त-
दभावसाधकत्वसंभवात्"-प्रमेयक० पृ० २१ प्र० पं० ९ । ५-लब्धिस्थाने भा-वा० वा० विना । ६ तदद्वा-
वा० वा० । ७-विदोपलम्भ-भा० वा० विना । ८ "द्विचन्द्रवर्षेणवदिति विधिद्वारेणैव साध्यते"-प्रमेयक० पृ० २१
प्र० पं० १२ । ९-दस्य प्रत्यक्षेण वा० वा० । १-दस्य प्रत्युपेक्षण हा० वि० । २-दस्य प्रत्युपेक्षण भा० मा० ।
"अभेदपक्षस्य प्रत्यक्षेण बाधनात् शब्दे श्रावणत्ववत्"-प्रमेयक० पृ० २१ प्र० पं० १२ । १० पुरस्य स्फुटव-
'(पुरस्य स्फुटव)-भा० वा० । ११ कुतोऽन्तसं-भा० । कुतोऽन्तसंवि-भा० । कुतोऽन्तसंवि-भा०
वा० । १२ शब्दे श्रावणाव-भा० वा० । १३-धिगन्तुप-भा० मा० । १-धिगन्तुमप-भा० वा० । १४-बाध्य-
द्-भा० मा० । १५ "अर्थक्रियाकारिणोपलम्भात् तु तदभावात् सत्ता"-प्रमेयक० पृ० २१ प्र० पं० १४ ।
१६-बुद्ध्यार्मे-भा० । १-बुद्ध्यादेर्मे-वि० स० । १७ न चान्तसु-भा० मा० । न चान्तासु-भा० वा० । न
वान्तसु-दा० वि० । १८-पारसं-भा० । १९-लादीना सु-वा० वा० विना । २०-दिनां प्रा-वा० वा०
दा० विना । २१-भाति भाति चक्षु-वा० वा० मा० । २२ एवंसन्ति भा० मा० हा० वि० विना ।
२३-प्रायाभावे भा० विना । २४ तदी भा-वा० वा० । २५-खादेनी-वा० वा० विना । २६-लावभा-
सावप्येवभा-भा० हा० । १-लावभासावप्येवभा-वि० । १-लावभासाभावेप्येवभा-वि० स० । १-लावभावाप्ये-
वभा-भा० । १-लावप्येवभा-भा० । २७-भावाद्वियोः भा० मा० आ० हा० वि० । २८-म्भनियमःऽन्य-
तका-भा० वा० । १-म्भनियतका-भा० मा० । २९-स्मतो-यो नि-हा० वि० । १-म्भन्तो योर्नि-वा० वा० ।
-म्भतोयोरनि-वि० स० ।

नियमो युक्तः नील-पीतयोरपि तथाभावप्रसङ्गात् ततः सुखादिरूपां न बुद्धिः [?] नापि नीलो-
पलम्भकाले प्रतिभासि कैवलस्य नीलस्यैव तदा प्रतिभासात् (सात् पश्चात्) त्वर्थप्रत्यक्षता अन्य-
धानुपपत्त्या गम्यते ।

अन्ये तु (तु) मन्यन्ते पश्चादपि प्रत्यक्षत एव बुद्धिः प्रतीयते न पुनः सा सर्वदा परोक्षेत्सिद्धि
एव सहोपलम्भनियमः क्रमेण नील-तद्वियोः प्रतिभासात् अथा(थ) नीलप्रतिभासकाले तद्बुद्धिः ५
प्रत्यक्षा भवेत् तथापि सहोपलम्भश्च भवेत् भेदश्चेति नात्र विरोधः तथापि रूपाऽऽलोकयोर्मिन्न-
योरपि सहोत्प(प)लम्भात् कथं सहोपलम्भा(म्भ)नियमस्य भेदेन सह विरोधसिद्धिः? न च
कार्यकारणभावप्रतिबन्धतो ग्राह्यलक्षणत्वाच्च रूपाऽऽलोकयोर्मिदोऽपि सहोपलम्भः नील-तद्वियोरपि
प्रतिबन्धादेव सहोपलम्भसंभवात् । न च तयोस्तुल्यकालत्वात् प्रतिबन्ध एव न संभवतीति
वाच्यम् एकसामग्र्यधीनतालक्षणस्य प्रतिबन्धस्य प्रत्यक्षनील-तद्बुद्धयोः संभवात् । ततः सहोप-१०
लम्भेऽपि नाभेदो भवेत् । न चाभेदेन व्याप्तः सहोपलम्भः सिद्धः येन ततस्तत्सिद्धिः स्यात् । अथ
द्विचन्द्रादावभेदे सहोपलम्भदर्शनाद् अन्यत्रापि ततोऽभेदः, नैतत् सारम्; दृष्टान्तमात्रात् साध्य-
सिद्धेरयोगात् अन्यथा हेतुवैयर्थ्यप्रसक्तः । न चाभेदव्याप्तः कश्चिद्धेतुरस्ति । न च दृष्टान्तोऽपि सिद्धः
चन्द्रद्वयादेरपि ज्ञानाद् मिन्नत्वेन प्रतिपादितत्वात् । अनैकान्तिकश्चायं हेतुः सर्वज्ञानस्य
पृथग्जनचित्तस्य सहोपलम्भेऽपि भेदाभ्युपगमात् । न च सर्वज्ञानसंवेदनं विनापि पृथग्जन-१५
चित्तसंवेदनसंभवात् न तत्र सहोपलम्भनियम इति वाच्यम् यतः परदृशं विनापि तद्ग्राह्यं नीलादि
पृथग्नैरान्तराण्युपलम्भत(लभन्त) इति तद्दर्शनात् तदपि मिन्नमस्तु । अपि च, 'सह शिष्येण
पण्डितः' इति 'सह'शब्दो भेद एवोपलब्धः ततो हेतुर्विच्छेदो भवेत् सहभावविवक्षायां भेदेन
व्याप्तत्वात् । अथ 'सह'शब्दो नैव सहभावार्थवृत्तिः किन्तु एकार्थवृत्तिः ततः 'एकोपलम्भात्'
इति हेतुर्विधक्षितः न चासौ विच्छेदः, असदेतत्, एकोपलम्भस्यासिद्धत्वात् तदसिद्धत्वं च नील-२०
तद्वियोर्मिदोपलम्भात् । तथाहि-वह्निर्गतत्वेन देश-कालादिभिन्नतया ग्राह्यतया नीलं मिन्नमाभाति
अन्तर्गतत्वेन सुखादिरूपतया ग्राहकरूपापत्त्या बुद्धिराभातीति न तयोरेकोपलम्भः सिद्धः ।

किञ्च, एकस्यैवोपलम्भो ज्ञानस्य, अर्थस्य वा? यदि ज्ञानस्यैव तदा हेतुः सिद्धः नहि परं
प्रति ज्ञानस्यैवोपलब्धिः सिद्धा अर्थस्यान्युपलब्धेः । न च तस्याभावात् अनुपलब्धिः इतरेतराश्रय-
दोषात् । तथाहि-अर्थाभावे सिद्धे ज्ञानस्यैवैकस्योपलम्भः सिद्धो भवति तदुपलम्भसिद्धौ चार्थाः २५
भाव इतीतरेतराश्रयत्वम् । न चैकस्य ज्ञानस्योपलम्भ एवेति हेत्वर्थो युक्तः नीलादेरुपलम्भा-
निराकरणात् । एवं च कथमर्थाभावसिद्धिरित्यनैकान्तिक एव हेतुः । अथ अर्थस्यैवैकस्योपलम्भः
एवमपि नार्थाभावसिद्धिः न च 'तथासंवेदनात्' इत्ययमपि हेतुः, असिद्धत्वात् । तथाहि-
यादृग्भूतं ज्ञाने संवेदनं (नं न) तौदृग् अर्थे स्वप्रकाशरूपात्वात् (त्वात्) ज्ञानस्य इतरस्य च तद्विप-

१ "जाते त्वयैऽजुमानादवगच्छति बुद्धिम्" इति भीमांसकामिमतम् अष्टसं पृ० ५७ पं० ७ । २ अन्येऽस्तु
म-वा० वा० । अन्येऽम-आ० । ३-त व भा० मा० । ४ परोक्षस्य-भा० मा० हा० वि० । परोक्षस्य
'सि-आ० । ५-तद्वियो प्र-भा० । ६-तद्वियोग प्र-भा० । ६-काले न बुद्धि-प्र-त्रा० वा० मा० प्रा० विना ।
७-ज्ञानाभावात् वा० वा० विना । ८-म्भश्चाभ-वा० वा० । ९ सहोपलम्भान्नि-वा० वा० विना ।
१० सर्वज्ञान-वा० वा० । ११-त्तस-वा० वा० विना । "तथा सर्वज्ञानस्य तज्ज्ञेयस्य चेतस्त्वनचित्तस्य-सहोपल-
'म्भनियमेऽपि भेदाभ्युपगमादनेकान्त"-प्रमेयकं पृ० २१ प्र० पं० १५ ।

अत्र पृथग्जनव्याख्या-

"एको, पुन्ये वरित्वात् मेयुनं यो निसेवति । यानं भंतं न तं लोके हीनं आहुः सुधुब्बन्म्" ॥ ७१६ ॥

-सुतनिर्घतिः पृ० १२४० ।

'द्वे पृथुज्जना [अथो च कर्माणको च] बुता"-मज्झिमविकार्ये पृ० ३३१ अं० ३ । "अनरिचो तु पृथु-
ज्जनो" ॥ ३५ ॥ "नीचे पृथुज्जनो" ॥ ८४ ॥ अग्निघानप० पृ० ६४ तथा १३८ । '१२ न' स-भा० मा० ।
१३-नरान्तरातराण्यु-आ० । १४-ण पिण्ड-वा० वा० । '१५-शब्दे भेद एवोपलब्धिस्ततो वा० वा० ।
'१६ एकोप-भा० मा० । '१७-द्वौ व्यर्थो-वा० वा० विना । १८-लम्भान्नि-वा० वा० विना । १९ तातह-
भा० मा० । २० अर्थो स्व-वा० वा० विना ।

यंयात् । अर्थस्य हि ज्ञानाधीनः प्रकाशः जडत्वात् न त्व(स्व)यम् ततो यदि स्वप्रकाशनं तथा-
 संवेदनं हेत्वर्थस्तदाऽसिद्धः (द्विः) तदर्थस्य । अथ संवेदनसामान्यं स्वपरसंविदो हेतुः तस्य प्रतिबन्धो
 वाच्यः यतः साधारणं सत् तदर्थ-ज्ञानयोः ज्ञानात्मतामेव साधयति । अथापि 'संवेदन'शब्दो
 हेतुः सोऽपि प्रतिबन्धाभावादेव न साध्यं साधयति । किञ्च, तदा(था)संवेदनं नीलादीनामभावसा-
 ५ धनत्वेनोपन्यस्यते, उत ज्ञानात्मकताप्रसाधकत्वेन ? यद्याद्यः पक्षः स न युक्तः, हेतोर्विरुद्धत्वप्रसक्तेः
 उपलब्धेः सत्तया व्याप्तत्वात् नह्यसदुपलभ्यते तथाभ्युपगमे वा ब्रह्मावप्यसत्त्वप्रसक्तिः । न चासतो-
 ऽनुपलम्भे द्विचन्द्रादेरनुपलब्धिप्रसक्तिः तस्यापि संचायोगित्वप्रतिपादनात् । यदि वा संवेदनं सति
 ज्ञाने असति च चन्द्रद्वये उपलब्धमित्यनेकान्तिकमस्तु । अथ ज्ञानात्मकता तथासंवेदनात् साध्यते
 तत्रापि वक्तव्यम्-किं ज्ञानात्मकत्वेन नीलादेः संवेदनम्, उत व्यतिरिक्ततया ? प्रथमपक्षे ज्ञानात्मकं
 १० संवेदनं नीलादेर्हेतुः स चाध्यक्षसिद्धोऽभ्युपगन्तव्य इति नापरं साध्यमस्ति यदर्थं हेतुः स्यात् ।
 द्वितीयपक्षेऽपि हेतुर्विरुद्धः मिश्ररूपं हि संवेदनं भेदमेव साधयति नैकत्वमन्यथा भेदोपरतिप्रसक्तेः
 तदयमपि हेतुर्न युक्तः । इति न कुतश्चित् विश्वसिमात्रसिद्धिः ।

[उत्तरपक्षः-विज्ञानवादिभिर्योगाचारः विज्ञप्तिमात्रस्य स्थापनम्]

अत्र प्रतिविद्यति-यत् तावदुक्तं कथं प्रत्यक्षप्रतीतवपुषां नीलादीनामभावः साधयितुं
 १५ शक्यते' इति, तत्र प्रत्यक्षेणार्थपरिच्छेदाऽसंभवात् कथं नीलादीनां प्रत्यक्षपरिच्छेद्यता ? तथाहि-
 प्रत्यक्षमर्थं तुल्यकालं वा प्रकाशयति, मित्रकालं वा ? तुल्यकालमपि प्रत्यक्षम्, परोक्षं वा ? यदि
 प्रत्यक्षं ज्ञानमर्थात्मानं तुल्यकालमवभासयति तथासति यदैव ज्ञानमवभासतेऽध्यभ्रतया तदैव (दै)व
 नीलादिस्वरूपमपि परिस्फुटमाभाति स्वरूपनिष्ठयोर्द्वयोरपि प्रतिभासनात् कथं ग्राह्यग्राहकभावः ?
 तथाहि-ज्ञानं नीलाकारविविक्तं स्वरूपनिमग्नं हृदि सन्धीयते अर्थस्तु तद्रूपपरिहारे(रेण) बहिः
 २० स्फुटवपुः प्रतिभाति । न च दर्शनप्रतिभासकाले नीलं स्वरूपनिष्ठं प्रतिभातीति तद्ग्राह्यं युक्तम्
 ज्ञानस्यापि नीलावभासकाले प्रतिभासनात् तद्ग्राह्यतापत्तेः । न च दर्शनं बहिरर्थसंविदं^१ प्रति ग्रहण-
 क्रियामुपरच्यतीति तद् ग्राहकम् नीलं तु तत्प्रतिबद्धप्रकाशतया ग्राह्यमिति वक्तव्यम्, नील-दर्शन-
 व्यतिरिक्तया ग्रहणक्रियाया अभावात् यतो न तथाभूततद्भव्यतिरिक्ता ग्रहणक्रिया प्रतिभाति । न च
 तामन्तरेण कर्तृ-कर्मते नील-बोधयोर्युक्ते अतिप्रसङ्गात् । भयतु चा तद्व्यतिरिक्तोऽपरा क्रिया तथा-
 २५ पि परोभार्या तस्यां नीलादेः कर्मसंम्बन्धोत्स्यं (कर्मत्वं बोधस्य) च कर्तृत्वमतिप्रसङ्गतोऽयुक्तमिति
 प्रतिभासना(समान)ननुः अभ्युपगन्तव्या तथाभ्युपगमेऽपि च^२ किञ्चित्(कि) सा स्वरूपेण प्रतिभाति,
 उत तद्ग्राह्यतयेति वक्तव्यम् । प्रथमपक्षे क्रिया स्वरूपनिमग्न प्रतिभातीति नीलम् बोधः ग्रहणक्रिया
 चेति^३ त्रितयं स्वतन्त्रमाभातीति न कर्म-कर्तृ-क्रियाव्यवहृतिर्युक्तिमती । न च परस्परस्वरूपविविक्त-
 निर्भासादेव कर्म-कर्तृ-क्रियाव्यवहारः, स्तम्भादेरपि तथापरस्परव्यवहारप्रसक्तेः । अथ ग्राह्यतया
 ३० क्रिया प्रतिभाति तदा तस्या अप्यपरक्रिया विषयीक्रियमाणायः कर्मता तत्क्रियाया अप्यपरक्रिया-
 न्तरविषयीक्रियमाणायः कर्मतेति निरवधिः क्रियापरम्परा प्रसज्येत । अथा(थ) क्रियान्तरमन्तरेण
 ग्रहणक्रियाया प्राहाता, नन्वेवं नीलादेरपि ग्रहणक्रियाव्यतिरेकेण स्वप्रकाशवपुषः ग्राह्यता समस्तु
 तथा च नीलादीनां स्वरूपमेव प्रकाशात्मकमिति विप्रसिमात्रमेव सर्वं भवेत् । अपि च, बोधककाले
 (बोधकाले) यदि संवेदनक्रिया विद्यमाना तदा समानकालतया प्रतिभासनात् कथं ज्ञानस्य संवित्क्रिया-

१ प्रकारः प्रकाशः वा० वा० । २-त्वान्त्वयं ततो आ० ।-त्वान्त्वयं ततो हा०-त्वान्त्वयं ततो
 वि० । ३-सिख तद्-वा० वा० । ४-सामां स्वप-मा० मा० । ५-शब्दे हे-भा० मां० । ६ न साधयति
 मा० मा० । ७ सत्तया वा० वा० धा० । ८-सता नु-वा० वा० विना । ९ सत्वायो-वा० वा० भा० मा० ।
 १० ४० ३४१ ४० २५ । ११ तत्र प्र-वा० वा० धा० हा० वि० विना । १२-स्यक्षज्ञा-वा० वा० भा० मा०
 भिना । १३ यदेव हा० वि० । १४-नमेव भा-वा० वा० विना । १५ तथैव वा० वा० । १६ संवेय-
 दा० वि० । १७-दं बहिरर्थग्रहणक्रिया-वा० वा० । १८-क्ता क्रिया आ० । १९-सम्यन्धो तस्य
 वा० वां० धा० हा० । २०-स्य कर्तृ-वा० वा० । २१-ज्ञतो गु-मां० मां० हा० वि० । २२-ति भास तनुः
 त-वा० वा० वि० विना । २३ किञ्चि स्तो स्व-वा० वा० । २४ त्रितयं वा० वा० विना । २५ अथार्थ
 क्रिया-वा० । उर्धादि-वा० मा० ।

(यां) प्रति कर्तृता? नहि समानकालयोः सव्येतरगोविषाणयोरिव हेतुफलभावः । अथ बोधोत्तरकाल-
भाविनी क्रिया तथापि यदा ज्ञानसत्ता न तदा संबिक्रिया यदा तु संवेदनक्रिया प्रतिभाति न तदा
ज्ञानप्रतिभास इति कथं हेतुफलभावः? न च पूर्वं स्वरूपेण बोधः प्रतिभातः पश्चात् नयनादिसामग्री-
वशात् संवेदनक्रियायुक्तो भातीति कर्त्ताऽसाविति वक्तव्यम् यतो यदा संबिक्रियायुक्तो बोधः प्रती-
यते न तदा तत्पूर्वदशावगमः यदा च तदवगमः न तदा संविशुक्तावस्थाधिगतिरिति न पूर्वापरका-
लावगतिस्तयोरवस्थयोः तदभावे च कथं बोधस्य ग्रहणं प्रति कर्त्तृताप्रतीतिः? अथ नीलानुभवसमये
पूर्वदशां स्मरन् बोधस्यानुभवं प्रति कर्त्तृतां प्रतिपद्यते, अयुक्तमेतत्; नीलपरिच्छेदकाले बोध-ग्रहणयोः
परस्परऽसंसक्तयोः समानकालयोः प्रतिभासनात् कर्त्तृतावगमासम्भवात् । न च बोधस्य पूर्वावस्था-
रन्ध्रवस्था(स्य)दपि स्मरणं ग्रहणावस्था(स्थां) प्रतिपद्यत इति कथं तत् कर्त्तृतामुद्घोतयितुं प्रभुः(भु)?
१ च बोधात्मैवात्मानमुपलभत इति कर्त्तृतावगतिः यतो यदा नीलग्राहकमात्मानं बोधः प्रतिपा(प)-१०
प्रते न तदा पूर्वसत्तामनुभवकर्त्ता(त्री) प्रतिपद्यत इति कथं ग्रहणं प्रति जनकतामात्मनोऽसावधिग-
च्छति? न च प्राक्तनीमग्रहणावस्था(स्थां) नीलाऽवभासकालेऽसावध्यवसां(वस्यति) प्रतिभासयोः
गुणपद्विरुद्धयोरपत्तेः तस्मात् समानकाले(लो) बोधो न ग्रहणक्रियामुपजनयितुं समर्थ इत्य-
ाहक एव ।

किञ्च, यदि बोधो व्यतिरिक्तं ग्रहणक्रियामुपरचयति नीलस्य किमायातं येन तद् ग्राह्यं भवेत् १५
वेदानं तद्ग्राहकमिति । न च संविदुत्पत्तावपरोक्षतया नीलमाभातीति ग्राह्यं संविदुत्पादेऽपि तस्या-
काशात्मकस्य प्रतिभासायोगात् । तथाहि-नीलादिरथो जडरूपत्वात् न स्वयं प्रतिपत्तिगोचरताम-
तरतीति दर्शनं प्रकाशकमस्याभ्युपगतम्, यदि पुनः स्वप्रकाशात्मकं नीलं स्यात् तदा 'विज्ञप्तिरूपं
ीलम्' इति परवाद एवाभ्युपगतो भवेत् । यच्चाप्रकाशात्मकं वस्तु तत् प्रकाशसद्भावेऽपि नैव
प्रकाशते यतो न प्रकाशात्मा नीलं सद्गामिति भेदप्रतिहतिप्रसङ्गात् । न चार्थकारकार्यतया प्रकाश-२०
सार्थस्य प्रत्यक्षता, यतोऽपरोक्षाकाररूपत्वे तस्य प्रत्यक्षता युक्ता यथा नीलस्वभावार्थायां नीलस्य
ीलरूपता न तु प्रकाशात्मनं(ना) कार्यस्योद्भूतेः अर्थकार्यतया हि तत्सम्बन्धिता प्रकाशस्य सद्गता
यथा नयनकार्यतया तत्सम्बन्धिता न तु तत्स्वरूपं प्रकाशः । अथेन्द्रियाणां ज्ञाने स्वरूपाऽनर्पणाद-
दप्रत्यक्षता अर्थस्य तु तत्र स्वरूपपरिच्छेदात् प्रत्यक्षता, असदेतत्; अर्थस्य प्रत्यक्षस्वरूपासम्भवात्
प्रते न नीलादेः स्वरूपं बहिर्गुमुखताऽप्रतीतिः(१) अथाप्यपरा बहिर्गुमुखता तत्रास्ति तथापि स्वरूप-२५
गत्रनिमग्न प्रतिभासमानमूर्तिः सा तृतीया सिद्धेति न तद्वशाद् बोधस्य ग्राहकता सिद्धे(द्वा) तत्र
ील-संविदोस्तुल्यकालं प्रतिभासनादपरं व्यापाराभावतः स्वरूपनिमग्नयोर्वैधेदक(कता) न च नील-
त्संवेदनद्वयस्य स्वरूपनिमग्नस्य स्वतन्त्रतयावभासने तदुत्तरकालभावी कर्म-कर्त्तृमिनिवेशी 'नीलमहं
वेधि' इत्यवसायो न स्यात् नहि पीतदर्शने नीलोच्छेख उपजायमानः संलक्ष्यते भवति च तथाध्य-
वसायी विकल्प इति तयोर्ग्राह्यग्राहकतेति वाच्यम्, मिथ्यारूपकल्पनया ग्राह्यग्राहकरूपतायाः परि-३०
च्छेदासम्भवात् । तथाहि-नीलम्' इति प्रतीतिः पुरोवर्त्ति नीलमुल्लिखन्ती वर्त्तमानदर्शनानुसारिणी
मेघा लक्ष्यते, 'अहम्' इत्यात्मानं व्यवस(स्य)न्ती स्वानुभवावयुक्ता लक्ष्यपरा प्रतीयते, 'वेधि' इति
प्रतीतिरप्यपरैव क्रियाव्यवसितिरूपा परस्परऽव्यतिभिन्नसंबिचित्रितया(य)मेतत् । नातः कर्म-
कर्त्तृ-क्रियाव्यवस्था ।

भवतु वैक्यं कल्पनाप्रतीतिः कर्म-कर्त्तृ-क्रियाव्यवसायिनी तथापि नातो ग्राह्यग्राहकता सत्या, ३५
मृगतृष्णिकासु जलाध्यवसायाञ्जलसत्यताप्रसक्तेः । न चात्र बाधातोऽसत्यता प्रकृतेऽप्यस्य समा-
त्त्वात् । तथाहि-कल्पनोल्लिख्यमानस्य कर्म-कर्त्तृभावस्य नील-संविदोः स्वतन्त्रतया निर्भासोऽस्यैव
ग्राहक इति कथं न ग्राह्यग्राहकभावोऽसत्यः? किञ्च, भ्रान्तेऽपि प्रत्यये ग्राह्यग्राहकतोल्लेखे(लो) दृश्यते,

१-स्तयोस्तद्व-भां मां । २-वसाद्-आ० विना । ३-साति भा-वा० वा० । ४ तत् तस्या-
शा० हा० वि० । ५-क प्र-वा० वा० । ६-भा यो-आ० । ७ पराद् घाद-वा० वा० । ८-वतयां वा०
श० । ९-काशात्मकं का-वा० वा० । १०-काशात्मकं नं का-हा० वि० । १० न.नु.त-वा० वा० ।
११ यतो नी-वा० वा० विना । १२ सिद्धौ त-वा० वा० विना । १३-धतोदक-वा० वा० । १४-त्ति-
त्वतायामेतत् मां मां हा० वि० । १-त्तित्वताया मतव नात क-आ० ।

न च तदुल्लेखमात्रान्तदर्शनावभासिनः केशादेः सत्यता । अथ तत्र वाधकसद्भावादसत्यता, न; वाधोऽयोगादित्यभिधानात् । [?? न च वहिरर्थभावेऽपि कथं ग्राह्यताऽध्यवसायादयः वितथदर्शनावसेये केशकलापाध्यवसायेऽप्य(प्यस्य) समानत्वात् । अथान्न संत्यकेशग्राह्यताऽध्यारोप्यते वितथ-केशभावे अर्थाभावे तु सर्वसंविदां न क्वचित् पूर्वदर्शनदृष्टा ग्राह्यता वर्तमानदर्शनेऽध्यारोप्यते तत्रा-
 ५ ध्यपरपूर्वदर्शनदृष्टा तत्राप्येवमित्यनादिरध्यारोपपरम्परा वहिरर्थभावेऽपि इयवहारनिवन्धनं युक्तै-
 वेति ?] अपि च, तुल्यकालं प्रकाशमानवपुर्नोलमुद्गासयन्ती(न्तीं) प्रतीतिमभ्युपतैत्य(भ्युपेत्य)
 व्यापाराभावाद् ग्राह्यग्राहकभावे(वः) प्रतिक्षितः सैव प्रतीतिर्विचार्यमाणा न सङ्गच्छते कुत एवार्थ-
 ग्राहिणी स्यात् ? तथाहि-अनुभूयमानमर्था(का)रं विहार्यं नान्या प्रति(?)यदाभाति यतः प्रकाश-
 मानं नीलादिकं वहिः अन्तश्च सुखादि स्वसंविदितं विरंह्य नान्या संवित् सता(ती) कदाचित्
 १० प्रतिभाति इत्यसती सा कथमर्थग्राहिणी भवेत् ? न च सुखादिकमेवाहंकार(रा)स्पदस्य(?)तं हृदि
 परिवर्तमानं नीलादेर्ग्राहकम्, मुत्पादे(सुखादेः) प्रतिभासमानवपुषो ग्राहकत्वानुपपत्तेः । तथाहि-
 सुखादयः स्वसंविदिता हृदि प्रकाशन्ते नीलादयस्तु वहिस्तथाभूता एवाऽऽभान्ति, न च परस्परा-
 ११ संसृष्टवपुषोस्तयोः समानकालयोः वेद्यवेदकता, तुल्यकालता(त)या प्रकाशमाननील-पीतयोरपि
 परस्परतत्तद्भावापत्तेः । न च सुखोदिराकारः स्वपरप्रकाशतया प्रतिभासमानो नीलादेर्वेदकः
 १५ सवित्प्रकाश इव घटादीनाम् । यतो दर्शनात्मनः प्रकाश एव किं वहिरर्थवभासः, आहोस्विद्
 दर्शनकाले तेषां प्रत्यक्षात्मता ? आद्ये विकल्पे ज्ञानात्मनः प्रकाशः स्वसंविद्वृषोऽनुभवः तत् ज्ञानस्य
 रूपं न बाह्यार्थात्मनाम् अन्यथा प्रत्यक्षात्मतया तयोरभेदप्रसङ्गः । तत्र दर्शानुभव एव नीलानुभवः ।
 अथ दर्शनसमये प्रत्यक्षं नीलादिस्वरूपं तेषामनुभवः, नन्वत्रापि दर्शनोदयसमये यदि पदार्थप्रत्यक्ष-
 ता तथासति सामग्रीवशात् प्रत्यक्षाकारं नीलमुत्पादितमिति दर्शनवत् तत् स्वसंविदितं प्रसक्तम् ।
 २० अत एव दृष्टान्तोऽपि अत्रासङ्गतः । तथाहि-सवित्प्रकाशः स्वरूपनिम्न एवाभाति घटादिरपि स्वात्म-
 निश्च(ष्ट) एव भासत इति नानयोरपि परस्परं प्रकाश्यप्रकाशकभावः । अपि च, आलोकोद्(काद्)
 घटादिः प्रकाशरूपः प्रादुर्भवतीत्यालोकाः प्रकाशकः स्यात्, उपकाराभावे व्यतिरिक्तोपकारप्रादुर्भावे
 वा घटादीनां प्रकाशायोगात् । न चान्नाहङ्कारस्पन्दनतर्दनं(दमन्तदर्शनं) वहिःपरोक्षाकारमर्थं
 जनयति, तुल्यकालतया हेतुफलभावायोगात् उपकार्योपकारकभावमन्तरेण बाह्यार्थानामन्तर्दशां
 २५ च तद्य(वेद्य)वेदकभावात्तुपपत्तेः सर्वं वस्तुस्व(सं)विन्मात्रकमेवेति स्थितम् ।

[?? न च नीलादिव्यतिरिक्तोद्योधानभ्युपगमे नीलस्वरूपः प्रकाशः पीतस्य प्रकाशे न नीलप्रकाश
 एव पीतस्य प्रकाशोऽभ्युपगम्यते ?] तयोर्भेदेन प्रतिपत्तेः नहि नीलप्रकाशः पीतप्रकाशानुगामितया
 प्रतिभाति नैपि पीतानुभवो नीला(ल)स्वरूपानुभवानुप्रविष्टः प्रकाशत इति कथं नील-पीतयोर-
 अनुभवः ? तथाभ्युपगमो(मि) वा सर्वपदार्थसङ्घार्य(साङ्घार्य)प्रसक्तिः । न च 'अनुभवः' 'अनुभवः' इत्ये-
 ३० करूपतयोर्त्येतरानुभवत्वे(स्य)कताः प्रतिपदार्थं 'स्वरूपम्' 'स्वरूपम्' इत्येकत्वाध्यवसायोत्पत्तेः सर्व-

१-भासित के-आ० हा० वि० । २-घायो-वा० वा० विना । ३-वसेयो के-मा० वा० । ४-वसे के-
 मा० मा० । ५ अथात्र समानत्वाद्वाधत्र सत्यं के-मा० मा० । ६ सत्यं के-आ० हा० वि० । ६-विदा
 न मा० । ७ युक्तेवे-आ० विना । ८-य तान्या आ० । ९-मान नी-मा० मा० । १०-रप नान्या
 सं-हा० मि० । १-रप नान्या सं-मा० मा० । १-रप न्या संवि शत कदा-आ० । ११-कारस्पदस्य तं वा०
 वा० । १-कारस्प तं हा० । १२-कमुत्पादादेः वा० वा० विना । १३-संसृष्ट-वा० वा० । १४-स्वाराका-
 भा० मा० आ० हा० वि० । १५-शाना का-वा० वा० विना । १६-द्वृषानु-आ० । १७ दर्शानुभव एव
 नीलानुभवा एव नीलानुभवाऽथ दर्शानुभवो एव नीलानुभवोऽथ दर्शनसम-वा० वा० । १८-अ-
 धोऽत प्रदर्श-आ० । १९ यदपि पदा-वा० वा० विना । २०-निश्चय ए-आ० । १-निश्चय ए-मा० मा० हा०
 वि० । २१ आलोकोद्घटा-हा० । आलोकोद् घटा-वा० वा० । २२-भावेऽपि व्य-आ० । २३-स्प-
 दन्तदर्शनतदर्शनं वहिः-आ० । १-स्पदनतर्दनं वहि ए-मा० वा० । २४-न्तदृशां वा० वा० । १-न्तदर्शां
 आ० । २५-च नह्यवेदक-मा० मा० । च नह्यवेदक-आ० । २६ सर्वं वस्तुस्व-मा० । सर्वं वस्तु-
 स्व-मा० । २७-काश न नीलप्रकाशन नीलप्रकाश एव वा० वा० । २८-काशानुरामितया वा० वा०
 विना । २९-नापि चात्मानुभावा नीलास्व-मा० । नापि चात्मानुभावा नीलास्व-मा० । ३०-तयोरेतु-
 (रिकातु)-वा० वा० । ३१-त्यतिर-मा० मा० । ३२-दार्थ स्वरूपं मिलेकत्वा-आ० ।

पदार्थानां स्वरूपस्यैकताप्रसक्तेः । [?? अथ प्रत्यक्ष एव पदार्थस्वरूपाप्रत्यक्षं तद्रूपत्वे ग्रहणरहितस्ये(स्वै)-
 दे तस्य प्रतिभासप्रसङ्गः । अथ व्यतिरिक्तं प्रत्यक्षस्वरूपम् एव(वं)सति सामग्रीबलादुपजातं तदेकत्व-
 भासनम् नीलादेस्तु परोक्षत्वात् स्वरूपा(पे)ण परिच्छेदासंभवः । न चाध्यक्षावभासमानरूपोदय-
 (ये)नीलमध्यक्षीभवति मित्रामित्रविकल्पप्रसङ्गतोनुपपत्तेः [??] । अथाच्यक्षं नीलमपरोक्षस्वभावं जन-
 यतीति ग्राहकम् नीलादेस्त्वध्यक्षरूपतया जन्यमानत्वात् ग्राह्यता, असदेतत् ; एककालत्वे नील-
 -दर्शनयोर्जनकभावायोगात् भिन्नकालत्वे दर्शनबलादध्यक्षरूपतयोपजायमानं स्वप्रकाशकमिति
 कथं ग्राह्यता भवेत् ? अपि च, यदि प्रकाशविकलं नीलं सिध्यति तदा प्रकाशरहितस्य नीलस्य
 प्रकाशमाविर्भावयन्ती बुद्धिर्भवेद् वेदिका । न च दर्शनविकलस्य परिच्छेदः संभवति तस्य दर्शनैव
 परिच्छेदात् । यदा तु दर्शनमुत्पद्यते तदा तत्काला(ली)नमेवार्थमवभासय(धि)तुयलम् पूर्वसत्तां तु
 तस्य कथमधिगच्छति ? न च प्रत्यक्षमपरं प्राग्भावमर्थस्य वेत्ति तत्राप्यपरापरप्रत्यक्षाभ्युपगमार्दनव-१०
 स्थावप(स्थाप)त्तेः । न चार्थस्य प्राग्भावमन्तरेण प्रत्यक्षतानुपपत्तेस्तस्य प्राग्भावोऽनुमानेन साध्यते,
 प्रत्यक्ष(क्षा)भावेऽनुमानस्याप्रवृत्तेः । यदि प्राग्भावोऽर्थस्य प्रत्यक्षतः सिद्धः स्यात् तदा तत्प्रतिबद्धो-
 -त्तरकालभाविप्रत्यक्षादनुमीयते न चाध्यक्षोदयवेलायाः प्रागर्थसत्ता सिद्धेति तत्प्रतियद्गतया दर्शनल-
 क्षणस्य लिङ्गस्याप्रतिपत्तेः । न ततोऽप्यर्थप्राग्भावः सिध्यति । न च प्रागर्थस्य प्राग्भावः सिध्यति, न च
 प्रागर्थसद्भावमन्तरेण नियता(त)देश-काल-दशापरिगतदर्शनानुदयप्रसक्तिः स्वप्नादौ तथैवाभूतार्थान-१५
 शेषि कृतस्मिद् वासनादेर्निमित्तम् (त्वात्) प्रतिनियताकारदर्शनादयो(नोदया)नुमा(म)वात् अर्थ-
 स्य च नियताकारदर्शनाहेतुता । जाग्रदशायामपि प्राग्भाविनो(विता) न सिद्धा । न च प्रागर्थसत्ता-
 विरहे भवतोऽपि किं प्रमाणमिति कर्त्त(वक)व्यम्, यतो यथा नीलविकृतया नीताकारस्य परि-
 छेदात् तत्र नीलरूपाऽभावः तथा परिस्फुटप्रतिभासस्य नीलाकारस्य वर्त्तमानतया प्रतिभासनात्
 तस्य पूर्वरूपताविरहः यदि हि तत् तद्रूपं स्यात् तथा(दा) तथैवावभासेत न ह्यन्यरूपमन्यरूपेण २०
 प्रतिभाति दर्शनस्य चैत(तप्य)प्रसङ्गात् । न च वर्त्तमानप्रतिभासं नीलं पूर्वरूपतया प्रतिभातीति
 पूर्वरूपताविरहस्य सिद्धः यथा च पूर्वरूपतां न किञ्चिज्ज्ञानभावेदयति तथा क्षणभङ्गं साध-
 यद्भिः प्रतिपादितमिति नेहोच्यते । तदेव(वं) दर्शनकाल एव नीलादेरवभासनात् ग्राह्यता ।

[?? न च तद्दर्शनोपरतावपि परेदृशि नीलादेरवभासनात् साधारणतया ग्राह्यता दर्शना(नं) पुन-
 रसाधारणतया स्वसन्तानान्तर इति ग्राहकम् साधारणतया पदार्थपरिच्छेदासंभवात् । तथाहि-स्व-२५
 दर्शने अस्तु प्रतिभातीति स्वस्वदृष्टतया प्रतीयताम् नरान्तरदर्शनपरिच्छेदे(न)न्तरेण तद्(दृ)ष्टतया
 कथं तत्परिकल्पना । न हि परदृगमनन्त(गवगममन्त)रेण तदेव(तदव)गम्यता न च तस्य प्रत्येतुं

१ पदार्थस्वरूपपदार्थस्वरूप प्रत्यक्षं वा० वा० । २-रहितास्यैव वा० वा० । ३-न सा त-मां मां ।
 ४-भास प्रत्यक्ष-मां मां । ५-पम् सति वा० वा० । ६-जातं तदेकवभासतम् वा० वा० । ७-जातं त तदेक-
 भासतम् हा० वि० । ८-त्वाद्रूपेण आ० हा० वि० । ९-त्वा-
 पेण मां मां । १०-मवो न चाध्यक्षावभासेण परिच्छेदासंभवो न चाध्यक्षावभा-भा० मां । ११-मवावो
 न चा-रूपादय-वा० वा० । १२ मित्रा मि-वा० वा० । १३ दर्शनं बला-वा० वा० विना ।
 १४-मानस्व-वा० वा० विना । १५-कल नीलमिति सि-आ० । १-कलं सि-वा० वा० । १६-काशमावि-
 र्भा-मां मां । १७ बुद्धिर्भवेद्वेदिका वा० वा० । १८-कल्पस्य वा० वा० । १९ तदा तदा तत्कालानमे-
 वा-मां मां । २० तत्कालानविमेवार्थ-वा० वा० । २१-द्वस्था-वा० वा० । २२ न वा-आ० हा० वि० ।
 २३-यद्वातिबद्धोत्तर-मां मां । २४ न वा-वा० वा० आ० हा० वि० । २५ लिङ्गस्यालप्र-मां मां ।
 लिङ्गस्य लिङ्गस्याप्र-आ० । लिङ्गस्यप्र-वि० । २६ तदाभू-वा० वा० । २७-दशनाद-मां मां । २८-दर्श-
 द-आ० । २९-कालदर्शनहेतु जाग्र-वा० वा० विना । ३०-भासे न ह्य-वा० वा० विना । ३१-स्य चैत-
 हा० वि० । ३२-स्य चैत-मां मां । ३३ पूर्वं क-मां मां । ३४ न च मर्द्दर्शनो-वा० वा० । ३५ तद्-
 र्शनोप-मां । तर्शनोप-मां । ३६ परिदृ-मां मां आ० हा० वि० । ३७ स्वसंतात्नान्तर-वा०
 मां । स्व तानान्तर-मां मां । ३८-भातीते स्व-वा० वा० मां मां हा० वि० । ३९-प्रती तां नता-
 न्त-हा० वि० । ४०-दनान्तरे-मां हा० वि० । ४१-दनातरे-मां । ४२-र्ण दृष्ट-मां मां । ४३-कल्प-
 तां न वा० वा० । ४४ न च स्य वा० वा० । अत्र 'तदवगम्यता तस्य प्रत्येतुं शक्या' इति शब्दः संभाव्यते ।
 ४६ स० त०

शंका यतः साधारणतया स्वसन्ततावेव प्रतिभाति न सन्तानान्तर प्रति साधारणमर्थस्य प्रकाशयति
 अन्यवलेनानुमानस्य प्रवृत्तेः तस्य च साधारण एव परिच्छेदात्, नानुमानं 'अदृष्टमेवायमर्थमव-
 गच्छति' इति एवं साधारणतां वस्तुनः प्रतिपादयति यथा च साधारणमाया(णतायां) न किञ्चित्
 प्रमाणं प्रवर्त्तते तथा प्रतिपादितमद्वैतं निराकुर्वन्निः। ततोऽसाधारणतया बोधवन्नीलादिकमपि
 ५ हृदिता ?? न च समानकालप्रतिभास(सा)विशेषेऽपि चिद्रूपतया बोधो ग्राहकः अर्थस्त्वचिद्रूपत्वाद्
 ग्राह्यः यतो दर्शनस्यापरोक्षतामत्रैव चिद्रूपता अपरोक्षताव्यतिरिक्तिकायाः चिद्रूपतायाः केनचिदप्रतिपत्तेः
 सा च नीलादेरपि स्वरूपभासमानमूर्त्तरस्तीति कथं ना(न) बोधात्मकता? न च नीलादेर्वहीरूपतया
 प्रकाशनाद् ग्राह्यता, संविदोऽपि(?)नीलादिकमपि हृदि प्रतिभास(समा)नाया वहीरूपतासद्भावाद्
 ग्राह्यताप्रसक्तेः [?? अथ संविदो ग्राहकत्वं बाह्योन्मुखतया प्रकाशता, असदेतत्; संविदाकार-
 १० व्यतिरेकेण तत्र तस्य भेदप्रतीतिर्नैकता एवं तर्हि पदार्थानुभवोऽप्यध्यक्षतो भिन्नः प्रतिभातीति
 कथमेकत्वाध्यवसायेऽपि न तस्य भिन्नता ??] ततो नीलात्मे(स्मै)वाऽपरोक्षरूपः प्रतिभाति तद्व्यति-
 रिकस्यानुभवात्मनो नीलग्राहकस्यादर्शनात् स्वरूपेणाप्रतिभासमानस्य चार्थव्यवस्थापकत्वासंभवात्
 स्वसंवेदनरूपी नीलादयः सिद्धाः। अथ प्रकाशमाननीलव्यतिरिक्तप्रकाशाभावा(वात्) 'नीलस्य
 प्रकाशः' इति भेदप्रतिपत्तिर्न स्यात्, असदेतत्; भेदाभावेऽपि 'शिलापुत्रकस्य शरीरम्' इति
 १५ भेदाध्यवसायदर्शनात्। अथात्र अभेदस्य प्रत्यक्षताद् भेदा वाच्यते (क्षत्वाद् भेदो वाच्यते)। ननु
 नील-तद्विद्योरपि 'भेदोल्लेखः कल्पनारचितोऽविनिर्भागावभासाद् वाच्यत एव [?? अर्धक्षत
 परोक्षा संविदपगम्यते तेनापरोक्षनीलावभासतद्बुद्धेरपि परिच्छेदपुरिसच्छिरिति न दूषणावकाशः
 परोक्षेव बुद्धिरर्थमुन्नासयति ??] अर्थस्तु वहिर्देशसंबद्धः प्रत्यक्षमनुभूयते। आह च भाष्यकारः-
 "स हि वहिर्देशसंबन्धः(यद्) प्रत्यक्षमुपलभ्यते" [मीमांसादृ० पृ० ७ पं० २३] इति, असदेतत्;
 २० बुद्ध्याध्यक्षतामन्तरेण नीलादेस्तद्ग्राह्यत्वायोगात्। यदि ह्यपरोक्षा बुद्धिर्नीलप्रतिभासकाले भवेत्
 तदा युज्येत वक्तुम्-'बुद्धिरर्थान् गृह्णाति' इति, यदा तु बुद्धिस्तदा न प्रतिभाति तदा नीलादेरपरोक्ष-
 स्याऽप्रादुर्भाव एवोक्तः स्यात् न ग्राह्यता। किञ्च, यथा परोक्षार्थसद्भावात् तदवभासिनी बुद्धिरनुमी-
 यते तथात्मना(नो) व्यापारोऽध्यक्षतया प्रतिभासनात् सा तदवभासिन्यनुमीयताम्। न चात्मनो-
 ऽपि ग्राहिका 'अहम्' इति बुद्धिरस्त्येव इति वक्तव्यम्, परोक्षत्वे तस्याग्राहकत्व(त्वा)योगात्
 २५ स्वरूपेणैवात्मा प्रतिभातीति स्वसंवेद(द्य) एव युक्तः। [?? नै चात्मा सत्तादिरूपेण ग्राह्यः
 १ ग्राहकः) तत्प्रत्यक्षरूपेण ग्राह्य इति ग्राह्यग्राहकयोर्भेदोऽस्तीति वक्तव्यम्, सत्तादिपरिच्छेदे आत्मपरि-

१ शक्या य-आ०। २-नस्य वृ-वा० वा० विना। ३-मानमह-वा० वा०। ४-मर्थं वग-
 मा० मा० आ० हा० वि०। ५-णतां वास्तु-वा० वा०। ६-मायायां वा० वा० विना। ७ अद्वैतनिराकरणं व
 पृ० २८५ पं० ६। ८-या वाधवन्नीलादिकमपे हृदिता वा० वा०। ९ कथं तां बो-हा०। १०-हृतः प्र-
 भा० मा० आ० हा० वि०। ११ तत्र स्या मे-वा० वा०। १२-प्रतीतिर्नैक-आ० हा० वि०। १३-स्यादर्श-
 नादर्शनात् वा० वा० मा० सां० हा०। १४-स्य वा-मां० विना। १५-पादी नी-वा० वा०। १६-भा-
 वनी-वा० वा० विना। १७-दान्यव-वा० वा० मां० सां० हा० वि०। १८-तद्वितयो-मां० मा० हा० वि०।
 १९ भेदोल्लेख दालेख क-मां० सां०। भेदोल्लेखक-भा० हा० वि०। २०-रचितोऽविनिर्भागाद्विभासाद्
 शा० हा० वि०। २१-रचितोऽविनिर्भागाद्वि भा द् मा० मां०। २२-ध्य त प-वा० वा०। २३-परोक्षे च वा० वा०।

२३ "स वहिर्देशसंबद्ध इत्यनेन निरूप्यते"-श्लो० वा० शून्य० श्लो० ७९ पृ० २९१।

"स वहिर्देशसंबद्ध इत्यनेन वक्तव्यते"-तत्त्वसं० का० २०७० पृ० ५७८।

"आकारवात् बाह्योऽर्थः स वहिर्देशसंबद्धः प्रत्यक्षमुपलभ्यते इत्यनेन ग्रन्थेन भाष्यकृता श्वरेण XXX प्रतिपा-
 दितम्"-तत्त्वसं० पञ्चि० पृ० ५७८ पं० १५।

२४ बुद्ध्याध्यक्षता-मा०। बुध्यक्षता-हा० वि०। २५-राक्ष-वा० वा०। २६-ग्राहकत्वयो-वा०
 वा०। २७-ण चा-वा० वा०। २८ न वात्मा हा०। २९ ग्राह्यः वा० वा० आ०। ३०-च्छेदे आ-
 त्मना परिच्छेदात् आ० हा० वि०। ३१-च्छेदे त्मनाऽपरिच्छेदात् वा० वा०।

च्छेदात् । यदि हि सत्ताबोधपरिच्छेदेन तदा आत्मसत्तादिपरिच्छेदोऽन्यथा सत्तादेः सर्वत्र भावाद् वात्मसत्ता परिच्छेदु बोधरूप एवात्मनोऽप्रत्यक्षतैव भवेत् तस्यान्यरूपाभावात् न च बोध-
रूपे ष (एव) आत्मा प्रत्ययान्तरेण प्रकाशयते तस्य प्रकाशरूपत्वात् यो ह्यप्रकाशात्मप्रकाशात्मकः
स्वरूपेणैव तस्य प्रकाशनात् [??] ततो यथात्मा प्रकाशयते तदा स्वसंवेदनरूप एवावगन्तव्यः यथा,
घा(वा)त्मा अपरप्रकाशाभावात् स्वप्रकाशः नीलादयोऽपि तथैवाभ्युपगन्तव्यास्तेषामप्यपरप्रका-
शासंवेदनात् ।

यदप्युक्तम्—'बुद्धिः परोक्षा' इति, अत्रापि बुद्धेः प्रत्यक्षताप्रसक्तिः । [?? तथाहि—अर्थाप्रत्यक्षता
बुद्धिसत्ता तत् तस्यैवाव्यक्तं स्वरूपम् यदि पदार्थस्वरूपा या प्रत्यक्षतेति सर्वैः सर्वदर्शी भवेत् । अथै-
तद्व्योपपरिजिहीर्षायां द्वयादिसामग्र्यन्तर्गतः प्रतिनियत एवार्थः कस्यचिद्व्यक्षीभवतीत्युपगम्यते; नन्वे-
वं सामग्रीवशात् कस्यचिदर्थस्य प्रत्यक्षं स्वरूपमुपजाति(त)मिति स्वसंविदितमेवार्थस्वरूपमायातम् । १०
अथ दर्शनसत्तापूर्वस्य प्रत्यक्षता तर्हि परोक्षतया तस्या अप्रतिभासने तदव्यतिरिक्तपदार्थप्रत्यक्षताया
अप्यप्रतिभासनादर्थः प्रत्यक्षो न भवेत् । न च प्रत्यक्षतायमर्थः न तु तस्यां विदितायामिति वक्तव्यम्,
तस्या अंवेदने प्रत्यक्षीभूतार्थाऽवेदनात् । यतश्चक्षुरादिसामग्रीतः प्रादुर्भूतार्थप्रत्यक्षताया एव भाति
तदार्थः तद्विशिष्टतया प्रत्यक्षीभवन् विदितो भवेत् प्रत्यक्षताऽनवगमौ तत्परिगतो वात्मानवगत इति
कथमसौवध्यक्षः ? यदि हि प्रत्यक्षाकारतया प्रतिभाति तदा प्रत्यक्षोऽर्थः यथा नीलं नीलाकारतया १५
परिच्छिन्नं नीलमिति व्यवस्थायन्ते नान्यथा । न चार्थः प्रत्यक्षतया प्रतीता(प्रतिभा)तीति दर्शनगोचरा-
तिक्रान्तत्वादव्यतिरिक्तविषयसंविदोऽप्यप्रकाशनायातमन्यत्वनवशेषस्य जगतः [??] न च पूर्वम-
र्थोवभासः पश्चाद् दर्शान्तरेण बुद्धेरनवस्थाप्रसक्तेः । यदि पुनरर्थस्य प्रत्यक्षता अपरोक्षा बुद्धिस्तु
परोक्षा(ः)वगमात् तर्हि चक्षुरादिसामग्रीबलादुपजायमानौ सैवार्थस्य प्रत्यक्षता प्रकाशमाना प्रति-
पुरुषं भेदमासाद्यन्ती बुद्धिरस्तु तदुदयेऽर्थपरिच्छेदादिव्यवहारपरिसमीक्ष्यार्थाऽपरा बुद्धिः नार्थः २०
प्रत्यक्षतानिबन्धनमपरा बुद्धिरभ्युपगन्तव्या तत्र तस्याः सामर्थ्यादर्शनात् यतश्चक्षुरादिसामग्रीसद्भावे
प्रत्यक्षतोद(दि)ति तदर्थे नोत्पद्यत इति तन्मात्रदृष्टस्य कल्पनौ सैवार्थस्य प्रत्यक्षता प्रकाशमाना
प्रति पुरुषं भेदसंगात् ततो बुद्धिः प्रत्यक्षा अभ्युपगन्तव्या तदभ्युपगमे च तद्व्यतिरिक्तार्थानामप्रति-
भासनाभिरस्तार्थसद्भावात् पक्षता (ः) वा बुद्धिरैवास्तु ननु यदि बुद्धेरैव नीलाद्याकारस्तथासति

१-सत्ताबोधपरिच्छेदेन तदा वा० वा० । २-सत्ताबोधे ए-आ० । ३-सत्ताबोध-प-मा० मा० । ४-सत्ता-
स ए-आ० । ५-च्छेदे तु बोधस्यैव प्राह्यत्वात्ततो बोधरूप वात्मानो-वा० वा० । ६ बोधस्यैव प्राह्य-
त्वात् ततो बोधरूप-आ० हा० वि० । ७-रूप चात्मा मा० मा० । ८-रूपं चात्मा वि० । ९ ह्यप्रकाशात्मकः
आ० हा० वि० । १० ह्यप्रकाशात्मकः सव्यतिरिक्तं स्वप्रशमपेक्षते ननु यः प्रकाशात्मकः स्वरू-वा० वा० ।
११ यथात्मा आ० । १२-काशते वा० वा० । १३-थाह्यार्थप्रत्यक्षताप्रसक्तिः तथाह्यार्थप्रत्यक्षता बुद्धिसत्ता
आ० हा० वि० । १४-सत्तो त तस्यैव व्यक्तं वा० वा० । १५ तस्यैव व्यक्तं हा० वि० । तस्यै वक्तव्यं स्व-
आ० । १६-स्वरूपमव्यक्तता तथा सर्वार्थानां स्वरूपायां प्रत्यक्ष-आ० हा० वि० । १७-स्वरूपमव्यक्तता तथा
सर्वार्थानां स्वरूपा यात्प्रत्यक्ष-वा० वा० । १८-हीर्षायं द्वियादि-वा० वा० । १९-तीभ्युपग-मा० मा० वा०
हा० वि० । २० नत्वेवं वि० । २१-पमुपजातमुपजातिमिति आ० विना । २२-सत्तात् पू-वा० वा० ।
२३-सने वदव्यतिरिक्तपदार्थं प्रत्यक्षताया अप्यप्र-आ० । २४-सने तदव्य क्षताया अप्यप्र-मा० मा० ।
२५ न संभ-आ० । २६ अस(स)वे-वा० वा० । २७-थवेद-आ० । २८-ताय एव मा-मा० मा०
आ० । २९-ताय एवा भा-हा० वि० । ३०-मातत् त्प-आ० हा० । ३१ कथमवसा-वा० वा० । ३२-सा-
दध्य-आ० । ३३ नील नीला-वा० वा० विना । ३४ न चार्थः आ० हा० वि० । ३५-तिरिक्तं वि-आ० ।
३६-मान्यत्वनवशेषस्य जनगतः आ० । ३७-मान्यनवशेषस्य जगतः हा० वि० । ३८-रवस्था-वा० वा० ।
३९-रधिस्य आ० । ४० परोक्षवगमा तर्हि वा० वा० । ४१-ना सेवार्थ-मा० । ४२-ना सैवार्थ-मा० वि० ।
४३-शमना प्र-वा० वा० । ४४-शमाना पु-आ० हा० वि० । ४५-शमानां पु-मा० मा० । ४६-मासेव-वा० वा०
विना । ४७ तस्याः सा-वा० वा० विना । ४८-क्षतादिति वि० । ४९-क्षतादिति मा० मा० आ० हा० ।
५०-भाव नोत्पद्य इति वा० वा० । ५१-ना सौवा-आ० । ५२-रस्यर्थसद्भावात्प्रत्यक्षता वा वा० वा० ।

ग्राह्यप्राहकारद्वयस्य संवेदना(न)मेकं ज्ञानं भवेत् न चाकारद्वयमाभाति नीलादेर्याकारस्य भासनात्, नैतदेवम्; इदं दर्शनयोरेकादिनिर्मासोदेवाकाद्वयप्रतिभासामावात् । यदि पुनर्ग्राह्याकारो ग्राह्याकारश्च पृथक् प्रतिभातस्ततो भेदप्रतिभासा(सात्) ज्ञानाद्वैतमेव न भवेत् तस्माद् इदं दर्शनयोरेकाकारोपलम्भादेकत्वं व्यवस्थितमिति भ्रान्तज्ञानावसेय इव रजताकारः सत्यदर्शना-
५ धिगभ्योऽप्यसौ ज्ञानस्वभाव एव ।

[?? न च वहीरूपतया प्रतिभासनाद् भ्रान्तसंवेदवभासिनोऽपि रजतासिद्धात्तस्यविद्रूपता सिद्धा तस्य बाह्यार्थत्वेऽप्यवहारो भेदप्रसक्तः । न च सत्यासत्ययोर्लोकैतराभ्यां व्यवहारभेदः वितथाज्ञाना-
वभासिनस्तस्यालौकिकत्वपरिज्ञानामावात् तावदस्यालौकिकत्वम् तज्ज्ञानादेव तत्र तस्याप्रतिभासना यदि तु तत्र प्रतिभासेत तदर्थक्रियार्थिनस्तत्र वृत्तिर्न भवेत् । अथालौकिकोऽपि रजतादिलौकिकतया
१० तत्रावभासत इति प्रवृत्तिरन्वे(स्त्वे)वमलौकिकतया तत्र भातीति विपरीतव्यातिरिति न सर्वेषां प्रतिभासमानानां संस्यता । किञ्च, अलौकिके लौकिकं रूपं तस्य सिद्ध्यत् किं सत्यम्, उतासत्यं कथ-
मवभासति ? अथ सत्यम् न व्यवहारभेदः । यदि पुनरलौकिके यल्लौकिकं रूपमाभाति तदा लौकिकरू-
पतया सत्यम्; नन्वभ्रान्त्यलौकिके यल्लौकिकं प्रतिभातं तत् किं सत्यतया; उत असत्यतया ? यद्यसत्य-
तया कथं प्रवृत्तिः ? अथ सत्यतया कथमलौकिकं रूपं तस्य सिद्ध्यत् ? किञ्च, यद्यलौकिकं रूपं
१५ प्रतिभातं स्वरूपेण न गृह्यते किं वा लौकिकत्वं परेणालौकिकैतररूपेण गृह्यते तदप्यपरेणेति निरा-
(२)वसानो(ना) लौकिकपरम्परा समासज्येत । ??]

[?? यदि पुनर्वितथदर्शनं विपरीतव्यातिरभ्युपेयते तत्रापि वक्तव्यम्-किं विपरीता व्यातिः, आहो-
सिद्धि विपरीतस्य वस्तुनो विपरीताकारणे(कारेण) व्यातिर्विपरीतव्यातिः ? तत्र प्रथमे विकल्पे किं स्वरू-
पापेक्षया विपरीतव्यातिः, आहोसिद्धि व्यातानन्तर(रा)पेक्षया सर्वैव व्यातिः विपरीतव्याति(तिः) ?
२० आहोस्तदात्रापि वक्तव्यं किं तदैका(दैव) चोत्तरकालम् ? यदि तदैव तदा विरोधस्तथाहि यदि तदा विरोधस्तथाहि यदि तदा व्यातिः कथं स्वरूपविरोधलक्षणा विपरीतताऽथ स्वरूपप्रच्युतिः कथं किं सा व्यातिः सती अथोत्तरकालं व्यातेरभावस्तथापि कैथं विपरीता व्यातीनामुत्तरकालप्रच्युतेर्विपरीत-
व्यातिप्रसक्तः । अथ द्वितीयो विकल्पस्तत्रापि व्यात्यन्तरापेक्षया सर्वै(वै)व व्यातिर्विपरीतव्यातिरिति सर्वव्यातेर्विपरीत्यप्रयु(प्रस)क्तिः, यदि पुनर्विपरीत्यं श्रुत्वादि रजताद्यकारेण विपरीतेन रजतीति
२५ विपरीतव्यातिरित्यथ पक्षान्युपगमः सोऽप्ययुक्तः, अन्यरूपेणान्यस्य परिच्छेदायोगात् । तथाहि-किं

१ ग्राह्याग्रा-आ० विना । २ न वा-वा० वा० विना । ३-तदेव ह-भा० मा० । ४-सादेकाका-
मा० वा० विना । ५ भवेत् तस्माद् दर्शन-आ० । भवेत् त तस्माद् दर्शन-वि० । ६-द्वाह सं वा०वा०
आ० । ७ तस्या वा-आ० । ८-र्थत्वेऽ-वा० वा० । ९ च सत्ययोर्लो-भा० मा० । १०-रभेदो त-वा०
वा० विना । ११-भासितस्त-भा० । १२ तद्वा-वा० वा० । १३ तत्र प्र-भा० । तद् प्र-भा० सं० । मा०
१४-भासेन तदर्थ-मा० । भासित तदर्थ-वि० । १५-रत्वेवसलौ-हा० वि० । रत्वेवमलौ-वा० वा०
आ० । १६ सर्वेषां प्रवृत्तिभास-हा० वि० । १७-नानां सर्वस्यता । किञ्च, अलौकिके रूपं तस्य
सिद्ध्यत् किं सत्य-वि० । १८ सत्यता किंवा लौकिके लौकिकं रूपं तया सत्यं नन्वज्ञा-आ० ।
सत्यता किंवा लौकिके रूपतया सत्यं नन्वज्ञा-वि० सं० । १९-किं रूपं सत्यं सिद्ध्यत् किं सत्य-
मा० । किं रूपं सत्यं सिद्ध्यत् किं सत्य-भा० । किं रूपं तस्य सिद्ध्यत् किं सत्य-हा० ।
२०-भासिति वा० वा० विना । २१-रलौकिक य-हा० वि० । रलौकिके य-भा० मा० । २२ तदा
लौकि-भा० मा० । तदा लौकि-हा० । २३-या यद्यस-वा० वा० मा० मा० हा० वि० । या उत अस-
त्यतया ? यद्यस-वि० सं० । २४ तस्या सिद्धौ आ० । २५ यद्यल्लौ-वा० वा० विना । २६ किंवा
लौकि-हा० वि० । किं वा लौकि-भा० मा० । २७-सानोऽलौकि-भा० मा० हा० वि० । २८-दर्शन
वि-मा० वा० वि० । २९ आहोसिद्धि व्यातानन्तरापे-वा० वा० । ३० व्याति विपरीतव्याति आहो-
हा० वि० । व्यातिर्विपरीतव्यातिः अहो-वा० वा० । ३१-ज्यं किं तदैका चोत्त-भा० । ३२ कथ
वि-मा० वा० । ३३-परीतेऽव्या- भा० । परीतोऽव्या-आ० हा० वि० । ३४-कारिण हा० वि० ।
कारण आ० ।

रूपद्वयनिर्भासेऽध्यारोपः कल्प्यते, उतैकरूपनिर्भासे? यदि प्रथमः पक्षः तदा द्वयं शुक्तिका रजतस्वरूपं चात्मस्वरूपेणापेक्षया सर्वै(र्वै)व ख्यातिः । अथैकं रूपं तत्र चकास्ति तत्रापि यदि रजतमेकं स्वरूपेण भाति कथमध्यारोपोऽन्याकारपरिहारेण तस्यैकस्य प्रतिशा(तिभा)सनात् । अथ शुक्तिका स्वरूपेण प्रतिभाति तत्रापि न विपरीतरूप्यतिः अन्यरूपनिविकार्यास्तस्या एव परिच्छेदादन्यस्यान्याकारेण प्रतिभासाना(भासन)मन्तरेण ना रजतद्वयग्राह्यो परिमलादेरपि रूपद्वयग्राह्यताप्रसक्तेः । ५ किञ्च, यद्यपरे(रो)क्षतया 'रजतम्' रजतसंविद्वभासयति कथमस्या विपरीतख्यातित्वम्? न चान्यदेव देशादिमद् रजतमन्यदेशादितयाऽवभासयतीति विपरीतख्यातिः यतो देशान्तरादिमत्ता रजतादेः किं तैव दर्शनेन गृह्यते, आहोस्वित् पूर्वदर्शनेन? तत्र न तावत् तैव तत्र वर्त्तमानदेशादिमत्तया रजतादेरवभासनात् तद्धि तद्देशादिमत्तयैव तावद् गृह्यति न पूर्वादिमत्तया । अथ पूर्वकालादिमत्त्वं रजतादेरवभासयति, ननु तदापि तद्देशादिमत्त्वमेव तस्याव- १० मासयति तदानीन्तनदेशादिमत्त्वं तदवभासने च कथं भ्रान्तदर्शनावसेयस्य रजतादेस्तेन पूर्वदेशादिमत्तावगतेस्तत्रान्यदेशादिनादिमानथाऽन्यदेशादितया वितथदर्शने प्रतिभातीति वक्तव्यम्, न च बाधकप्रमाणं भ्रान्तदृग्गवगतरजतादेरन्यत्र देशादितामावेदयति यतो बाधकप्रतीतिरपि रजतादिकमलीकतया आवेदयति नत्वन्यदेशादितया नहि सा 'अन्यदेशादी(दि) रजतम्' इत्यवगच्छति किन्तु 'नेदं रजतम्' इति । यदि च भ्रान्तदृशि प्रतिभासमानो रजतादिस्तद्देशादौ नास्ति तर्हि शा- १५ नस्यैवाभावाकारो नार्थस्येति कथं न ज्ञानस्य निरालम्बनता? निरालम्बनत्वं ह्यर्थसन्निधिनिरपेक्षस्य ज्ञानस्य जन्म तच्चोपरतप्रमेयाणामर्थसन्निधिनिरपेक्षत्वात् स्वप्नादिप्रत्यया(थाना)मस्तीति न दृष्टास्तासिद्धिः । यदि च स्वप्नादिदर्शनं विशदावर्त्मास्यप्यन्यदेशोद्यर्थविषयं परिशुद्धदर्शनमपि यथा प्रतिभासमानं पूर्वदृष्टानां वनं किं नान्युपेयते अथ परित्यागो भवेत् । अथ बाधकेऽपरवो(वा)धकान्तराभावात् तस्य वर्त्तमानावभासकत्वं न तु बाधकाभावप्रत्ययेऽभावप्रत्ययावतारात् पूर्वदृष्टार्थग्राहिता ननु- २० बाधकचित्तेरपि पूर्वपरिज्ञातयज्ञता(तरजता)द्यभाववेदित्वं भवेत् नहि कश्चिद् विशेषो वर्त्तमानानुभवं प्रति बाधकदर्शनयोः यतो रजतदर्शनमतीतविषयग्राहि बाधकं तु वर्त्तमानार्थस्वरूपावेदकमिति विभागे भवेत् । अथ बाधके अपरबाधकान्तराभावात् तस्य वर्त्तमानावभासकत्वम् न तु बाधकाभावप्रत्ययेऽभावप्रतीतिः पूर्वमभावप्रतीतिः किं नोपेयते । न चापरबाधकाभावात् तत्रापि वर्त्तमानार्थग्राहित्वमिति वक्तव्यम्, तत्रापि तत्पर्यनुयोगादनवस्थाप्रसक्तेः । न च सत्यदर्शने(त्यदर्शने) २५ संवादेयात्(वादात्) सांप्रतिकार्थग्राहित्वम् भ्रान्तज्ञाने तु विपर्ययात् पूर्वदृष्टावभासितसंवादस्यैवायोगात् । तथाहि-किमुत्तरज्ञानोदयः संवादः, उतार्थक्रियाप्रसू(सू)तिः? यद्युत्तरज्ञानोदयः स किमेकविषयः, मिश्रविषयो वा? यत्रैकविषयस्तदा तैमिरिकस्य "केशु(केशोण्डु)कादिविषयो ज्ञाना-

१ कल्पते हा० विना० । २-धम ए-वा० वा० विना ३-तस्वरूपं चात्मरूपेणापेक्षया स-वा० वा० । ४-तस्वरूपं चात्मरूपेणापेक्षया स-हा० । ५-तस्वरूपेणापेक्षया स-भा० मा० । ४ सर्वैव आ० हा० वि० । ५ ख्याति धैकं वा० वा० । ६-ध्यारोपान्याकारकप-आ० । ७-स्तस्य ए-वा० वा० । ८-सानन्तरेण रजतद्वयग्राह्य ए-वा० वा० । ९-परीतत्वम् आ० । १० न वा-वा० वा० विना । ११ ताद् शु-वा० वा० । १२-लादिसद्वजता-आ० । १३-ति ननु त-भा० हा० । १४ पूर्वदेशादिमत्तावगतेस्तत्रान्यदेशादितया मा० । १५-स्तन्नान्य-वा० वा० । १६ सामान्य-वा० वा० विना । १७-सने ए-वा० वा० विना । १८-भासस्याप्य-वा० वा० विना । १९-शान्यर्थ-हा० वि० । २०-शादिन्यर्थ-मा० मा० । २०-मान पू-मा० । २१-यत्ते ऽप परि-मा० । २२-यत्ते ऽथ परिभागे वा० वा० । २३-चात् तस्या स-हा० वि० । २४ न नु वा-वा० वा० मा० विना । २५ ननु वा-वि० । २६-कचित्ते-वा० वा० । २७-यज्ञता-वा० वा० विना । २८-सत्वम् वा० वा० । २९ न नु वा-वा० वा० मा० । ३०-भावप्रतीतितयतीति किं वा० वा० । ३१-भावप्रतीति नयतीति किं हा० । ३२-भाव अप्रतीति किं वि० । ३३ न वा-हा० वि० । ३४ केशादुदका-वा० वा० विना । "यथा चिरकालेनाप्यथनादिदिनस्योत्थितस्य नीललोहितविद्युनिविशिष्टः केशोण्डुकाख्यः कश्चिन्नयनात् परिस्पृष्टति अथवा करसंश्लितलोचनरामिषु येन केशपिण्डावस्था स केशोण्डुका" — १, १, ५ शाङ्खीयिका० शुक्तिनेहप्रपूर्णासिद्धान्त० पृ० १६ पं० २७ ।

न्तरोदयः संवादः स्यात् । अथ भिन्नविषयस्तदुदयः संवादस्तत्रापि यदि नाम विषयदर्शान्तर-
मुदयमासादयति पूर्वदशस्तु सत्यत्वे क्रियायातम् ? अन्यथा रजतज्ञानस्य शुक्तिकामानोदयात्
सत्यत्वप्रसक्तिः । अथार्थक्रियाप्रसूतिः संवादः नन्वर्थक्रियापि पूर्वानुभूतादेवोदकादेः किं नाम्यु-
पगम्यते ? अथाविद्यमानं पूर्वानुभूतं जलादि न पानाद्यर्थक्रियासुपजनयितुं समर्थ(थं) तर्हि स्वप्नादि-
५ दर्शनमपि तदविद्यमानं कथं जनयितुमलम् । नह्यविद्यमानस्य तत्रापि कारणत्वं युक्तम् चिरत-
रातीतस्यापि तत्प्राप्तेः । न चार्थक्रिया-ज्ञानयोः कश्चिद् विशेषो यतो ज्ञानमर्थमासादयति ।
नार्थक्रिया अर्थाभावेन दृष्टेति संज्ञा(त्रि)हितार्था जन्मा ननु तथाभूतार्थाभावेऽपि स्वप्नदशाया-
मर्थक्रियोपलभ्यते एवं जाग्रद्दशायामपि पिचोपहततनोर्मलयजरसादिसंस्पर्शो दहन्निवासा कथं
नार्थक्रियान्यथा दृष्टान्तसंवादः इति सर्वं वासनाप्रतिबद्धं दर्शनं बाह्यार्थसंविधानक्रियमिति स्वरू-
१० पप्रतिभासाः सर्वत्र प्रत्यया ना(न) बाह्यार्थावभासिन इति व्यवस्थितम् ? ? । ते(तेन) 'नार्थाभाव-
प्रत्यक्षवेद्यस्तत्र बहिरर्थप्रतिभासनात्' इति निरस्तम् बहिरर्थप्रतिभासनस्योकन्यायेनासिद्धत्वात् ।

[? न च प्रत्यक्षैतौर्वा भावः साध्यते यतः प्रत्यक्षविरोधो दोषः पक्षस्य स्यात् । अपि तु
प्रकाशरूपता नीलादीनां साध्य(ध्या) सा तु यथोक्तप्रकारेण प्रत्यक्षसिद्धेवेति कथं न विवक्षि-
मात्रता ? प्रत्यक्षप्रतीते च ज्ञानमैत्रे न किञ्चिदनुभावेनेति ? न च तद्भावादोपावकाशोऽसा-
१५ कम्, न च 'सहोपलम्भनियमात्' इति हेतुपन्यासो व्यर्थ इति वक्तव्यम्, 'परं प्रति व्यवहार-
साधनाय तस्योपन्यासात् । यो हि नील-तःसं(तत्सं)विदोरप्रतीयमानमपि प्रत्यक्षतो भेदं नीलस्य
संविदिति कल्पनावशात् पारमार्थिकं भेदमिच्छति तस्य नील-तद्विदयोः पृथगनुपलम्भात् पृथक्त्वं
न युक्तमिति प्रतिप(पा)द्यते उपलब्धिर्हि सत्त्वम् न च नील-तद्विदयोः क्रमेण युगपद् वा भेदो-
पलब्धिः संख्याव्यतिरेकेण तत्संविद् इत्यनुपलम्भेनी(नी)लव्यतिरेकेण तत्संविद् इत्यनुपलब्धिर्भेदं
२० तयोर्निराकरोति न तनील-तद्विदोरभेदः प्रत्यक्षविरुद्ध इति निराकृतं द्रष्टव्यम् । न च नील-
-तद्विदोरभेदे प्रत्यक्षसिद्धे किमनुमीनप्रसाध्यमभेदव्यवहारयोग्यताया इव (एव) साध्यत्वादित्यु-
क्तत्वात् न च सहोपलम्भनियमोऽसिद्धः । नीलप्रत्यक्षतान्यतिरिक्तसंविदो निराकृतत्वात् यतो न
योधरूपतां योद्धैस्तद्व्यतिरिक्तस्पर्शा येन तदनुपलम्भात् सहोपलम्भोऽसिद्धः स्यात् । अपि तु
सुखादिनीलादिप्रत्यक्षतैव संविद् तन्मात्रं च सर्वव्यवहारपरिसर्गोत्तैश्वरादिव्यापारस्य तत्रैवो-
२५ पलम्भात् सा च सर्वेषां परिस्फुटमर्माति तद्वेदने प्रत्यक्षार्था वेदनोवशे(दने चाशे)पस्य
जगतः समर्थातःभात्य(धातमान्य)मिति प्रतीतत्वात् नील-तद्विदयोः कथं(थं न) सिद्धः सहो-
पलम्भनियमः ? ?]

१ नाम विषयदर्शान्तरमुदयमासादयन्ति पूर्व-शु० । २-मुदरीनान्तरमुदयन्ति पू-भा० मा०
धा० । ३ सत्यत्वप्रसक्त का ज्ञानोदयात् सत्यं संग्रसक्तिः हा० विना । ४-प्रर्थः त-भा० मा० ।
५-क्तम् वैर-आ० विना । ६ यतो ज्ञानमर्थाभावे ज्ञानमर्थमा-ना० वा० आ० हा० वि० । ७ संज्ञिहि-
आ० । ८ ननु त-भा० वा० धा० हा० विना । ९ दहन्निवासा कथं ना-भा० मा० । दहन्निवासाव कथं
ना-भा० वा० । १० दृष्टान्तसं-भा० वा० । दृष्टान्तसं-आ० । ११-सञ्चिधा-भा० वा० । १२ पृ० ३४९
५० २५ । १३-क्षतो वा भावः सा-भा० मा० ।-क्षता वा भावः सा-हा० ।-क्षतो भावः सा-आ० ।
-क्षतो भावामावः सा-वि० । १४-मात्रेण न वा० वा० विना । १५-ति न च त-हा० वि० ।-ति
व च त-भा० ।-ति न च त-भा० । १६-तू न प-वा० वा० विना । १७ पर प्र-आ० विना । १८ उप-
लब्धिः संख्याव्य-वा० वा० विना । १९ संख्याव्यतिरे-भा० । २०-लब्धेरील-भा० वा० । २१ न त-
नील-द्विदो-भा० वा० । २२-मान प्रमान प्रसा-आ० । २३-हारायो-भा० वा० । २४-ता बोधैस्त-
आ० ।-ता बोधैस्त-भा० वा० । २५-कस्यर्था ये-आ० । २६-मात्र च वा० वा० । २७-मास्तैश्व-
वा० वा० । २८ भाति तदने-भा० वा० हा० वि० विना । २९-क्षार्थवे-वि० । ३० वेदानाव-भा०
वा० । ३१ जनतः वा० वा० आ० हा० वि० विना । ३२-धातःमत्यमति वि० ।

[?? मीमांसकमतमपि नीलं प्रत्यक्षं बुद्धिस्तु तच्चेतुमूता प्रवेशप्रत्यक्षाथान्यथानुपपत्त्या पश्चात् प्रतीयेत इति सहोपलम्भोऽसिद्ध इति प्राग् दि(नि)रस्तमेव । यदि तेनोक्तम्—“पश्चादुपलभ्यते बुद्धिः” [इति, तत्रापि बुद्धिप्रतीतिकाले यद्यर्थस्यापि प्रतीतिस्तदा द्वयोर्युगपदुपलम्भः स्यात् । न चैतदिष्टम् इष्टो वा हेतुर्न सिद्धः । न च युगपदुपलभ्यमानयोः आह्वग्राहकभावः सम्भवतीति ज्ञानमिति न सिद्धो(सिध्येत) यदि तु तदा नार्थप्रतिभासस्तथापि केवलयास्तस्याः प्रतिभासनात् ‘अर्थस्य बुद्धिः’ इति न युक्तं भवेदित्यादेः प्राक् प्रतिपादितत्वान्नासिद्धो हेतुः । नाप्यनैकान्तिकः सर्वज्ञज्ञानस्य पृथगुपलम्भाद् भेदः यतः सर्वज्ञा(र्वज्ञानं) पृथग्जनचित्ता(त्तात्) पृथग्भाति पृथग्जनस्यापि स्वचित्तं सर्वविद्विज्ञानं विनापि भातीति भेदः नीलतद्वियोरस्तु न कदाचित् पृथगुपलम्भः एकलोकी(लोली)भावेन सर्वदोपलम्भात् । नहि नीलव्यतिरिक्ता या प्रत्यक्षता भाति तद्व्यतिरिक्तं वा नीलम् एवं त्वै रूपोपलम्भाच्च(क्षै)कत्वव्यवहारः अन्यथा तदयोगात् सर्वं चात्र नीलादयोऽभि-१० स्वरूपोपलम्भा एकैत्र(कत्व)व्यवहारे साध्ये स्वरूपे(रूपापे)क्षया दृष्टान्तीभवन्तीति दृष्टान्तासिद्धिरपि न प्रेरणीया । न च सन्दिग्धविषयज्ञानवृत्तिरयं हेतुः अभिज्ञोपलम्भेऽपि भेदे सर्वत्राभेदोच्छेदप्रसक्तेः । यदपि ‘भेदो(दि)ऽप्येकसामग्र्यधीनतया नीलतद्वियोरस्तु सहोपलम्भा’ इत्युक्तम् द्रष्टव्यम् भेदाऽनवभासनेन तस्याभावात् । यदपि ‘रूपालोकयोः सहोपलम्भेऽपि भेदः’ इत्युक्तम्, तदप्यसम्यक्; यतो रूपालोकयोर्योरपृथगुपलम्भ(लम्भः) भेदोऽपि तयोर्न सम्भवत्येव यतो न नीलमौलोक्य वा (लोको वा) १५ तदपि निर्भागावर्त्ती पृथगभ्युपगम्यते प्रकाशात्मनो नीलस्यैवोत्पादात् । ययोः पुनर्भेदस्तयोरपृथगुपलम्भो नास्तीति नीलादिभिन्नस्याप्रत्यक्षरूपस्य तस्यानुपलम्भात् । यदप्युक्तम् ‘सह’शब्ददृष्टत्वाद् विरुद्धो हेतुः’ इति, तत्रापि विकल्पारूढं भेदमाश्रित्य ‘सह’शब्दः प्रयुक्तः परमार्थतत्त्वभावेऽपि अथ यदि भेदे विकल्पैरुल्लिख्यते किमिति सत्यो न वस्तुर्नूपासंस्पृशित्वाद्धि न तत्र नीलतद्वियोरभेदे एकरूपोपलम्भात् सिध्यत्येव तथा संवेदनादप्यभेदः सिद्धः । नीलादीनां प्रत्यक्षं च २० स्वरूपं संवेदनमुच्यते । विज्ञानस्यापि ह्यपरोक्षस्तद्भेदात् तदर्थस्य सहशब्दस्यावृत्तिर्युक्ता परमार्थतोऽभेदेऽपि ??]

[?? यद्वा एकस्मिन्नर्थे सहशब्दो द्वैष्टो(ष्ट) एव यथा ‘सहदेशोऽयमसाकम्’ इत्येकरूपोपलब्धिरेकत्वेन व्याप्ता प्रत्यक्षत एव ते गीता । ततो नै विरुद्धत्वं विपर्ययव्याप्तेरभावात् । यदप्युक्तम् ‘एकरूपोपलब्धिर्वि(भिर्वि)ज्ञानस्यार्थस्य वा प्रथमपक्षेऽपि बौद्धं प्रति’ इति तदपि निराकृतमेव; २५ नील-तद्बुद्ध्योरैकरूपोपलम्भस्य प्रतिपादितत्वात् विवादश्च तयोर्भेदाभेदा(दौ) प्रति न स्वरूपं प्रति तस्य सिद्धत्वात् । न चैकरूपोपलम्भस्तयोरप्यक्षसिद्धो घननमात्रादेवासिद्धो भवति । तस्मान्नीलतद्वियोरभेद एकरूपोपलम्भात् सिध्यत्येव । तथा, संवेदनादप्यभेदः सिद्धः । नीलादीनां प्रत्यक्षं च

१ प्रवे-प्रत्य-भा मां । प्रवेशप्रत्य-हा० वि० । २ पृ० ३५३ पं० २ । ३-ति प्राहिर-वा० वा० । ४ प्राग् विर-वि० । प्राग् निर-वि० सं० । ५ पृ० ३५३ पं० ४ । ६-द्धि ति तत्रा-वि० ।-द्धिरि-तत्रा-वा० वा० मां० मा० हा० । ७ न तैवदि-आ० विना । ८-पृमष्टो वा० वा० । ९-सिद्धोद्यदि वा० वा० । १०-थग् भाविति आ० । ११-पि स्तद्विचिंतं स-वा० वा० ।-पि स्तद्विचिंतं स-हा० वि० ।-पि स्तद्विचिंतं स-आ० । १२ भावि त-मां० विना । १३-लम्भारवेक-त्व-वा० वा० ।-लम्भा-त्वेक-त्व-आ० । १४-न्यदा त-वा० वा० विना । १५-कत्व-आ० । १६ यदि भे-मां० । १७ पृ० ३५३ पं० १० । १८ भेदोऽन-वा० वा० विना । १९-लम्भो-वा० वा० विना । २० पृ० ३५३ पं० ६ । २१-कयोयोर-हा० वि० । २२-लम्भेदो-वा० वा० । २३-लोक्ये वा वा० वा० । २४-पि निः-भागावर्त्ती पृ-आ० हा० ।-पि निर्भागावर्त्ती पृ-मां० ।-पि भेदं प्युक्तं निर्भागावर्त्ती पृ-वि० । २५ पृ० ३५३ पं० १८ । २६-रूपां सं-आ० वि० । २७-रभेदो ए-वा० वा० । २८-संवादाना-मां० विना । २९-न्यर्थसं-मां० मां० आ० ।-न्यर्थसं-हा० । ३०-दृष्टो एव थ-वा० वा० विना । ३१-गतौ न विरु-वा० वा० । ३२ न विरुद्धत्व विप-हा० । न विरुद्धत्व विरुद्धत्वं विप-मां० । न विरुद्धत्वं विरुद्धत्वं विप-मां० । ३३ पृ० ३५३ पं० २३ । ३४-पि बौद्ध प्र-आ० हा० वि० ।

स्वरूपं संवेदनमुच्यते विज्ञानस्यापि ह्यभेदः सिद्धः नीलादीनां प्रत्यक्षं च स्वरूपं संवेदनमुच्यतेऽवि-
 ज्ञानस्यापि ह्यपरोक्षमेव स्वरूपं संवेदनतद्व्यतिरिक्तस्य तस्यायोगात् अतो न नील-तद्विद्योः संवे-
 दनभेदः अन्योन्यस्य संवेदनायोगात् । यदप्युक्तम् 'संविदो भिन्नमभिन्नं वा नीलस्य संवेदनं भेदहेतु-
 विरुद्धः अभेदश्चासिद्धः' इति, तदप्यसंगतमेव; नीलादीनाभेपरोक्ष आत्मा संविदिति प्रतिपादि-
 तत्वात् तथा च ज्ञानव्यवहारयोगात् साध्यते परपरिकल्पितबोधवत् अन्यथा बोधव्यवहारोच्छेद-
 प्रसङ्गात् । ननु कः सहोपलम्भनियमादस्य भेदः? एकोपलम्भ एव तस्याप्यर्थः अत्रापि स एव,
 नैतत्; सहोपलम्भेन पृथग्भावनिराकरणात् तद्वारेण संविद्रूपा नीलादयः प्रसाध्यन्ते । अनेन तु
 त एव बोधरूपा विधिरूपेणेति द्वयोरपि हेत्वोर्न्यापारभेदोऽस्त्येव परमार्थतस्तु न कश्चिद् भेदः ।
 द्वयोरपि स्वभावहेतुत्वात् तत्राहो धव्यतिरिक्तमभ्युपगम्य सहोपलम्भनियमात्नीलादेः संवि-
 १७ द्रूपता साध्यते नहि सङ्गुपलम्भमानयोः ग्राह्यग्राहकभावो नील-बोधयोर्युक्तस्तदन्यक्रियाविरहा-
 चन्द्रद्वयस्येव परस्परं बोधेन सहेति प्राक् प्रतिपादितम् ग्राह्यग्राहकभावभावो स्वसंविद्रूपाः
 सिद्धा एव नीलादयः तेन नील-तद्विद्योः स्वरूपभेदेऽपि चन्द्रद्वयादेरिव परस्परं बोधरूपत-
 योऽभेदः सहोपलम्भनियमात् । अयं चार्थः स्वयमेव शास्त्रकृता स्पष्टीकृतः—“नहि भिन्नावभा-
 सित्वेऽप्यर्थान्तरमेव रूपं नीलस्यानुभवात् ।” [] इत्यनेन प्रतिभासमे-

१५ दात् स्वरूपभेदेऽपि नीलस्यानुभवादर्थान्तरं जडतया विजातीयमेव रूपं न भवतीति यावत् स्वरूप-
 भेदेऽपि प्रकाशरूपत्वात् । यदि तु सर्वात्मनील-तद्विद्योरभेदः साध्यः तथासति एवकारो न युक्तः
 नार्थान्तरमेवमिदं वाच्यं स्यात् प्रत्यक्षबाधश्च दुर्निवारो नीलादेः सुखादिरूपस्य च बोधस्य भेदे साध्ये
 यदा तु तयोर्भेदेऽपि साम्यं बोधरूपतया साध्यते तदा न कश्चिद् दोषः रूपाऽऽलोकेयोरपि परस्परं
 न प्रकाश्यप्रकाशकभावः सहोपलम्भनियमादेर्धे चित्ताचेतानामपि स्वसंविद्रूपतैवेति न तैरपि
 २० व्यभिचारः सर्वाविदोऽपि स्वसंवेदनामेव स्वैस्वत् परं चित्ततदनं तु व्यवहारमात्रेण विद्वेताव(च)द्वो-
 र्सादितैवास्मिन् व्यावशाने स्वरूपकत्वासाधनादेवासिद्ध इति नैव सुखादेरतन्नी(रन्तनी)लादेर्वैहि-
 श्चावभासनात् । तयोरेव ग्राह्यग्राहकभावभावतः सहोपलम्भनियमात् स्वप्रकाशरूपता साध्यते
 व्यतिरिक्तस्य 'बोधोऽग्राहकोऽप्रतीतेरेव' । अथवा परोक्षो बोध(धः) पुरोव्यवस्थित(ता)र्थान् प्रति-
 पद्यत इति परेषामभ्युपगमः तदभ्युपगमात्नीलकालो बोधात्मा भवतु प्रत्यक्षस्तथापि न तयोर्वैधवेद-
 २५ कभावः सहोपलम्भनियमादिति प्रतिपाद्यते तेनायमदोषः संवेदेनं तु प्रत्यक्षरूपं बोधरूपतां
 नीलसुखादेर्वैस्तुस्थित्यैव साध्यति बोधव्यवहारस्य तत्रैव सिद्धेरन्यथाभूतस्यानुपलब्धेस्तस्या-
 भावात् ततो नीलादेः सुखादेश्चात्मैवानुभवः चक्षुरादिव्यापारोत् परोऽपि तदा स स्यात् ।

१-च्यतेऽवि-भा० । २-च्यते वि-वा० वा० । ३-दनभे-वा० वा० विना । ४ अन्योन्य संवे-
 वि० । अन्योन्यस्य संवेदनं भेदहेतु-भा० । अन्योन्यस्य संवेदनं भेदहेतु-भा० । ५ अभेद इति नश्चा-
 सिद्ध इति आ० । ६ तदप्य-वा० वा० विना । ७ तथा च ह्य-भा० हा० । तथा प ह्य-भा० । तथा
 च ह्य-वि० सं० । ८-कल्पितं बो-भा० आ० हा० वि० । ९ तद्वा-वा० वा० हा० । १० एषा बो-वा० वा० । ११ तद्वा
 द्वो-भा० हा० वि० । तद्वो-आ० । तद्वा बोधेन सहेति प्राक् प्रतिपादितम् वा० वा० । १२-भावा नी-आ०-
 भासित्वो नी-हा० वि० । १३-स्परवो-भा० आ० । १४-तत्र प्रा-भा० । १५-भावो स्व-आ० । १६-द्रूपाः
 सिविद्रूपाः सिद्धा-भा० । १-द्रूपा सिविद्रूपाः सिद्धा-भा० । १-द्रूपाः सिचिद्रूपाः सिद्धा-भा० । १७-या भे-
 वा० वा० । १८ अयं चार्थः वा० वा० । अयं चार्थः हा० वि० । अयं चार्थः भा० । १९ युक्तो वा नाथ-
 तिमित्येवं वाच्यं वा० वा० । २० वाचं स्या-भा० भा० । २१ साधे य-भा० भा० । २२ तयोऽभे-
 भा० । २३-कद्वयोर-वा० वा० । २४-काशमा-वा० वा० विना । २५-च चित्तानामपि आ० । च
 चित्तानामपि हा० । च-चित्तानामपि भा० भा० । २६-चार सर्व-हा० । चारः सर्वाविदोऽपि
 स्वस्व-आ० । २७-स्वस्वत् पर-हा० । स्वस्वत् पर-वा० वा० । २८-रचित्ततदनं तु व्य-भा० वा० ।
 रचित्ततदनं-मु व्य-आ० । रचित्ततदनन्तरं तु-वि० सं० । २९-द्वता च द्वोस्ता-भा० । द्वता च
 द्वोस्ता-भा० वा० । द्वतां च द्वोस्ता-भा० । ३०-रिक्तस्य आ० । ३१ बोधोऽग्रा-आ० । बोधो अग्रा-
 भा० वा० । ३२-चऽप्रवा आ० । ३३-वस्थितार्था-आ० । वस्थितच्छिन्नार्था-वि० । वच्छिन्नार्था-भा०
 भा० हा० । ३४-तु प्र-वा० वा० । ३५-द्वतु प्र-वा० वा० आ० हा० वि० विना । ३६-स्वरूपं बोधरूपं
 बोध-आ० । ३७-पता नी-भा० भा० । ३८-स्तुस्थित्येव सा-भा० वा० हा० वि० । ३९-स्तुस्थित्येव सा-
 भा० । ३९-रा पि त-वा० वा० । ४० स्यात् च चक्षु-आ० । स्यात् न चक्षु-वि० ।

न च चक्षुरादिव्यापारादेव नीलादयोऽनुभवरूपा जायन्ते यतश्चक्षुरादयोऽपि नानुब्य(नुभवव्य)-
तिरिक्ताः सत्य(त्या)र्थवादप्रसक्तेः, नैतदेवम्; स्वप्नदशावेजा(शावजा)ग्रहशायामपि वासनाव-
शादेव नियतावभासोदयो भविष्यतीति न कार्यव्यतिरेकादप्यर्थवादकल्पना युक्तिमतीति सर्वत्र
विज्ञप्त(सि)मात्रतैव । ??]

[?? ननु यदि विज्ञप्तिमात्रतैव(वा)भ्युपेय(या) तथासति मेय-मानमिति व्यवहारविलोपः तस्य ५
भेदपूर्वकत्वात्—अर्थो हि प्रेमिति क्रियया व्याप्यमानत्वात् प्रमेयम् कर्मणि कृत्यविधानात् । तथा
नीलादयो यदि बोधः स्यात् तदाऽसौ स्वतन्त्रा(तन्त्रो) नीलदृशं प्रतीत्य प्रमाता भवेत् चक्षुरा-
दयश्च करणतया मानं भवेयुरर्थमितिम् उपलम्भसाध्यत्वात् स्यात् तदभावे तु न नीलादयः
संविद्रूपाः सिध्यन्ति सिद्धः प्रमाणनियन्धनत्वात् । न च स्वसंवेदनमेव प्रमाणं व्यवस्थाकारि तत्र
दृष्टान्तासिद्धेः । प्रदीपादयोऽपि हि परप्रकाश्या एव च (न च) तेनैवात्मना स एवाधिगन्तुं शक्यम् १०
न ह्यङ्गुल्यग्रेण तेनैव तदेवाङ्गुल्यग्रं स्पृश्यत इति, असदेतत्; यतो यथा वाह्यार्थवेदे सुखादीनामात्मा
विषये प्रमाणम् तेषामेव वेदनं चित्तिः फलं सुखादयश्च मेयं यथैवापरेषामात्मा अपरोक्षो म(मे)यः
तस्य च प्रकाशरूपता मानम् तत्प्रतिभासः फलम् तदन्यग्राहकाभावेऽप्यनवस्थाप्रतिभेदतनि(भेदमि)-
पमेव म(मे)य-मान-फलानां व्यवस्था सर्वत्र नीलादौ योजनीया विज्ञा(ज्ञान)वादे । ??]

[?? अथ नीलादीनां जडत्वात् संविदस्ति सुप्तादेरात्मर्नश्च प्रकाशरूपत्वात् संविदिति, अत्रो- १५
व्यते, तत्रापि ज्ञानवादेऽनुभवात्मकत्वात् प्रकाशरूपत्वापत्तेः नीलादयः स्यात्मानः संविदि
कृत्तव्यायां योग्या नहि ते तत्र दर्शने जडरूपाः संविदस्तथाऽयोगादित्युक्तेरिति तस्मात् सा
नीलादीनां प्रकाशाख्याभेदोल्लेखः । यथा स्वरूपमेयं स्वसंविद् फलमित्यस्ति प्रमाणादिव्यवस्थेत्यर्थः
श्लोकद्वयस्य

“तत्रात्मनि सुखादीनां यथा चित्तिः फलं तैरं ।

२०

तथा सर्वत्र संयोज्या मान-मेय-फलस्थितिः” ॥ []

अत्राप्यनुभवात्मत्वोयोग्योऽस्ती संविदि इति सा योग्यता मानं मेयं रूपं फलं स्ववित्याचार्यो-
क्तस्य यदि तर्हि नीलादीनां स्वप्रकाशो चित्तिश्च ‘कथमहं नीलं वेधि’ इति कर्तृ-कर्म-क्रियामेदोल्लेखः
यथा लतिसुखादौचामात्राप्यहमात्मानं वेधि सुखादीनि वासौ दृष्ट एव । अथान्यग्राहकामावात
त्रासौ मिथ्योल्लेखस्तर्हि नीलादावपि व्यतिरिक्तप्रकाशाभावात् मेदोऽर्थमेयः कर्तृ-कर्मादितया २५
मेथ्यो वा परोक्षस्य नीलादेरेव प्रकाशनात् । अथास्याः कर्म-कर्तृ-क्रियामेदाध्यवसितेयी(तिवी)जं
प्रकार्यम् निर्वाजं ध्यानयोगात्, नैव; तत् कचिदपि कर्त्तादिभेदेस्य वास्तवस्यानुपलब्धेर्वातिपरम्परामात्रं
अनादिवासनाप्रभवप्रधानादिविकल्पवदसावभ्युपगन्तव्यः । यदपि विरोधात् संवेदनं भवत्यङ्गुल्य-

१ यश्चक्षु-आ० । २-रिक्तः स-वा० वा० । ३-दशावेजाग्रह-वा० वा० आ० हा० वि० विना ।
४-त्रतैवाभ्युपेय तथा-वा० वा० विना । ५ प्रमितिक्रि या व्याप्य-आ० । ६-सितिस्तु पलम्भ-
श० वा० । ७ सिध्यं सि-वा० वा० आ० हा० वि० विना । ८-माण व्य-आ० हा० वि० । ९ तव ह-
श० वा० विना । १०-गन्तुं शक्य न वा० वा० । ११-वादे सुखा-वा० वा० ।-वादे सुखा-आ० । १२-मा-
त्रविषये प्रमाण तेषा-वा० वा० । १३ फलं तु सुखा-आ० । १४-प्रतिभेदतनि-आ० । १५ सर्व-
प्र नी-वा० वा० । १६-नश्चा प्र-आ० ।-नश्चाऽप्र-मा० ।-नश्चा प्र-आ० । १७-दयः संवि-वा० वा०
विना । १८ नहि ते अ वा० वा० । १९-थायो-वा० वा० विना । २०-काश्याख्या-वा० वा० विना ।
२१-ख्याभेदोल्ले-वा० वा० । २२ तरां । त-आ० हा० वि० । ततं । त-वा० वा० । २३ संयोज्य मान-मां०
आ० हा० वि० । संयोज्य मानं मे-आ० । २४-त्वात्त यो-वा० वा० । २५-न्यास्ता संविद इति आ० ।
२६ मान मेयं रूप फलं आ० । मान मेयं रूपं वि० । २७-चार्योक्तस्य वा० वा० विना । २८-धात्मनि
सु-वि० स० । २९-खादौ वा मा-आ० आ० हा० वि० ।-खादौ चामत्रा-वा० वा० । ३०-नि नासौ
आ० । ३१-रिक्तः प्र-वि० ।-रिक्तः प्र-मा० । ३२-वसायः वा० वा० । ३३-कर्मादितया सिद्धो वा
प-आ० । ३४ मिथ्यो चा प-वा० वा० हा० वि० । ३५-लादेरेव प्र-आ० । ३६-व्यं तिवीज वा-
आ० ।-व्यं निर्वाजं वा हा० वि० । ३७ वाच्यं वा योगात् वा० वा० । ३८-दस्य वास्तवस्या-वा० वा० ।
४७ स० त०

प्रवत् इत्युक्तम्, तदसारम्; यतोऽपरोक्षं स्वरूपं स्वानुभवः तत् कृतोऽत्र विरोधः? तथा 'अहृत्यग्रंभिपि तेनैव अहृत्यग्रेण न संस्पृश(श्य)ते' इत्यत्रापि किं यथानित्या(थाऽन्येना)हृत्यग्रेणाहृत्यग्रं संस्पृश्यते, उत यथा तेनैव? तत्राद्ये पक्षे सिद्धसाध्यता नहि यथाऽन्येनाहृत्यग्रेणाहृत्यग्रं संस्पृश्यते तत्सं-
 ५ स्पर्शः सम्भवी। अथ द्वितीयः पक्षः सोऽप्यनुपपन्नः, तेन तत्संस्पर्श(शीस्य) न्यायप्राप्तत्वात्। नहि
 १० स्वरूपव्यतिरेकेणाहृत्यग्रसम्भवे(वः)। न च स्वरूपमात्मानं न संस्पृशति तथाभ्युपगमे स्वरूपहानि-
 प्रसक्तेः, नीलादीनां त्वपरोक्षप्रकाशस्वभावता स्वरूपमेव अन्यथा तेषां परोक्षताऽभावप्रसङ्गादिति
 प्रतिपादितत्वात् तत् व्यवस्थितमेतत् नीलाद्योऽपरोक्षस्वभावाः प्रकाशन्त इति विद्वत्सिमात्रकमेवेदं
 बहिरर्थ(शै)संस्पर्शरहितम् तदपि विद्वत्सिमानं पूर्वापरस्वभावविविकमध्यक्षणरूपं स्वसंवेदना-
 ध्यक्षतः तथैव प्रतिपत्तेः पौर्वापर्यं प्रमाणात्(णाऽ)प्रवृत्तेः प्रतिपादनादिति क्षणिकविद्वत्सिमात्रावलम्ब्य
 १० शुद्धपर्यायाऽस्ति(स्तिक)भेद क्रजुसूत्रः??]

[३ पुनः क्रजुसूत्रपदस्य व्याख्यान्तरमाश्रित्य शून्यवादः]

[?? यथा एकत्वानेकत्वसमस्तधर्मकलापविकर्तृता(त)या तदपि विद्वानं शून्यरूपमृजु सूत्रय-
 तीति क्रजुसूत्रः। स हि माध्यमिकदर्शनावलम्बी सर्वभावनैवात्मी(नैरात्म्य)प्रतिपादनाय प्रमा-

१-रूप स्वा-भा० । २-मपि नै-वा० वा० विना ।

"तेनैव अगुलगेन तं अगुल्यग परामसेयम्"—सुमंगलविलासिनी (बुद्धोपपत्ता वीथनिकायटीका) भा० १ साम-
 वनफालस्तवण्णा पृ० २३५ पं० ३४ ।

"न हि चित्तं चित्तं समनुपश्यति । तद्यथा न तथैव अग्निधारया सैव अग्निधारा शक्यते छेत्तुम् । न तेनैव अहृत्य-
 ग्रेण तदेव अहृत्यग्रं स्पृष्टं शक्यते"—विद्यासु० परि० १३ पृ० २३५ पं० ६ ।

"उक्तं च लोकनाथेन चित्तं चित्तं न पश्यति ॥ १७ ॥

न च्छिनत्ति यथात्मानमग्निधारा तथा मन ॥ १८ ॥—बोधिवर्थाव० प्रज्ञापार० पञ्चि० परि० ९ पृ० ३९१-
 ३९२ तथा ३९३ पं० २-५ ।

मध्यमकण्ड० प्रथमप० प्र० १ पृ० ६२ पं० ८-१० ६३ पं० १ तथा टिप्प० १ ।

"न चैकशैवमात्मत्वे दृष्टान्तः कश्चिदस्ति ते" ।

"न हि पाकं पच्यते, छिदा वा छिद्यते, नापि करणकर्मत्वं कर्तृकर्मत्वं वा एकस्य संभवति न हि अहृत्यग्रेण एव
 अहृत्यग्रं स्पृश्यते" इत्यादि—छो० वा० छन्द० छो० ६४ पार्थ० व्या० पृ० २८७ पं० २३-पृ० ३८८ पं० ९ ।

["अहृत्यग्रं न तेनैव अहृत्यग्रेण स्पृश्यते"]

"यथा अहृत्यग्रं न तेनैव अहृत्यग्रेण स्पृश्यते एवं ज्ञानं न तेनैव ज्ञानेन प्रदीप्तं शक्यते"—न्यायनार्तिकतात्पर्य-
 टीका पृ० ४६६ पं० १० ।

"अहृत्यग्रं यथात्मानं नात्मना स्पृष्टमर्हति ।

सांशेन ज्ञानमप्येवं नात्मानं ज्ञातुमर्हति" ॥—प्रकरणपथिका पृ० ६३ । न्यायकथिका पृ० २६८ ।

"नो खलु अहृत्यैव अहृत्यो स्पृश्यते" इत्यादि । तथा,

"यथोक्तम्—

अहृत्यग्रं स्वमात्मानं नात्मना स्पृष्टमर्हति" । न्यायमकरन्दे पृ० १३१ पं० ८ तथा पृ० १८३ पं० ११ । श्रीभाष्ये
 पृ० १९१ । सर्वापेक्षितौ पृ० ३९१ ॥—कौकिकन्याया० भा० ३ पृ० ३ ।

३-स्पृश इ-आ० । ४-था नित्यक्रुत्यग्रेणातुल्यग्रं वा० वा० । ५-स्पृश्यते वा० वा० आ० हा० वि०
 विना । ६ उभ यथा वा० वा० विना । ७-स्यग्रेणा व-मां मां आ० हा० वि० । ८-स्यग्रेणेदमहृ-वि० सं० ।
 ८-स्पर्श संभ-वा० वा० विना । ९-पस्वतिरे-वा० वा० । १-पस्वव्य-आ० मा० हा० वि० । १०-न्यमा तेषां
 आ० । ११-व्यक्षरू-वा० वा० विना । १२-लस्वि शु-आ० । १३-पर्यायो-ना० वा० विना । १४ यथा
 ए-आ० । १५-मस्तं ध-वा० वा० आ० हा० वि० । १६-ल तद्-वा० वा० विना । १७-शून्यं रू-आ० ।
 १८-त्मा त्माप्र-आ० वा० ।

णयति—यद् विशददर्शनावभासि न तत् परमार्थसह्यव (सद्वधव)इतिमधतरति यथा तिमिरप-
रिक्करितदृगवभासि इदु(इन्दु)द्वयं विशददर्शनावभासिनश्च स्वप्न-कुम्भादयः प्रतिभासाविशेषात् ।
अथापि शु(उ)क्तं यत् तैमिरिकावभासिनश्चन्द्रद्वयादयो न परमार्थसत्त्वः(न्तः) तत्र कारणा(ण)-
दोषाद्वा बोधो(वाधो)दयाद्(द्वा)परिशुद्धदृगवशेषास्त्वेकेन्दुमण्डलादयो न वितथासू(स्त)त्र का-
रणदोषविरहाद् वाधाभावत्वेत्यसिद्धः प्रतिभासाविशेषा(पात्), असदेतत् ; वाध्यत्वायोगात् । १
तथाहि—न विज्ञानस्य तत्कालभाविस्वरूपं वाच्यते(वाध्यते) तदानीं तस्य स्वरूपेण प्रतिभासनात् ।
नाप्युत्तरकालम्, क्षणिकत्वेन तस्य स्वयमेवोत्तरकाल(लम)भावात् नापि प्रमेयं प्रतिभासमानेन
रूपेण वाच्यते, तस्य विशदप्रतिभासादेवाभावासिद्धेः । नाप्यप्रतिभासमानरूपत्वात् तस्याप्यभावे
घारिणा स्पर्शादिलक्षणेन प्रतिभासनारूपात् तस्यान्यत्वात् । न चान्याभावेऽन्यस्याप्यभावः अति-
प्रसङ्गात् । नापि प्रवृत्तिरुत्पन्ना वाध्यते, उत्पन्नत्वादेवासत्तायोगात् तस्याः । नाप्यनुत्पन्ना स्वैत १०
एवाऽसत्त्वात् । नाप्यर्थक्रिया उत्पत्ति-क्षययोर्वाध्यत्वायोगात् । न च तस्या भा(अभा)वेऽर्थस्या-
सत्त्वम्, तस्यास्ततोऽन्यत्वात् । न चार्थक्रियासद्भावादर्थस्य सत्त्वम् अर्थक्रियाया अपि सत्ता(स्वा)-
सिद्धे(द्धेः) । नाप्यपरार्थक्रियाभावात् तस्याः सत्त्वम् अनवस्थाप्रसक्ते(किः) । नाप्यर्थजन्यत्वादर्थ-
क्रियासत्त्वम् इतरेतराश्रयप्रसङ्गात् । न च सत्तासम्बन्धाद् भावान(नी) सत्त्वम् सत्ता-तत्सम्बन्धयो-
र्निषेधत्(धात्) । नाप्युत्पाद-व्यय-ध्रौव्ययोगात् विरोधाद्यनेकदूपणाघातत्वात् बाधकसद्भावाद् वा- १५
ध्यैत्वं सन्तानमतिप्रसङ्गात् । नाप्येकसन्तानम् एककालमेकतानैककालविकल्पदर्शनद्वयायोगात् ।
नापि मिश्रकालमेकार्थम् घटज्ञानानन्तरभाविर्नसद्भा(नस्तज्ज्ञान)स्य बाधकनापत्तेः । नापि
मिश्रार्थम् पटज्ञानबाधकतापत्तेः । नाप्यनुपलब्धिवा(ब्धिर्वा)ध्यज्ञानसमानकाला तद्वाधिका
तस्या असिद्धः(द्धेः) । नाप्युत्तरकालभावितयान्यज्ञानैकार्थविषया एकविषयस्य तदर्थसाधकत्वेन
बाधकत्वानुपपत्तेः । नापि मिश्रविषयान्यास्तस्यास्तदानीं स्वविषयसाधकत्वेन पूर्वबाध्यज्ञान- २०
विषयाभावप्रतिपादकत्वानुपपत्तेरन्यथातिप्रसक्तेः । न च दुष्टकारणप्रभवत्वेनेन्दुद्वयावभासज्ञान-
स्यासत्यार्थविषयता तत्प्रभवत्वज्ञातुमशक्नो रिन्द्रियत्वेन तद्गतदोषस्याप्यध्यक्षेणाप्रतिपत्तेः । नाप्य-

१-भासादिन्दु-मां० आ० हा० वि० । २-भासादिदु-मां० । ३-बोधदयाव्व परि-वा० वा० ।
४-शेषालेके-मां० हा० वि० । ५-शेषालेके-मां० । ६-शेषास्तोके-आ० । अत्र-दृगवसेयास्त्वेकेन्दु-इति
पाठः संभवेत् । ७-वितथ्यसूत्र आ० वि० । वितथ्यस्तत्र वा० वा० मां० मा० । ८-रणदोषः विर-आ० ।
९-रणादोष विर-मां० मां० हा० वि० । १०-हादवा-हा० । ११-भासाविशेषाः सदे-आ० । १२-भासाविशेषाऽस-
दोतदेतद् व्याध्यत्वा-वा० वा० । १३-भासादिशेषाऽसदे-मां० मां० । अत्र 'वाधाभावाच्चेत्यसिद्धः प्रति-
भासाविशेषः असदेतत्' इति पाठसंभवः । १४-रूप बोध्य-मां० । १५-रूपं बोध्य-आ० हा० वि० । १६-रूपं
बोध्य-मां० । १७-तदानीं त रू-मां० । तदानीं त रू-मां० । तदानीं तनस्य स्वरूपं बोध्यते तदानीं
तनस्य स्वरूपेण आ० । तदानीं तनस्य स्वरूपेण हा० वि० । १८-मानरूपे-आ० । १९-रूपात्त-वा०
वा० । २०-क्षणेन अ-वा० वा० । २१-तस्यान्यत्वत्वा-वा० वा० । तस्यातत्वा-आ० । तस्या त्वत्वा-
हा० । तस्य त्वत्वा-वि० । २२-स्वत एवासत्तायोगात् तस्या नाप्यनुत्पन्ना स्वत एवा-वा० वा० । स्वत
एवासत्तायोगात् तस्या नाप्यनुत्पन्ना स्वत एवा-मां० विना । २३-सत्वासिद्धे । आ० । २४-तस्याऽभा-
वा० वा० । २५-तस्या स-वा० वा० विना । २६-सत्त्वा त-वा० वा० । २७-निषेधत्वात् ना-आ० हा०
वि० । निषेधत्वा ता-वा० वा० । २८-१०६ पं० १ । २९-११० पं० ८ । ३०-त्वात् अपि चावाध-वा० वा० ।
३१-ध्यत्वां स-वा० वा० विना । ३२-नाप्येककालमेकता-वा० वा० । ३३-न्तानाम् आ० । ३४-क-
ल्प्याद्-हा० । ३५-इ योत् नापि आ० । ३६-कालमेकार्थम् मां० मां० । ३७-ज्ञानानन्तरं
भा-मां० । ३८-ज्ञानानन्तर भा-मां० । ३९-नसज्ञान-आ० । नसज्ञान-वा० वा० । ४०-घता-आ० ।
४१-कार्य ए-वा० वा० विना । ४२-स्या सिद्धः । वा० वा० विना । ४३-भाविनया-आ० हा० वि० । ४४-भावि-
नीयाव्यजानै-वा० वा० । ४५-कस्तेन मां० । ४६-याणां यास्त-वा० वा० मां० आ० हा० वि० । ४७-श-
क्तोरि-वा० वा० । 'तत्प्रभवत्वस्य ज्ञातुमशक्तेरिन्द्रियस्यातीन्द्रियत्वेन' इति पाठः स्यात् । ४८-१ पं० ३ ।
४९-व्याध्यक्षे-वा० वा० । ५०-व्याध्यक्षे-आ० ।

जुमानात् कारणदोषावगतिः अध्यक्षाभावेऽजुमानस्याप्रवृत्तेः । न च नैरान्तरस्येन्दुद्वयौदेरप्रतिभा-
सनाद् दुष्टकारणजनितविज्ञानविषयत्वामस्य (त्वमस) त्यत्वं वा स्वग्राहिज्ञाने परिस्फुटतया प्रति-
भासनात् । न च समानसामग्रीकस्य नरान्तरस्य तदप्रतिभासः यावत् तिमिरं तावत् तस्याव-
भासनात् न च परिष्ठा सामग्रीकस्यानवभासनात् तदभावः सत्कारणानामेव तद्ग्रहणं प्रति
५सामर्थ्याविरहाद् दुष्टत्वसिद्धेः(?)]

[?? न च सत्यदर्शित्वात् तस्य कारणदुष्टतानुपपत्तिः, कारणदुष्टत्वे सत्यार्थदर्शित्वम् तद-
र्शित्वाच्च क(का)रणादोष इतीतरेतराश्रयदोषापत्तेः । न च तदवभासिविज्ञानस्य मिथ्यारूपत्वात्
दोषवत्कारणा(ण)जन्यत्वम् अत्रापीतरेतराश्रयदोषस्य तदवस्थानात् । न च विसंवादिज्ञानविष-
यत्वात् इन्दुद्वयादेरपारमार्थिकत्वम् विसंवादस्यैवासिद्धेः । न तावत् समानजातीयतद्विज्ञानानुत्प-
१०त्तिविसंवादा(दो) यावत् तिमिरं तावत् तस्योदयसद्भावेन तदनुत्पत्तेरसिद्धत्वात् । नापि विजाती-
यविज्ञानसंबन्धादिन्दुद्वयौदेवैतदध्यम् संत्यक्त्वा नवभासिस्तम्भादेरपि तत्सद्भावेना(न) वैतथ्यप्रसक्तेः ।
न च स्तम्भादेरवितथत्वं तदवभासिज्ञानवाधाभावादिति धक्यम् वाधाभावस्य तदवैतथ्याप्र-
साधकत्वात् । तथाहि-न तावत् तत्कालो वाधाभाव, भावसद्भावम् अ(अध)र्गमयन्तीन्दुद्वया-
वभासिज्ञानेऽपि तत्सद्भावोत् क्षपाकरयुगलस्य सद्भावप्रसक्तेः । नाप्युत्तरकालभावी तदभावः
१५पूर्वकतात्प(पूर्वकाला)मर्थसत्तां साधयति तत्कालपरिहारेण प्रवृत्तेस्तथापि तत्साधकत्वे भ्रान्त-
दृग्(व)सेयस्य रजतादेरुत्तरकालभाविवाधाऽभावतो भावप्रसक्तिर्भवेत् । नाप्युत्तरकाला(कालं)
भावमसौ साधयति भ्रान्तदृग्गत(गवगत)रजतेनैव व्यभिचारात् । नापि समानकाला(कालं) तमेव
गमयति समानकालावभासिनोऽर्थस्य भ्रान्तज्ञानावभासिरजतस्यैव ततः सद्भावसिद्धेः । न च
वाधाभावः प्रसन्नरूपस्तुच्छरूपतयार्थसत्त्वस्य व्यवस्थापकः तद्भावे तुच्छत्वायोगात् । न चासाव-
२०ज्ञात तद्व्यवस्थितः स्या परस्परस्थापकयोगोञ्जानामपि ज्ञातः स्वसंवेदनं तत्र ज्ञानासम्भवा(वात्)
स्वसंवेदपतां विज्ञानस्य भावस्वरूपतापत्तेः । नाप्यनुपलब्धितस्तज्जन्तिः तस्या अप्यज्ञाताया
गादन्यायां ह्यापकत्वायोगादन्यानुपलब्धेस्तुच्छरूपायास्तज्जन्तौ तैर्पर्यनुयोगतोऽनवस्थाप्रसक्तेः ।
न च पर्युदासरूपायास्ततस्तत्सिद्धिः भावविषयत्वेन तस्यास्तदवगमहेतुत्वायोगात् । न वधि-
र्वाधकविषयगोचरानुपलब्धिर्वाधकाभावमवगमयैत्यतथा(त्यन्यथा) देवदत्तनीलर्हानावा(व)भासिनी-
२५लगोचरात् प्रतिपत्तिनीलदृशमपाकुर्यात् । नापि भिन्नविषया सा तमवगमयत्यन्यथा देवदत्तनील-
प्रतिपत्तिं तत्पीतप्रतिपत्तिरपाकुर्यात् । न च बाधकप्रत्ययो 'नास्ति' इत्युल्लेखवदभावेनाज्ज्ञानं

१-रणादो-हा० वि० । २-नवान्त-वा० वा० । ३-यादे प्र-वा० वा० । ४-ना दुष्ट-वा० वा० आ०
हा० वि० । ५-मत्यत्वं वा० वा० विना ।-मन्यत्वं वि० सं० । ६-भासा या-भा० । ७-भासात् वा०
वा० । ८-स्यान्नघ-वा० वा० । ९-तद्ग्राह-आ० । १०-सामर्थ्याविरहा दुष्ट-आ० । सामर्थ्याविरहा
दुष्ट-हा० वि० । सा-र्थ्याविरहा दुष्ट-वा० वा० । ११-सिद्धे न च स-हा० वि० ।-सिद्धे त च स-आ० ।
१२-स्य कर-वा० वा० । १३-पत्तिः कर-आ० विना । १४-त्वात् क-भा० आ० ।-त्वात् क-भा० ।
१५-सिद्धो न आ० ।-सिद्धः न हा० । १६-त्पत्तिर्विसंवादा यावत् वा० वा० । १७-ज्ञानं सं-वा०
वा० विना । १८-वादादिदु-आ० ।-वादीविदु-हा० । १९-यादेवोत्-आ० । २०-सत्यज्ञाना-आ० ।
२१-तथ्याप्र-आ० । २२-गमायन्ती-आ० । २३-चात क्ष-आ० । २४-दृगन्त रज-वा० वा० विना ।
२५-न चा-भा० । वि० सं० । २६-स्यात् प-आ० । न चासावज्ञातः तद्व्यवस्थितये स्यात् परस्परस्थापक-
तायोगात् नापि ज्ञातः स्वसंवेदनं तत्र इति पाठो भवेत् । २७-गात्राना-हा० वि० । २८-ज्ञाना स्व-
आ० । २९-दन त-वा० वा० । ३०-चात् संभवा स्व-वा० वा० । ३१-रूपाय-वा० वा० विना ।
३२-लब्धितस्त-वा० वा० विना । ३३-तस्या अप्यज्ञानयोगादन्यानुपलब्धेस्तुच्छरूपायास्त-वा० वा०
विना । 'तस्या अप्यज्ञाताया ह्यापकत्वायोगात् अन्यानुपलब्धेस्तुच्छरूपायास्तज्जन्तौ' इति पाठो
योगो भाति । ३४-तस्यैरनु-आ० । तनूत्पर्यनु-वा० वा० । ३५-रूपतायास्ततस्तत्सिद्धिः भा० मा०
हा० ।-रूपतायास्ततस्तत्सिद्धिः आ० ।-रूपतायास्ततस्तत्सिद्धिः वि० । ३६-स्यास्तेद-भा० मा० ।
३७-य तथा वा० वा० विना । ३८-ज्ञानांवाभासितील-भा० । ३९-पत्तिर्नोवद-भा० मा० ।-पत्तिर्नीच-
द-आ० हा० । ४०-नीलप्रतिपत्तिं तत्पीतप्रतिपत्तिरपाकुर्यात् इति पाठः भुवा । ४१-वताज्ञा-वा० वा० ।

तदभावप्रवगमयति वस्त्वन्तरग्रहणे प्रतियोगिस्मरणे च प्रतियोग्यभावविषयत्वेन परैस्तस्याभ्युप-
गमात् । उक्तं च—

“गृहीत्वा वस्तुसद्भावं स्मृत्वा च प्रतियोगिनम्” ।

[श्लो० वा० अभावप० श्लो० २७]

इत्यादि । वस्त्वन्तरस्य च प्रतियोगिसंसृष्टस्याध्यक्षेण ग्रहणे न ततस्तद्भा(स्तदभा)वसिद्धिः । असंसृष्ट-
ग्रहणे चाध्यक्षत एवाभावसिद्धय(द्वैर्व्य)र्थमभावाख्यं प्रमाणम् । न चाभावप्रमाणादेव प्रतियोग्य-
संसृष्टता वस्त्वन्तरस्य प्रतीता तस्यापि प्रतियोग्यसंसृष्ट(एं)वस्त्वन्तरग्रहणमन्तरेणाप्रवृत्तेः तदभ्यु-
पगमे चानवस्थाप्रसक्तेः, तथा, प्रतियोगिनोऽपि यदि वस्त्वन्तरसंसृष्टस्य स्मरणं कथमभावः?
अथासंसृष्टग्रहणे सति प्रवर्तते असंसृष्टताग्रहणं च यदि प्रत्यक्षादभावप्रमाणवैयर्थ्य(र्थ्यम्) ।
अभावप्रमाणत्वे तदपि वस्त्वन्तरसंसृष्टप्रतियोगिस्मरणे सति प्रवर्तते तत् स्मरणमपि तथाभूतवस्तु-
ग्रहणे तदप्यभावप्रमाणादित्यनवस्थाप्रसक्तिः । न च भासप्रमाद(न चाभावप्रमाणाद)भावप्रतिपत्ता-
द्यपि प्रतियोगिनो निवृत्तिसिद्धिः अन्यप्रतिपत्तावन्यनिवृत्त्यसिद्धेः । न च तन्निवृत्तिप्रतिपत्तौ प्रति-
योगिनिवृत्तिसिद्धिरनवस्थाप्रसक्तेः प्रतियोगिस्वरूपाः(पाऽ)संस्पर्शरूपाऽपरापरनिवृत्तिप्रतिपत्त्यपदि-
समाप्तेः । न चाभावप्रत्यये प्रतियोगिस्वरूपानुवृत्तौ तत्प्रतिषेधः तस्य तत्र प्रतिभासनात् । अननु-
वृत्तापि(वृत्तावपि) नाभावः अप्रतिभासत्(सात्) न च तद्विचिकित्वात् तदवाप्रतिपत्तिः तदभावसे १५
तद्विचिकित्ताऽप्रतिपत्तेः । न स्मृतौ प्रतियोगिप्रतिभासात् तद्विचिकित्तावगतिः यथाप्रतिभासप्रवभासा-
सिद्धेः यथा च न प्रतिभासस्तथापि निषेधायोगात् इत्यभावाकारस्य प्रतियोग्यभेदे तत्प्रतिभासेन
तन्निराकृतिः भेदेऽपि न प्रतियोगिप्रतिषेध इति न बाधाभावावगमः । अपि च, बाधाभावप्रतीतिरपि
यद्यर्परबाधाप्रतीते(तिः) श(स)त्या तदानवस्थाप्रसक्तिः । नापि सत्यविषयप्रतिभासा तत्प्रतीतिः सत्या
इतरेतराश्रयदोषात् । तत्र प्रसज्यरूपो बाधाभावो भावस्तद्भावव्यवस्थापकः । ??] २०

[?? नापि पर्युदासरूपो बाधकाभावस्तद्व्यवस्थापकः तस्य विषयोपलम्बमस्वभावत्वात् । स
च यथा नै प्राक्कालभावी अर्थतथाभावव्यवस्थापकः तथोत्तरकालभावोऽपि प्रतिभासाविशेषात् ।
पुनरेष्युत्तरकालभाविपर्युदासरूपे बाधाभावात्मन्यव्यवस्थायां चोद्यपरिहारानवस्थाप्रसक्तिरिति न

१-भाव गम-वा० वा० आ० । २-हण प्र-आ० । ३-रणे प्र-मां० आ० हा० वि० । ४-स्य प्रति-
योगिसंसृष्ट-वा० वा० विना ।

“यच्च निषेधाधारवस्तुग्रहणादिसामग्रीत इत्याद्युक्तम् तत्र निषेधाधारो वस्त्वन्तरं प्रतियोगिसंसृष्टं प्रतीयते असंसृष्टं
वा ? तत्राद्यप्युक्तं —प्रतियोगिसंसृष्टवस्त्वन्तरस्याध्यक्षेण प्रतीतौ तत्र तदभावप्राहकत्वेनाभावप्रमाणप्रवृत्तिविरोधात् ।
प्रवृत्तौ वा न प्रामाण्यम्—प्रतियोगिन सत्त्वेपि तत्प्रवृत्ते । द्वितीयपक्षे त्वभावप्रमाणवैयर्थ्यम्—प्रत्यक्षेणैव प्रतियोगिनोऽभा-
वप्रतिपत्तेः । अथ प्रतियोग्यसंसृष्टतावगमो वस्त्वन्तरस्याभावप्रमाणसम्पाद्यत्वाद् तदप्यभावप्रमाणं प्रतियोग्यसंसृष्टवस्त्वन्तरग्रह-
णे सति प्रवर्तते, तदसंसृष्टतावगमश्च पुनरप्यभावप्रमाणसंपाद्य इत्यनवस्था । प्रथमाभावप्रमाणात् तदसंसृष्टतावगमे चान्योन्या-
श्रयः । प्रतियोगिनोऽपि स्मरणं वस्त्वन्तरसंसृष्टस्यासंसृष्टस्य वा ? यदि संसृष्टस्य तदाऽभावप्रमाणाप्रवृत्तिः । अथासंसृष्टस्य,
ननु प्रत्यक्षेण वस्त्वन्तरासंसृष्टस्य प्रतियोगिनो ग्रहणे तथाभूतस्यास्य स्मरणं स्यान्नान्यथा । तथाभ्युपगमे च तदेवाभावप्रमाण-
वैयर्थ्यम्”—प्रमेयक० पृ० ५३ द्वि० पं० ७ ।

५ असंसृष्ट-मां० । ६-हणे वा-वा० वा० विना । ७-न्यसंसृष्ट-आ० । ८-भावः अस्-आ०
हा० वि० । ९-भावः सअसं-आ० मा० । १०-हणो स-वा० वा० आ० । १० न चभा-मां० हा० वि० । न
वाभावप्रतिपत्ता-वा० वा० । ११ तद्विचिकित्वात् तच्च तद्विचिकित्वात् तदवाप्रति-मां० मां० । तद्विचि-
कित्वात् तदत्वा प्रति-आ० । तद्विचिकित्वात् तदवा प्रति-हा० । तद्विचिकित्वादेवा प्रति-वि० । १२ त-
दभा-वा० वा० विना । १३-कृताग्र-आ० । वि० स० । १४-पत्तेः त स्मृतौ मा० मा० हा० वि० । १-पत्तेऽ
त स्मृतौ था० । १५-कृताग्र-वा० वा० विना । १६-भासासिद्धेः हा० । १७-भासे तन्नि-वा० वा०
विना । १८-परावा-वा० वा० । १९-धातती-वा० वा० विना । २०-प्र ते वात्या-मां० । २१ न
प्रक्षाल-वा० वा० । न प्र-ल-मां० मां० । न पल-हा० वि० । २२ अर्थः-मां० मा० आ० हा० वि० ।
२३-था व्यव-हा० । १-था व्यव-वि० । २४-भावोऽपि मा० मां० । १-भावा पि वा० वा० हा० वि० ।
२५-रकालभा-वा० वा० विना । २६-पवोधा-आ० ।

वाचाभावात्पर्यतथात्वसिद्धिः । न च स्तम्भादीनां परमार्थतत्त्वं सम्यग्भ्यस्य प्रतिभासविषयत्वात् । अप्रतिभासविषयत्वे कथं न तदभावः अप्रतिभासविषयस्यातत्त्वरूपत्वात् न च संवादित्वाद्यपि स्तम्भादेः सत्यत्वम् समानजातीयोत्तरकालमाविज्ञानवृत्तिलक्षणस्य संवादस्य यावत् तिमिरं तावदिन्द्रुद्ध्यादावपि भावात् । नापि भिन्नजातीयैः ज्ञानसंवादात्, भ्रान्तज्ञानावभासिनो रजतादेः शुद्धिः ५ (किं) काज्ञानसंवादात् सत्यत्वप्रसक्तैः, न चैकार्थाद् भिन्नजातीयज्ञानसंवादात् एकार्थत्वे पूर्वापर-ज्ञानयोरविशेषात् संवादाज्ञानवत् संवादकस्यापि सत्यत्वव्यवस्थापकत्वायोगात् । न च रूप-स्पर्शज्ञानयोर्विजातीययोरेकार्थविषयत्वम् रूप-स्पर्शयोर्भेदात् । न च रूप-स्पर्शाधिकरणमेकं द्रव्यं तयोर्विषयः एकत्वे प्रमाणवृत्तेः प्रतिपादितत्वात् । नापि भिन्नविषयात् संवादप्रत्ययात् संवादे सत्त्वसिद्धिः शुद्धिः (किं) कादर्शनात् भ्रान्तदृग्गवगतरजतादेः प्र(स)त्यताप्रसङ्गात् । न च स्पर्शज्ञानम- १० र्थाभावानुपलब्धेः सर्वसत्यप्रतिभासमानस्य दशार्थां तदभावेऽपि तदुद्दयोपलब्धेः । न च स्वप्न-जाग्रदृशाभावानुज्ञा(ज्ञा)नयोः कश्चिद्विशेष इति न संवादाद्यपि सत्यता । न च जाग्रदृशायामिव स्वप्नदृशायामपि यद्वति तत् सर्वं सत्यं प्रतिभासमानस्यासंशयोयोगात् । दृष्टान्तासिद्धितो न सर्व-भावाभावः प्रतिभासमानस्य स्तम्भादेरेकानेकरूपतयाऽव्यवस्थितैः । तथाहि-कालभेदाद् भिन्नो-ऽव्यवस्थितः प्रतिपत्तुं शक्यम् सन्नहित एव तस्य वृत्तेः(सैः) नहि मृत्पिण्डस्वरूपप्रौढाभ्यक्षं तदा- १५ ऽसन्नहितं घटमुपलभते तदनुपलभ्ये च न तदपेक्षया तेन स्वविषयस्य भेदोऽधिगन्तुं शक्यः प्रतिपादियोगि(प्रतियोगि)ग्रहणमन्तरेण ततो भिन्नमितिन(मित्यन)धिगते(तिः) । नापि घटस्वरूपग्राहिणा तेन मृत्पिण्डाद् भेदोऽधिगम्यते तत्स्वरूपाग्रहणे तस्याप्रवृत्तेः । न च स्वरणमपि भेदो-ऽ(दा)धिगमे प्रसुः(सु) अव्यक्षे गृहीत एवार्थे तस्य व्यावृत्तेः(व्यापृतेः) । न वाध्यक्षमेतद्गृहर्णक्षममिति प्रतिपादितत्वात् । न च स्वरणमर्थग्रहणे प्रभवति तस्य स्वरूपमात्रपर्यवसितत्वात् । तत एव २० स्वरणसहायमप्यवाक्षं(व्यव्यक्षं) न भेदग्रहणे पटु । न पूर्वरूपाग्रहणमेव ततो भेदवेदनं तद्गृहणस्य व्यवस्थापयितुमशक्यैः । न च तत्स्वरूपमेव भेद इति तद्गृहणात् सोऽपि गृहीतः, नः अपेक्षया भेदव्यवस्थितैः अन्यथा स्वरूपापेक्षयापि भेदप्रसक्तेरिति न कालभेदाद् भेदः प्रमाणगोचरः । नापि देशभेदाद् भावभेदे भे देशस्याप्यपरदेशभेदाद् भेदशक्तितोऽनवस्थाप्राप्तैः । न चान्यभेदो-ऽन्यत्रानुविशतीति न देशभेदाद्यपि तद्भेदः । नापि स्वरूपभेदाद् भावभेदः नहि समानकालमुद्गा- २५ समानयोर्घट-पटयोर्भिन्न संवेदनं भेदमवस्थापयति प्रकाशमाननील-सुखादिव्यतिरेकेण तस्यानुपल-म्भतोऽसत्त्वात् सत्त्वेऽपि समानकालस्य भिन्नकालस्य वाऽव्यवस्थस्य परोक्षस्य वा ग्रहणक्रियासहितस्य तद्विका(क)लस्य वा तस्यार्थग्राहकत्वे(त्वा)नुपपत्तेरिति ज्ञाननयप्रस्तावप्रतिपादितत्वात् भेदग्राहक-त्वम् । न च तस्य स्वयमर्थ्याद् भेदेनाप्रतीतस्य भेदग्राहकत्वमन्यथा स्वरूपिणादेरपि तत्प्रतिशक्तैः(त-द्रसक्तैः) । न च तस्य भेदो ज्ञाताज्ञानादवसीयते तस्याप्यप्रतिपन्नभेदस्य तद्भेदान्यवस्थापकत्वादित्या- ३० धनवस्थाप्रसक्तैः । न च स्वसंवेदनत एव तद्भेदः सिद्ध्यति तथाभ्युपगमे स्वस्वरूपमात्रपर्यवसितत्वात् तस्य नीलादिभेदव्यवस्थापकत्वानुपपत्तेः । न च स्वत एव स्तम्भाद्यो भिन्नस्वरूपा(पाः) प्रथन्ते तथा-

१-मार्थतस्त्वं सत्त्वं-भा० मां० । २-मार्थतस्तं सत्त्वं-भा० । ३-मार्थतस्त्वं सत्त्वं-हा० वि० ।

४-यस्यान्त-भा० वा० मा० आ० हा० वि० । ५-याज्ञा-भा० वा० हा० वि० । ६-दात् भ्रान्त-भां० हा० ।

७-दात् भ्रान्त-भा० । ८-दा भ्रान्त-वि० । ९-चादज्ञा-भा० । १०-प्रत्यन्ताप्र-भां० मां० हा० वि० । प्रत्येता-

प्रगाले च आ० । ११-व्य संवसत्य-भा० । १२-व्यत् सर्वसत्यं प्रतिभासमानस्याद्-भा० वा० । १३-द्व

वि त-भा० वा० । १४-सत्य प्र-भा० । वि० सं० । १५-सत्त्वायो-भा० वा० । १६-त्तायोगादृष्टान्ता-

भा० हा० वि० । १७-त्तायोगादृष्टान्तात् सि-भा० वा० । १८-त्तायोगादृष्टान्ता-भा० । १९-शक्य संनि-भा० वा० ।

२०-रूपं प्रा-भा० वा० मा० आ० हा० वि० । २१-ग्राह्याभ्य-भा० वा० विना । २२-च त त-भा० हा० वि० ।

२३-असि-नधि-भां० मां० हा० । २४-असि नधि-भा० वा० । २५-असिवमनधि-वि० । २६-अमेवमनधि-वि०

सं० । २७-त ग्रहण-भा० वा० । २८-णलमसि-भा० वा० । २९-णलमसि-भां० मां० हा० । ३०-णमत्थम-

सि-वि० । ३१-मर्थं प्रतिपादितत्वात् च स्वरणमर्थग्रहणे आ० विना । ३२-पूर्वां रू-भा० वा० विना ।

३३-देशभेदाद् भेदशक्ति-भा० । देशभेदे भे देशस्याप्यपरदेशभेदाद् भेदशक्ति-भा० । देशभेदाद् भाव-

भेदः देशस्यापि अपरदेशभेदाद् भेदशक्तितोऽनवस्थाप्राप्तैः इति पाठे योज्यः । ३४-स्य भेदो ज्ञतोभा-

वा० वा० । ३५-तद्भेदव्यव-भा० । ३६-स्वरू-भा० वा० ।

भ्युपगमे स्वसंवेदनरूपतया तेषां अ(स्व)रूपवेदनपर्यवसितत्वेनाऽन्यत्राप्यवृत्तेः परस्परसंवेदनतः
 कुतः स्वरूपतोऽपि भेदसंविक्तिर्भवेत् ? इयरूपासंवेदने तन्निष्ठस्य भेदस्याप्यप्रतिपत्तेः । न चापरोक्षे
 नीलस्वरूपं पीतमपरमाभाति तथा (न चा) पराप्रतिभासनमेव भेदे वेदनम् यतो नीलस्वरूपस्वसंवि-
 दितत्वाप्रतिभासमानं पीतमस्ति नास्तीति वा न शक्यमधिगन्तुम् नास्तित्वावेदने च कुतः
 स्वरूपमात्रा(त्र)प्रतिभासनाद् भेदसिद्धिः । अपि च, स्तम्भादेः स्थूलावभासिनोऽनेकदिकसंबन्धाद् ५
 भेदः परमाणुपर्यन्तः पुनस्तत्परमाणूनामपि भेददिकपङ्कसम्बन्धाद् भेदः तत्राप्येवमित्यनव-
 स्थानात् न भेदव्यवस्थितैरेका(क)रूपा व्यवस्थितौ तद्विपर्ययेण भेदव्यवस्थितैरयोगात् ??] ।

[?नन्वेनेन न्यायेन यद्यत्प(ध्य)धावभासिनो नीलादेर्न भेदः अमेदस्तु तदा न्यायप्राप्त इत्यद्वैता-
 पत्तेर्न शून्यता । अन्तर्वहिक्ष प्रतिभासमानयोः सुख-नीलाद्योरपहोतुमशक्यत्वात् "प्रतिभास-
 तोऽध्यक्षतः" [] इति वचनात्, नैतत् सारम्; यतो नास्माभिरवभासमानस्य १०
 नीलादेर्वभासशून्यताऽभिधीयते प्रतिभासविरतिलक्षणायास्तस्याः कथञ्चिदप्रतीतेः अपि तु प्रति-
 भासोपमत्वं सर्वधर्माणां शून्यत्वम् । उक्तं च—"प्रतिभासोपमाः सर्वे धर्माः" । []
 इति । प्रतिभासश्च सर्वो भेदाभेदशून्यः नहि नीलस्वरूपं सुखाद्यात्मकतयाऽभेदरूपमुपलभ्यते
 तद्रूपतानुपलम्भे च कथमेकं भवितुं युक्तम् ? न च तस्य भेदावेदनमेवैकत्वम(वि)दनमेकतो स्वस्वरूपा-
 वेदनस्यापि भेदत्वेनाभिधातुं शक्यत्वादिति न विशेषः कश्चित् स्व-परपक्षयोः परस्परपरिहारेण १५
 देशास्वभासात्कैकत्वं देशकालाकारैर्जगतः । न कैकत्ववादिनोऽन्योन्यपरिहारेण देशादीनामुपल-
 म्भोऽसिद्धः परस्परानुप्रवेशोपलम्भस्यापि तेषामसिद्धेः । न च प्रतिभासा(स)स्तावद्वयमस्तीत्यद्वै-
 (द्वै)तमस्तु नीलादेर्विचित्रस्य प्रतिभासाज(ज)गतो विचित्रताप्राप्तेः । न च वहिर्नीलादेरेकाऽने-
 का(क)रूपतया युक्ता(स्या)नुपपत्तेः प्रकृतिपरिशुद्धं ज्योतिर्मात्रं परमार्थसदस्तु तथाभूतज्योति-
 र्मात्रस्य कदाचनान्यप्रतिपत्तेरसत्त्वात् सर्वधर्मशून्यतैव सिद्धिमासादीपिऽनगमात् । यदि प्रति- २०
 भासनाज्योतेरेवगम्यमाननीलादिवत् श्राद्धोत्सवभूतेऽपि सत्यसत्यात्वनीलादेरपि मध्यावभासितेः
 सत्यत्वप्रशंक्तित्वात् । न च विद्याविरचितप्रतिभासविषयत्वाज्ज्योतिषः सत्यतेतरस्य तु विपर्ययाद्-
 सत्यतेति वाच्यम्, कल्पनाया अस्यापि रचयितुं शक्यत्वात् । यदि प्रतिभासैस्सत्योच्यत इति
 न्यायात् प्रतिभासवपुषां नीलादीनां कथमसंख्यं त्यक्तम् तत्रापि प्रतिभासात् सत्यत्वं स्वभाव-
 भासिनोऽपि तस्य सत्यत्वप्रसक्तिः । न च स्वप्नदेशायामपि ज्ञानस्वरूपतया नीलादेः सत्यत्वाज्जाग्रद्व- २५

१-रूप पी-आ० वि० विना । २-तत्राप्र-वा० वा० । ३-पमात्रः प्र-भा० । ४-पममात्र प्र-वा० वा० ।
 ५-पि भिद-वा० वा० । ५-नात् भे-वा० वा० विना । ६-भासतो-भा० । ७-रमावशू-वा० वा० ।
 ८ सर्व धर्माः मा० । सर्व धर्म्याः वा० वा० । सर्व धर्म्या मां० आ० ।

"माया-स्वप्न-मरीचि-विम्बसदृशाः ओद्गासशुक्लोपमा
 विज्ञेयोदकचन्द्रविम्बसदृशा निर्माणतुल्याः पुनः ।।
 पद् पद् द्वौ च पुनश्च पद्द्वयमता एकैकश्च ग्रथः
 संस्काराः खलु तत्र तत्र कथिता बुद्धेर्विबुद्धोत्तमैः" ॥ ३० ॥

X X X, तत्र मायोपमा धर्मा पद् X X X स्वापोपमा. पद् X X X मरीचिकोपमौ द्वौ धर्मौ, X X X प्रतिविम्बोपमाः
 पुनः पद् X X X प्रतिभासोपमा. पदेव X X X पद्द्वयमताः प्रतिशुक्लोपमा देशनाधर्माः । उदकचन्द्रविम्बोपमाः X X X
 धर्माः X X X निर्माणोपमाः" X—महायानदृशांकारे पृ० ६२ पं० ६ । शास्त्रवा० स्याद्वादकं पृ० २१५, प्र० पं० ६ ।
 १-रूप सु-आ० । १०-भ्यन्ते मां० आ० हा० वि० । ११-नमेवैकत्वसदन-हा०, वि० । १-नमेवैकत्वभेदमे-
 कते स्वस्वरू-वा० वा० । १२-प्रतिभासपरिहारेण देशास्वनाशात् वा० वा० । १३-कत्वावादि-
 आ० । १४-शुद्धज्यो-आ० । १५-धर्मा शून्य-आ० विना । १६-द्विपिऽनगमात् आ० हा० वि० । १-द्विपि
 न चागमात् वा० वा० । १७-भासासनान्योत्तरेव-आ० । १८-तेरेवग-वा० वा० विना । १९ मथा-
 वभासितेः स-वा० वा० हा० वि० । मध्यावभासिनः स-आ० । २०-शक्तिभात् वा० वा० । २१-अस्य
 पि वा० वा० । २२-सस्सालो-आ० । ससत्यो-हा० वि० । २३-सत्यं शुक-वा० वा० । २४-दशाभ-
 आ० । २५-मपि ज्ञानस्व-आ० ।

शायामपि तथैव सत्येति विद्वान्निमात्रं न शून्यतेति चकथ्यम् ज्ञानरूपतया प्रसक्तैर्नीलादेरप्रतिभासनात् । न ह्यन्यतरस्यापि दशायां प्रकृतिपरिच्छेदान्तस्तत्त्वज्ञानरूपतया तेषां सर्वदावभासनात् । न च बही-
रूपतयाऽवकाशादन्तस्तत्त्वं भवितुमर्हति अन्तररूपतया सुखादेव भासमानबहीरूपतया प्रसक्तेः ।
तत्र बहिरुद्देशोत्तमानो नीलादिरेतस्तद्व्यसाकाराभ्युपगन्तव्य इति न विद्वानवाद्यो ज्ञायान्??] ।

- ५ [?? न च बहीरूपतया प्रतिभासनी(सनात्री)लादेस्तथैव सत्यता चान्त(आन्त)रजतादौ
तद्रूपाभावेऽपि तथाप्रतिभासोपलब्धेः । अथापि स्यात् शुक्तिकायां प्रतिभासमानस्य रजतस्य
वा सत्यता पूर्वदृष्टस्यैव तत्र तस्य स्मृतेरनुभूतरजतस्य स्मृतेरनुकारदर्शनेऽपि रजतस्याप्रतिभासात्
पूर्वप्रतिभासं च रजतं ततस्तद्व्यसाकारोऽभ्युपगन्तव्यः—विद्वत्सत्यतया प्रतिदर्शनं शून्यवादिनो
भवेत्, असदेतत्; यतो यत् शुक्तिकायां पूर्वदृष्टं रजतरूपं सत्यं तस्य प्रतिभासे स्वर्यमाणतया प्रति-
१० पत्तिर्भवेत् । यच्च वर्त्तमानमिदानींतनदर्शनाद् विपरीतव्याप्तिः स्यान्न स्मृतिप्रमोपः । तथाहि—स्मृतिर-
भावः तदा तदभावे कथं पूर्वदृष्टरजततदभावरतीतिः स्यात् । नाप्यन्यदर्शनं स्मृतिप्रमोपस्तद्भावे
परिस्फुटवैपुर्न्यदर्शनमेव प्रतिभातीति कथं रजते स्मृतिप्रमोपः सर्वदर्शनस्य स्मृतिप्रमोपतापत्तेः ।
नापि परीता(नापि विपरीता)कारवेदित्वं स्मृतेः प्रमोपः विपरीतव्याप्तिव्यप्रसक्तेः । श्रदेव प्रत्यक्षाकारणं
स्मृतेरभावेनः आकारस्तदासौ प्रत्यक्षस्य रूपं न स्मृतेरिति कथं तेन रूपेण स्मृतिः प्रतिभाति ।
१५ अथ प्रत्यक्षभावोकारतया प्रतिभाति तर्हि तदेव रूपं तस्याः सदस्तु न स्मृतिरूपता तस्यास्तत्रा-
प्रतिभासना वा बाधकप्रत्ययो रजतमसदेव प्रतिभासमित्युल्लेखन प्रवर्त्तमानो रजताभावेमेवाव-
गतिः । न भ्रान्तेः स्मृतिरूपतामिति न रजताभाससमये नापि बाधकप्रत्ययैर्प्रवृत्तिकाले चान्तरदृष्टं
स्मृतिरूपता प्रतिरूपता प्रतिपत्तिप्रमोपकल्पना सर्वत्राप्येतद्दोषपरिजिहीर्षया विपरीतव्याप्तेरभ्यु-
पगमः श्रेयान् यतो न तावत्तेविपरीतत्वं तदैवाभावः व्याप्तेरभावादप्रतिभासः न तर्हि व्याप्तेरभावे
२० विपरीतव्याप्तिः, यतो यदि न नामान्यदास्यातेस्तु वैपरीत्ये क्रियायातम्? नाप्यन्यप्रतिपत्तिविप-
रीतव्याप्तिः यतो यद्व्यप्रतिपत्तिः पूर्वदर्शनं तु कथं विपरीतव्याप्तिः? न ह्यन्यदर्शनात् अनाद्
(अन्यद्) विपरीतं भवत्यतिप्रसङ्गात् । नापि विपरीताकारदर्शित्वं विपरीतव्याप्तिः यतोऽत्रापि
यदि विपरीतमर्थं दर्शनं गृह्णाति कथं तदा तद् भ्रान्तं भवेत्? अन्यथा नीलदर्शनस्यापि पीत-

१-न्यतरस्या-वा० वा० । २-स्यापि दशाया प्र-आ० हा० वि० । ३-स्यापि दशायां प्र-आ० । ३-शुद्धं
ततस्तत्र-वा० वा० विना । ४-स्तत्त्वं आ-आ० । ५-या तेषां सर्वदाव भासनाच्च च बहीरूपतया
तेषां सर्वत्रावभासनाच्च च बहीरूपतयावकाशादन्तस्तत्त्वं आ० हा० वि० । ६-या तेषां सर्वदाव भासनाच्च
च बहीरूपतया तेषां सर्वदावभासनाच्च च बहीरूपतयावकाशादन्तस्तत्त्वं आ० हा० वि० । ६-यावकाशाद-
न्तस्तत्त्वं भवितुमर्हति अन्तररूपतया सुखादेव भासमानबहीरूपतया प्रसक्तेः वा० वा० आ० विना ।
७-रजतस्तद्व्यसा-आ० । ८-भास-त्री-भा० मा० । ९-ता थान्त-आ० । वि० सं० । १० सत्यादृष्ट-आ०
मा० । सत्यादृष्टस्यैव आ० । ११ स्मृतिर-आ० । १२-रजताद-वा० वा० । १३ पूर्वं प्र-आ० ।
१४-भात च र-हा० । १-भावं च र-आ० । १-भावं व त र-मा० । १-भासत्त्वं च र-वि० । १५ रजतं ततस्तद्व्य-
साकारो वा० वा० । रजतं ततस्तद्व्यसाकारो आ० । रजसं तं ततस्तद्व्यसाकारो हा० । रजसं तं
ततस्तद्व्यसाकारो वि० । १६-गन्तव्यं-विद्-आ० । १-गन्तव्य-चिद्-मा० । १-गन्तव्यचिद्-वा० वा० ।
-गन्तव्यं संविद्-वि० सं० । १७ पत्तिद्-वि० सं० । १८-दर्शनशू-यां० । १९-दमाप्र-वा० वा० ।
२०-वपुर्न्य-वा० वा० । २-व-र-मा० मा० । २१-जते स्मृतिप्रमोपतापत्तेः मा० वा० । २२-यद्व
वा० वा० । २३-वतः आ-मां० आ० । २-वत आ-हा० वि० । २-वः तः आ-वा० वा० । २४ रूपं न-स्मृते-
रपि क-मा० मा० हा० वि० । रूपं ने स्मृते तिरपि क-आ० । २५-वा र-वा० वा० । २६ तर्हि तदेवं
रू-मा० मा० हा० वि० । तर्हि तदेवं रू-वा० वा० । २७-प्रतिभासना व बाधक-मा० मां० हा० वि० ।
-प्रतिभासना व बाध-वा० वा० । २८-त्युल्लेखन आ० । २९-वसेवावगति । वा० वा० । ३०-य
वृत्तिका-आ० । ३१-काले वा-वा० वा० । ३२-पताप्रतिपत्तिप्रमो-आ० हा० वि० । ३-पताप्रतिपत्तिः
तत्रस्मृतिप्रमो-वा० वा० । ३३ सर्वत्राप्ये-आ० । सर्वत्राप्ये-मा० मां० । सर्वत्राप्ये-वा० वा० ।
३४ न तावत् तैर्वि-आ० वि० । न तावत् तैर्वि-हा० । न तावत् तैर्वि-वि० सं० । न तावत्वात्ते-वा० वां० ।
३५-भास न आ० । ३६-भावे विपरीत-मां० । ३-भावे विपरीतेख्या-वा० । ३७-भावेदास्यातेर्धतो यदि
नामान्यदास्याते-वा० वा० । ३८-पत्ति पू-मा० । ३९-नात् विप-आ० । ३-नात्विप-वा० वा० ।

दर्शनविपरीतार्थग्राहिणो भ्रान्तताप्रसक्तिः । न च भिन्नदेशादावभिन्नदेशादितया प्रति तद्विपरीत-
ख्यातिः यतो देशादयः स्तत्र(तत्र) दर्शने प्रतिभासमाना यदि सन्तः प्रतिभान्ति तदा कथञ्चित्
विपरीतख्यातिः । अथासन्तस्तदाप्यसत्ख्यातिप्रसक्तिः(किः) सतां देशादीनां तत्राख्यातेः, न च
तद्देशादिसम्बन्धग्रहणाद् विपरीतख्यातिः यतस्तत्सम्बन्धोऽपि यदि सन्न(सन्) प्रतिभासि(ति)
तदा सर्वग्रहणात् विपरीतख्यातिः । अथासन्तदाप्यसत्ख्यातिरं स्त(रस)दर्शग्रहणात् । अन्य-
देशादित्वं च भ्रान्तदृगवसेयस्यै वार्थस्य कल्पने नान्यस्य न तर्हि स्वग्रहणो भ्रान्तत्वं तदवभासि-
नोऽन्यदेशादित्वाभावात् तथापि तत्त्वे सर्वदृशां विपरीतख्यातित्वप्रसक्तिः । अथ भ्रान्तदृगव-
सेयस्यैवान्यदेशादितयाऽन्यदेशस्यापि ग्रहणमिति विपरीतख्यातिस्तत् तर्हि तस्यान्यदेशादित्वं
भ्रान्तदृशा अवसीयते, उत पूर्वदर्शनेन? तदपि यदीदानीन्तनस्यान्यदेशादित्वावगतस्तदा संगतं
पूर्वदर्शनेत्येदानीनामशाक्यत्वादशतश्चातिप्रसङ्गतो प्राहकत्वानुपपत्तेः नापि पूर्वभिदानीन्तनभ्रान्त-१०
दृगवसेयस्य तेन पूर्वदेशादिगतिः इदानीन्तनज्ञानावसेयस्य पूर्वमभावात् । न चैकमेव पूर्वापर-
दर्शनावसेयं वस्त्विति न दोषः पूर्वापरदृग्भावयोरैकत्वासिद्धेः पूर्वदर्शनेन वर्त्तमानदेशादिपरिहारेण
पूर्वदेशादितयैव तस्यावगतिः नैदानीन्तनस्य पूर्वादिताऽवगतिः । न च पूर्वदेशादिरेव वर्त्तमानादेरपि
प्राहकमिति तेनैव पूर्वापरदेशादिना तथाऽवसीयते पूर्वदर्शनकाले वर्त्तमानदेशादेरभावेन तत्स-
म्बन्धित्वस्य तेन तत्र प्रतिपञ्चमशक्येः भावे वा वर्त्तमानदेशादेः पूर्वदेशादिरूपतैव नैदानीन्तन-१५
देशादितेति तदनुपकार्थावगतौ पूर्वदर्शने कथमिदानीन्तनस्य पूर्वादितावगतिः । न च पूर्वदेशा-
दिरेव वर्त्तमानदेशादिः प्रत्यभिज्ञानादवसितस्य परिगतार्थस्याप्येकतापत्तेः स्वप्रादिप्रत्ययस्य पूर्व-
प्रत्ययवद्भ्रान्तताप्रसक्तेः एकविषयत्वात् । न च प्रत्यभिज्ञानात् पूर्वपरदेशादीनां तद्दर्शनकालेऽ-
सत्त्वेनाप्रतिभासनात् तत्सम्बन्धित्वस्याप्यप्रतिपत्तेरसतामपि देशादीनां तत्सम्बन्धित्वस्य वा तत्र
प्रतिभासे दर्शनमस(सत्)ख्यातिः स्यात् । अथ तद्देश द द्यस्तत्सम्बन्धित्वं वासत् तत्र प्रति-२०
भाति तथासति विद्यमानार्थग्राहित्वात् न भ्रान्तं भवेत् पूर्वदेशादिमद्वस्तुप्रतिभासे च यदवभास
एव न वर्त्तमानरूपतावगतिरिति न विपरीतख्यातिः अपास्तवर्त्तमानावभासस्य पूर्वरूपग्राहिणः
स्मृतिस्तद्विपरीतस्याख्यातित्वयोगात् । न च पूर्वकालावर्त्तमानकालादितया भ्रान्तावभासनात्
तत्र तद्विपरीताख्यातित्वमिदानीन्तनदेशाप्रतिभासमानं तत्र ज्ञादेः पूर्वरूपताभावप्रसक्तेः यतो
यदेव तत्र सन्निहितरूपमाभाति तदेव सदसत्तु(सदस्तु) पूर्वदेशादित्वम् न च भासमानं न चाभ्युप-२५

१-शादितया वा० वा० । २-प्रति विपरीताख्यातिः आ० । ३-भाति त-मां० । ४-कथञ्चि-
वि-भा० मां० । कथञ्चि वि-वा० वा० । कथञ्चि वि-हा० वि० । ५-अथासन्त-भां० मां० हा० वि० ।
अथासन्त-भा० । ६-स्तथाप्य-वा० वा० । ७-सन् प्रतिभासि वि० सं० । ८-सर्वग्रह-आ० । ९-स-
तस्तद्-आ० । वि० सं० । १०-स्य वार्थस्य आ० । ११-था त-
वा० वा० विना । १२-न तेवापि वा० वा० । १३-यदिदा-आ० । यदादा-मा० । १४-स्यान्यदेशादि-
मा० मा० । १५-दाऽसं-मा० मा० हा० वि० । १६-नस्येदानींमश-
आ० । नस्येदानीमशत्वादशतश्चाति-वा० वा० । १७-दशत-आ० हा० । १८-दसत-वि० सं० । १९-शादि-
गति इ-भा० मां० हा० वि० । २०-शादितावगतिरिदा-वा० वा० । २१-पूर्वभा-मां० । पूर्वभा-
मा० आ० हा० वि० । २२-वसेय च-मा० मा० । २३-दृग्मोवरयो-वा० वा० । २४-गतेः तदा-आ० ।
२५-देशादिशादिना मा० । २६-तस्याव-वा० वा० । २७-शादे पू-वा० वा० । २८-शादे नः पू-आ० ।
शादेः पू-हा० वि० । २९-न तन दे-आ० । ३०-पूर्वादेव वा० वा० मां० हा० वि० । ३१-नवदेशा-
देः प्र-मा० । ३२-प्रत्ययवद्-वा० वा० आ० विना । ३३-प्रसख्या-आ० हा० वि० । ३४-तद्देश द-
यादय-मां० आ० । तद्देशादयादय-हा० वि० । तद्देशादयादय-वा० वा० । ३५-वासन्नं वासत् त-आ० ।
३६-भाति विद्य-आ० मा० । ३७-न चांतं भ-मा० हा० वि० । न चांतं भ-मा० आ० । ३८-भासे व
पदव-वा० वा० विना । ३९-वासत् एव मां० । च भासास एव मा० सं० । ४०-पताग्रा-वा० वा० ।
४१-स्मृति चद्वि-वा० वा० । ४२-ना तत्र द्वि-वा० वा० । ४३-त्र जख्यादेः ज्ञादेः आ० । ४४-त्र ज्ञादे-
ज्ञादेः वा० वा० । ४५-त्र रजतादेः वि० सं० । ४६-व सदसस्तु पू-वा० वा० ।

गमविषयः अन्यथा पीतादेव प्रतिभासमानस्य नीलादेः सत्त्वापत्तेः सर्वस्य पूर्वात्मकतापत्तेः । न च सर्वं सर्वं सर्वात्मकतापत्तेः गम्यत एव प्रत्यक्षेण तथा अप्रतिपत्तेः । न चानुमानमपि सर्वस्य सर्वात्मकतामवगमयति प्रत्यक्ष(क्षा)नवतारे तत्रानुमानस्यापानवत् (स्याप्यनवतारात्) अनुमानस्य च सर्वात्मकत्वसाधकत्वे प्रवृत्तो प्रतिनियतरूपा ग्राह्यवाक्षमशेषं विपरीतव्यातितामनुभवेत् । न ५ वा भेदग्राह्यनुमानमागमो वाऽवितथो वितथो व्यक्तं तु भेदावभासिनमस्तं वितथमित्यद्वैतापत्ति- रर्थक्षामते भेदे अनुमानागमयोरभेदग्राहिणोः वैतथ्यापत्तेः प्रत्यक्षतोऽविगतभेदे वस्तुन्यभेदग्राहिणो- स्तयोरग्रन्यथा प्रहणलक्षणस्य वैपरीत्यस्य भावात् नवानुमानावगमवाधितत्वात् अभेदग्राह्यवक्षस्य वैतन्यं तद्वाधितत्वेन तयोरैकवैतन्यप्रसक्तेः न च तत्त्वात् तस्य तदवाधकत्वप्रसक्तेः न चानुमान- योरभेदप्रतिपादकत्वं तयोर्भेदप्रतिपादकत्वयोस्ततः प्रतिभासाविशेषात् विपरीतव्यास्यभ्युपगमे १० सर्वसाक्षिप्रतीत्यातिर्भवेत् । न च यदविसंवादि तन्न विपरीतव्यातिरिति वक्तव्यम् अविंसंवादि- त्वस्यासिद्धेरित्यसकृत् प्रतिपादनात् ?] ।

[??] अपि च, पूर्वद्वगवगतस्य रूपस्य पुनरवगमोऽविसंवादः न च पूर्वद्वगवगतयो (द्वगवगतयो)- रभेदप्रतिपादकत्वम् पूर्वद्वशः प्रच्युतत्वेन तत्राप्रतिभासे तदवगतस्यापि रूपस्याप्रतिभासमाना- त् (सनात्) । न च पूर्वप्रतिभास्येवे दर्शनावभासिरूपमित्येकत्वात् न पूर्वं प्रतिभासेते स्वनमस- १५ त्वामेकत्वस्यैवासिद्धेः । तथाहि-दर्शने प्रतिभासमानं रूपं तद्दर्शनग्राह्यमस्तु पूर्वं न ग्राह्यं तु तत् कथमवगतं न तावत् सर्वदर्शनेन उत्तरकालं तस्याभावात् यदापि तदासीत् न तदा यत्तमानं दर्शनं तदभावेन तदवसेयरूपावगतिः तदवसायानधिगमे तदवसेयरूपानवगमादन्यथा सकलसन्तान- द्वगवसेयत्वप्रतिपत्तिप्रसक्तेः सर्व(विं) सर्वविद् भवेत् । न च तद्दर्शनेन तदवसायाव्यतिरिक्तभावि- द्वगवगतरूपपरिच्छेदः न पुनः तद्वातिरिक्तैपरिच्छेदाभेदादेवेति वक्तव्यम् यतो भाविद्वगवगमस्ये २० भेदतदवसेयत्वादेवाध्यक्षस्याप्यप्रवृत्तिर्न पुनर्भेदात् । मित्रेऽपि सन्निहिते पक्षभूतेरुत्पत्तेरुपलम्भात् तच्चाभिज्ञेऽपि भाविदर्शनाग्राह्यत्वमस्तीति न तत्राध्यक्षवृत्तिः न च मित्रं भाविज्ञानावसेयसन्नि- हितत्वात् न तदवसेयमभिज्ञं तु विपर्ययात् तदधिगम्यमिति वक्तव्यम् भाविद्वगसन्निधाने तदवसायस्यान्यसन्निहितत्वात् । यदि च भाविज्ञानदृश्यं तत् परिगणितं चार्थ(थी) पूर्वदर्शनम- वभासयति तदाऽसदर्थग्राहित्वात् भ्रान्तं तदासंन्येत । तन्न प्रथमदर्शनेन भाविज्ञाने ग्राह्यरूप-

१-तादव प्र-हा० । १-तादवे प्र-वा० वा० । २-तदर्थ प्र-वि० सं० । २ न च सर्वं स-मा० । न च सर्वं सर्वात्मक-हा० वि० । न च सर्वं सर्वात्मकतापत्ते गम्य-ना० वा० । न चा सर्वं स-आ० । ३ नवानु-मा० हा० विना । ४-स्य च सर्वा-भा० । १-स्य वा सर्वा-आ० । ५ ग्राह्यवाक्ष-मा० । ६ वा-ऽवितथोऽवितथोव्य-मा० सा० हा० वि० । वावितथोऽवितथो व्य-वा० वा० । ७-ध्यक्षस्य वैतथ्यं तद्वाधितत्वेन तयोरैकवैतथ्यप्रसक्तेर्न च तद्वाधितत्वात् तस्य तदवाधकत्वप्रसक्तेः न चानुमानमयो- रभेदप्रति कत्वं तयोर्भेदप्रतिपादत्वयोस्ततः प्रतिभासाविशेषात् वा० वा० । ८-स्तयोरन्यथा आ० हा० वि० । ९-वाक्षचानु-मा० । १०-त्वात् भे-आ० हा० वि० । ११-तन्य तद्वा-आ० । १२ न च तद्वा- धितत्वात् आ० हा० वि० । १३ न वानु-आ० हा० वि० । १४ सर्वा सचिद्वि-वा० वा० । १५ असं- धा० वा० विना । १६ अपि पूर्वद्वगव-वा० वा० विना । १७ पूर्वद्वगवम-वा० वा० विना । १८-भा वे- द-वा० वा० । १९-सते स्य तमस-आ० । सते सेनीम-वा० वा० । २०-सते स्य नमसत्वमेकत्व-वि० सं० । २० तत्राहि वा० वा० । २१-ग्राह्यमस्तु पूर्वं न ग्राह्यं तु वा० वा० । २-ग्राह्यं तु मा० मा० । २२-मानं त द-वा० वा० । २३-रूपाप-आ० । २४-मस्ये मे-मा० सा० हा० वि० । २-मस्यै मे-आ० । २५-त्वा- देतदवसेयत्वादेवाध्य-वा० वा० । २६-हिते क्षभूते-मा० हा० वि० । २-हिते न्यक्षभूतेरुत्पत्तेरुपलम्भात् तत्त्वाभिज्ञेपिभाविदर्शनाग्राह्यत्वमस्तीति वा० वा० । २७-लम्भते तच्चा-मा० मा० हा० वि० । २८ च मित्र भा-मा० । २९-स्यतमिति वा० वा० । ३०-भावि गसन्नि-वा० वा० विना । ३१-भासस्या-वा० वा० वा० वि० । ३२-गतं चार्थ-मां मां आ० हा० वि० । ३३-ग्राहितत्वात् वा० वा० विना । ३४-स- धेता त-वि० । ३५-ज्ञानं प्रा-वा० वा० विना ।

परिच्छेदः तत्परिहारेण पूर्वकालताप्रतिभासोदयोत् तत् प्रतिगतमेव रूपं तद्विषयोऽभ्युपगन्तव्यः । नापि वर्त्तमानं दर्शन(नं) दृश्यमानस्य पूर्वदृगवभासिरूपमावेदयति तस्यापि स्वकालभाविरूपावभासकत्वेनोदयोत् पूर्वदृशोऽप्रतिभासे तदवगतस्यापि रूपस्य तेनाग्रहणात् पूर्वदृशोऽनवगमेऽपि द(ऽपितद)वगतरूपपरिच्छेदाभ्युपगमात् पूर्वपूर्वज्ञानावभासिरूपपरिच्छेदापत्तिरित्युक्त्वात् । अपि च, पूर्वज्ञानावभासि रूपं वर्त्तमानावभासितया वा गृह्यते, वर्त्तमानदर्शनावगम्यं वा पूर्वज्ञानावभासितया, द्वयं वा परस्परसंसक्तमिति विकल्पाः । आद्ये विकल्पे वर्त्तमानदृगवभासिरूपाधिगतिरेव न पूर्वज्ञानावगतरूपाधिगमः । द्वितीयेऽपि प्राक्तनज्ञानावगतरूपाधिगतिरेव पूर्वदृगवगतं च रूपमसदिति तद्ग्राहि वर्त्तमानं ज्ञानं भ्रान्तं भवेत् । पूर्वावभासप्रच्युतेऽ(तिः) तद्ग्राह्यताया अपि प्रच्युतेः नहि तस्मिन् विनष्टे तत्प्रतिभासमानं रूपं संभवति प्रतिभासमानं रूपं संभवति प्रतिभासनप्रसङ्गात् । नापि तृतीयः पक्षः तत्र हीदानीन्तनदृगवभासि पूर्वावभासा(वभासा)धिगम्यं च परस्परं संसक्तं रूपद्वयमाभातीति नैकतावगम इति न पूर्वदर्शनावगतेन रूपेण दृश्यमानस्यावगमो युक्तः । न च रूपान्तरेण दृश्यमानस्यावगमो युक्तः न च रूपान्तरेण दृश्यमानरूपावगमो रूपान्तरावगमात् पूर्वज्ञानावभासिरूपानवगमात् यतः अन्यरूपपरिच्छेदे नान्यत् परिच्छिन्नं भवति । न च वर्त्तमानदर्शनात् पूर्वदर्शनग्राह्यरूपपरिच्छेदः अमेदादेवेति वक्तव्यम् यतः मेदसिद्धो(द्धौ) पूर्वदृगवगतरूपास्यावगतसि(रूपस्यावगमसि)द्धिः तत्सिद्धो(द्धौ) चामेदसिद्धिरितीतरेतराश्रयदोः प्रसक्तिः । तस्मान्न गृहीतस्य पुनर्ग्रहणसंभव इति न संवादः । तदभावे च भ्रान्ताभ्रान्तज्ञानयोर्विशेषाभावान्न विपरीतव्यातिसंभवः । ??]

नाप्यलौकिकत्वं भ्रान्तज्ञानावभासिनोऽर्थस्यात् एव न्यायात् । तथाहि-न तावल्लौकिकत्वाप्रतिपत्तिः यतो मभा(तोऽभा)वस्य निःस्वभावतया केनचिद(दा)कारेण परिच्छेत्तुमशक्यत्वात् परिच्छेदे वास्तु(वा वस्तु)त्वापत्तेः पुनरप्यलौकिकत्वाशङ्काऽनिवृत्तेरनवस्थाप्रसक्तिः । न च लौकिकत्वादन्यच्च म(न्यत्वम)लौकिकत्वम् यतो यदि तत् तदैव गृह्यते तदा भ्रान्तदृशोऽप्रवृत्तिर्भवेत् । नह्यर्थक्रियार्थिनोऽलौकिकत्वपरिच्छेदप्रवृत्तियु(शु)क्तिमती न्याय्य(नाप्य)न्यदाऽलौकिकत्वप्रतिपत्तिः यतः 'नेदं रजतम्' इति कालान्तरेऽभावप्रतीतिस्तव जायते नालौकिकत्वावगतिः । तदैवं प्रतिभासाविशेषात् प्रतिभासमानं केशान्दुकादिव(वत्) सर्वं निःस्वभावम् ।

तथाहि-नावभासमानो नीलादिरवयवी देशादिभिन्नस्थूलस्य तस्यैकत्वानुपपत्तेः । न ह्यनेकदेशसंम्बन्धविरुद्धधर्माध्यासवत् एकत्वं युक्तम् तथाप्येकत्वे घट-पटावपि(पटयोरपि) न मेदो भवेत् विरुद्धधर्माध्यासादन्यस्याभेदकत्वात् । न च देशादिभेदेऽप्येकत्वप्रतिभासादेकता, देशादिभेदेन व्यवस्थितानामवयवानां प्रतिभासभेदादेव मेदात् । न ह्यवोमध्योर्वादि(ह्यवोमध्योर्वादि)-भागा ए(एक)रूपतया प्रतिभाति(भ्रान्ति) पिण्डस्याणुमात्रतापत्तेः । न च तद्यतिरिक्तो ग्राह्याकारतां वहिर्विभ्राणोऽवयवी प्रतिभाति । न च समानदेशतया अवयवभ्यः पृथक्त्वस्याप्रतिभासः यतः समानदेशा अपि वातातपादयो भावाः पृथगवभासमाना लक्ष्यन्ते । न चैवमवयवनिर्भास इति नासौ

१-च्छेदे त-वा० वा० विना । २-या तत् प्र-वा० वा० आ० । ३-भासरू-आ० । ४-भावेपि विरू-आ० । ५-दनात् वा० वा० । ६-रूप वर्त्त-आ० । ७-रसंसिक्तेमिति वा० वा० । ८-रसंसिक्ते मिति मां० हा० वि० । ९-मानज्ञा-मा० आ० हा० वि० । १०-च्युतोऽत-आ० हा० वि० । ११-च्युतोत्-वा० वा० । १२-प्रतिभासमानं रूपं संभवति प्रतिभासमानरूपं संभवति प्रतिभासमानं रूपं संभवति प्रतिभासनप्रसङ्गात् मा० मा० । १३-वगमासा-मा० । १४-वगमासा-मां० । १५-गमोऽवगमात् । पूर्व-मा० मा० । १६-गमोवगमा रूपान्तरावगमात् पूर्व-हा० वि० । १७-गमोवगमा रूपान्तरावगमा पूर्व-वा० वा० । १८-मात् तयोऽन्य-वा० वा० विना । १९-ह सम्म-आ० । २०-यतोमभा-वा० वा० । २१-न्यथ म-आ० । २२-न्यत्र म-वा० वा० । २३-न्यायान्यदा-मा० मां० । २४-कत्वा प्र-आ० । २५-भाववप्रतीतिस्तव ह्याय-हा० । २६-भावप्रतीतिस्तव ह्याय-वि० । २७-भावं च प्रतीति वहाय-मा० मां० । २८-भातवप्रतीतिस्तव ह्याय-आ० । २९-तदैवं प्र-आ० विना । ३०-सनामं केशादु-वा० वा० । ३१-समान केशादु-मा० मा० । ३२-३६९ टि० ३१ । ३३-सर्वं निः-वा० वा० विना । ३४-संवद्धवि-मां० आ० हा० वि० । ३५-सचद्धवि-वा० वा० । ३६-न ह्यवोमध्योर्वादि-हा० वि० । ३७-न ह्यवोमध्योर्वादि-वा० वा० । ३८-न ह्यवोमध्योर्वादि-आ० । ३९-भागो ए-हा० वि० । ४०-भागा एव था-वा० वा० आ० विना । ४१-भवमयं च निर्मा-आं० ।

तद्व्यवहारविषयः । न च 'एको घटः' इति प्रतीतिरेवयवो(वी) अवयवव्यतिरिक्तमस्ति(कः समस्ति) यतो घट(टा)वसायेऽपि तदवयवानामुल्लेखश्चाध्यवसीयते नापरोऽवयवी घर्णाकृत्यक्षराकारशून्यस्य तस्य केनचिदप्यनु(प्यननु)भवाच्च कल्पनाऽवसेये(शो)ऽप्यवयवी सत्तामासादयति ।

अर्नादिवासनासमुत्थं व्यवहारमात्रकमेवेदं मिथ्यार्थं ज्ञानम् । न च व्यवहारमात्रादेव ५ बहिरेकं वस्तु सिद्ध्यति 'नीलादीनां स्वभावः' इत्यत्रापि व्यवहारैकत्वात् स्वभावस्यैकताप्राप्तेः । अथ तत्र प्रतिभासमेदादेकत्वं वाच्यते तर्ह्यत्रापि मध्योर्धादि(ध्योर्घादि)निर्मासमेदात् घटादेरेकत्वं वाच्यते एवेति न बाह्योऽर्थोऽस्त्यवयविरूपः । नापि परमाणुस्वभावः मध्योर्धादिविभागप्रतिभासेऽप्यणुनामप्रतिभासनात् । स्थूलरूपो हि नीलाद्यवभासः संवेद्यते न च परमाणुषु प्रत्येकं स्थूलरूपसम्भवः तथात्वे परमाणुत्वायोगात् । नापि तेषु समुदितेषु स्थूलरूपसङ्गतिः तथावस्थामा- १० विनामप्यणुनां स्वरूपतः सूक्ष्मत्वात् । न च तद्व्यतिरिक्तः समुदायः तथात्वे द्रव्यवादप्रसङ्गात् तस्य चोक्तदोषत्वात् । ततो न परमाणुषु कथञ्चित् स्थूलरूपतासम्भवः । न चान्याद्गवभासोऽन्याद्दश- स्यार्थस्य ग्राहकः नीलदृशोऽपि पीतग्राहकतापत्तेः नियतव्यवस्थानिलोपश्चैवं प्रसज्यते । अपि च, नानादिक्सम्बन्धात् परमाणोरप्येकता असङ्गतैव । आह चाचार्यः—

“षट्केन युगपद्योगात् परमाणोः षडंशता” । [] इति ।

१५ तदंशानामपि नानादिक्सम्बन्धात् पुनः सांशतापत्तेरनवस्थाप्रसक्तिरिति न परमाणुसङ्गावः । न चार्थाभावे नियतदेशकालाकारः प्रतिभासो न भवेत् वासनावलेन तथाभूतप्रतिभासस्य स्वप्नदशा- यामुपलब्धेर्जाग्रदशायामपि तद्वलेनैव तदुदयसङ्गावात् अर्थस्तु स्वरूपेण न क्वचित् सिद्धः । नापि प्रतिभासनिधामकत्वेनेति नार्थवादा युक्तिसंगतः । न च वासनावलाभियताकारं ज्ञानमेव सदस्तु न शून्यतेति वक्तव्यम् यतो नीलादिरूपं ज्ञानमप्येकानेकरूपमयुक्तम् । तथाहि—तस्यापि दिग्मेदात्- २० कता अर्थवत् युक्ता प्रतिभासमेदाच्च, नापि नीलादिज्ञानं परमाणुरूपम् ज्ञानपरमाणुनामपि दिक्पर्य- योगात् सांशतापत्तेरेकप्रतिपत्तेरयोगाच्चोक्तप्रायम् । न च बहिरवभासमानो नीलादिर्वितथः बोध- स्तु परिशुद्धोऽवितथ इति वक्तव्यम् तस्यानुपलब्धेरेवाभावनिश्चयात् । न च वासनाप्रतिबद्धत्वमनु- भवस्य निश्चेत् शक्यम् प्रत्यक्षस्य पौर्वापर्येऽप्रवृत्तेर्नान्वयव्यतिरेकनिश्चायकत्वम् तदनिश्चये च न हेतुफलभावाद्यतिरिच्यत्वात् । नाप्यनुमानम् प्रत्यक्षाभावे तस्याप्यप्रवृत्तेर्न हेतुफलभावः क्वचिदपि २५ सिद्धिमासादयति । किञ्च, यदि वासनाप्रबोधप्रसन्नं नील-सुखादिव्यतिरिक्तं प्रतिपुर्वैपनियतं संवेदनमनुभूयेत तदा विज्ञानवादा युक्तिसङ्गतः स्यात् न च तत् कदाचनाप्युपलब्धिगोचरः नील सुखादेस्त्वेकानेकस्वभावायोगात् वासनाजन्यत्वस्यापि परमार्थतोऽसम्भवात् सर्वधर्मशून्यतैव वस्तुबलायात् । नीलाद्यवभासस्य वासनाप्रतिबद्धत्वं संवृत्त्या शून्यत्वमुच्यते न सर्वसंवेदना- भावः तस्य कदाचिदप्यनुभवत्वात् । न च प्रतिभासे सति कथं शून्यत्वमिति वक्तव्यम् तस्यैका- ३० नेकस्वभावायोगतः शून्यतेति प्रतिपादनात् । उक्तं चाचार्येण—

“भावा येन निरूप्यन्ते तद्रूपं नास्ति तत्त्वतः ।

यसादेकमनेकं वा रूपं तेषां न विद्यते” [] इति ।

१-कः मस्ति यतो घटवसाये पि वा० वा० । २ घटवसेयेपि हा० वि० । घटमेवसायेपि आ० । ३-मुल्लेख्यश्चा-भा० । ४-परोऽवसीयते नापरोऽवयवी भा० मा० । ५ प्रत्याग्रम् १२८३८ ॥ ६-नाद- यति वा-आ० । ७ बाह्यार्थो-हा० वि० । ८-पगतिः आ० । ९ पृ० १०५ पं० १३ ।

“अयमेव नार्थः कारिका गीयते—

“षट्केन युगपद्योगात् परमाणोः षडंशता । पण्णा समानदेद्यत्वे पिण्डः स्यादणुमात्रक ” ॥

—४, २, २५ न्यायवा० पृ० ५१६ पं० १७ ।

“यदुक्तम् आचार्यपादै” इत्युल्लेख्य श्लोकोऽयमुद्धृत - बोधिवर्वाच० प्रज्ञापार० पञ्जि० परि० ९ पृ० ५०३ पं० ६ । तथा टिप्प० १ ।

न्यायतार्यटी० ४, २, २५ पृ० ६५० पं० २४ तथा पृ० ६५१ पं० १० पर्यन्तम् । रत्नाकरा० प्र० परि० पृ० ३१ पं० १२ । सर्वदर्शनस० द० २ पृ० ३१ पं० १९२ । १०-षट् थो-आ० हा० वि० । ११-अथै न च हे-आ० हा० वि० । १२-रूपं नि-आ० । १३-भावयो-आ० हा० वि० । १४-नुमावा-मां० मां० हा० वि० । १५ अष्टस० पृ० ११५ पं० ९ । स्याद्वावर० पृ० ८९ प्र० पं० ६ । “तदुक्तमाचार्येण” इत्युल्लेख्य निर्दिष्टोऽयं श्लोकः आत्मावा० स्याद्वादकं० पृ० २१५ प्र० पं० ८-९ ।

भगवद्भिरन्युक्तम्—“मायोपमाः सर्वे धर्माः” [] इति । तदवस्थितमेतत् यत् प्रतिभाति तद् द्विचन्द्रादिवत् सकलमसत्यम् ।

न चात्रैतत् प्रेरणीयम् दृष्टान्त-दार्ष्टान्तिकभेदाभावे द्विचन्द्रादिनिदर्शनेन नीलाद्यवभासस्याः सत्यता न साधयितुं शक्या । न ह्यसतो निदर्शनसङ्गतिः । भेदे वा नासत्यता भवेद् भावानाम् पक्ष-दृष्टान्तयोर्हि भेदः सत्यत्वे सति भवति असतः शशखिपाणादेरिव भेदानुपपत्तेः । तथाऽऽसाधनस्याप्यस्तित्वे न शून्यता, नास्तित्वे न साध्यप्रतिपत्तिः । एवं वादि-प्रतिवादि-प्राश्निकानाम-भावे न वादः सम्भवी । तत्सङ्गावे च न शून्यता । आह च महः—

“सर्वदा सद्गुपायानां वादमार्गाः प्रवर्तते ॥”

“अधिकारोऽनुपायत्वात् न वादे शून्यवादिनः ।”

[श्लो० वा० निरालम्ब० श्लो० १२८-१२९] इति । १०

यतो यदि पारमार्थिकदृष्टान्त-दार्ष्टान्तिकादिभेदाद् वादमार्गप्रवृत्तिः परस्याप्यसौ कथं भवेत् ? नहि परमार्थतो भावभेदः प्रत्यक्षतोऽधिगन्तुं शक्यस्तदभावात् । नानुमानादपीति प्रतिपादितम् । न च परस्याभ्युपगमात् साधनादिभेदसिद्धेस्तत्प्रवृत्तिः अप्रमाणकाम्युपगममात्रादर्थसिद्धेः कल्पितात् तु साधनादिप्रविभागाद् बाह्यार्थव्यवस्थायां भेदप्रपञ्चस्य कल्पनारचित्वं भवेत् न वास्तवत्वम् । न च लोकप्रसिद्धेन साधनादिभेदेन बाह्यार्थव्यवस्था अर्थवादिनो युक्तिमती, शून्य-१५ वादिनोऽपि तत्प्रसिद्धेनैव तेन शून्यताव्यवस्थाया न्यायप्राप्तत्वात् । तथाहि-तस्यापि साधनादि-भेदव्यवहारो लोकप्रसिद्धः प्रागासीत् तेन यदि शून्यता व्यवस्थाप्यते न तेन कश्चिद् दोषः । शून्यताव्यवस्थितेरुत्तरकालं यदि साधनादिभेदो विशरति तदा न कश्चिद् दोषः “गतोदके कः खलु सेतुबन्धः” [] इति न्यायात् । उक्तं चाचार्येण—“सर्वे एवायमनुमानानुमेय-व्यवहारः सांवृतः” [] इत्यादि । ततः सांवृता अनुमानगम्या शून्यता । २०

यद्वै नीलादीनां प्रतिभासमानत्वां यत् कल्पितमेकत्वादिरूपं तस्याऽप्रतिभासादेव निषेधः । नहि व्यवहारबलादप्रतिभासमानमेकत्वादिकं रूपं कल्पयितुं युक्तम् प्रतिभासव्यतिरेकेण व्यवहार-स्याप्ययोगात् । ततो बाह्यमाध्यात्मिकं वा रूपं न तत्त्वम् किन्तु सांवृतमेव । सांवृतिश्च त्रिधा सुगत-सुतप्रसिद्धा—लोकसांवृतिर्मरीचिकादिषु, जलभ्रान्तिरेका, तत्त्वसांवृतिः सत्यनीलादिप्रतीतिर्द्वितीया,

१ पृ० ३७१ पं० १२ । “यच्च उक्तं भगवता—मायोपमा धर्मा यावत् निर्माणोपमा इति”—महायानसूत्रालंकार-पृ० ६२ पं० १० ।

“एतदुक्तं भगवता—अनुपपत्ताः सर्वभावा मायोपमाश्च इति”—सङ्ख्यतारसू० द्वितीयपा० पृ० १११ पं० ७ ।

२ “अत्राप्यिदमन्ये किमित्यं तत्त्वसाधनम् । प्रमाणं विद्यते किञ्चित् आहोस्मिन्नन्यथेव हि ॥ ५७ ॥

शून्यं चेव सुस्थितं तत्त्वमस्ति चेच्छून्यता कथम् ? । तस्यैव ननु सङ्गावादिनि सम्गम्य विचिन्त्यताम् ॥ ५८ ॥

प्रमाणमन्तरेणापि स्यादेवं तत्त्वसंस्थितिः । अन्यथा नेति सुन्यकामिदमीश्वरचेष्टितम् ॥ ५९ ॥

उक्तं विहाय मानं चेच्छून्यताऽन्यस्य वस्तुनः । शून्यत्वे प्रतिपाद्यस्य ननु व्यर्थः परिधमः ॥ ६० ॥

तस्याप्यशून्यतायां च प्राश्निकानां बहुत्वत् । प्रभूताशून्यतापत्तिरनिष्टा संप्रसज्यते ॥ ६१ ॥

—शास्त्रवा० समु० पण्ड० पृ० २१५-२१६ ।

३ सम्भवतीति । प्र० मां० बहिः । ४-कारानु-आ० । शास्त्रवा० स्याद्वादक० पृ० २१६ प्र० पं० ११-१२ ।

५-नादिभेदे व्य-आ० हा० वि० । ६ शास्त्रवा० स्याद्वादक० पृ० २१६ द्वि० पं० ९ । ७-द्वा सर्वनी-यां० ।

८ यदत्र ‘लोकसांवृति’-‘तत्त्वसांवृति’-‘अमिसमयसांवृति’ इति सांवृतित्रयं निर्दिष्टम् तदेव बोधिसर्वाकारे तत्त्वशिकायां च ‘मिथ्यासांवृति’-‘तथ्यसांवृति’-‘बोधिसांवृति’ इति संज्ञया निरदेशि । तथाहि—

“सांवृतिः परमार्थश्च सत्यद्वयमिदं मतम् । बुद्धेरगोचरस्त्वं बुद्धिः सांवृतिरुच्यते ॥ २ ॥

“संश्रियते आम्रियते यथाभूतपरिज्ञानं स्वभावावरणात् आरूतप्रकाशनाथ अनयेति सांवृतिः अविद्या मोहो निषयांस इतिः पर्यायाः X X X सा च सांवृतिर्द्विधा लोभत एव तथ्यसांवृतिः मिथ्यासांवृतिश्चेति । तथाहि—

किञ्चित् प्रतीत्य जातं नीलादिकं वस्तुस्ममशेषवदिन्द्रियरूपलभ्यं लोभत एव सत्यम् ।

अमिसमयसंबृतिर्योगिप्रतिपत्तिस्तृतीया । योगिप्रतीतेरपि ग्राह्यग्राहकाकारतायाः प्रवृत्तेः । उक्तं च भगवद्भिः—“कतमत् संबृतिसरवं यावन्नैकव्यवहारः” [] इति व्यवस्थितं सर्वधर्म-
विरहः शून्यतेति शुद्धतरपर्यायास्तिकमतावलम्बी ऋजुसूत्र एवं व्यवस्थितः ।

[ऋजुसूत्र-शब्द-समभिरूढ-एवंभूतेषु सौत्रान्तिक-वैभाषिक-योगाचार-

५

भाष्यमिकानां समवतारः]

अथवा सौत्रान्तिक-वैभाषिकौ बाह्यार्थमाश्रितौ ऋजुसूत्र-शब्दौ यथाक्रमम् वैभाषिकेण नित्या-
नित्यशब्दवाच्यस्य पुद्गलस्याभ्युपगमात् शब्दनयेऽनुप्रवेशस्तस्य । बाह्यार्थप्रतिक्षेपेण विज्ञान-
मात्रं समभिरूढो योगाचारः । एकानेकधर्मविकलतया विज्ञानमात्रस्याप्यभाव इति एवम्भूतो
व्यवस्थित एवम्भूतो भाष्यमिक इति व्यवस्थितमेतत् तस्य तु शब्दादयः शाखाप्रशाखाः सूक्ष्मभेदा
१० इति ॥ ५ ॥

मायामरीचि-प्रतिबिम्बादिषु प्रतीत्य ससुपजातमपि दोषवदिन्द्रियोपलब्धं यथासं तीर्थिकसिद्धान्तपरिकल्पितं च
लोकत एव सिध्या ।

तदुक्तम्—

“विनोपघातेन यदिन्द्रियाणां पण्णामपि ग्राह्यमवैति लोक ।

सत्यं हि तल्लोकत एव शेषं विकल्पितं लोकत एव सिध्या” ॥—बोधिचर्या० प्रज्ञापार० पक्षि० परि० ९ पृ०
३५३ पं० ३-पृ० ३५३ पं० ७-१६ ।

“एवं सृष्टि-परमार्थभेदेन द्विविधं सत्यं व्यवस्थाप्य तदधिकृतस्य लोकोऽपि द्विविध एवेति उपदर्शयन्नाह—

तत्र लोको द्विधा दृष्टे योगी प्राकृतकस्तथा । तत्र प्राकृतको लोको योगिलोकेन वाच्यते ॥ ३ ॥

लोको जनः X X X X द्विधा X योगी प्राकृतकस्तथा । योगः समाधिः सर्वधर्मानुपलम्भलक्षणः सोऽस्यास्तीति
योगी लोकः ह्येकः प्रकारो राशिः । तथा प्रकृतिः ससारप्रवृत्तेः कारणमविद्या तृष्णा तस्या जात इति प्राकृतः प्राकृत एव
प्राकृतको लोक इति द्वितीय” ।—बोधिचर्या० प्रज्ञापार० पक्षि० परि० ९ पृ० ३६७ पं० १६-पृ० ३६८ पं० १० पर्यन्तम् ।

“न दोषो योगिसंबृत्त्या लोकात् ते तत्त्वदर्शिनः” ।—बोधिचर्या० पृ० ३७७ ।

“द्वे सत्ये । तद्यथा—

सृष्टिसत्यं परमार्थसत्यं चेति”—धर्मसं० पृ० ३२ पं० १२ ।

द्वे सत्ये समुपाधिस्य बुद्धाना धर्मदेशना । लोकसृष्टिसत्यं च सत्यं च परमार्थतः” ॥ ८ ॥

—मध्यमकण्ड० आर्यसत्त्वप० प्र० २४ पृ० ४९२ ।

बोधिचर्या० प्रज्ञापार० पक्षि० परि० ९ पृ० ३६१ पं० १३ ।

“वितापुत्रसमागमे चोक्तम्—

सत्य इमे दुवि लोकविदूना दिष्ट सत्यं अमृणित्त्र परेपाम् ।

संश्रुति या च तथा परमार्थो सत्यु न सिध्यति क्रिच तृतीयु” ॥—बोधिचर्या० प्रज्ञापार० पक्षि० परि० ९ पृ०

३६१ पं० १७ ।

दाप्रवा० स्याद्वादक० पृ० २१५ प्र० पं० १० ।

१-रतयाऽप्र-मां० ।-रतयाप्र-मां० । २ पृ० ३१७ पं० ८ ।

षष्ठ्याथाव्याख्या ।

[नयवन्निक्षेपाणामपि यथास्वं द्रव्यार्थिक-पर्यायार्थिकरूपतया विभजनम्]

नयानुयोगद्वारवत् क्षेपानुयोगद्वारेष्वपि द्रव्यार्थिक-पर्यायार्थिकौ मूलव्याकरणनाविति दर्शय-
न्त्य(यन्न)नयोर्व्यापकताम्—

नामं ठवणा दविए त्ति एस दव्वट्टियस्स निक्खेवो ।

भावो उ पज्जवट्टिअस्स परूवणा एस परमत्थो ॥ ६ ॥

इत्यनया गाथया—दर्शयत्याचार्यः ।

अथवा वस्तुनिबन्धनाध्यवसायनिमित्तव्यवहारमूलकारणतामनयोः प्रतिपाद्य अधुना अध्या-
रोपिताऽनध्यारोपितनाम-स्थापना-द्रव्य-भावनिबन्धनव्यवहारनिबन्धनतामनयोरेव प्रतिपाद्यज्ञा-
ह्याचार्यः—नामं ठवणा इत्यादि ।

अस्याञ्च समुदायार्थः—नाम स्थापना द्रव्यम् इति एष द्रव्यार्थिकस्य निक्षेपः ।
भावस्तु पर्यायार्थिकनिरूपणाया निक्षेप इति एष परमार्थः ।

[१ नामनिक्षेपः]

[नाम व्याख्याय तत्र संकेतविधि-तद्विषययोः प्ररूपणम्]

तत्र यस्य कस्यचिद् वस्तुनो व्यवहारार्थमभिधानं निमित्तसव्यपेक्षम् अनपेक्षं वा यत् सङ्केत्यते १५
तन्नाम । सङ्केतकरणात्(णं तु) कचिद् अमेदेन यथा 'अयं घटः' इति, कचिद् भेदेन यथा 'अस्य
चायं घटशब्दो वाचकः' इति भेदेन । एतच्च समानासमानाकारपरिणत्यात्मकेऽपि वस्तुनि समा-
नाकारप्रतिपादनयैव नियोज्यते तस्यानुगतत्वेन तत्र सङ्केतकरणसौकर्यात् । असमानपरिणतेष्व-
ननुगमात् आनन्त्याच्च न तत्र सङ्केतः कर्तुं शक्यः । शब्दव्यापाराच्च वस्तुगतसदृशपरिणतेरेव
प्रतिभासता(सनात्) स एव शब्दार्थः यः शाब्दां प्रतीतौ प्रतिभातीति १० नाऽसदृशपरिणामोऽत्यन्त-२०
विलक्षणस्तस्यार्थ इति वस्तुस्थितिः ।

[भर्तृहरैर्द्रव्यार्थिकानुसारिणः शब्दब्रह्मदर्शनस्य पूर्वपक्षतया वर्णनम्]

अत्र च द्रव्यार्थिकमतावलम्बी शब्दब्रह्मवादीह भर्तृहरिः—

“अनादिनिधनं ब्रह्म शब्दतत्त्वं यदक्षरम् ।

विवर्त्ततेऽर्थभावेन प्रक्रिया जगतो यतः” ॥

[वाक्यप० श्लो० १ प्रथमका०] इति ।

अत्र आदिः उत्पादः, निधनं विनाशः तदभावाद् 'अनादिनिधनम्' । अक्षरम् इति अकारा-
क्षरस्य निमित्तत्वात् अनेन च विवर्त्तोऽभिधानरूपतया निर्दिशितः । 'अर्थभावेन' इत्यादिना त्व-

१ पज्जवट्टिअपरूवणा शास्त्रवा० स्याद्वादक० पृ० २४२ प्र० पं० ३ । २ शास्त्रवा० स्याद्वादक० पृ० २४२ प्र०
पं० ४ । ३-तस्यव्य-आ० हा० वि० विना । ४-नपेक्ष या यत् आ० । ५-रणात्वात् आ० विना । ६-ना-
कार-आ० ९० वि० । ७-नित्यास-आ० । ८-णतेष्वननु-मा० । ९-णते ननु-आ० । १०-शाब्दां प्र-हा० ।
शाब्द प्र-वि० । १०-ति ताह-आ० हा० वि० । ११ अत्रोध्यमानः शब्दब्रह्मवादिपक्षः संपूर्णोऽपि शब्दब्रह्मोऽवि-
कलतया तत्त्वप्रहपक्षिणया दृश्यते-पृ० ६७ का० १२८-पृ० ७५ का० १५२ । तथाहि-

“नाशोत्पादासमालीढं ब्रह्म शब्दमयं परम् । यत् तस्य परिणामोऽर्थं भावग्रामं प्रतीयते” ॥

-तत्त्वसं० का० १२८ पृ० ६७ ।

१२ तत्त्वसं० पञ्जि० पृ० ६७ पं० २१ । द्वादशारण्य० लि० प्र० को० पृ० ३३८ पं० ३ । प्रमेयक० पृ० ११ द्वि०
पं० ६ । स्याद्वादक० पृ० ४४ प्र० पं० ३ । शास्त्रवा० स्याद्वादक० पृ० २३५ द्वि० पं० १० । नयोप० पृ० पृ० ७५ द्वि०
पं० ३ । १३-नाशः तस्य तद्-आ० हा० वि० विना । १४-न वि-आ० ।

मिथेयो विवर्त्तः । 'प्रक्रिया' इति भेदानामेव संकीर्तनम् । 'ब्रह्म' इति पूर्वापरदादाग्वमागरहितम् अनुत्पन्नम् अविनाशि यच्छब्दमयं ब्रह्म तस्मात् (तस्यायं) रूपादिभावग्रामपरिणाम इति श्लोकार्थः । एतच्च शब्दस्वभावात्मकं ब्रह्म प्रणवस्वरूपम् स च सर्वेषां शब्दानाम् समस्तार्थानां च प्रकृतिः । अयं च वर्णक्रमरूपो वेदस्तदधिगमोपायः प्रतिच्छन्दकन्यायेन तस्यावस्थितत्वात् । तच्च परमं ब्रह्म ५ अभ्युदयनिःश्रेयसफलधर्मानुगृहीतान्तःकरणैरवगम्यते । अत्र च प्रयोगः-ये यदाकारानुस्यूतास्ते तन्मयाः, यथा घट-शराबोदञ्चनादयो शृङ्गिकारानुगता मृण्मयत्वेन प्रसिद्धाः, शब्दाकारानुस्यूताश्च सर्वे भावा इति स्वभावहेतुः । प्रत्यक्षैत एव सर्वभावानां शब्दाकारानुगमोऽनुभूयते । तथाहि- अर्थेऽनुभूयमाने शब्दोल्लेखानुगता एव सर्वे प्रत्यया विभाव्यन्ते । उक्तं च-

"न सोऽस्ति प्रत्ययो लोके यः शब्दानुगमादते ।

अनुविद्धमिव ज्ञानं सर्वं शब्देन भासते" ॥

१०

[वाक्यप० श्लो० १२४ प्रथमका०] इति ।

नै च वाग्रूपताऽननुवेधे बोधस्य प्रकाशरूपतापि भवेत् तस्यापरामर्शरूपत्वात् तदभावे तु तस्या- भावात् बोधस्यान्यभावः, परामर्शाभावे च प्रवृत्ता(स्या)दिव्यवहारोऽपि विशीर्येत इति । आह च-

"वाग्रूपता चेद् व्युक्तामेदवबोधस्य शाश्वती ।

नै प्रकाशः प्रकाशेत सा हि प्रत्यघमर्शनी ॥"

१५

[वाक्यप० श्लो० १२५ प्रथमका०] इति ।

ज्ञानाकारनिवन्धना च घस्तूर्ना प्रकाशिरिति नैषां शब्दाकारानुस्यूतत्वमसिद्धम्, तत्सिद्धेश्च तन्मात्रभावेत्वात् तन्मयत्वस्य तन्मयत्वमपि सिद्धमेव । अत एव 'अयं घटः' इत्येतेन शब्दार्थ- सम्बन्धो वैयाकरणैः- 'सोऽयमित्यमित्यन्वाद् रूपमेकीकृतम्' इत्यादिना अमिजल्पस्वरूपं दर्श- २० यन्निः प्रतिपादितं ।

अत्र च पर्यायास्तिकमतेन प्रतिष्ठादिदोष उद्भाव्यते- किमत्र जगतः शब्दपरिणामरूपत्वाच्छब्द-

१ "प्रक्रिया" इति भेदाः । 'ब्रह्म' इति नामसंकीर्तनम्-तत्त्वसं० पञ्जि० पृ० ६७ पं० २४ ।

"प्रक्रिया" इति भेदाः । 'शब्दब्रह्म' इति नामसंकीर्तनम्-अमेयक० पृ० ११ द्वि० पं० ७ । स्याद्वादक० पृ० ४४ प्र० पं० ५ ।

"प्रक्रिया" इति भेदानामेव संकीर्तनम् । 'ब्रह्म' इति विशुद्धस्वनामकीर्तनम्-शास्त्रवा० स्याद्वादक० पृ० २३५ द्वि० पं० १३ ।

"प्रक्रिया" प्रतिनियता अवस्था, भेदानां संकीर्तनमेतत्-नयोप० वृ० पृ० ७५ द्वि० पं० ८ ।

१ पूर्वापरदिनिमागरहितम् अनुत्पन्नम् अविनाशि यत् शब्दमयं ब्रह्म-तत्त्वसं० पञ्जि० पृ० ६७ पं० २० ।

३ "तस्यायं रूपादिर्भावग्राम परिणाम इति प्रतीयते"-तत्त्वसं० पञ्जि० पृ० ६७ पं० २०-२१ । ४ "प्रणवो हि किल सर्वेषां शब्दानाम् सर्वेषां च अर्थानाम् प्रकृतिः स च वेद । अयं तु वर्ण-यदक्रमेण अवस्थितो वेद"-तत्त्वसं० पञ्जि० पृ० ६८ पं० २ ।

५-तास्तेन त-मां । स्याद्वादक० पृ० ४८ द्वि० पं० १३-पृ० ४९ द्वि० पं० ३ ।

६ "यथा घट-शराबोदञ्चनादयो शृङ्गिकारा शृङ्गाकारानुगताः पदार्थाः, मृण्मयत्वेन प्रसिद्धाः"-तत्त्वसं० पञ्जि० पृ० ६८ पं० ६ । ७-एव आ० । ८-गत एव आ० हा० वि० । ९ "अनुविद्धमिवाऽऽभाति सर्वं शब्दे प्रतिष्ठितम्"-अमे- यक० पृ० ११ द्वि० पं० ५ । १० सर्वं शा-आ० हा० वि० । "सर्वं शब्देन वर्तते"-तत्त्वसं० पञ्जि० पृ० ६८ पं० १० । स्याद्वादक० पृ० ४३ द्वि० पं० १ । शास्त्रवा० स्याद्वादक० पृ० २३६ प्र० पं० २ । "सर्वं शब्देन जायते"-

अनेकान्तज० पृ० ४१ द्वि० पं० १४ । ११ "शब्दसपर्कपरिहासे हि प्रत्ययानां प्रकाशरूपताया एवाभावप्रसक्तिं वाग्रू- पता हि शाश्वती प्रलवमर्शनी च तदभावे प्रत्ययानां नापर रूपमवशिष्यते"-स्याद्वादक० पृ० ४३ प्र० पं० १६ ।

१२ तदा भा-आ० । १३ अनेकान्तज० पृ० ४१ द्वि० पं० १३ । नयोप० वृ० पृ० ७५ द्वि० पं० १३ । "न हि बोध प्रकाशेत"-स्याद्वादक० पृ० ४३ द्वि० पं० २ । १४ पृ० १८० पं० २१ तथा दिप्प० ११ ।

भयत्वं साध्येते, उत शब्दात् तस्योत्पत्तेः शब्दमयत्वं यथा 'अन्नमयाः प्राणाः' इति हेतौ 'मयद्' विधानात् । न तावदाद्यः पक्षः परिणामानुपपत्तेः । तथाहि-शब्दात्मकं ब्रह्म रूपाद्यात्मकतां प्रतिपद्यमानं स्वरूपपरित्यागेन वा प्रपद्येत, अपरित्यागेन वा । यदि परित्यागेन इति पक्ष आश्रीयते तदा 'अनादिनिघनम्' इत्यनेन यदविनाशित्वमभ्युपगतम् तस्य हानिप्रसक्तिः पौरस्त्यस्वभावध्वंसात् । अथ अपरित्यागेन इति पक्षस्तदा रूपसंवेदनसमये वधिरस्य शब्दसंवेदनप्रसङ्गः तदव्यतिरेकात् नीला-१ दिवत् । तथाहि-यत् यदव्यतिरिक्तं तत् तत्संवेदने संवेद्यते, यथा तत्स्वरूपम्, रूपाद्यव्यतिरिक्तश्च शब्दात्मेति स्वभावहेतुः । अन्यथा भिन्नयोगक्षेमत्वात् तत् तदात्मकमेव न स्यादिति विपर्यये वाचकं प्रमाणम् । अथ तत्समये न तत्संवेदनमिष्यते तदा रूपादेरप्यसंवेदनप्रसङ्गः एकस्वभावत्वात् । भिन्नधर्मत्वे वा शब्द-रूपादेरत्यन्तभेद एव । नह्येकप्रमा(मात्र)पक्षयैकस्यैव ग्रहणमग्रहणं वा एकत्वहानिप्रसङ्गात् । यदि पुनर्विरुद्धधर्माध्यासेऽप्यभेदः घट-पटादिव्यक्तीनामपि कल्पितभेदानाम् १० भेदप्रसक्तिः । परेणाम्युपगतश्च घटादिव्यक्तीनां भेदः यतः स्वात्मनि व्यवस्थितस्य ब्रह्मणो नास्ति भेदः अविकारविषयत्वादस्य इति परसिद्धान्तः । नहि घटाद्यात्मना तस्यानादिनिघनत्वम् किन्तु परमात्मापेक्षया । घटादयश्च परिदृश्यमानोदय व्ययाः परिच्छिन्नदेशादयश्चोपलभ्यन्त एव । अयं चोपलब्धिदृष्टिप्रसङ्गो ब्रह्मणो दोष उक्तः । अतिसूक्ष्मतयाऽतीन्द्रियत्वे तु तस्य तत्स्वरूपवशीलादीनामप्यग्रहणप्रसक्तिर्दोषः । तेन 'उदयव्ययवतीमेवार्थमात्रामपरदर्शनाः प्रतीयन्ति' इत्ययुक्तमेवाभि- १५ धानम् । न च यथा नीलत्वाव्यतिरिक्तमपि क्षणिकत्वं तत्संवेदने न संवेद्यते तद्वच्छब्दरूपमपीति शक्यम् यतो नास्मन्मते नीलसंवेदने क्षणिकत्वं न संवेद्यते किन्तु भ्रान्तिकारणवशाच्चिर्विकल्पकेन गृहीतमपि नि(न नि)क्षीयत इत्यनुभवापेक्षया तद्ग्रहणे तदपि गृहीतमेव निश्चयापेक्षया त्वगृहीतमिति ज्ञानभेदाद् गृहीतत्वमगृहीतत्वं चैकस्याविरुद्धमेव । न चैवं शब्दब्रह्मणो भवन्मतेन ग्रहणाऽग्रहणे,

१ "मयद् च"—अ० ४।३।८२। सिद्धान्तकौ० अ० १४६२ । "वृ-हेतुभ्यो रूप्य-मयदौ"—अ० ६।३।१५६। हैम० ।

२ "इति सनक्षते येऽपि ते वाच्याः किमिदं निजम् । शब्दरूपं परित्यज्य नीलादित्वं प्रपद्यते" ॥

तत्त्वसं० का० १२९ पृ० ६८ ।

३ "न वा तथेति यथाद्यः पक्षः संश्रीयते तदा । अक्षरत्वविशेषः स्यात् पौरस्त्यात्मविनाशतः" ॥

तत्त्वसं० का० १३० पृ० ६८ ।

४ "अथान्यन्तरः पक्षस्तत्र नीलादिवेदने । अश्रुतेरपि विसृष्टं भवेच्छब्दात्मवेदनम्" ॥

"येन शब्दमयं सर्वं मुख्यवृत्त्या व्यवस्थितम् । शब्दरूपापरित्यागे परिणामानि(मि)वानतः" ॥

"अगौषे चैवमेकत्वे नीलादीनां व्यवस्थिते । तत्संवेदनवेलायां कथं नास्त्वस्य वेदनम्" ॥

तत्त्वसं० का० १३१-१३२-१३३ पृ० ६८-६९ ।

५ "शब्दः संवेदनं प्राप्नोति नीलादिसंवेदनवत् तदव्यतिरेकात्"—तत्त्वसं० पक्षि० पृ० ६८ पं० ३७ । ६-काद-नीला-आ० । ७ तत्सं-आ० हा० वि० । ८ तथात्म-आ० ।

६ "अस्याऽपि हि नीलादेरपि न स्यात् प्रवेदनम् । ऐकान्याद् भिन्नधर्मत्वे भेदोऽस्त्यन्तं प्रसज्यते" ॥

तत्त्वसं० का० १३४ पृ० ६९ ।

१०-कत्वमा-आ० ।

११ "विरुद्धधर्मसंगो हि बहूनां भेदलक्षणम् । नान्यथा व्यक्तभेदानां कल्पितोऽपि भवेदसौ" ॥

तत्त्वसं० का० १३५ पृ० ६९ ।

"न हि एकस्य एकदा एकप्रतिपन्नपेक्षया ग्रहणमग्रहणं च युक्तम्"—तत्त्वसं० पक्षि० पृ० ६९ पं० २३ । प्रमेयक० पृ० १२ द्वि० पं० ४ । "न हि एकस्य एकदा एकप्रमात्रपेक्षया ग्रहणमग्रहणं च युक्तम् विरोधात्"—स्याद्वादे० पृ० ४९ प्र० पं० ४ । १२-ध्यासौच्य-आ० हा० वि० । १३ "यतस्तस्य स्वात्मनि व्यवस्थितस्य नास्ति भेदः विकारविषयत्वात्स्येति सिद्धान्तः"—तत्त्वसं० पक्षि० पृ० ६९ पं० २५ । १४ "अयं च अश्रुतेः स्पष्टं शब्दसंवेदनं स्यात् इति य. प्रसङ्ग उक्तः स यदि ब्रह्मणो रूपसुपलब्धिदृष्टिप्रसङ्गमिष्यते तदा ब्रह्मणः । यदि पुनः अतिसूक्ष्मवतीन्द्रियमिति धर्यते तदा अयमदोषः किन्तु नीलादीनामपि तादृश्यात् तत्स्वरूपवत् अग्रहणप्रसङ्ग इत्ययं दोषो वाच्यः"—तत्त्वसं० पक्षि० पृ० ६९ पं० २८-पृ० ७० पं० ४ । १५ "नीलादिसंवेदनेऽपि न संवेद्यते"—तत्त्वसं० पक्षि० पृ० ७० पं० ६ । १६ नामास्मन्मते भा० हा० वि० । नास्मन्मते प्र० भा० बहिः । नामास्मन्मते आ० । १७ "किन्तु गृहीतमपि निर्विकल्पेन चेतसा भ्रान्तिसिद्धेन गुणान्तरसमारोपाच्च विनिक्षीयते इत्युच्यते"—तत्त्वसं० पक्षि० पृ० ७० पं० ८ । १८ "ग्रहणाग्रहणे युक्ते"—तत्त्वसं० पक्षि० पृ० ७० पं० १० ।

सविकल्पकत्वाभ्युपगमात् सर्वसंविदाम् सविकल्पकत्वेन च सर्वात्मना शब्दस्य निश्चितत्वादगृहीत-
स्वभावान्तरानुपपत्तेः ।

“निश्चयैः ।

यन्न निश्चीयते रूपं तत् तेषां विषयः कथम् ? ॥” [

५ इति प्रतिपादनात् । न चाविकल्पकस्यापि ज्ञानस्याभ्युपगमादयं न दोषः, 'न सोऽस्ति प्रत्ययो लोके'
इत्यादेर्विकल्पकत्वप्रसङ्गे 'शब्दाकारानुस्यूतत्वात्' इति हेतोरसिद्धिप्रसक्तिश्च । न च यथा प्रमाणा-
न्तरतः क्षणिकत्वप्रसिद्धेः 'अध्यक्षतोऽनुभूतमपि तन्न निश्चीयते' इति व्यपदिश्यते तथा शब्दात्मता
भावानां व्यपदेशमासादयति, तत्प्रसाधकप्रमाणान्तरस्याप्रसिद्धेः । किन्तु शब्दात्मा घटादिरूपतया
परिणमन् प्रतिपदार्थं मिथते न वेति वक्तव्यम् । यथाचः पक्षस्तदा शब्दब्रह्मणोऽनेकत्वप्रसक्तिः
१० विभिन्नानेकभावात्मकत्वात् तत्स्वरूपवत् एकं च परैर्ब्रह्मेत्यते इत्यभ्युपगमापर्यामः । अथ
यदि द्वितीयः पक्षस्तदा एकदेश-कालाकाररूपतापत्तिर्जगतः इत्येकरूपः प्रतिभासो भवेत्
नीलादेरेकब्रह्मरूपाव्यतिरेकात् । अपि च, नित्यशब्दमयत्वे जगतः शब्दस्वरूपवत् सर्वभावानां
नित्यत्वप्रसक्तिरिति तेन सह सर्वदोषलब्धेः परिणामासिद्धिः क्लेशयति परिणामप्रतीतेः (तिम्) ।
तन्न परिणामकृतं शब्दमयत्वं भावानाम् ।

१५ नीपि हेतुकृतम्, शब्दस्य नित्यत्वेन अतिकारित्वात् ततः कार्योदयासम्भवात् । नाप्यक्रमा-
च्छब्दब्रह्मणः क्रमवत्कार्योदयो युक्तः, कारणवैकल्याद्धि कार्याणि उदयं प्रति सविलम्बानि भवन्ति
शब्दाख्यं चेत् कारणमैविलम्बम् अपरस्यापेक्षणीयस्याभावात् किं न तानि युगपदुदयमनुभवेयुः?
अपि च, एकस्वभावाच्छब्दब्रह्मणोऽन्यस्य भावान्तरस्योत्पत्तिर्यद्यङ्गीक्रियते तदा 'अर्थरूपेण तद्

१-स्वनान्तर-आ० । २-अथैर्यन्न नि-हा० । ३-अथैर्यन्न नि-वि० । ४-अथैर्यन्न नि-आ० । "यथोक्तम्—
"नित्यव(यैः) । यन्न निश्चीयते रूपं तत् तेषां विषयः कथम्" इति"—तत्त्वसं० पङ्क्ति० पृ० ७० पं० १२ ।
३ पृ० ३८० पं० ९ । ४ "किञ्च, क्षणिकत्वं भावानां प्रमाणान्तरतः सिद्धेरनुभूतमपि न निश्चीयते इति व्यपदिश्यते ।
शब्दात्मता तु भावानां कृत सिद्धा येन साऽप्येवं व्यवस्थाप्यते"—तत्त्वसं० पङ्क्ति० पृ० ७० पं० १६ । ५ "किञ्च,
असौ शब्दात्मा परिणामं गच्छन् प्रतिपदार्थमेदं प्रतिपद्यते न वा?"—प्रमेयक० पृ० १२ द्वि० पं० ५ ।

६ "प्रतिव्यक्ति तु मेदेऽस्य ब्रह्मानेकं प्रसज्यते । विभिन्नानेकभावात्मरूपत्वाद् व्यक्तमेदवत्" ॥

तत्त्वसं० का० १३७ पृ० ७० ।

७ परिब्राह्मे-आ० । "एकं च परमब्रह्मेत्यते"—तत्त्वसं० पङ्क्ति० पृ० ७१ पं० ३ । ८-गमेः अगमा अत
यदि आ० । ९-रूप प्रति-आ० ।

"प्रतिभाव च यथेकः शब्दात्मा(S)भिन्न इत्यते । सर्वेषामेकदेशत्वनेकाकारा च विद् भवेत्" ॥

तत्त्वसं० का० १३६ पृ० ७० ।

१० "नित्यशब्दमयत्वे च भावानामपि नित्यता । तद्योगपद्यतः सिद्धेः परिणामो न सद्यतः" ॥

तत्त्वसं० का० १३८ पृ० ७१ ।

११-शब्दरूप-आ० हा० वि० । १२ कृतं शय-हा० ।

"एकरूपतिरोभावे अन्वयसमुद्भवे । यदादाविव संसिध्यते परिणामस्तु नाऽक्रमे" ॥

तत्त्वसं० का० १३९ पृ० ७१ ।

१३ "अथापि कार्यरूपेण शब्दब्रह्ममयं जगत् । तथापि निर्विकारत्वात् ततो नैव क्रमोदयः" ॥

तत्त्वसं० का० १४० पृ० ७१ ।

१४-सविकल्पम् मा० वहिः । "तत्रैव अविकल्पम् किमपर तैरपेक्ष्यं येन युगपन्न भवेद्युः"—प्रमेयक० पृ० १२
द्वि० पं० ९ ।

१५ "अन्योन्यरूपसमूहो तस्मादेकस्वरूपतः । विशुद्धमर्थरूपेण कथं नाम तदुच्यते" ॥

तत्त्वसं० का० १४१ पृ० ७१ ।

१६-णोऽन्यान्यस्य प्र० मा० वहिः ।

"यदि तस्मादेकस्वभावाच्छब्दात्मनोऽन्यान्यस्य स्वभावात् तत्पत्तिरङ्गीक्रियते"—तत्त्वसं० पङ्क्ति० पृ० ७१ पं० २५ ।

"किञ्च, अपरापरकार्यग्रामोऽतोऽर्थान्तरमनर्थान्तरं बोध्यते ।"—प्रमेयक० पृ० १२ द्वि० पं० ९ ।

ग्रहं विवृत्तम्' इत्येतन्न सिद्धिमासादयेत् नै यतोऽर्थान्तरोत्पादे तत्स्वभावमनासादयतोऽन्यस्य ताद्रूप्येण विवृत्तौ युक्तिसङ्गत इति सर्वथापि प्रतिघातौ न घटते । 'शब्दाजुस्यूतत्वात्' इति हेतुश्चासिद्धः नै यतः परमार्थनैकरूपानुगमो भावानां सम्भवति स्वस्वभावव्यवस्थिततया सजातीयव्यावृत्तस्वरूपत्वात् तेषाम् विजातीयव्यावृत्तिकृतं त्वेकाकारानुस्यूतत्वं कल्पनाशिल्पिनिर्मितमेपाम् घट-शरायोदञ्चनादिषु परमार्थतो मित्रेष्वपि असृदात्मकपदार्थव्यावृत्तिकृतसृष्ट्रूपानुस्यूतवत् । न च नीलादीनां कल्पनाविरचितमपि शब्दाकारानुस्यूतत्वमस्ति, नील-पीतादिषु प्रतिभासं विभाषणेषु शब्दानुस्यूतत्वस्य कल्पनयाप्यनुल्लेखात् तत् कथं नासिद्धो हेतुः ?

अथ अविमकमेव सदा ब्रह्मात्मकं तत्त्वम् न तस्य परमार्थतः परिणामः—येनैकदेशत्वं नीलादे-
रेकाकारं वा संवेदनं भवेदिति प्रयत्ने—तत्र अविद्योपहतबुद्धयो नीलादिभेदेन 'विविक्तमिव (विविचित्र-
मिव) मन्यन्ते । यदुक्तम्—

१०

"यथा विशुद्धमाकाशं तिमिरोपहृतो जनः ।
सृष्टीर्णमिव मात्राभिश्चित्राभिरभिमन्यते ॥" []
"तदेवमसृत्तं (तथेदममलं) ब्रह्म "निर्विकारमविद्यया ।
कल्पुपत्वमिवापन्नं "भेदरूपं विवर्तते ॥" [] इति ।

१-ह्य निवृ-आ० हा० वि० विना । २ "न हि अर्थान्तरस्य उत्पादे अन्यस्य तत्स्वभावमनासादयतोऽन्यस्य ताद्रूप्येण मितौ युक्तः"—तत्त्वसं० पञ्चि० पृ० ७१ पं० २६ ।

"न हि अर्थान्तरस्य उत्पादे अन्यस्य तत्स्वभावमनासादयतोऽन्यस्य ताद्रूप्येण मितौ युक्तः"—प्रमेयक० पृ० १२ द्वि० पं० १० ।

३-शब्दानुस्यूत-हा० वि० ।-शब्दानुस्यूत-आ० । ४-नुश्च सि-आ० हा० वि० विना ।

५ "अतद्रूपपरायुतसृष्ट्रूपत्वोपलब्धतः । कुम्भ-कोशादिभेदेषु सृदात्मैकोऽत्र कल्प(ल्य)ते" ॥

"नील-पीतादिभावानां न त्वेषुपलभ्यते । अशब्दात्मपरायुत्तिरवीजा कल्पनाऽपि तत्" ॥

तत्त्वसं० का० १४२-१४३ पृ० ७२ ।

"न हि भावानां परमार्थेन एकरूपानुगमोऽस्ति"—तत्त्वसं० पञ्चि० पृ० ७२ पं० ७ ।

६ "अथाविभागमेवेदं ब्रह्मतत्त्वं सदा स्थितम् । अविद्योपहृतब्रह्मो विचित्रं त्वमिमन्यते" ॥

तत्त्वसं० का० १४४ पृ० ७२ ।

७ तथाविद्योपह-हा० वि० । ८ विवृत्तमि-आ० हा० वि० ।

"विविचित्रमिव"—तत्त्वसं० पञ्चि० पृ० ७२ पं० १९ ।

"ननु परमार्थतोऽनादिनिघनेऽभिन्नस्वभावेऽपि शब्दब्रह्मणि अविद्यातिमिरोपहृतो जनः प्रादुर्भाव-विनाशवत् कार्य भेदेन विचित्रमिव मन्यते"—प्रमेयक० पृ० १२ द्वि० पं० ११ । "यथैव हि तिमिरतिरस्कृतलोचनो जनो विशुद्धमपि आकाशं विचित्ररेखानिकरकरम्बितमिव मन्यते"—स्याद्वादर० पृ० ४४ प्र० पं० १२ ।

९ शास्त्रवा० समु० स्तव० ८ श्लो० २ पृ० २८६ द्वि० । बृहदा० उ० भाष्यवार्ति० ३, ५ पृ० १२४६ श्लो० ४३ । अष्टसं० पृ० ९३ पं० २१ । प्रमेयक० पृ० १२ द्वि० पं० ११ । स्याद्वादर० पृ० ४४ प्र० पं० १५ । नयोप० पृ० पृ० ७६ प्र० पं० १२ ।

"यथा भवति बालानां गगनं मलिनं मलैः । तथा भवत्यबुद्धानामात्माऽपि मलिनो मलैः" ॥

माण्डूक्योप० गौडपादका० ३ पृ० ११३ श्लो० ८ ।

१० "तथेदमसृत्तं ब्रह्म"—तत्त्वसं० पञ्चि० पृ० ७२ पं० २१ । "तथेदममलं ब्रह्म"—शास्त्रवा० समु० स्तव० ८ श्लो० ३ पृ० २८७ द्वि० । बृहदा० उ० भाष्यवार्ति० ३, ५ पृ० १२४६ श्लो० ४४ । अष्टसं० पृ० ९३ पं० २२ । प्रमेयक० पृ० १२ द्वि० पं० १२ । स्याद्वादर० पृ० ४४ प्र० पं० १६ । नयोप० पृ० पृ० ७६ प्र० पं० १३ । ११ "निर्विकल्पमवि-
द्याया"—शास्त्रवा० समु० स्तव० ८ श्लो० ३ पृ० २८७ द्वि० । अष्टसं० । नयोप० पृ० पृ० ७६ प्र० पं० १३ । "निर्विकल्पम्
विजातीयभेदविकल्पविकल्पम्"—शास्त्रवा० स्याद्वादक० पृ० २८७ द्वि० पं० ४ । १२ "भेदरूपं विवर्तते"—तत्त्वसं० पञ्चि०
पृ० ७२ पं० २२ । "भेदरूपं प्रकाशते"—शास्त्रवा० । बृहदा० उ० भाष्यवार्ति० । "भेदरूपं प्रपद्यति"—अष्टसं० ।
प्रमेयक० पृ० १२ द्वि० पं० १२ । "कल्पुपत्वमिवापन्नमेदरूपं तु पद्यति"—स्याद्वादर० पृ० ४४ प्र० पं० १६ ।

न हि नीलादीनामवस्तुस्वरूपत्वादेकदेवशत्वप्रसङ्गः, नापि सर्ववेदनस्याभेदः अविद्याविरचितत्वात् तद्भेदस्येति श्लोकद्वयमिप्रायः ।

[तस्य च दर्शनस्य पर्यायास्तिकमतेन प्रतिविधानम्]

अत्र प्रतिविधीयते-प्रमाणाधीना हि प्रमेयव्यवस्था । न चैवंभूतब्रह्मसिद्धये प्रमाणमुपलभ्यते ५ किञ्चित् । तथाहि-न तावत् प्रत्यक्षं तथावस्थितब्रह्मस्वरूपवेदकम् नीलादिव्यतिरेकेण तत्रापरस्य ब्रह्मस्वरूपस्याप्रतिभासनात् । अथ ज्ञानात्मरूपवत् स्वसंवेदनस्याव्यक्षत एव शब्दब्रह्म सिद्धम् ज्योतिस्तदेव शब्दात्मत्वाच्चैतन्यरूपत्वाच्चेति प्रतिपाद्यते, असदेतत् ; स्वसंवेदनविरुद्धत्वात् । तथाहि-अन्यत्र गतचित्तोऽपि रूपं चक्षुषा वीक्षमाणोऽभिलाषासंसृष्टमेव नीलादिप्रत्ययमनुभवतीति विस्तरेण प्रतिपादितमेव सौगतैः नेह प्रदर्श्यते ग्रन्थगौरवमयात् । तेन “वाभ्रूपता चेद् द्युत्कामेत्” इत्यादिना (त्यादि) १० तथा “न सोऽस्ति प्रत्ययो लोके” इति च प्रत्युक्तं द्रष्टव्यम् । तन्नाव्यक्षतो बाह्येन्द्रियजात् स्वसंवेदनाद्वा तथाभूतब्रह्मसिद्धिः । नाप्यनुमानतत्तत्सिद्धिः यतोऽनुमानं कार्यलिङ्गजम्, स्वभावहेतुप्रभवं वा तत्सिद्धये व्याप्रियेत ? अनुपलब्धेः प्रतिषेधविषयत्वेन विधावनधिकारित्वात् । तत्र न तावत् कार्यलिङ्गं तत्र व्याप्रियते, नित्यस्य क्रम-योगपद्याभ्यामर्थक्रियाविरोधात् ततः कार्यस्यैव कस्यचिदसम्भवात् । नापि स्वभावहेतुप्रभवस्य तस्य तत्र व्यापारः ब्रह्माख्यस्य धर्मिणोऽसिद्धत्वेन १५ तत्स्वभावभूतस्य धर्मस्य सुतरामसिद्धेः । न चैतद्व्यतिरिक्तमपरं विधिसाधकं लिङ्गमस्ति तस्य स्वसाध्यप्रतिबन्धाभावात् । न चाप्रतिबन्धं लिङ्गं युक्तम् अतिप्रसङ्गात् । शब्दरूपान्वयत्वं चासिद्धत्वात् न पारमार्थिकब्रह्मस्वरूपसाधनायालम् । नाप्यागमात् तत्सिद्धिः तस्यानवस्थितत्वात् । किञ्च,

“ज्ञानमात्रार्थैर्करणेऽप्ययोग्यं ब्रह्म चासृजतम् ।

तदयोग्यतयाऽरूपं तद्वा वस्तुषु (?) लक्षणम् ॥” []

२० इत्येतत् प्रतिपादितमनेकेषां न पुनरुच्यते । यदपि न्यागादि “तं तु परमं ब्रह्मात्मानमभ्युदयनिःश्रेयसफलधर्मात्तुष्टीतान्तःकरणा योगिन एव पश्यन्ति” इति, तदप्यसङ्गतमेव; यतो यदि योगजे

१ “तत्रापि वेद्यते रूपमविद्योपभ्रुतैर्नैः । यज्ञीलादिप्रकारेण त्यागादाने निबन्धनम्” ॥

तद्रूपव्यतिरेकेण ब्रह्मरूपमलक्षितम् । कथं व्युत्पत्तचेतोभिरस्तित्वेन प्रतीयते” ॥

तत्त्वसं० का० १४५-१४६ पृ० ७२ ।

२-स्वरूपा-आ० हा० वि० । “न तत् प्रत्यक्षतः सिद्धमविभागमभासनात्” । तत्त्वसं० का० १४७ पृ० ७३ ।

३ “स्यादेतत् स्वसंवेदनप्रत्यक्षत एव तत् सिद्धम् ज्ञानात्मरूपत्वात् । तथाहि-ज्योतिस्तदेव शब्दात्मकत्वात् चैतन्यरूपत्वाच्च”-तत्त्वसं० पञ्चि० पृ० ७३ पं० १० । ४ वीक्ष्यमा-आ० विना । ५ पृ० ३८० पं० १४ तथा ९ ।

६ “नित्यादुत्पत्त्ययोगेन कार्यलिङ्गं च तत्र न” ॥

“धर्मिसत्त्वाप्रसिद्धेस्तु न स्वभावः प्रसाधकः । न चैतदतिरेकेण लिङ्गं सत्ताप्रसाधकम्” ॥

तत्त्वसं० का० १४७-१४८ पृ० ७३ ।

७-लब्धे प्र-आ० हा० वि० । ८-करणोऽप्य-आ० । ९-सृताम् । हा० वि० ।

१० “ज्ञानमात्रार्थैर्करणेऽप्ययोग्यं ब्रह्म गम्यताम् । तदयोग्यतया रूपं तद्ब्रह्मवस्तुत्वलक्षणम्” ॥

तत्त्वसं० पञ्चि० पृ० ७३ पं० २६ ।

११ “ज्ञानं हेयकभात् सिद्धं क्रमवत् सर्वमन्यथा । योगपद्येन तत् कार्यं विज्ञानमनुष्यज्यते ॥

ज्ञानमात्रेऽपि नैवास धाक(क्य)रूपं ततः परम् । भवतीति प्रसक्ताऽस्य वन्यासुत्समानता” ॥

तत्त्वसं० का० १४९-१५० पृ० ७३-७४ ।

“एतच्च पूर्वम् ईश्वरपरीक्षायां प्रसाधितम्”-तत्त्वसं० पञ्चि० पृ० ७४ पं० ४ । तथैवम्-

“क्रमाक्रमविरोधेन नित्या नो कार्यकारिणः । विषयाणां क्रमित्वेन तद्ब्रह्मैवपि च क्रमः ॥

क्रमभावीश्वरज्ञानं क्रमविज्ञेयसंगते । देवदत्तादिविज्ञानं यथा ज्वालादिगोचरम्” ॥

तत्त्वसं० का० ७६-७७ पृ० ५० ।

१२ तच्चु मां० मा० वि० । १३ पृ० ३८० पं० ५ ।

१४ “विशुद्धज्ञानसत्ताया योगिनोऽपि ततो न तत् । विदन्ति ब्रह्मणो रूपं ज्ञाने व्यापृत्य संगते” ॥

तत्त्वसं० का० १५१ पृ० ७४ ।

ज्ञाने तस्य व्यापारो भवेत् तदा तत्स्वरूपं योगिनः पश्यन्तीति युक्तं भवेत् । न च तद्वाने तस्य व्यापार इति प्रतिपादितम् । न च तद्विषयज्ञानोत्पत्त्या योगिनस्तं पश्यन्तीति नास्माभिरभिधीयते— तद्व्यतिरेकस्य योगिनस्तज्ज्ञानस्य चाभावात्—किन्तु योगित्वावस्थायामात्मज्योतीरूपं खत एव तत् प्रकाशत इति 'योगिनस्तत् पश्यन्ति' इत्युच्यत इति वक्तव्यम्, यतो योग्यवस्थातः प्राग् यदि ग्रहणो ज्योतीरूपत्वस्वभावस्तदा सदैवात्मज्योतीरूपत्वात् तस्य न कदाचिद् अयोग्यवस्थेत्ययत्नः^५ सिद्धः सर्वेषां मोक्षः स्यात् । न च भवदभिप्रेताद्वयसंवेदनचित्राकारपरिग्रहप्रतिभासवद् अविभाग-स्याप्यविद्यावशाद् ब्रह्मणोऽविशुद्धसन्ततीनां तथाप्रकाशनमिति वक्तव्यम्, यतो न तद्व्यति-रेकेणान्ये अविशुद्धसन्ततयो भवदभिप्रायेण सन्ति तेषां(यिषां) तथातत्प्रतिभासः । न च स्वयमेव तथा प्रकाशत इति वक्तव्यम्, मोक्षाभावप्रसङ्गात् सर्वदैव तस्य तथाप्रकाशात्मकत्वात् । असन्मते तु विशुद्धज्ञानान्तरोदयात् मुक्तिर्घटत एव । न च भवन्मतेन तद्व्यतिरेकिणी अविद्या सम्भवति^{१०} यद्वाशात् तथा प्रकाशत इत्युच्यते । तद्व्यतिरेके चाविद्यायास्तद्वशात् 'तदेव तथा प्रकाशते' इति घञो जाघटीति । न च 'अविद्यावशात् तत् तथा ख्याति' इत्यनेन तस्याविद्यात्मकत्वमेव प्रकाशयते इति वक्तव्यम्, मोक्षाभावप्रसङ्गेरेव—यतो न नित्यैकरूपब्रह्मण्यविद्यात्मके स्थिते तदात्मकाऽविद्याव्य-पगमः कुतश्चित् सम्भवी येनाविद्याव्युपरतेर्मुक्तिर्भवेत् । न च तद्व्यतिरेकवदविद्याहीकरणेऽप्य-विद्याप्रकाशात्(द्यावशात्) तस्य तथाप्रकाशनं युक्तिसङ्गतम्, नित्यत्वाद् अनाधेयातिशये ब्रह्मणि^{१५} तस्या अकिञ्चित्करत्वात् अत एव तस्य तथाऽसम्बन्धात् संसाराभावप्रसक्तिश्च । न च सा तत्त्वाऽन्व-त्वाभ्यामनिर्वचनीयेति वक्तव्यम्, वस्तुधर्मस्य गत्यन्तराभावात् । न चावस्तुत्वमेव तस्याः तथात्वे तस्य तथापत्यात्ययोगादतिप्रसङ्गात् । न च तथाभूतार्थक्रियाकारिण्यास्तस्यां 'वस्तु' इति नामकरणे कश्चिद् विवादः असन्मते तु तथाभूताऽभिनवेशवासनैवाऽविद्या, वासना च कारणात्मिका शक्ति-रिति पूर्वपूर्वकारणभूतादविद्यात्मकज्ञानादुत्तरोत्तरज्ञानकार्यस्य वितथाकाराभिनवेशिन उत्पत्तेरेवा-^{२०} विद्यावशात् तथाख्यातिरित्युच्यते, तस्याश्च योगाद्यभ्यासादसमर्थतरतमक्षणोदयक्रमतः प्रच्युतेः शुद्धतरसंवित्सन्तानप्रादुर्भावात् मुक्तिप्रसिरित्युपपन्नैव बन्धमोक्षव्यवस्थितिः । नित्यैकरूपे च ब्रह्मणि अवस्थाद्वयायोगात् न संसाराऽपवर्गा भवन्मते सम्भवतः । ब्रह्मणश्चैकत्वादेकस्य मुक्तौ सर्वेषां मुक्तिप्रसङ्गः अमुक्तौ वैकस्य सर्वेषाममुक्तिप्रसक्तिश्चाऽनिवार्या । न चात्मज्योतीरूपत्वेऽयो-ग्यवस्थायां किञ्चिदस्य प्रमाणं प्रसाधकमस्ति । यथा हि ज्ञानं स्वसंवेदनप्रसिद्धं प्रकाशात्मतयो^{२५} नैवं शाब्दः सर्वसंविदि संवेद्यत इति प्रदर्शितम् । अथ अयोग्यवस्थायां ब्रह्मणो नात्मप्रकाशता अङ्गीक्रियते; नन्वेवमपि प्रागविद्यमान(ना)योग्यवस्थायां स(सा) प्रादुर्भवतीति सुस्थितं तस्य नित्यत्वम् ।।। निराकृतश्च पुरुषाद्वैतवादः प्रागिति समानन्यायत्वादपमपि तथैव निराकर्त्तव्य इत्यलमतिप्रसङ्गेन ।

१ तद्वा-भा० मा० । तद्वद्वा-आ० वि० । २-संवेदिनविकका-आ० । ३-प्रहः प्र-मा० । ४ "अथापि स्यात् यथा भवता स्वभाववस्थासु ज्ञानमद्वयमपि विचित्राकारपरिग्रहेण प्रतिभासते तथा तदद्वयमपि अविद्यावशाद् अविशुद्धसन्ततीनां तथा प्रकाशते"—तत्त्वसं० पक्षि० पृ० ७४ पं० १९ । ५ "न हि तद्व्यतिरेकेण अन्ये केचित् अविशुद्धसन्ततयः सन्ति येषां तत् तथा प्रतिभासते"—तत्त्वसं० पक्षि० पृ० ७४ पं० २१ । ६-शात् तथा आ० हा० वि० । ७ "न हि नित्यैकरूपे ब्रह्मणि अविद्यात्मके"—तत्त्वसं० पक्षि० पृ० ७४ पं० २७ । ८-विद्यावशात् मा० मा० बहिः । "अविद्यावशात् तथाप्रतिभासनम्"—तत्त्वसं० पक्षि० पृ० ७५ पं० २ । ९-चात् न वा-हा० वि० । १-चात् तथा घ-मा० । "वस्तुधर्मस्य गत्यन्तराभावात् अन्यथा वस्तुत्वमेव न स्यात् । न च अवस्तुवशात् तथा तस्य ख्यातिर्मुक्ता अतिप्रसङ्गात्"—तत्त्वसं० पक्षि० पृ० ७५ पं० ४ । १०-स्या वस्थित ना-आ० । "तथाभूतस्य चार्थक्रियाकारिणः स्वभावस्य अवस्थितनामकरणे"—तत्त्वसं० पक्षि० पृ० ७५ पं० ५ । ११-निवेशत उ-हा० वि० । १२-दुर्भवा-न्मु-मा० आ० हा० वि० । १३-स्ति तथा मा० मा० । १४-या नैव शाब्दः आ० । १-या नैवं शाब्दः वि० । -या नैव शाब्दः हा० । १५ "एवमपि प्रागविद्यमानं तदात्मज्योतिष्कपूर्वरूपस्य ब्रह्मणः पश्चाद् योग्यवस्थायां कुतः संभूतमिति वाच्यम्"—तत्त्वसं० पक्षि० पृ० ७५ पं० १६ । १६ पृ० २८५ पं० ६३ ।

१७ "प्रधानपरिणामेन समं च ब्रह्मदर्शनम् । तद्वृणानुसारेण बोद्धव्यमिह दूषणम्" ॥

यद्यपि 'अभेदेन सङ्केतकरणं शब्दार्थयोस्तादृश्यं ख्यापयति' इत्युच्यते, तदप्ययुक्तम् । नहि 'अयं घटः' इति घटशब्दस्य घटार्थता घटशब्दता(घटार्थस्य वा घटशब्दता) प्रकाशयते किन्तु 'अयं घटशब्दवाच्यः घटार्थवाचको वा' इत्ययमन्वयार्थः प्रकाशयितुमभिप्रेतः अन्यथा प्रत्यक्षप्रतीतिवाचितार्थप्रकाशकत्वेन इदमुन्मत्तकवचनवदनादरणीयं स्यात् । शब्दार्थयोश्च तादात्म्ये क्षुराऽग्नि-मोद-
५ कादिशब्दोच्चारणे आस्यापाटन-दहन-पूरणादिप्रसक्तिः अनवगतसमयस्याभिधानोपलब्धौ तदर्थस्य अर्थोपलब्धौ च तद्वाचकस्यावगतिप्रसक्तिश्च अन्यथा तादात्म्यायोगात् "निश्चीयमानानिश्चीयमान-योर्भेदान्निश्चयार्थकं वाध्यक्षं परपक्षे" [इत्युक्तत्वात् । न च यो यत्प्रतिपादकः स तदात्मको धूर्तक्षा(धूमाश्रया)दिभिर्व्यभिचारात् । न च शब्दस्य अर्थविशेषणत्वेन प्रतीतेस्तदात्मकता, देशभेदेन शब्दार्थयोर्वपलब्धेः । न च भेदे तस्य तद्भवच्छेदकत्वमनुपपन्नम्, काका-
१० देर्मन्त्रस्यापि गृहादिकं प्रति व्यवच्छेदकत्वप्रतीतेः । तत्र शुद्धद्रव्यास्तिकाभिमतनामनिक्षेपो युक्तियुक्त इति भावनिक्षेपप्रतिपादकपर्यायास्तिकाभिप्रायः ।

[शब्दार्थयोरनित्यसम्बन्धवादिना स्वपक्षं समुद्धर्तुं मीमांसकसंमतनित्यसम्बन्धवादस्य निराकरणम्]

अशुद्धद्रव्यास्तिकप्रकृतिव्यवहारनयमतावलम्बिनस्तु मीमांसका मिश्रानेव शब्दार्थसम्बन्धा-
धिसानाहुः—“औत्पत्तिकस्तु शब्दस्यार्थेन सम्बन्धः” [मीमां० १-१-५ पृ० ५] इति वचनान् ।
१५ 'औत्पत्तिकः' इति विरुद्धलक्षणया नित्यस्तैर्व्याख्यातः । नित्यत्वे च सम्बन्धस्य कृतकसम्बन्ध-
वादिनो येनावगतसम्बन्धेन 'अयम्' इत्यादिना शब्देनाप्रसिद्धसम्बन्धस्य घटादेः सम्बन्धः क्रियते तस्यापि यथान्येन प्रसिद्धसम्बन्धेन सम्बन्धः तदा तस्यार्थेने(न्ये)नेति अनवस्थाप्रसक्तिरिति यो दोषः सः अकृतसम्बन्धवादिनोऽस्मान् म्लिष्यतीत्ययुक्तवादिन पतेऽपीति भावनिक्षेपवादी पर्याया-
स्तिकैः । अयुक्तवादिता च नित्यवस्तुनः शब्दादेः कस्यचिदसम्भवादिति प्रतिपादितत्वादवगन्तव्योः-
२० (व्या) । अनवस्थादूषणमपि कृतकसम्बन्धपक्षप्रतिपादितमयुक्तमेव 'अयम्' इत्यादेः शब्दस्यै-
नादिव्यवहारपरम्परतः सिद्धसम्बन्धत्वात्, तेनानवगतसम्बन्धस्य घटादिशब्दस्य सङ्केतकरणाद् अकृतसम्बन्धवादिनोऽपि चानवस्थादोषस्तुल्य एव । तथाहि—अनभिव्यक्तसम्बन्धस्याभिव्यक्तसम्ब-
न्धेन शब्देन यदि सम्बन्धाभिव्यक्तिः क्रियते तदा तस्यापि सम्बन्धाभिव्यक्तिरन्यतोऽभिव्यक्तसम्ब-
न्धादिति कथं नानवस्थादोषस्तुल्यः ? यदि पुनः कस्यचित् स्वत एव सम्बन्धाभिव्यक्तिः अपरस्यापि
२५ तथैवास्तु इति सङ्केतक्रिया व्यर्था । शब्दविभागाभ्युपगमे चास्मत्ताजुप्रवेशः प्रदर्शितन्यायेन ।

'द्रव्य-पर्यायरूपसुमयमपि परस्परविचिकमेकत्र विद्यते' इत्यभिप्रायो नैगमोऽशुद्धद्रव्यास्तिक-
प्रकृतिः ।

[सिद्धान्तिना शब्दस्य नित्यत्वानित्यत्वपक्षद्वयमाश्रित्य यथायथं द्रव्यार्थिकनिक्षेपरूप-
त्वव्यवस्थापनम्]

३० कृतकत्वेऽपि शब्दस्य यत्र यत्र सङ्केतद्वारेण शब्दो नियुज्यते तत्र तत्र प्रतिपादकत्वेन प्रवर्त्तत इति

१-वाद्यतार्थ-हा० वि० । १-वाद्यनार्थ-आ० । २ निश्चायमानानिश्चायमानानिनिश्चायमानयोर्भे-
धा० । निश्चीयमानानिनिश्चीयमानानिनिश्चीयमानयोर्भे-वि० । ३-यकं चाच्य-मा० । ४-महोदिभिर्व्य-
मा० । ५-प्रतीतिः आ० हा० वि० विना । ६-प्रतीतेः प्र० मा० वहि । ६-नात् नुत्प-
आ० हा० वि० विना । ७ "घटादेः शब्दस्य संबन्ध क्रियते"—प्रमेयक० पृ० १२४ प्र० पं० ११ । तत्र चेवं टिप्-
णी—“यथा प्रसिद्धसंबन्धेन घटशब्देन घट एव वाच्यस्तथा अप्रसिद्धसंबन्धेनापि घटशब्देन घट एव वाच्य इति”—टि०
४० । ८-चनेन आ० हा० वि० । ९-प्यनेनैति आ० हा० । १०-क अ-हा० वि० विना । ११
पृ० ३३ पं० २५ । १२-न्याम् । आ० । १३ "अनादिपरम्परतोऽर्थमात्रे प्रसिद्धसंबन्धत्वात्"—प्रमेयक० पृ० १२४
द्वि० पं० ७ । अर्थमात्रे "पुरोवर्तिनि अनिर्वाहार्तादे"—टि० ३२ । १४-नानगत-आ० । "तेन अवगतसंबन्धस्य
घटादिशब्दस्य संकेतकरणत्"—प्रमेयक० पृ० १२४ द्वि० पं० ७ । तेन "अर्थेन सह"—टि० ३३ । १५-नामे वा-
आ० हा० । १६-स्य यस्य यत्र यत्र मा० । १-स्य यत्र सङ्के-आ० हा० वि० ।

द्रव्यसाधर्म्याद् द्रव्यार्थिकनिक्षेपः शब्दः य(त)था द्रव्यार्थताया अपि सर्वत्रान्युपगमाद् वाच्य वाचकयो-
नित्यत्वात् तत्सम्बन्धस्यापि नित्यता समस्त्येव सङ्केतश्च तदभिव्यक्तिरिति द्रव्यार्थिकनिक्षेपः शब्दः ।

[२ स्थापनानिक्षेपः]

[स्थापनां व्याख्याय मुख्य-प्रतिनिधयोर्भेदाभेदपक्षद्वयेऽपि तस्या
द्रव्यार्थिकनिक्षेपरूपत्वव्यवस्थापनम्]

५

सङ्केताभिधानस्यार्थस्य प्रतिकृतिप्रकरणेन स्थापनेति यद् वस्तु सङ्कृताकारेण स्थाप्यत इति
णिजन्तात् कर्मणि बु(शु)प्रत्ययः । सापि द्रव्यार्थिकस्य निक्षेपः मुख्य-प्रतिनिधिविभागाभावात्
सदविशेषात् सर्वस्य मुख्यार्थिक्रिया(क)रणात् अन्यथोपयाचितादेस्ततोऽसिद्धिप्रसक्तेः तन्निमित्त-
द्रव्यादिविनियोगव्यवहाराभावप्रसक्तेश्च मुख्यपदार्थरूपत्वात् स्थापनाया द्रव्यार्थत्वात् । अथवा
अध्यवसायोपरचितमेव स्थापनायास्तदेकत्वम् न पुनर्वास्तवम् अन्यथा मुख्य-प्रतिनिधिविभागाभा-१०
वप्रसक्तेस्तद्रूपोपलक्षकत्वाभावप्रसक्तेश्च । नह्यभेदे उपलक्ष्योपलक्षकभाव उपपन्नः । नापि भिन्नदेश-
कालचेतनाऽचेतनमुकादिविभागो न्यायानुगतो भवेदिति सर्वत्र सङ्गावासङ्गावरूपतया प्रवर्तमान-
नर्त्वात् द्रव्यधर्मसङ्गावादेकत्वाध्यवसायकृतमेव तस्या द्रव्यार्थत्वमिति द्रव्यार्थिकनिक्षेपः स्थापना ।

[३ द्रव्यनिक्षेपः]

[द्रव्यं व्याख्याय तत्र द्रव्यार्थिकनिक्षेपत्वभावनम्]

१५

द्रवति अतीताऽनागतपर्यायानधिकरणत्वेन अविचलितरूपं स(सत्) गच्छतीति द्रव्यम् तच्च
भूतभाविपर्यायकारणत्वात् चेतनमचेतनं वा अनुपचरितमेव द्रव्यार्थिकनिक्षेपः ।

[द्रव्यार्थिकनिक्षेपेण भावनिक्षेपसंभतस्य क्षणमङ्गस्य विस्तरेण अनेकवा निरासः]

न च प्रतिक्षणविशरादतया भावानां नित्यताऽसम्भवाच्च द्रव्यार्थिकनिक्षेपः सत्य इति वक्तव्यम्
निरन्वयनाशितार्थं प्रमाणानवतारात् । तथाहि-अध्यक्षम् अनुमानं वा तद्गाहित्वेन प्रवर्तते नान्य-२०
(अन्य)स्य प्रमाणत्वेन सौगतैरन्युपगमात् ? न तावदध्यक्षं क्षणक्षयितां भावानामवगमयितुमलम्
प्रतिक्षणमुदयापर्यवसंसर्गितया भावानां तत्राप्रतिभासनात् । नहि प्रतिक्षणं ब्रुव्यद्रूपतां विज्ञाणाः
पदार्थमात्रास्तैत्रावमान्ति स्थिरस्थूररूपतया तेषां तत्र प्रतिभाससंवेदनात् । न चान्याद्द्रव्यभूतप्रति-
भासोऽन्याद्द्रव्यभूतार्थव्यवस्थापकः अतिप्रसङ्गात् । न च प्रतिक्षणं भिन्नस्वभावावनुभवेऽपि सदृशा-
परापरोत्पत्तिविप्रलम्भात् यथानुभवव्यवसायैर्नुत्पत्तेः क्षणक्षयानुभवेऽपि स्थिरस्थूररूपाध्यवसाय-२५
इति वक्तव्यम् प्रमाणाभावात् । न चान्याद्द्रव्यभूतार्थानुभवेऽन्याद्द्रव्यभूतार्थनिश्चयोत्पत्तिकल्पना ज्या-
यसी, नीलानुभवेऽपि पीतनिश्चयोत्पत्तिकल्पनायाः सर्वत्र प्रतिनियतार्थव्यवस्थितेराभावप्रसक्तेः ।
[?? न च भावव्यतिरिक्तस्य वा सादृश्यस्यान्यथा सामान्यपक्षोक्तदोषस्यात्रापि प्रसक्तेः सम्भवः
यतो निमित्तात् सदृशापरापरोत्पत्तिविप्रलम्भात् यथानुभवं विकल्पोत्पत्तिर्न भवेत् न वा सदृशेन्वपि
समानविकल्पजनकेषु दर्शनद्वारेण सदृशव्यवहारहेतुत्वमिति वक्तव्यम् नीलादिविशेषाणामप्यभाव-३०
प्रसक्तेः । यथा हि परमार्थतोऽसदृशा अपि तथाभूतविकल्पोत्पादकदर्शनहेतवः सदृशव्यवहारभाजो

१-निक्षेप श-हा० । १-निक्षेपः शब्द सङ्के-वि० । २ "व्यासग्रन्थो युक्" ३।३।१०७ । सिद्धान्तकौ० पृ०
५७५ अ० ३२८४ । "पितृत्यासग्रन्थवन्देन." ५।३।१११ । हैम० । ३ सर्वस्य-र्थ-हा० । ४-याक-
र-ग्र० मा० वहि । ५ सङ्गावरू-हा० । ६-त्या द्र-आ० हा० वि० । ७-रूपं स-च्छ-आ०
हा० वि० । ८-रूप गच्छ-मा० । ९ द्रव्यम् आ० हा० वि० । १० "प्रलक्षमनुमानं वा प्रवर्तते अन्यस्य प्रमाणत्वेन
सौगतैरन्युपगमात्"-प्रमेयक० पृ० १४४ द्वि० पं० ९ । १०-मात् तत्र न तथावदध्यक्षं प्र० मा० वहि ।
११-वर्गसर्गि-आ० हा० वि० । १२-स्तदाव-मा० ।-स्तदावमीति आ० ।-स्तदाचमीति हा० वि० ।
१३ "स्थिरस्थूलसाधारणरूपतयैव तत्र तेषां प्रतिभासनात्"-प्रमेयक० पृ० १४४ द्वि० पं० १० । १४ "न च अन्या-
द्द्रव्यभूत. प्रतिभास."-प्रमेयक० पृ० १४४ द्वि० पं० ११ । १५-थादुत्प-मा० । "सदृशापरापरोत्पत्तिविप्रलम्भात्
यथानुभवं व्यवसायानुपत्ते."-प्रमेयक० पृ० १४४ द्वि० पं० ११ । १६-रूपत्ति-आ० । १७ न चास-आ० ।
न स-मा० । १८-सक्ते-था हा० वि० ।

भावाः तथा स्वयमनीलादिस्वभावा अपि नीलादिविकल्पोत्पादकदर्शननिमित्ततया नीलादिव्यवहारमाकृत्व प्रतिपत्यन्त इति तेषामपि निःस्वभावताप्रसक्तिः । अत एव प्रतिक्षणं भिन्नस्वभावात् भावान् पश्यन्नपि "विपमन्न इव नावधारयति" [] इत्यभिधानं न युक्तम् । स्वयमद्वयस्वरूपाणामन्तर्द्वयनिर्भासदर्शनाद् वहिरप्यनाविलाक्षविज्ञानानां खण्डशः प्रतिभासोपलब्धिः ५ यथात्म्येनैवार्थप्रतिभासोऽनुभवैरित्येतस्यासिद्धेः विकल्पवशेन चाध्यक्षस्य प्रामाण्यव्यवस्था अन्यथा दान-हिंसाविरतचेतसामपि स्वर्गप्रापणशकेश्चकृत एवाधिगमव्यवस्थितेन तत्र विप्रतिपत्तिरिति तद्व्युत्पत्त्यर्थमनुमानप्रवर्चनम् शास्त्रविरचनं वा वैयर्थ्यमनुभवेद् । विकल्पस्तु स्थिरस्थूर्याध्यवसायाद् प्रतीतिः कथमध्यक्षतः क्षणिकनिर्देशे परमाणुस्वरूपेण व्यवस्थार्यामेव सर्वविकल्पानामवस्तुविपयत्वमथाधितार्थं तथा विकल्पस्यावा(वस्तु)विपयत्वे अन्यथाभूतसंवेदनस्यानुपलब्धाद् १० वस्तुव्यवस्थाभावप्रसक्तेः । संहतसकलविकल्पावस्थायामभ्यविकल्पनसमये एव चक्षुःप्रणिधानानन्तरं पुरोव्यवस्थितस्य गवादेर्विशदतया स्थिरस्थूररूपस्यैवानुभवात् अन्यथा भूतार्थप्रतिभासस्य कदाचिदप्यनुपलब्धेः न च वस्तुनः प्रतिक्षणध्वंसित्वात् तत्सामर्थ्यबलोद्भूतेनाध्यक्षेण तद्रूपमेवानुकरणीयम् अन्यरूपानुकरणे असदर्थग्राहकत्वेन तस्य भ्रान्तताप्रसक्तेः क्षणपरिणामग्राह्ये वाध्यक्षमिति वक्तव्यम् इतरेतराश्रयप्रसक्तेः—सिद्धे हि क्षणक्षयित्वे भावानां तत्सामर्थ्यभाविनोऽध्यक्षस्य १५ तद्रूपानुकरणं सिद्ध्यति तत्सिद्धौ च क्षणक्षयित्वं तेषां सिध्यतीति व्यक्तमितरेतराश्रयत्वम् । अपि च, क्षणस्थायित्वेऽपि भावानां यथास्वभावमनुभवः, उतान्यथेति चेत् वस्तुस्वभावानुमवनिव्यमाभावात् कृत आशङ्कान्यावृत्तिरिति चक्षुरादिज्ञानं प्रतिकल्पपरामेव वस्तुस्वभावमनुभवति किन्तु विकल्पवासनाप्रभावाध्यवसायस्य तन्निश्चयं प्रत्यक्षकिरित्यसङ्गतं नीलादिस्वभावेऽप्यनाभ्वासप्रसक्तिरित्युक्तत्वाच्च । तत्र क्षणक्षयिता भावानामध्यक्षावसेया । ??]

२० नाप्यनुमानाभिज्ञेयतव्या, तत्र अध्यक्षानुचावनुमानस्याप्यनवतारात् । तथाहि-अध्यक्षाधिगतमविनाभावमाश्रित्य पक्षधर्मतावगमवलादनुमानमुदयमासादयतीति अर्धेक्षानवगते तु विपये स्वर्गादिविवाध्यवसायफलस्यानुमानस्या(स्या)प्रवृत्तिरेव सौगतैरभ्युपगता । तथा चाचार्यः—“अहेतुः—शैऽर्थविकल्पनमात्रम्” [] इत्युक्तवान् । यदपि 'निहेतुको ध्वंसः पदार्थोदयानन्तरभावी देशकालपदार्थान्तरमपेक्ष्य ? भवतस्तत्सापेक्षतया निहेतुत्वाभावप्रसक्तेः' इत्युक्तम् यतो २५ (तत्र) यदि नाम अहेतुर्कः प्रध्वंसस्तथापि यदैव मुद्गरव्यापारानन्तरमुपलब्धिगोचरस्तदैव तत्सङ्भावोऽभ्युपगमनीयः भावोदयानन्तरं तु न कस्यचिदुपलम्भगोचरतामुपगच्छतीति कथं तदैवास्य सङ्भाववगतिः ? न च मुद्गरादिव्यापारानन्तरमस्य दर्शनात् प्रागपि सङ्भावः कल्पनीयः तथाकल्पने ह्यादौ तस्यादर्शनाद् मुद्गरव्यापारसमनन्तरमप्यभावप्रकृतिप्रसक्तिः(वप्रसक्तिः) विशेषाभावात् । न चान्ते क्षयदर्शनाद् आदावप्यसावभ्युपगन्तव्यः सन्तानेनानेकान्तात् । न च ३० मुद्गरादिसंयोगादिकं कारणान्तरमनपेक्षमाणः पदार्थसत्तामात्रानुबन्धित्वात् ? तदुदयानन्तरमेव

१-धारतीत्य-मां० । २-न चाध्य-भा० हा० वि० । ३-प्राप्याव्य-आ० हा० वि० । ४-वावस्थि-आ० हा० वि० । ५-मू न च शा-भा० वहिः । ६-त् किं विक-मां० । ७ प्रततिः आ० हा० वि० । ८-याम् व आ० हा० वि० । ९ "विकल्पोऽनस्तुनिर्भास इत्यस्य विरोधः"—प्रमेयक० पृ० ९ द्वि० पं० ४ । तथा तत्रैव 'अवस्तुनिर्भासः' "अवस्तुनिर्भासः प्रतिभासो यस्य विकल्पस्य सः" टि० १६ । "खलक्षणविषयत्वे च 'विकल्पो वास्तुनिर्भासस्य वादादुपपन्नः" । इति स्वचनविरोधः—अद्वय० पृ० १७० टि० १८ । १० एव च-हा० । ११ "न च अर्थस्य प्रतिविनिधित्वात् तत्सामर्थ्यबलोद्भूतेन अध्यक्षेणापि तद्रूपमेव अनुकरणीयमिति"—प्रमेयक० पृ० १४४ द्वि० पं० १४ । १२-ग्राह्ये चा-भा० मा० ।-ग्राह्यो वा-भा० वहिः । १३-सायेतस्य आ० हा० वि० । १४ "प्रल-क्षयिष्ये तु स्वर्गादिव अनुमानसाप्रवृत्तिरेव"—प्रमेयक० पृ० १४४ द्वि० पं० १६ । १५-दृष्टार्थे शैविक-हा० ।-दृष्टार्थे शैविक-आ० ।-दृष्टार्थविक-वि० । १६-कत्वान् मा० आ० । १७-अपेक्ष भ-आ० हा० वि० विना । १८-का तथा प्र-आ० हा० वि० । "किञ्च, यदि नाम अहेतुको विनाशस्तथापि"—प्रमेयक० पृ० १४५ प्र० पं० ८ । १९-सङ्घातं क-आ० । "प्रागपि सङ्घातः कल्पनीयः प्रथमक्षणे तस्य अनुपलम्भात् मुद्गरादिव्यापारानन्तरमपि अभावात्सुपपन्नः"—प्रमेयक० पृ० १४५ प्र० पं० ९ ।

सत्त्वमासादयतीति वक्तव्यम् । यतो यदि नाम भावसत्तामात्रानुबन्धिता नाशस्य तथापि न प्रति-
 क्षेपणध्वंसित्वं सिध्यति सत्ताया एव तथात्वेनानिश्चयात् । तथाहि-असावेकक्षणसंगता वा भवेत्,
 अनेकक्षणपरिगता वा? तत्र यद्याद्यः पक्षः स न युक्तः, तस्या एकैकक्षणावस्थानासिद्धेः तदसिद्धौ
 च तदनुबन्धिनः प्रध्वंसस्य कथं प्रतिक्षणभावेत्वं निश्चेतुं शक्यम् । विशेषणाप्रतिपत्तौ तद्विशेष्यस्य
 प्रतिपत्तुमशक्तेर्न क्षणिकसत्तामात्रानुबन्धित्वात्नाशस्योदयानन्तरभावेत्वं सिद्धिमासादयति । अर्था- ५
 (था)नेकक्षणस्थायिसत्तामात्रानुबन्धी ध्वंसः तथासति सत्तायाः क्षणान्तरावस्थानादक्षणिकत्वे
 भावस्य न्यायादनुपपत्ति अनेकक्षणस्थितिसत्तानुबन्धे प्रध्वंसस्थानेकक्षणस्थितिसत्तानन्तरं भावेन
 नष्टव्यम् अन्यथा तथाभूतसत्तानुबन्धित्वयोगा (त्वायोगो) ध्वंसस्येति कथं क्षणिकत्वम्? किञ्च,
 उदयानन्तरमेव भावानां ध्वंस इति कुतः प्रतीयते-किं मित्रामित्रविकल्पाभ्यां ध्वंसस्याद्यमानत्वात्
 आहोस्त्रिद्वयतः प्रमाणादिति विकल्पद्वयम् । तत्र यद्याद्यः पक्षस्तदा नोदयानन्तरं ध्वंसः सिद्धिमा- १०
 सादयति यतो मित्रामित्रविकल्पाभ्यां मुद्गरादिनिरपेक्षि(क्ष)त्वं तस्य सिद्धिमासादयति न पुनर्ज-
 न्मान्तरं (न्मानन्तरं) भावः । नहि निर्हेतुकस्य शशविषाणादेः पदार्थोदयानन्तरभावेतोपलब्धा ।
 अथ निर्हेतुकत्वे ध्वंसस्य सर्वदा भावात् कालाद्यपेक्षाऽसम्भवतः पदार्थोदयानन्तरमेव भावः
 नन्वेवं निर्हेतुकत्वे सर्वदा भावात् प्रथमे क्षणे एव भावप्रसक्तिनोदयानन्तरं सद्भावो ध्वंसस्य
 न ह्यनपेक्षत्वात् निर्हेतुकः क्वचित् कदाचिच्च भवति तद्भावस्य सापेक्षत्वं न (क्षत्वेन) निर्हेतुकत्व- १५
 विरोधादिति अभ्युपगतमेव पतत् सौगतैः । अथ स्वोत्पत्तिहेतुत एव पदार्था ध्वंसमासादयन्तीति
 प्रथमक्षण एव तेषां प्रध्वंसं न तथा(तदा) सत्तानुषङ्ग इति पदार्थाभावात् कुतः तत्प्रच्युतिलक्षणो
 ध्वंसः प्रथमक्षणे भवेत्, असदेतत्; यतो यदि भावहेतुरेव तत्प्रच्युतिहेतुस्तदा किमेकक्षण-
 स्थायिभावहेतोस्तत्प्रच्युतिहेतुत्वम्, किं वानेकक्षणस्थायिभावहेतोरिति वक्तव्यम् । यद्याद्यः पक्ष-
 स्तदाऽसिद्धम् एकक्षणस्थायिभावहेतुत्वस्याप्यसिद्धेः तत्कृतकत्वं तत्प्रच्युतेरसिद्धमेव । द्वितीयपक्षे २०
 तु 'क्षणिकताऽभावः' इति प्रतिपादितं प्राक् । किञ्च, यदि भावहेतुरेव तत्प्रच्युतिहेतुरभ्युपगम्यते
 तदा वक्तव्यं किं भावजननादसौ प्राक् तत्प्रच्युति जनयति, आहोस्त्रिदुत्तरकालम्, उत समान-
 कालम्? यद्याद्यः पक्षस्तदा प्रागभावः प्रच्युतिर्भवेन्न प्रध्वंसाभावः । अथ द्वितीयस्तथासति
 भावप्रभववेलायां तत्प्रच्युतिर्नोत्पन्नेति न भावहेतोस्तस्या उत्पत्तिरिति न भावहेतुस्तद्धेतुः । एवं
 चोत्तरोत्तरकालभाविभावपरिणतिमपेक्ष्योपजायमाना तत्प्रच्युतिः कथं भावोदयानन्तरभाविनी २५
 स्यात्? अथ तृतीयपक्षोऽभ्युपगमविषयस्तथापि भावोदयसमयभाविन्या प्रच्युत्या सह भावस्य
 प्रथमक्षणोऽवस्थानेनाविरोधात् तत्सद्भावेऽपि सति भावेन नष्टव्यमिति न कदाचिद् भावाभाव-
 सद्भावः । किञ्च, यद्यप्युदयानन्तरोदयवती तत्प्रच्युतिस्तथापि न तदैव मुद्गरादिव्यापारानन्तरमिव
 प्रतीतिपथमवतरति किन्तु मुद्गरादिव्यापारानन्तरमेव ततश्च प्रागनुपलब्धा मुद्गरादिव्यापा-
 रानन्तरमुपलभ्यमाना पुनस्तद्भावेऽनुपलभ्यमाना तज्जन्यतयासौ व्यवस्थाप्यते अन्यत्रापि हेतु- ३०
 फलभावस्यान्वयव्यतिरेकानुविधानलक्षणत्वात् । न च मुद्गरादिव्यापारानन्तरं न प्रच्युतेरुपलम्भः
 किन्तु कपालसन्ततेरिति तदुदय एव मुद्गरादेर्व्यापारः प्रच्युत्युपलब्धिस्तु विषयाभावादुपजा-
 यमाना वितथैवेति वक्तव्यम् यतो घटादेः स्वरूपेणैवाधि(वि)कृतस्यावस्थानानि) पूर्ववदुपलब्ध्या-

१-ता तावंशस्य हा० । २-क्षणं ध्वं-आ० विना । ३-भावि श्रेतु श-हा० वि० । ४-भावि स्या निश्चेतुं
 क्ष-आ० । ५-बन्धि ध्वं-आ० हा० वि० । ६ ध्वंस ति सत्ता-वि० । ध्वंस ति सत्ता-मां० । ध्वंस ता-
 हा० । ७-बन्धित्वयो-मा० विना । ८-सस्य ति क-चं क्ष-हा० । ९-न्मान्तरमा-आ० । १०-न्मान्तरमा-
 मां० मां० । "प्रथमविकल्पे तु मित्रामित्रविकल्पाभ्यां मुद्गराद्यनपेक्षत्वमेव अस्य स्यात् न तु उदयानन्तरं भावः"-प्रमेयक०
 पृ० १४५ प्र० पं० ११ । १ "तथाभावस्य सापेक्षत्वेन अहेतुकत्वविरोधिना सहेतुकत्वेन व्याप्तत्वात् तथा सौगतैरपि अ-
 भ्युपगमात्"-प्रमेयक० पृ० १४५ प्र० पं० १३ । २ "ननु प्रथमक्षणे एव तेषां ध्वंसं सत्त्वं सैव असेभवात् कुतस्तत्प्र-
 च्युतिलक्षणो ध्वंसः स्यात्? ततः स्वहेतुरेव अर्था ध्वंसलभावात् प्रादुर्भवन्तीत्यप्यविचारितरमणीयम् यतो यदि"-प्रमेयक०
 पृ० १४५ प्र० पं० १४ । ३ "प्रथमपक्षोऽयुक्त एव क्षणस्थायिभावहेतुत्वस्य अद्यापि असिद्धेः"-प्रमेयक० पृ० १४५
 द्वि० पं० २ । ४-न तद्भा-मां० । ५ यद्यप्युदयानन्त-आ० । ६-टादेऽस्-वि० । ७-टादेस्-आ०
 हा० । "घटादेः स्वरूपेण अविकृतस्यावस्थाने पूर्ववदुपलब्ध्यादिसद्भावात्"-प्रमेयक० पृ० १४५ द्वि० पं० ७ ।
 ५० स० त०

दिप्रसंकिर्मवेत् । न च तस्य तदा स्वयमेवाभावान्नोपलब्ध्यादिरिति वक्तव्यम् यतः सोऽपि तदभावस्तदैव मुद्गरादिव्यापारानन्तरमुपलभ्यते अन्यदा तु नोपलभ्यत इति कथं न तर्कार्थः ? अथ न भावाभावो भावस्वरूपादन्यः केवलं कल्पनाविषयत्वादसदेवासौ (?) व्यवहारपथमवतार्यते; नन्वेवं भावप्रच्युतेः काल्पनिकत्वे भावानामपि काल्पनिकत्वमपरिहार्यम् यतो लाक्षणिको विरोधो नील-पीतादेः परैरभ्युपगतः वस्तुस्वरूपव्यवस्थापकं च लक्षणं तन्निमित्तो विरोधो लाक्षणिक उच्यते भावप्रच्युतिश्च लक्षणं यतो नीलस्य विरोधो नीलप्रच्युत्या तद्विरोधे च पीतादीनामपि तत्प्रच्युतिव्याप्तानां तेन विरोधस्तथा च प्रमाणं नीलपरिच्छेदकत्वेन प्रवृत्तं नीलप्रच्युतिं तद्व्याप्तं च पीतादीन् व्यवच्छिन्ददेव स्वपरिच्छेदं नीलं परिच्छिनत्तीत्यभ्युपगमः । स च शश-विषाणस्यैव भावाभावकाल्पनिकत्वाभ्युपगमे कथं मु(शु)किसङ्गतः ? नहि शशविषाणप्रख्यस्य १० भावाभावस्य भावविरुद्धत्वम् पीतादिव्यापकत्वं वा प्रमाणा(ण)विषयत्वेन व्यवस्थापयितुं शक्यम् यतस्तस्य प्रतिनियतपदार्थव्यवस्थाहेतुत्वं भवेत् ।

न च विनाशस्य मुद्गरादिजन्यत्वमसिद्धम् विरोधिरूपतया लोकस्थित्या मुद्गरादीनां तैत्कारणत्वव्यवस्थापनात् । तथाहि-न परैः कणभुग्मतानुसारिमिरिव कार्यकारणभावात् पृथग् विरोधाख्यः सम्यन्धोऽभ्युपगम्यते यतस्तैर्मुद्गरादिजन्यस्य विनाशस्य (?) तदतद्रूपत्वेनासम्भवाद् विनाशस्य १५ च तदतत्त्वभावतया विनाशविषयत्वमपाकृत्य घटक्षणो मुद्गरादिकं विनाशकारणत्वेन प्रसिद्धमपेक्ष्य समानक्षणान्तरोत्पादनेऽसमर्थक्षणान्तरमुत्पादयति तदपि तदपेक्षमपरमसमर्थतरम् तदप्युत्तरं तदपेक्षस(क्षमस)मर्थतमं यावद् घटसन्ततेर्निवृत्तिः अन्यत्रापि सर्वत्रैवमेव विरोधित्वं प्रतिपादितं परैः एतदभ्युपगमे च क्षणस्यासमर्थक्षणान्तरजनकत्वेनाभ्युपगतस्य मुद्गरादेः सकाशात् कश्चित् सामर्थ्यविघातोऽभ्युपगन्तव्यः अन्यथाऽसमर्थक्षणान्तरजनकत्वमेवानुपपन्नं भवेत् । न च मुद्गरा- २० घटपेक्षस्य घटक्षणस्य शक्तिव्यवृत्तिः स्वत एव व्यावर्त्तमानस्त्वसौ मुद्गराद्यभावे समानक्षणान्तरोत्पादकमपरं समर्थं जनयति तत्सद्भावे त्वसमर्थक्षणान्त(णान्त)रम् न तु मुद्गरार्थपेक्षातस्तस्य कश्चित् सामर्थ्यविघात इति वक्तव्यम् यतो मुद्गरादिसन्निपाते तज्जनकस्वभावाव्याहृतौ समर्थक्षणान्तरोत्पादप्रसक्तिः समर्थक्षणान्तरजननस्वभावस्य कारणपरम्परायातस्य भावात् प्राक्नक्षणस्यैव नहि तस्य स्वनिरोधादन्यज(ज)नकत्वम् स च हेतुतः समर्थजननस्वभावो भूत्वा स्वयमेव न भूतो २५ मुद्गरादिना च न तस्य कश्चिच्छक्तिप्रतिघातो विहित इति । यद्यप्यपरकारणान्तरसन्निधानात् कार्यं वैलक्षण्येनैवोत्पत्तुमिच्छति [??] तथापि प्राक्नक्षणस्य तत्त्वभावत्वान्नत्वेवं कार्योत्पत्तिः स्यान्नान्यथेति न च स्वहेतुतो समर्थजननस्वभावस्य तस्योत्पत्तेर्नायं दोषः प्रथमक्षण एवं(व) सन्तत्युच्छेदप्रसक्तिः । अतो मुद्गरादिव्यापारकालेऽपि यदि स्वहेतुत एव समानक्षणान्तरजननसामर्थ्यं घटक्षणस्य समस्ति ततः सदृशक्षणान्तरोत्पत्तेर्मुद्गरादिसन्निधानं व्यर्थम् । अथ स्वहेतुतः समान- ३० क्षणान्तरजननसमर्थो घटक्षणस्तथापि प्राक्नक्षणोदिवत् तत्क्षणादप्यपरक्षणान्तरजनकस्य समानक्षणोत्पत्तेर्व्यापारवन्मुद्गरसन्निधिव्यर्थ एव । एतच्च स्वहेतुतो भावस्य नश्वरस्वभावत्वे न किञ्चिद्विनाशहेतुना अनश्वरस्वभावत्वेऽपि 'सुतराम्' इति वदता परेण दुषणमभ्युपगतमेव ।

१-थमेव भा-आ० विना । "न चास्य तदा स्वयमेवाभावान्"-अमेयक० पृ० १४५ द्वि० पं० ७ ।
 २-स्तदा च भा० । ३-वच्छेदादेव स्व-हा० वि० । वच्छेदादे स्व-आ० । ४-णस्यैव भा० विना ।
 ५ भावका-भा० । भावाभावप्रमाणाविषयत्वे का-वि० । ६-स्या मुद्गरादीनां हा० । ७ तत्कर-आ० ।
 ८-द्रूपीचवासम्भ-हा० वि० । ९-स्य तदतत्त्वमा-हा० वि० । १-स्य तदत्त्वमा-आ० । १० "अथ घट एव मुद्गरादिकं विनाशकारणत्वेन प्रसिद्धमपेक्ष्य समानक्षणान्तरोत्पादनेऽसमर्थं क्षणान्तरमुत्पादयति तदपि अपेक्ष्य अपरमसमर्थतरम् तदपि उत्तरमसमर्थतमम् यावद् घटसन्ततेर्निवृत्तिरित्युच्यते । ननु चात्रापि घटक्षणस्य असमर्थक्षणान्तरोत्पादकत्वेन अभ्युपगतस्य मुद्गरादिना कश्चित् सामर्थ्यविघातो विधीयते वा न वा ? प्रथमविकल्पे कथमभावस्य अहेतुकत्वम् । द्वितीयविकल्पे तु मुद्गरादिसन्निपाते तज्जनकस्वभावाव्याहृतौ समर्थक्षणान्तरोत्पादप्रसङ्गं समर्थक्षणान्तरजननस्वभावस्य भावात् प्राक्नक्षणवत्"-अमेयक० पृ० १४५ द्वि० पं० ८ । ११-रसमर्थ-भा० । १२-रसमर्थतर-आ० । १३-घमपे-आ० । १३-रणं प-भा० । १-रणप-आ० हा० वि० । १४-म् स्वहे-मा० वहि । १५-तुतोमर्द्रजन-आ० । १६-दि-घटं तक्ष-हा० वि० । १-दिव् तत्क्ष-आ० । १७-श्च सहे-आ० हा० वि० विना ।

न चाकिञ्चित्करस्यापि मुद्गरादेः स्वहेतुमभिर्हेतुसन्निधिवलायातत्वाद् घटक्षणस्यासमर्थक्षणात्-
 रजनकालेनोपा(प)लम्भविषयता यत् एवनेकस्यैव क्षणघटस्य विलक्षणक्षणात्तरोत्पादकत्वा-
 भ्युपगमप्रसक्तिः स्यात् । एवं च मुद्गरादेर्न विरोधित्वम् विनाशेऽद्याहेतुकत्वात् । नापि जनकत्वं
 पूर्वाकदोषप्रसक्तेरिति विलक्षणसन्तत्युत्पादे सन्तानोच्छेदे वा मुद्गरादेरन्वय-व्यतिरेकाननुविधा-
 नप्रसक्तितो नाश्यादीनां दहनादिकार्ये लोकस्योपादानं भवेत् । न च परमार्थैकत्वस्याभावे घटादीनां^१
 मुद्गरादिव्यापारानन्तरमनुपलब्धिर्भवेत् । न च पूर्वसन्तानोच्छेदाद् विलक्षणसन्तानोत्पत्तेश्च तदा
 घटानुपलब्धिरिति वक्तव्यम् विलक्षणसन्तत्युत्पादस्य प्राकनन्यायेनाभावात् पूर्वसन्ततिनिवृत्तेरपि
 विवर्त्तमानेभ्योऽनर्थान्तरत्वात् तथैवोपलब्ध्यादिप्रसक्तेः तदा तस्य स्वरूपक्षतेरभावात् । न च न
 तदा तस्य स्वरूपप्रच्युतिरुत्पद्यते किन्तु तस्यैकक्षणावस्थायित्वेन तदाऽभवन्मिति नोपलम्भः यतः
 स्वरूपादप्रच्युतस्य नाभवनं नाम किञ्चित् तत्सद्भावाभ्युपगमे वा कथं न स्वरूपप्रच्युतिस्ततो-^२
 ऽर्थान्तरभूतोत्पत्तिमती ? अथ स एव न भवति न तु तस्यापरं सत्त्वम् न तु तदेवेदं पुना रूपा-
 भवनमभिधीयते, तत्र च तदेवोत्तरम् । तस्माद् विनाशहेतुव्यापारानन्तरं पदार्थस्यासद्व्यवहारे
 विदधता तद्व्यतिरिक्तार्थान्तरप्रहणमभ्युपगन्तव्यम् न तु तदप्रहणमात्रम् अन्यथा तस्याभावानि-
 श्चयैकन्यादिव्यवहितस्य सद्व्यवहारनिषेध एव स्यात् नासद्व्यवहारप्रवर्त्तनम् यतो न कश्चिद्-
 भावानिश्चये तत्स्वरूपाप्रहणे घटानुपलब्ध्याविशेषः येनैकत्रासद्व्यवहारप्रवृत्तिः अन्यत्र सद्व्यवहार-^३
 निषेधमात्रात् किञ्चैवावोत्पत्तेः प्राग्भावावस्थानिश्चय(ये) तदुत्पादकारणोपादानं कुर्वन्त उप-
 लभ्यन्ते प्रेक्षापूर्वकारिणः । तदुत्पत्तौ च निवृत्तव्यापारा विनाशकहेतुव्यापारानन्तरं च स्वरूपा-
 त्तिरिक्तं पदार्थान्तरमवगत्य शत्रुध्वंसे सुखभाजो मित्रप्रक्षये तु दुःखानुपत्ता उपलभ्यन्ते । न
 च मित्रसद्भावो दुःखहेतुः प्रतीतः नापि शत्रुसद्भावः सुखजनक इति तद्व्यतिरिक्तोऽभावस्तज्ज-
 नकोऽभ्युपगन्तव्यः । न च मित्राऽमित्राभावे च न दुःख-सुखे विहितोत्तरत्वात् । न चाभावस्य^४
 भवितृत्वे भावरूपता अभावप्रत्ययविषयत्वेन भवितृत्वेऽर्थैवावरूपत्वात् । यथा हि भवितृत्वेना-
 विशेषेऽपि घट-पटयोस्तत्प्रतीतिविषयत्वेन तद्रूपता तथा भावाऽभावयोरपि तद्विषयात्(पयत्वात्)
 तद्रूपत्वे न किञ्चिद् दूषणमुत्पद्यमानः । न वा भावस्य भवने विरोध एव दूषण(णम्) स्वरूपेऽवा-
 धितप्रत्ययविषये विरोधासिद्धेः अन्यथा सर्ववस्तुषु तत्सिद्धिप्रसक्तिः । तत्र मुद्गरादिव्यापारात्
 प्राग् घटादेस्तद्व्यापारानन्तरमेव तस्या उपलब्धेः पदार्थात्मभूता प्रच्युतिः । अत एव तस्मिन्^५
 'शृहीतैव प्रमाणता' इति हेतोरसिद्धतेत्यपि न वाच्यम्, यतः किं घट एव प्रच्युतिः, इत कपाल-
 लक्षणं भ(भा)वान्तरम्, आहोस्वित् तदपरं पदार्थान्तरमिति विकल्पाः । तत्र यदि घटस्वरूपमेव
 प्रच्युतिस्तर्ह्यपरं तत्रामिधानान्तरं विहितम् घटस्वरूपं त्वविचलितं प्रतीयते कथं न नित्यम् ?
 अथैकक्षणस्यापि^६ घटस्वरूपं प्रच्युतिरिति न घटस्य नित्यता; नैवैकक्षणस्यापितया घटस्वरूपं न
 प्रतीतिगोचर इति कथं तस्य प्रच्युतिः ? अथ कपालस्वरूपमेव घटप्रच्युतिस्तथापि प्राक्कपालप्रादु-^७

१ न चा-आ० हा० वि० । २-रादे स्व-आ० । ३ क्षणे घ-मां० । ४ एवं मु-मां० हा० वि० ।
 एव मु-आ० । ५-हास्य हे-आ० । ६-क्षणसंतत्युदसं-हा० । ७-त्पादयं संतानोच्छे-वि० । ८-त्पाद
 संततोच्छे-आ० । ९ पूर्वसंततिनिवृत्तेर-हा० वि० । पूर्वसंततिनिवृत्तेर-आ० । १०-स्य रू-आ० हा० वि० ।
 १० तदा भ-आ० । ११ न नु त-आ० । १२ न नु तदेवेदं पु-आ० । १३-शहेतुर्व्या-आ० ।
 १४-हार विदधतां त-हा० । १५-हार विदधता त-वि० । १६-रमप्र-आ० हा० वि० । १६ तस्माभा-हा० वि० ।
 १७-अथैकन्यादि-आ० । १-अथैकन्यादि-हा० वि० । १८-न यता म कश्चि-आ० । १९-त्रात् किंच
 भा-आ० । २-त्रा किन्त्व भा-आ० हा० वि० । २० "किञ्च भावोत्पत्तेः प्राग्भावावस्थानिश्चये तदुत्पादकारणा-
 पादनं कुर्वन्तः प्रतीयन्ते प्रेक्षापूर्वकारिणः"-प्रमेयक० पृ० १४५ द्वि० पं० ११ । २१-दकार-आ० । २२ इति
 त्र्यह्य-आ० । "तत्सद्व्यतिरिक्तोऽभावस्तद्व्यवहारान्भ्युपगन्तव्यः"-प्रमेयक० पृ० १४५ द्वि० पं० १३ । तदेतुः "स मुद्गरा-
 दिहेतुर्व्यस सः" इति तत्रैव टि० ३८ । २३-व्यभावाभाव-वि० । २४ घटयोस्त-मां० आ० हा० वि० विना ।
 २५-स्यये विषये विरो-हा० वि० । २-स्यये विषये विरो-आ० । २६ तत्र मु-हा० वि० । २७-च्युति
 प्रच्युतिस्त एव आ० । २८-यि स्व-आ० हा० वि० । २९ "अथैकक्षणस्यापि घटस्वरूपं प्रच्युतः, न; एकक्षण-
 स्यापितया तद्रूपस्यापि अप्रसिद्धेः"-प्रमेयक० पृ० १४६ प्र० पं० १ ।

भावाद् घटस्यावस्थितेः कालान्तरस्थायितैव घटस्य भवेन्न क्षणिकता । न च कपालरूपप्रच्यु-
त्यभ्युपगमे मुद्गरादिव्यापारानन्तरमपि 'घटस्य भ्वंसः' इति पूर्ववदुपलब्ध्यादिप्रसङ्गः यतो न
मुद्गरादिना घटस्वरूपं क्रियते स्वहेतोरेव तस्य निष्पत्तेः । नाप्यसती स्वरूपप्रच्युतिरुत्पद्यते तत्र
परहेतुव्यापारानभ्युपगमात् यत् तु कपालादिषु मुद्गरादिना निष्पाद्यत इति अभ्युपगतम् न तस्य
५ विरोधान्न हेतुत्वं कुल्यादेरिवेति कथं न प्रागिवोपलब्ध्यादिकं भवेत् अथ स एव न तदा न
तेन नित्यता न चोपलब्ध्यादिकं स्व(दिकस्व)कार्यका(क्र)रणम्, नैतदेवम्; यतः 'सः' 'न' इति-
शब्दयोः किं मित्रार्थत्वम्, आहोस्विदेकार्थत्वमिति वक्तव्यम् । यदि मित्रार्थता कथं न 'नञ्'-
शब्दवाच्यः पदार्थान्तरमभावोऽभ्युपगतो भवेत् । अमित्रार्थत्वे तु पूर्वमपि 'नञ्'प्रयोगप्रसक्तिः,
न चानुपलम्भे सति 'नञ्'प्रयोगाभ्युपगम इति वक्तव्यम् यतो व्यवधानाद्यभावे स्वरूपादप्रच्युतस्य
१० तस्यैवानुपपत्तिर्भवेत् । अथ स्वरूपात् प्रच्युतिः कथं न कपालकाले मुद्गरादिहेतुकं भावान्तरं
प्रच्युतिर्भवेत् ? ! ?]

[! ? अथ कपालकाले घटविनाशा(नाशान)भ्युपगमे स्वभावत एव घटस्याविनश्वरस्य परतोऽपि
नाशासम्भवतो यः स्वभावो घटस्य प्रथमक्षणात् क्रियत्कालावस्थानोत्तरकालविनाशलक्षणस्तस्य मुद्ग-
रादिसन्निधानकालेऽपि भावात्-अभावे वा स्वभावनानात्वा(त्वात्) क्षणिकत्वप्रसक्तेः-पुनरपि ताव-
१५ कालमवस्थानमनुभूयं तेन(तेन न) ननुभ्यमिति घटादेः कौटस्थ्यप्रसङ्गः । विनाशहेतुत्व(स्त्व)भाव-
स्याक्रिञ्चित्करतयाऽनपेक्षणीयः न ह्यसौ भावमेव करोति कृतस्य करणायोगात् । न च भावान्तरं
करोति तत्करणेऽपि भावस्य किं सञ्जातमिति तथोपलब्ध्यादिप्रसङ्गात् । न च तस्य तेन सम्बन्धो
येन 'तस्यायं विनाशः' इति व्यपदेशमाग्नं भवेत् तयोरुपकार्योपकारकभावाभावात् तदभावे च
पारमार्थिकसम्बन्धायोगात् । यदि पुनर्भावान्तरं विना संयमेव क्रियते विनाशहेतुवैक(फ)ल्यम्,
२० स्वत एव तस्य तत्करणसमर्थत्वात् अन्यापेक्षानुपपत्तेः असमर्थत्वेऽन्यसन्निधानेऽपि करणानुप-
पत्तेर्न भावान्तरमपि विनाशहेतुनिर्वर्त्यम् । अभावकरणेऽपि पर्युदासपक्षेऽयमेव दोषः । प्रसज्यपक्षे
स्वभावं करोतीति क्रियाप्रतिषेधमात्रमेव । तत्र च तद्हेतुरक्रिञ्चित्कर एवेत्यनपेक्षणीयः स्यात्
तस्य निर्वैकतात्वात् स्वरसतो भवैकभावाभावस्य पावकोष्णत्ववन्न कालान्तरमावीति, असदेतत्;
हेतुतः साध्यसिद्धेः प्रत्यक्षस्य च क्षणिकत्वप्राहकत्वेनाप्रवृत्तेः न तत्प्रतिबद्धत्वेन हेतुनिश्चित
२५ इत्युक्तत्वात् अहेतुकत्वेऽपि^{३६} च नाशस्य जन्मान्त(जन्मानन्त)रभावित्वं नित्यस्यापि प्राक् प्रति-
पादितत्वात् । न च पावकोष्णत्वदृष्टान्तस्तत्र सम्भवी प्रथमक्षणेऽपि भावभ्वंसप्रसक्तेः तद्वदे-
वेत्याप्यमिहितत्वात् । न च क्षणावस्थितिलक्षणस्य विनाशस्य तद्वैदृष्टत्वाददोषः, काला-
न्तरस्थायित्वस्यापि स्वभावत एव सम्भवाद् विशेषाभावात् । तथाहि-यैतदपि वक्तुं शक्यम्-काला-
न्तरस्थायी स्वहेतोरेव भाव उत्पन्नः न तद्भावे भावान्तरमपेक्षतो(ते)ऽग्निरे(रि)वोष्णत्व इति किं
३० न स्वत एव स्थिरस्वभावो भावो भवेत् ? न चैवं कौटस्थ्यप्रसङ्गः क्षणिकपक्षेऽन्यस्य समानत्वात् ।

१-ज्ञलादि-भा० । २ यतो मु-आ० हा० वि० । ३ कुतश्चादेरिवेति आ० । ४ कथं प्रा-मा०
आ० हा० वि० विना । ५-ब्ध्यादिकं स्वका-वि० । ६ तदा न तेन न नित्यता न चोपलब्ध्यादिकं
भवेत् अथ स एव न तदा न तेन न नित्यता (तेन नित्य-मां०) न चोपलब्ध्यादिकं स्वका-भा० मा०
हा० । ७ न चो-हा० । ८-रणे नै-हा० । ९ न नञ्-आ० । १० सति तत्प्र-आ० हा० वि० ।
"न चानुपलम्भे सति नञ्प्रयोग इत्यभिघातव्यम्"-प्रमेयक० पृ० १४६ प्र० पं० ३ । ११ "स्वरूपादप्रच्युतार्थस्य
अनुपलम्भानुपपत्तेः"-प्रमेयक० पृ० १४६ प्र० पं० ४ । स्वभावात् "पृथगुत्पन्नोदरादेः" टि० ९ । अर्थस्य "घटलक्षणस्य" टि०
१० । १२-पा प्र-आ० हा० वि० विना । १३-तुक भा-आ० विना । १४-गमे श्व स्व-आ० । १५ एवं
व-आ० । १६-स्या मनु-आ० । १७-नुभूयं ते-आ० हा० । १८-य ते त नष्ट-आ० । १९-व्यमिति
ते घ-हा० वि० । २०-क्षणे न आ० । २१-नर्भावा-आ० हा० वि० विना । २२ स्वभायमे-हा० । स्वभा-
वमे-वि० । २३-पक्षेऽपिऽयमे-मा० । २४ तस्यानिर्हेतु-हा० । तस्यानिर्हेतु-वि० । तस्यानिर्हेतु-
आ० । २५-वत्त भावस्य आ० वि० । २६-पि वा ना-आ० हा० वि० । २७-स्य न ज-आ० हा० वि० ।
२८-त्वात्त्वददो-आ० हा० वि० विना । २९-"शक्यते हितत्रायैव वक्तुम् कालान्तरस्थायी स्वहेतोरेव उत्पन्नो भावो
न, तद्भावे भावान्तरमपेक्षते अस्मिन्निव उष्णत्वे"-प्रमेयक० पृ० १४६ प्र० पं० ६ । ३०-मपेक्षितो-आ० ।
३१-भावो भवेत् मा० ।

तथाहि-क्षणमपि स्वरसत एव स्थात्रोः कल्पान्तरस्थायित्वमपि किं न भवेत् अन्यथा अग्निरिव शैत्ये न क्षणमपि स्वयमस्थात्रोः स्थायिता युक्तिमती । विनाशहेतुपक्षनिक्षिप्तश्च विकल्पो भावोत्पत्तिहेतावपि समानः । तस्या(तथा)हि-उत्पत्तिहेतुः स्वभावत एव भावमुत्पत्तिस्तुमुत्पादयति, आहोस्विद् अनुत्पत्तिस्तुम् ! प्रथमपक्षे विफलता तद्धेतोः । द्वितीयपक्षेऽप्यनुत्पत्तिसोरुत्पादने वियक्तसुमाद्रेरप्युत्पादनप्रसङ्गः । सहेतुसन्निधेरेवोत्पत्तिसोरुत्पादनाभ्युपगमे विनाशहेतुसन्निधानाद् विनाशहेतु-^५ विनश्वरं विनाशयतीत्यभ्युपगमनीयम् न्यायस्य समानत्वात् स्वयमेवोत्पत्तिसोस्तत्कृतोपकाराभावात् सम्बन्धाभावतो व्यपदेशाभावतोऽपि(भावोऽपि) समानः एवं च प्रयोजनाभावाद् भावहेतुर्भावं नोत्पादयतीति नार्थ्यं भावं भावयतीति कथं नाकिञ्चित्करत्वम् ? अभावं भावीकरोति इति चेत् ; नन्वेवं हेतुर्विनाशहेतुर्भावं मभावीकरोतीति तुल्यम् । यदपि 'स्वकारणादुत्पत्तिरात्मलाभो धर्मो यस्याः सा (यस्य स) स्वोत्पत्तिधर्मा तं यदि सहेतुर्नोत्पादयति तदा विरुद्धमभिधानं स्यात्' इत्याद्युक्तं तद् विना-^{१०} शहेतावपि तुल्यम् । तथाहि-विनाशकारणाद्विनाश आत्मप्रच्युतिलक्षणो धर्मो यस्य तं यदि विनाशहेतुर्न विनाशयति तदा विरुद्धाभिधानमित्याद्यपि कथं(थं) न समानम् । यदपि 'उत्पत्तेः प्राग् उत्पत्तिधर्मिणोऽसत्त्वात् किमुत्पत्तिधर्माणमुत्पत्तिहेतुरुत्पादयति, आहोस्विद् अनुत्पत्तिधर्माणम् इत्यादिविकल्पानुपपत्तिः' तदपि विनाशहेतौ समानम्-प्रागभाववत् प्रध्वंसाभावस्यापि भवन्मतेनाभावात् कथं तत्रापि विकल्पोत्पत्तिः ? 'येषां च न घटनिवृत्तिः कपालस्वरूपान्दन्त्या तेषां कथं न^{१५} कपालहेतुर्घटध्वंसहेतुर्भवेत् ? अथ कथं कपाललक्षणस्य वस्त्वन्तरस्य प्रादुर्भावे 'घटो विनष्टः' इति व्यपदिश्यते ? नैप दोषः, मुद्गरादेर्घटस्यैव कपालभावाद् 'घटो विनष्टः' कथं स एवान्यथा भवतीति चेत्, नन्वसत् कथं भवतीति समानम् । अथ प्राग् घटादिकमसत् सद् भवत्युत्पत्तिसमय इत्यविरुद्धम् ; नन्वन्यदा घटः सन् कपालीभवति इत्यविरुद्धमेव । कथं तस्यैव तदन्यत्वमिति चेत्, यथा संवेदनस्यैकस्य ग्राह्यग्राहकाद्याकारमेदः यथा ह्यरूपेणानेकमेवं(कं) भवन्न विरुध्यते इत्यस-^{२०} कृदावेदितम् तेन निवृत्तिः कारणस्य कार्यात्मना परिणतिरेवाभिधीयते तथा च घटप्रच्युतेः कपालस्वरूपत्वे कुतः क्षणिकत्वम् ? अथ भावान्तरं घट-कपालव्यतिरिक्तं घटप्रच्युतिः, नन्वेवमपि तेन सह घटस्य युगपदवस्थानाद्यविरोधात् कथं तत् तत्प्रच्युतिः ? अथ कपालमन्यभावोपलक्षणम् तेन घटक्षणस्यान्यस्य प्रादुर्भावः पूर्वस्य न प्रध्वंसः सदृशापरंपरानुभवश्च दलितपुनरुदितकररुह-निकरादिष्विव 'स पथायम्' इत्येको(का)ऽध्यवसायोदयः । नन्वत्रापि किं स एव पदार्थात्मा प्रतिभाति,^{२५} आहोस्विद् तत्रप्रतिसमयमन्यान्यसंवेदनेऽपि सादृश्यादेर्कैत्रप्रान्तिरिति नात्र निश्चयो वाचकानुत्पत्तौ दर्शनस्य वितथत्वात् सिद्धः ?] न च क्षणक्षयव्यवस्थापक्रमानुमानमेकत्वाध्यवसायि दर्शनस्य वाचकम् अनुमितेर-वाध्यवाचकत्वेनाप्रवृत्तेस्तस्यास्तत्पूर्वकत्वात् यतोऽध्यक्षावगतं प्रतिबन्धमाश्रित्य पक्षधर्मात्-दर्शनबलाद्नुमितिरुच्यति अनुमानादविनाभावावगमेऽनवस्थाप्रसक्तेः । न च स्थायितादर्शनमनु-मानेन बाधितत्वान्नाध्यक्षतामनुभवतीति वाच्यम्, क्षणक्षयानुमानमध्यक्षेण बाधनादनुमानं(नं न)^{३०} भवतीत्यपि पर्यनुयोगस्य तुल्यत्वात् । अतः स्थायितादर्शनं क्षणक्षयप्राहिणा परेणाध्यक्षेण बाधकेनाध्यक्ष(नानध्य)क्षीकर्त्तव्यम् क्षणक्षयनिर्भासविरहेण तस्य (!) अन्यथा तेन सह विरोधासिद्धेः । ततः प्रतिक्षणमेदावभासेवाध्यक्षं नित्यताध्यवसायिदर्शनस्य बाधकं नान्यत् । न च प्रतिक्षणविशारत्तावमास्यध्यक्षमनुभूयते, स्थिरस्थूरार्थावभासिनोऽध्यक्षप्रभवस्य संवेदनस्य सर्वदोषलक्षणत्वात् । अथ प्रत्यक्षेऽपि बाधकेऽभ्युपगम्यमाने द्वयोरपि दर्शनयोः परस्परप्रतिहितकारेणानध्यक्षता कस्मात् भवति^{३५} येनैकमेवानध्यक्षीभवति, नैतदेवम् ; अनुत्पत्त्वात् दुर्बलं हि चलवता प्रतिहन्यते रजतदर्शनमिव

१ "तथाहि-उत्पादहेतुः स्वभावत" इत्यादि-प्रमेयक० पृ० १४६ प्र० पं० ११ । २-प्य भावयती-आ० । ३-स्या सा हा० वि० । ४-था वि-आ० । ५ धर्मोप्यस्य हा० । ६ येषां न च घ-आ० हा० वि० । ७-पादेन्या मां० आ० वि० विना । ८-स्य ग्राहकाद्या-हा० ।-स्य आकाद्या-आ० । ९-रहेतुमे-वि० । १०-न न निवृत्तिः भा० मां० ।-न निवृत्तिः हा० । वि० स० । ११ "युगपदवस्थानाविरोधात् कथं तत् तत्प्रध्वंसः"-प्रमेयक० पृ० १४६ प्र० पं० ५ । १२-क्षणस्यान्य-आ० ।-क्षणान्यस्य प्रा-आ० मां० । १३-परानु-आ० । १४ नत्त्रापि हा० । नत्त्रापि वि० । न त्रापि आ० । १५-कथं आ-हा० । १६-नाथप्र-आ० । १७-क्षयि प्रा-मां० मां० । १८ तत् प्र-मां० । तत्र प्र-आ० हा० वि० । १९-भा स्यैवा-हा० । २०-णाध्यक्ष-आ० हा० वि० ।

शुक्तिकादर्शनेन दलवता रजतदर्शनमर्थार्थे (मय्यर्थार्थे) क्रियाकारि रूपावभासि दुर्बलमनध्यक्षीक्रियते । न च लूनपुनर्जातकेशादिष्वपि प्रत्यमिहानोदया (यात्) स्थायिताप्रतिपत्तिः सर्वत्रालीका, न; दृष्टान्तमात्रादर्शसिद्धेरभावात् अन्यथा हेतूपन्यासस्य वैफल्यपत्तेः । हेतूपयोगितयैव निदर्शनस्य परैः साफल्यभ्युपगमात् । आह च—“स एवाविनाभावो दृष्टान्ताभ्यां दर्श्यते” [] इति ।
 ५ यद्वा लूनपुनर्जातशिरसिजादिष्वपि प्रत्यमिहानात् एकता भवतु अप्रध्वस्तः केशादिः कथं प्रत्यमिहानयते ? नन्वेवं ध्वस्तेऽपि शिरोरुहनिकरादौ समानम् । अथा ध्वस्ते तत्र पुनर्दर्शनात् ते एवामी केशाः’ इत्येकताप्रतीत्यनुभवात् प्रत्यमिहानम् ; ननु ध्वस्तेष्वपि तेषु पुनर्दर्शनात् तुल्यप्रमाणादियोगेष्वेकताप्रतिपत्तिदर्शनात् कथं न प्रत्यमिहानम् ? तस्माद् ध्वस्तोदितेष्वपि शिरसिजादिषु प्रत्यमिहानादेकत्वं कस्यचित् रूपस्याभ्युपगन्तव्यम् । अथ दलितार्थव्यवसायी १० प्रत्यय (यः) स्थायिताध्यवसायिता (यिनीं) प्रत्यमिहानं वाधत इति न तेष्वेकता, न; भिन्नकालेन दलितकेशाध्यवसायिप्रत्ययेन प्रत्यमिहानाया वाधायोगात् अथवा लूनपुनर्जातकेश-नखादिभेदाभेदा-ध्यवसायादुभयतैवास्तु स्तम्भादिषु तु विशददर्शनावभासिषु क्षणक्षयविकला स्थायिता प्रतिभातीति तेषां स्थिररूपतैवास्तु ।

अथ कथं प्रत्यमिहाना प्रामाण्यमनुभवति ? कारणदोषाभावात् वाधारहितापूर्वार्थप्राहित्वाच्च ।

१५ तदुक्तम्—

“तत्रापूर्वार्थविज्ञानं निश्चितं वाधवर्जितम् ।

अदुष्टकारणारब्धं प्रमाणं लोकसम्मतम्” ॥ [] इति ।

प्रथमदर्शनावधिगतां स्थायितां प्रत्यमिहानमध्यवस्यति विज्ञासादिव्यवहारप्रवर्तिका चेति कथं न प्रमाणम् ? न चाद्यदर्शनमेव स्थायिताध्यवसायात् उत्तरकालमाविनो नित्यताप्राहितया २० व्यवस्थार्थत इति आद्यदर्शनगृहीतां नित्यतामध्यवस्यत् प्रत्यमिहानमपूर्वार्थाधिगन्तृत्वाभावात् प्रमाणम् यत् एवमाद्यदर्शनावसेयमेव नित्यत्वमिति कथं क्षणक्षयिता भावानाम् ? न चाध्यक्षानवतारे प्रतिक्षणध्वंसितायामनुमानमपि प्रवृत्तिमासादयतीत्युक्तम् । किञ्च, स्वभावलिङ्गप्रभवमनुमानं क्षणक्षयितां भावानामवगमयति इति पराभ्युपगमः । न चाध्यक्षगृहीतं प्रतिक्षणध्वंसित्वम् येन स्वभावहेतुस्तत्र व्यवहृतिमुपपद्यति यथा शिशापा विशददर्शनावभासिनि तरौ वृक्षत्व- २५ व्यवहृतिम् प्रत्यक्षप्रतीत एवार्थे स्वभावहेतोर्यवहृतिप्रदर्शनफलत्वात् । न च निश्चुदादौ सत्ता-क्षणिकत्वयोरप्यक्षत एव प्रतिबन्धग्रहणादन्यत्रापि शब्दादौ सत्तोपलभ्यमाना क्षणिकत्वमवगमयति, जातरूपे सत्तातः शुक्लताजुमितिप्रसक्तः । अथ हेमाकारनिर्मासिदर्शनं शुक्लताप्रसाधकमनुमानमुपहन्तीति न तत्र शुक्लतासिद्धिः, नन्वेवं स्तम्भादौ क्षणिकतामुल्लिखन्तीमनुमिति ‘स एवायम्’ इत्यभेदप्रतिमासोऽपहन्तीति कुतः क्षणिकतासिद्धिः ? अथ प्रत्यमिहाना भिन्नेष्वभ्येद- ३० मुल्लिखन्ती दलितपुनरुदितकरुहादिषूपलभ्यत इति नासावेकत्वे प्रमाणम् तर्हि कामलोपहतदृशां धवलमानमाविष्माणेषु पदार्थेषु कनकाकारनिर्मासिदर्शनमुदेतीति तत् पीतेऽपि न प्रमाणतामासादयेत् तथा च शुक्लताजुमानस्यापि कुतो वाधाप्रसक्तिः ?

अथ शुक्लताप्रसाधकस्यानुमानस्यान्यथासिद्धत्वात् युक्तं प्रत्यक्षवैध्वत्वम् तस्यानन्यथासिद्धत्वात् । न ह्यनुपहतेन्द्रियस्य पीतावभासि दर्शनं पीतार्थव्यतिरेकेण सम्भवति कनकादौ तु शुक्लता- ३५ प्रसाधकमनुमानमन्यथासिद्धत्वात् अभ्येदविरोधे न तद्विपरीतार्थसाधकं युक्तम् । स्तम्भादौ तु नित्यतावेदकस्याध्यक्षस्य कुतश्चिद् भ्रान्तिकारणादन्यथासिद्धत्वेनानन्यथासिद्धानुमानवाधकत्वमभ्यु-

१-मय्यर्थ-मा० । २-ज्ञानोद-आ० । ३-का, त, इ-भा० मा० । ४-प्रत्यमिहानं वा-भा० हा० वि० । ५-कता, म; मि-आ० वि० । ६-प्रत्यमिहाना मा० । ७-खादिभेदाध्य-आ० हा० वि० विना । ८ “क्षणक्षयवाधे स्थिरतावेदकप्रत्यमिहानादिर्न प्रत्याह”-वृ० मा० टि० । ९ “आचार्य”-वृ० टि० । १०-अ उक्त-वा० वा० । ११-शब्दादिव्य-वा० वा० । १२ न चादिद-वा० वा० । १३-ज्य इ-भा० वा० । १४-कम् स्व-वा० वा० । १५ “स्वभावहेतु रचयतीति योग”-वृ० मा० टि० । १६ प्रतिविम्बग्र-वा० वा० । १७-पहन्तीति वा० वा० । १८-स्यभेदः प्र-वा० वा० । १९-वाधत्वम् वा० आ० । २०-अविरोधि न वृ० वा० वा० विना ।

कम् । तथाहि-सति प्रतिबन्धग्रहणेऽनुमितिप्रवृत्तिः प्रतिबन्धग्रहणं च साध्यव्यतिरेकेण साधनस्या-
 भवनज्ञानम् तदेव चाऽनन्यथासिद्धत्वं तस्योच्यते अत एवानुमानस्य प्रामाण्यमपाकुर्वता तत्
 प्रतिबन्धप्रसाधकप्रमाणस्याप्रामाण्यमुपदर्शनीयम् यतः प्रतिबन्धासिद्धितोऽनुमानं प्रामाण्यादपाक्री-
 येत । तथा चोक्तं न्यायविदा-“लक्षणयुक्ते वाधासम्भवे तल्लक्षणमेव दूषितं स्यात्” [१]
 इति । नित्यताप्रसाधकस्य त्वच्यक्षस्य आस्तामनुमानेन तुल्यकक्षत्वम् तत्प्रतिबन्धप्रसाधकेनाप्य-
 तुल्यकक्षतैव । तथाहि-क्षणक्षयविपरीतनित्यत्वलक्षणार्थमन्तरेणानुपजायमानमध्यक्षं तथाभूतमर्थं
 व्यवस्थापयत् क्षणिकत्वानुमानवाधकमुच्यते । न चाध्यक्षावसेयं नित्यत्वं वस्तुनो व्यवस्थापयितुं
 शक्यम् यतः पूर्वापरकालताविष्टमध्यक्षावसेयं तच्च न वस्तुधर्मः वर्तमानकालं हि वस्तु पूर्वापरकाल-
 भावित्वं च वर्तमानवस्तुविरुद्धत्वात् न तद्दर्भत्वेनावस्थापयितुं युक्तमिति प्रत्यक्षिणाप्रमेयस्य यथाप्र-
 तीत्यसम्भवात् वाधकप्रमाणेनाप्यनुल्यकक्षत्वात् तद्वाहिणोऽध्यक्षस्य कुतः क्षणक्षयानुमानवाधकताः ?
 विपर्ययस्य प्रमाणेनाव विपर्ये निश्चितत्वात् । [?? न च मूलवाधकत्वेन अनुमानस्यानुभव आशङ्कनीयः
 प्रत्यक्षाभासस्य कस्यचिद् वाधनात् उत्पलपत्रशतव्यतिभेदाद्यध्यक्षवाधकत्वेनानुमानस्य प्रवृत्तावपि
 यतो नोच्छेदः एवमेवापि इति न कश्चिदोषः अत एव सर्वत्र प्रत्यक्षं विरोधि वाधकमनुमानं
 तु तद्विरोधीद् वाध्यमेवेति नियमाभावात् निराकृतम् ??] इतरेतराश्रयत्वमपि नात्राशङ्कनीयम् प्रत्य-
 क्षाभासत्वे अनुमानं वाधकम् अनुमानप्रामाण्यात् प्रत्यक्षस्याभासतेति यस्मान्नानुमानप्रामाण्य-
 मध्यक्षाभासनिवन्धनम् किन्तु प्रतिबन्धप्रसाधकप्रमाणनिमित्तं तत्प्रामाण्यमिति कुत इतरेत-
 राश्रयत्वम् ? असदेतत्, यतो यद्यपि परिच्छिद्यमानस्य वस्तुनः पूर्वकालतापि निश्चियते तथापि
 नावस्तुधर्मग्राहकमध्यक्षमिति कथं तद्विषयस्य यथाप्रतीत्यसम्भवं ? तथाहि-तस्य पूर्वकालसन्ध-
 न्धिता स्वरूपेण गृह्यते नेदानीन्तनसन्धन्धितानुप्रवेशेन तेनेदानीं यद्यपि कुतश्चिन्निमित्तात् तस्य
 पूर्वकालादित्वमवसीयते तथापि तद्ग्राहकमध्यक्षं कथं न वस्तुग्राहकमिति कुतः तस्याप्रामाण्यम् ?
 यदि ह्यविद्यमानं पूर्वकालादित्वम् विद्यमानं वा वर्तमानौरोपेणाध्यक्षमध्यवस्येत् तदा भवेदस्यायथा-
 र्थग्राहित्वाद् अप्रामाण्यम् एतच्च नास्तीति कुतोऽस्याप्रामाण्यप्रसक्तिः ?

न च सन्निहितविषयबलोत्पत्त्याऽविचारकत्वादध्यक्षेण पूर्वकालसन्धन्धित्वं परामर्शमशक्यम्
 यतो यद्यप्यतीतकालत्वमसन्निहितं तथापि सन्निहितविषयबलादुपजायमानमध्यक्षं वर्तमानवस्तु-
 नसंनिधिनास्तेव यथा अन्यसङ्ख्येयग्रहणकाले ‘शतम्’ इति प्रतीतिः क्रमगृहीतानपि सङ्ख्येयान् । २५
 न चैषा अनिन्द्रियजा इन्द्रियान्वयव्यतिरेकानुविधानात् । नाप्यनर्थजा सन्निहितान्यसङ्ख्येयज-
 न्यत्वात् । न चैकावभासिनी एकप्रतिपत्तिसमये ‘शतम्’ इत्यप्रतिपत्तेः अन्यथा प्रथमव्यक्तिप्रति-
 र्भाससमय एवैषां भवेत् । न चाप्रमाणमेषा वाधकाभावात् । घटाद्यध्यक्षेण तुल्यत्वात् नास्या वि-
 कल्पमात्रता । तस्मात् यथा अन्यसङ्ख्येयप्रतिपत्तिसमये प्रागवर्गेत (?) तदौऽपरिच्छिद्यमानार्थोपयोगः
 तद्विशिष्टप्रतिपत्तौ तथा प्रत्यक्षिणावसेयवस्तुपरिच्छेदसमये पूर्वकालभाविताया अपि । न च ३०
 विशिष्टप्रतिपत्तिकाले सङ्ख्येयानां विद्यमानता पूर्वकालतायास्तु तद्विपरीत्यमिति न तत्रोपयोगः
 यतोऽगृह्यमाणानां तत्कालविद्यमानता नोपयोगिनी यत्र चान्यसङ्ख्येयग्रहणसमये पूर्वावगतसङ्ख्येयाना-
 मभावस्तत्र यथा तेषामुपयोगः तथा पूर्वकालादिताया अपि तद्विशिष्टाया उपयोगोऽविष्य-
 तीत्यनवधम् ।

१-हृणं सा-वा० वा० । २-नप्रा-आ० । ३-घनघसा-वा० वा० । ४-कप्रामाण्यस्याप्रा-वा० वा० । ५-क्रि-
 शेत् । भा० ।-क्रियते । वा० वा० मा० । ६-“लक्षणयुक्ते वाधासंभवे तल्लक्षणमेव दूषितं स्यात् इति न्यायात्”-अनेयक०
 पृ० १७५ प्र० पं० ४ । ७-नित्यं वस्तु-क० । ८-“तव हि युगपद्भेदादि प्रत्यक्षं विपरीतग्राहिणाऽनुमानेन वाच्यते”-वृ०
 भा० मा० टि० । ९-अन्यत्रापि वृ० क० वा० वा० मा० मा० विना । १०-“परगदितम्”-मा० टि० । “परविदितम्”
 -वृ० टि० । ११-धादवा-आ० । १२-नारोपणा-आ० हा० वि० । १३-लम-क० । १४-मानं व-आ० । १५
 “अतीतकालत्वम्”-वृ० टि० । १६-यमग्र-हा० वि० । १७-तमपि प्र-क० । १८-“निश्चिनोतीति योषः”
 -वृ० भा० मा० टि० । १९-भासम-आ० । २०-“शतम्” इति प्रतिपत्ति-मा० टि० । “यथा एषा एकमेव
 गृहीयात्”-वृ० टि० । २१-गतं त-आ० हा० वि० । २२-द्वा अप-वा० वा० ।-दाप-आ० हा० वि० । २३
 “शतम्” इत्येवंत्पत्याम्”-वृ० भा० मा० टि० । २४-यतो गृ-वृ० क० विना । २५-पि विशि-आ० हा० वि० ।

अथापि स्यात् षर्त्तमानतापरिच्छेदसमये तदभावनियतभावत्वात् न पूर्वैताऽवगतिर्भावात् नानाम्
नीलपरिच्छेदे पीतादीनामिव । तथाहि-नीलप्रच्युत्यविनाभूतत्वात् पीतादीनां नीलपरिच्छेदकं
प्रमाणं तत्रच्युतेरिव तदविनाभूतपीतादिव्यवच्छेदं कुर्वदेव तत् परिच्छिनत्ति तद्वद् इदानीन्तनप-
दार्थपरिच्छेदाय प्रमाणं प्रवृत्तं तत्रच्युत्यविनाभूतानां व्यवच्छेदकम् षर्त्तमानश्च समयस्तत्रच्यु-
१५ स्यात् विरुद्ध इति तद्वासावप्यतीतानागतौ तेन विरुद्धाविति तद्वच्छिन्नस्यापि भावस्य षर्त्तमानाव-
च्छिन्नेन सह न समावेशः तयोः परस्परपरिहारत्वेन विरोधात् तेन षर्त्तमानसम्बन्धिताप्राहिणा
प्रमाणेन तत्रच्युत्यविनाभूतव्यवच्छेदस्य व्यवच्छेदमकुर्वाणेन षर्त्तमानसम्बन्धित्वमेव न परिच्छिन्नं
भवेत् ततः पूर्वापरसमयसम्बन्धिनीनात्वे यन्नानाभूतानामेकत्वप्राहि प्रमाणं तस्य अतस्सिद्ध-
हणरूपत्वात् अप्रामाण्यम् अत एवैकत्वाभ्यवसायस्य सहशोपरापरेत्यादिप्रमनिमिच्छादुत्पादः परि-
१० भीयते, असदेतत्; यतो नैकत्वेन निश्चीयमानस्य परस्परविरुद्धकालादिव्यवच्छेदात् नानात्वम्
छन्न-कुण्डलाद्यवच्छिन्नस्य देवदत्तादेरिव । न च देवदत्तादेः सहभाव्यनेकविशेषणावच्छिन्नत्वादे-
कत्वम् तदभावनिर्णयभावलक्षणस्य विरोधस्य सह सम्भविनामपि भावात् ततो विरुद्धावच्छिन्नस्य
नानात्वे देवदत्तस्यापि नानात्वप्रसक्तिः । न च देवदत्तादेरेकस्य कस्यचिदभावात् तन्नानात्वप्रसक्तिः
न सौगतपक्षे दोषायेति वाच्यम् एकप्रतिभासवलात् देवदत्तादेरेकत्वसिद्धेः अन्यथा नीलसंवेदन-
१५ स्यापि स्थूलाकारावभासिनो विरुद्धदिव्यसम्बन्धात् प्रतिपरमाणुभेदप्रसक्तेः तदवयवानामपि पङ्क्तयो-
गात् भेदापत्तितोऽनवस्थाप्रसक्तेः प्रतिभासविरतिलक्षणां प्रामाणिका शून्यता भवेत् इति सर्वव्य-
वहारविलोपः । न च छन्न-कुण्डलादेरिन्द्रियावसेयवस्तुव्यवच्छेदकत्वेन इन्द्रियजप्रतिपत्तिविषयता
सन्निहितत्वेन युक्ता पूर्वापरैर्दित्वस्य तु षर्त्तमानकालावच्छिन्ने वस्तुन्यसन्निधानात् कथं तद्ग्राहि-
ज्ञानप्राप्तता युक्तेति वक्तव्यम् यतो यथोऽन्यसङ्ख्येयकाले पूर्वसङ्ख्येयानामसन्निधानेऽपि इन्द्रि-
२० यजप्रतिपत्तिविषयता तथा पूर्वापरकालभाविताया अपीत्युक्तं प्राक् । अथवा 'तदेवेदम्' इति ज्ञान-
स्याऽनिन्द्रियजत्वेऽप्यलिङ्गजस्य प्रामाण्यमभ्युपगन्तव्यं वाधारहितत्वेन अनेन प्रतीयमानस्य वस्तुनः
पूर्वापरकालभाविता पूर्वापरदर्शनकर्म्मता चावसीयत इति चाभ्युपगन्तव्यम् अन्यथाऽनक्षालिङ्गप्रत्य-
यस्य निश्चयात्मनो वाधारहितस्यैवंजातीयस्य कस्यचित् प्रामाण्यानभ्युपगमे अक्षजस्य सन्निहितार्थमा-
त्रप्राहित्वेन लिङ्गजस्यै चानवस्थाप्रसक्तितः सकलपदार्थाक्षेपेण प्रतिबन्धप्राहकत्वायोगात् अनुमान-
२५ मवृत्तैरभाव इति कुतः क्षणिकत्वादिधर्मसिद्धिः ? यथोक्तविकल्पस्य च प्रामाण्ये कथं न क्षणक्षया-
नुमानवाधा ?

भवतु वा प्रत्यभिज्ञाज्ञानस्य तदाभाससमानत्वात् क्षणक्षयानुमानावाधकत्वं तथापि स्मृत्याद्य-
व्यवहिताक्षप्रभवषर्त्तमानतासम्बद्धस्वविषयपरिच्छेदकावभासवाधितत्वात् न क्षणक्षयानुमानस्य
स्वविषयव्यवस्थापकत्वम् यतो न भवन्मतेन नीलादिज्ञानसमानकालभावी जनकत्वेन व्यवस्थितः
३० षर्त्तमानज्ञानसत्तासमर्थत्वं जनकत्वेन तस्य प्राक्कालभावित्वाभ्युपगमात् जनकश्च ज्ञानविषयः परम-
त्वेन तस्य षर्त्तमानसम्बन्धित्वावगमे क्षणद्वयावस्थितत्वेन ग्रहणात् कथं नाक्षणिकत्वग्रहणम् ? तथाहि-
एतद्ग्राहिज्ञानमुपजायमानमेवं स्वविषयमवभासयति 'नार्यं सम्प्रत्येव नीलाद्यर्थः अपि तु प्रागासीत्' इति ।
यतश्चक्षुरादिव्यापारोद्भूतप्रतिपत्तिभेदः प्रादुर्भूतप्रादुर्भवत् (?) घटविषयत्वेन सुप्रसिद्ध एव उत्पद्य-

१ "षर्त्तमानता"-वृ० मां० टि० । २ पूर्वभाव-भा० । ३ "यथा नीलप्रच्युतेर्व्यवच्छेदं कुर्वत् नीलं परिच्छिनत्ति
तथा नीलप्रच्युत्यविनाभूतपीतादीनामपि व्यवच्छेदं कुर्वदेव तत् परिच्छिनत्तीति"-वृ० टि० । ४-भूतपीतादेर्व्य-
वच्छेदम् इति मुक्तम् । ५-च तस्य तत् मा० । ६ "नीलम्"-वृ० मां० टि० । ७ "षर्त्तमानत्वप्रच्युत्या"-वृ०
टि० । ८ "षर्त्तमानप्रच्युतिव्याप्तौ"-वृ० टि० । ९ तद्विच्छिन्न-वृ० ल० वा० विना । १०-स्य त-ल० ।
११-शापरेत्या-वृ० । १२-त्तादि स-भा० हा० वि० । १३-यत् भा-वा० वा० । १४-वप्रणतापरादव-
वा० वा० । १५-शाऽप्रमा-भा० मां० विना । १६ "विशेषत्वेन"-मां० टि० । "विशेषकत्वेन"-वृ० टि० । १७
-रादेवास्य तु वृ० । -रादि- तु व-वा० वा० । १८-स्तुस-आ० हा० वि० । १९-थान्तस-भा० मां० ।
२०-हस्य वा० वा० । २१-रकर्मदर्शनकर्म्मता वा० वा० । २२-त्ता वा-वा० वा० । २३-स्य वा-वृ० ।
२४-भासमा-वृ० ल० मां० विना । २५-त्वात् तन्न वा० । २६-लादिज्ञा-ना० वा० । २७-या जन-वा०
वा० । २८-हि अत-हा० वि० । २९-पारोदर-वा० वा० ।

ज्ञानविषयावगमस्वभावप्रतिपत्तेः तद्विपरीतार्थालम्बनाप्रतीतिः अपरैव लोकैरानुभूयते । न चैकस-
 म्पत्तानपूर्वसन्तानव्यावृत्तिनिवन्धनाऽपरसन्तानोत्पत्तिनिवन्धनोऽयं प्रतिपत्तिभेदः क्षणिकत्वसिद्धावे-
 तद्वन्धनस्य घटमानत्वात् तत्र चाद्यापि विवादात् । न च जनकोऽर्थो वर्त्तमानकालतया नाक्षसंविदि
 प्रतिभाति किन्तु तस्यां तत्समानकालभाव्याकारस्तेनाधीयते तस्य तथावभासात् वर्त्तमानार्थाव-
 गम इत्युच्यते ज्ञानकाले बहिरवभासमानस्य नीलादेर्ज्ञानाकारतयाऽसिद्धेरन्यथाऽन्तरवभासमानस्य
 सुखादेरप्यर्थाकारताप्रसक्तिः इति ज्ञानसत्त्वोत्सीदेत् । निराकरिष्यते च साकारता ज्ञानस्य । न
 चार्थस्य ज्ञानजनकत्वे अवगते क्षणद्वयस्थायित्वमर्थस्य सिध्यति तदेव तु तस्यावगन्तुमशक्यम् । तथा-
 हि-न तावत् तदवभासिना ज्ञानेन तस्य जनकताऽवगन्तुं शक्या तेन तत्स्वरूपस्यैव ग्रहणात्,
 जनकता तु तज्ज्ञानहेतुत्वम् न तत् तेन परिच्छेत्तुं शक्यम्, नापि तदवभासिना ज्ञानान्तरेण
 तस्यापि तत्तुल्यत्वात् अतत्प्रतिभासिनाप्यतद्ग्रहणस्वभावत्वात् न तज्जनकतापरिच्छेदः तत्स्वरूप-१०
 प्रतिभासे हि 'इदमस्मादुत्पन्नम्' इत्यवगन्तुं शक्यं नान्यथेति वक्तव्यम् यतो देवदत्तावभासिनो
 ज्ञानस्य तद्देशदेवदत्तसन्निधेः प्रागभावमवगम्य तद्देशसन्निहितदेवदत्तावभासोदये तस्य तदन्वय-
 व्यतिरेकानुविधायित्वमवगतं तज्जन्यतां तस्य व्यवस्थापयति अन्वय-व्यतिरेकावगमनिवन्ध-
 नत्वात् तज्जन्यतावगतेः अथवा कार्यव्यतिरेकाच्चक्षुरादेरिव विषयस्यापि तज्जनकत्वमवसीयते
 केवलं चक्षुरादेर्विशिष्टज्ञानव्यतिरेकेण जनकत्वावधारणेऽपि स्वरूपाप्रतिभासादेतीन्द्रियत्वम् विष-१५
 यस्य पुनः कार्यव्यतिरेकावगतस्य जनकत्वेन तत्स्वरूपावभासात् तद्व्यक्ष्यता । नहीन्द्रियज्ञान-
 विषयत्वव्यतिरेकेणान्यत् प्रत्यक्षलक्षणमिति विषयस्य तज्जनकत्वे स्थिते वर्त्तमानताग्रहण एव
 तस्याक्षणिकत्वग्रह इति तेन तद्विरुद्धानुमीनवाधा । अथ वर्त्तमानार्थावभासिनाऽध्यक्षेण न प्राक्त-
 नक्षणभाविनोऽर्थस्य जनकत्वनिश्चयः तस्यानुमानगम्यत्वात् तेन ज्ञानोदयात् प्रागर्थप्रतिपत्तिरनु-
 मानफलम् जनकत्वात् ज्ञानसत्तातः प्रागभावो विषयस्यान्यकारणस्यैव इति कथमनुमानवाधा २०
 वर्त्तमानावभासिनाऽध्यक्षेणेत्युच्यते, असदेतत्; यतो न जनकत्वमनुमानगम्यम् तस्याध्यक्षविषयत्वे
 तत्प्रतिबद्धत्वेन लिङ्गस्यानिश्चयादनुमानगम्यताऽपि न भवेत् तत् कुतो ज्ञानार्थव्यतिरेकस्यापि
 वस्तुनो जनकत्वमनुमीयते? तत् मानसाध्यक्षगम्यम् ऊहाष्यप्रमाणमर्थं वा अभ्युपगन्तव्यम् ।
 यच्च 'जनकत्वात् कार्यसत्तातः पूर्वं कारणसत्तेत्यनुमानगम्यत्वं जनकस्य' इत्युक्तम्, तदपि परि-
 हृतमेव; यतः एका भावावगमपूर्विका चक्रमूर्द्धव्यवस्थितघटप्रतिपत्तिः अपरा प्रदीपादिव्यापार-२५
 प्रमभा तदेववगमपूर्विका यथा स्वविषयपरिच्छेद एवं क्रियते-न सम्प्रत्येवायं भावः अपि तु प्रागा-
 सीत्' इति अतीते च क्षणेऽक्षव्यापारः शतादिप्रतीत्या प्रदर्शितः । यदपि 'न गृह्यमाणस्य ज्ञान-
 समानसमयस्य जनकता जनकस्य च क्षणिकत्वेन वर्त्तमानतयाऽतीतस्य न प्रतिभासः इति समा-
 रोपिताकारग्राहि सर्वमेव ज्ञानम्' इत्युच्यते, तदप्यसारम्; नील-द्विचन्द्रज्ञानयोरविशेषप्रसक्तेः ।
 न च बाह्यार्थवादिना तयोरविशेषोऽभ्युपगन्तव्यः प्रमाणाऽप्रमाणप्रविभागप्रलयप्रसक्तेः । न चानेन ३०
 म्यायेन विज्ञाननय एवावतार्यत इति वक्तव्यम् तस्य निषेत्स्यमानत्वात् । न च ज्ञानाऽर्थयोरैक-
 सामग्रीजन्ययोः सहभावित्वेन वर्त्तमानग्रहणं क्षणिकत्वेऽपि वैसाधिकमताश्रयणेनाभ्युपगन्तव्यम्
 क्रियानियमस्य कर्मशक्तिनिमित्तत्वेन व्यवस्थापितस्याभावप्रसक्तेः ।

भवन्तु वाऽनुमानात् प्राक्तनक्षणे सत्ताप्रतीतिस्तथाप्यनन्यथासिद्धेर्नानेनान्यथासिद्धस्य क्षणक्ष-
 यानुमानस्य घाघनात् कुतस्तत्सिद्धिः? न च क्षणक्षयानुमानस्यान्यथासिद्धत्वासिद्धिर्वाधकप्रमाणव-३५
 लात् सत्ता-क्षणिकत्वयोरपिनाभावसिद्धेरिति वक्तव्यम्, यतस्तद्वाधकं प्रमाणं सत्तायाः क्षणिकावि-

१-न पूर्व सन्तानव्या-वृ० ।-न ६ पूर्वसन्तान ६ व्या-वा० वा० । २-नामिधीय-वृ० ल० वा०
 वा० विना । ३ इत्युच्यते वृ० । ४ "न हि ज्ञानेऽवभासमानत्वेन बहिः सत्त्वेन ज्ञायते तदा सुखादेरप्यवभास-
 मानत्वेन ज्ञाने बहिर्भावप्रसक्तिः"-वृ० भा० भा० टि० । ५ "ज्ञानजनकत्वम्"-वृ० भा० टि० । ६ शक्यं तेन
 तत् ल० । ७ "परेण"-वृ० भा० टि० । ८-सन्निधिः आ० । ९-द्वीन्द्रिय-ल० । १०-ग्रह एव वृ०
 वा० वा० भा० भा० । ११ "क्षणक्षयग्राहि"-वृ० टि० । १२-स्यं ते त-आ० । १३-नस्यं चा-भा० भा० ।
 १४ "वक्तव्यमिति व्यवस्थितघट"-भा० भा० टि० । १५ "अध्यक्षेण"-भा० टि० ।

नाभावप्रतिपादकमध्यक्षम् अनुमानं वा भवेत्? न तावदध्यक्षरूपम् तत्र क्षणिकताप्रतिभासाभा-
 दात् । न चानवभासमानक्षणक्षयरूपमध्यक्षं सत्तायास्तदविनाभावमावेदयितुमलम्, न च प्रत्य-
 क्षवपुपि स्फुटमांसाति प्रतिक्षणविशारुता भावानाम्, किन्तु विपरीताध्यवसायोदयात् प्रतिहन्यत
 इति वक्तव्यम् विहितोत्तरत्वात् प्रागेव । किञ्च, यद्यध्यक्षं प्रतिक्षणमपायप्रवभासयति भावानां किमि-
 ५ ति तदनुसारी निश्चयो नोदयमासादयति? सादृश्यदर्शनाद् भ्रान्तेर्निश्चयानुदय इति न च वक्तव्यम्
 सादृश्ये प्रमाणाभावात् । न चाप्रामाणिका सादृश्यपरिकल्पना व्यायसी । किञ्च, यदि विपरीतनिश्च-
 योत्पादात् प्रतिक्षणापायप्रतिभासप्रतिहितिरभ्युपगम्यते; नन्वेवं पुरोवर्त्तनि स्तम्भादौ विजातीयस्वर-
 णसमये प्रतिभासमाने क्षणक्षयनिर्मासो भवेत् नित्योल्लेखामावात् । किञ्च, यदि क्षणक्षयवभासि
 संवेदनं स्थायिताध्यवसायश्च परस्परसंसकरूपं प्रत्यक्षद्वयमुदयमासादयति तदा क्षणक्षयावभासस्य
 १० न कान्चित् प्रतिहितः । न च नित्याध्यवसायसन्निधानमेव तस्य प्रतिहितः, क्षणक्षयावभासस्यापि
 नित्याध्यवसायप्रतिघातकत्वप्रसक्तेः सन्निधेरविशेषात् पूर्वोत्तरकालभावित्वस्याप्यकिञ्चित्करत्वात् ।
 अपि च, विजातीयविकल्पोदयेऽपि विशददर्शनस्य प्रतिहितप्रसक्तिरिति पीताद्यध्यवसायप्रसवे नी-
 लादिकं न प्रतिपन्नं स्यात् । न च विजातीयत्वात् पीतविकल्पो नीलादिदर्शनस्य न प्रतिघातक इति
 वक्तव्यम् नित्यताध्यवसायस्यापि क्षणक्षयदर्शनं प्रति प्रतिघातकत्वाप्रसक्तेर्विजातीयत्वाविशेषात्
 १५ आकारभेदादेव ह्यन्यत्रापि विजातीयत्वम् तच्च नित्यानित्ययोरपि तुल्यमेव । न च प्रथमोत्पन्नक्षणिक-
 दर्शनसमानाधिकरणतया नित्योल्लेखस्योत्पत्तेः प्रतिघातकत्वं विरुद्धाकारवभासिनोः प्रत्यययोः सा-
 मानाधिकरण्यानुपपत्तेः अन्यथाऽतिप्रसक्तेः । तत्र सामानाधिकरण्यात् तत्प्रतिहितिरित्यध्यक्षस्वरूप-
 दाघकप्रमाणनिश्चयो न क्षणक्षय-सत्तयोरविनाभाव इति न सत्तातः क्षणक्षयसिद्धिः । न चानुमानरू-
 पेण दाघकप्रमाणेन क्षणक्षयाविनाभूता सत्ताऽध्यवसायते तदनुमानेऽप्यविनाभावस्यान्यानुमानवलात्
 २० प्रसिद्धभ्युपगमादनवस्थाप्रसक्तेः ।

अपि च, किं तद्दाघकं प्रमाणमिति वक्तव्यम् अथार्थक्रियालक्षणं सत्त्वम् नित्ये क्रम-यौगपद्याभ्या-
 मर्थक्रियाविरोधात् ततो व्यावर्त्तमानमनित्ये एवावतिष्ठते इति तेन व्याप्तं तत् सिध्यति इत्येतद् दाघकं
 प्रमाणम्, असदेतत्; सत्ता-नित्यत्वयोर्विरोधासिद्धेः विरोधो हि भवन् सहानवस्थानलक्षणः परस्पर-
 २५ परिहारस्थितिलक्षणो वा तयोर्भवेत्? न तावत् स्थायिता-सत्तयोरौघो विरोधः सम्भवी, स हि पदा-
 र्थस्य पूर्वमुपलम्भे पश्चात् पदार्थान्तरसद्भावादभावावगतौ निश्चयते शीतोष्णवत् । न च नित्यताव-
 भासि दर्शनमुदयमासादयति तदभ्युपगमे वा विशददर्शने नित्यतायाः प्रतिभासात् सा विद्यमानैवेति
 कथं क्षणक्षयिणः सर्वे भावाः स्युः? नापि द्वितीयो विरोधस्तयोः सम्भवति नित्यतापरिहारेण सत्तायाः
 सत्तापरिहारेण वा स्थायिताया अनवस्थानात् क्षणिकतापरिहारेण ह्यक्षणिकता व्यवस्थिता अक्ष-
 णिकतापरिहारेण च क्षणिकतेत्यनयोः परस्परपरिहारस्थितिलक्षणताविरोधः । न चार्थक्रियालक्षणा
 ३० सत्ता क्षणक्षयितया व्याप्तेति नित्यताविरोधिनी सेति वक्तव्यम् इतरेतराश्रयप्रसक्तेः । तथाहि-अर्थ-
 क्रियालक्षणा सत्ता क्षणिकतया व्याप्ता नित्यताविरोधात् सिध्यति सोऽपि तस्याः क्षणिकतया व्याप्ते-
 रिति परिस्फुटमितरेतराश्रयत्वम् । न चान्वयनिश्चयद्वारेण सत्त्व-क्षणक्षययोरविनाभावः सिध्यति
 प्रत्यक्षस्यान्वयप्राहित्वेनात्राप्रवृत्तेः । अनुमानादन्वयप्रतिपत्तावनवस्थाप्रसक्तेरिति प्रतिपादनीत् ।

१ "अप्यक्षेण"-वृ० टि० । "न चाप्रतिभासमानक्षणक्षयरूपं प्रसक्तं विपश्चाद् व्यावर्त्तं सत्त्वं क्षणिकत्वनि-
 यतमादर्शयितुं समर्थम्"-प्रमेयक० पृ० १४६ द्वि० पं० १४ । २-भाति क्षण-वृ० वा० वा० मां० सा० विना ।
 ३-परीत्याविचसा-वा० वा० । ४ न च-वृ० । ५-चाप्रमा-वृ० वा० वा० । ६-चात् यदि वा० वा० ।
 ७-यामा-वा० वा० । ८ प्रति पक्षिघात-वा० वा० । प्रतिघात-मा० हा० वि० । ९-सक्तिर्वि-वृ० वा०
 वा० विना । १० तत्र सा-वा० वा० हा० वि० । ११-निश्चयो वा० वा० मां० मां० विना । १२-स्थितल-
 खा० हा० वि० विना । "क्षणिकतापरिहारेण क्षणिकता व्यवस्थिता तत्परिहारेण च क्षणिकता इत्यनयोः परस्परपरिहा-
 रस्थितिलक्षणो विरोध"-प्रमेयक० पृ० १४७ प्र० पं० ४१ । १३-क्षण स-क० । १४ प्र० पृ० पं० २९ ।

अथापि स्यात् अर्थक्रियास्वरूपं सर्वं नित्यतायामसम्भवि अन्यथाभूतं च तत्र सम्भवतीति
 क्षणक्षयिणः सर्वेऽपि भावाः । तथाहि-सत्तासम्बन्धः तावत् सर्वं नोपपद्यते व्यक्तित्यतिरेकेण
 तस्या अनवभासनात् । न ह्यक्षान्वय-व्यतिरेकानुविधायिनि दर्शनोदये परिस्फुटप्रतिभासव्यक्तिस्व-
 रूपव्यतिरेकेणाऽपरा वर्णसंस्थानविरहिणी बहिर्ग्राह्याकारतां विभ्राणा सत्ता प्रतिभाति तदवभासिन्या
 अक्षप्रभवसंविदोऽननुभवात् । न च सकलजनताविशदसंवेदनगोचरातिक्रान्ता सा समस्तीति^५
 शक्यमभिधातुम् अभावव्यवहारोच्छेदप्रसक्तेः । न च कल्पनावुद्धिः 'सत् सत्' इति सत्तास्वरूपमु-
 ल्लिखन्ती प्रतिभातीति तदवसेयत्वात् सत्ता सतीति वक्तव्यम् कल्पनावुद्धावपि बहिःपरिस्फुटव्यक्ति-
 स्वरूपान्तर्नामोल्लेखाध्यवसायव्यतिरेकेण सत्तास्वरूपस्याप्रकाशनात् । तत्र कल्पनावुद्ध्याध्यवसेयापि
 सत्तेति कथं सा सतीति ? किञ्च, न तावत् सतः सत्तासम्बन्धात् सत्त्वम् सत्तासम्बन्धात् प्रागेव
 पदार्थस्य सत्त्वप्रसक्तेः प्राक् सत्ताभ्युपगमे च सत्तासम्बन्धवैयर्थ्यम् । नाप्यसतस्तत्सम्बन्धात् सत्त्वम्^{१०}
 शशशृङ्गादेरपि सत्त्वप्रसक्तेः । न च खरविपाणादेः स्वरूपविरहात् न सत्तासम्बन्धः इतरेतराश्रय-
 प्रसक्तेः—शशशृङ्गादेः स्वरूपविरहात् सत्तासम्बन्धाभावसिद्धिः तत्सिद्धौ च स्वरूपविरहसिद्धि-
 रितीतरेतराश्रयत्वम् । यदि च शशशृङ्गादेः स्वरूपविरहान्न सत्तासम्बन्धस्तर्हि यत्र गोशृङ्गादौ स्वरू-
 पसद्भावस्तत्र सत्तासम्बन्ध इति स्वरूपसत्त्वमायातम् तथा सत्ताऽपि यदि न स्वरूपेण सती तदा
 अपरसत्तासम्बन्धात् सा सती स्यात् साऽपि सत्ता अन्यसत्तासम्बन्धात् सत्यभ्युपेयेत्यनवस्थाप्र-^{१५}
 सक्तिः । अथ सा न सती न तर्हि तत्सम्बन्धो भावसत्त्वव्यवस्थापकः न हि गगनारविन्दसम्बन्धः
 कस्याचित् सत्त्वव्यवस्थापकः । न च गगनारविन्दस्य सम्बन्धाभावात् न तद्योगः कस्याचित् सत्त्वं व्यव-
 स्थापयति सत्तायास्तु सम्बन्धसद्भावात् तद्योगात् पदार्थसत्त्वमिति वक्तव्यम् यतः सम्बन्धोऽपि
 विद्यमानस्य भवेत् अविद्यमानस्य वा ? यदि विद्यमानस्य न किञ्चित् सम्बन्धकल्पनया तदन्त-
 (तमन्त)रेणापि विद्यमानत्वात् । अथाविद्यमानस्य गगनारविन्दस्यापि स्यात् इति न सत्तासम्बन्धः^{२०}
 सत्त्वम् । नापि स्वरूपतः सत्त्वम् स्वभावव्यवस्थावर्गतेऽपि पदार्थात्मनि स्वरूपसद्भावात् सत्त्वप्रसक्तेः ।
 यदि हि परिस्फुटसंवेदनावभासनं स्वरूपमुच्यते तत् स्वप्नप्रशयामपि पदार्थात्मनो विद्यत इति
 कथं न तत्सत्त्वप्रसक्तिः ? तत्पारिशेष्यात् अर्थक्रियायोगः सत्त्वम् स च क्रम-यौगपद्याभ्यां व्याप्तः
 ते च न नित्ये सम्भवतः यतो न क्रमवती अर्थक्रिया नित्ये सम्भविनी तस्य स्वरूपमात्रेण कार्यकरण-
 सामर्थ्यं तदैव सकलकार्योत्पत्तिप्रसक्तिः कालचिलम्बायोगात् । नहि पदार्थस्वरूपनिबन्धनं कार्यं^{२५}
 तत्स्वरूपस्य प्रागपि सन्निधाने क्रमोत्पत्तिकं युक्तम् । न च नित्यस्याविचलितरूपस्य सहकारिसव्य-
 पेक्षस्य स्वकार्यकरणात् सहकारिक्रमात् कार्यक्रमः, नित्यस्य सहकार्यपेक्षायोगात् । नहि स्थायिनो
 निरतिशयं स्वरूपं विभ्राणस्य सहकारिणा क्रमवता कश्चिद्व्यतिरिक्त उपकारः कर्तुं शक्यः । नापि
 व्यतिरिक्तोपकारजननात् तस्य सहकारीणि किञ्चित्काराणि भवन्ति अतिप्रसङ्गात् । न चाकिञ्चि-
 त्कारण्यपेक्षन्त इति युगपत् सकलकार्योदयप्रसक्तिः । न च यौगपद्येनार्थक्रिया नित्यात् सम्भवति^{३०}
 पूर्वोत्तरकालयोरपि तत्त्वभावाप्रच्युतेस्तावतः कार्यस्योदयप्रसक्तेरित्यादिक्षणिकतां व्यवस्थापयद्भिः
 सौगतैः प्रतिपादितम् न पुनरुच्यते ग्रन्थविस्तरमयात् । ततः क्रम-यौगपद्याभ्यामर्थक्रिया नित्याद्
 व्यावर्त्तमाना क्षणिकतायामेवावतिष्ठत इति कथं न सत्ता क्षणिकताव्याप्ता ?

असदेतत्, यतो यद्यर्थक्रिया क्रमेणोत्पत्तिमती मित्रा हेतोः किमायातम् येन तन्नेदाद्धेतोर्भेदो
 भवेत् न ह्यन्यमेदादन्यद् मित्रमतिप्रसङ्गात् । न च हेतोः प्रतिक्षणमभिन्नरूपत्वे एकस्वभावत्वादर्थः^{३५}
 क्रियापि युगपद् भवेत् यतो नायं नियमः एकस्वभावत्वे हेतोरर्थक्रियया युगपद् भवितव्यम् यदि
 हि कारणसद्भावेऽर्थक्रिया युगपदुपलभ्येत तदा युगपदुदेतीति व्यवस्था भवेत् न च कारणामेदे-
 ऽपि युगपदुदयमासादयन्ती सा ततो लक्ष्यत इत्यनुभववाधितमर्थक्रियायौगपद्यम् । न च प्रतिक्षण-
 विशारत्ताऽविनाभूतः क्रमवदर्थक्रियोत्पादः क्वचिदुपलब्धो येन तदुदयक्रमात् तद्धेतोः प्रतिक्षणभेदः

१ बहिरप-वृ० वा० वा० । २-व्यक्तिः स्व-वा० वा० । ३-न्तर्नामोल्लेख्य-आ० । ४-दुद्धव-
 आ० हा० वि० । ५-दार्थं स-आ० । ६ यदि श-आ० । ७ यदि स्व-वृ० । ८-गते प-ना० वा० ।
 ९-कर्ता प्रस्था-आ० हा० वि० ।

सिद्धिमासाद्येत् । न चार्थक्रियापि प्रतिक्षणं भेदवती सिद्धा तत् कथं स्वयमसिद्धा हेतोः प्रतिक्षण-
वेदमवगमयति । न च सौगतानां कालाभावादर्थक्रियाक्रमो युक्तिसङ्गतः । यदि ह्यतीतानाग-
तवर्त्तमानकालभेदसङ्गतिमासाद्येयुः कार्याणि तदा क्रमवन्ति भवेयुः । न च कार्यपरम्परान्य-
तिरिक्तः कालः सौगतैरभ्युपगत इति भिन्नफलमात्रमेव । न च फलभेदमात्राद्हेतुभेदव्यवस्था कर्तुं
५ शक्या एकस्यापि प्रदीपादेरेकदाऽनेककार्यकरणात् ।

अथ वैशेषिकादिपरिकल्पितः पदार्थव्यतिरिक्तः कालोऽभ्युपगम्यते तथापि तस्यैकत्वात् न
तद्भेदनिमित्तः कार्यभेदो युक्तिसङ्गतः । न चैककालानुपगमात् कार्याणि क्रमवन्ति भवन्ति यौगप-
द्याभावप्रसक्तेः । न च कालस्यैकत्वेऽपि क्रमवद्वर्त्तमानादिस्मन्धात् क्रमः इतरेतराश्रयप्रसक्तेः ।
तथाहि-कालक्रमाद् वर्षादेः क्रमः तत्क्रमाच्च कालक्रम इति कथं नेतरेतराश्रयत्वम् ? न च काल-
१० क्रमहेतुरपरः कालोऽभ्युपगमविषयः अनवस्थाप्रसक्तेः कालक्रमनिमित्तापरापरकालाभ्युपगमानि-
ष्टितेः । न च कालः स्वरूपादेव क्रमवान् कार्याणामपि स्वरूपत एव क्रमवत्त्वप्रसक्तेः एवं च काल-
परिकल्पनावैयर्थ्यप्रसक्तिः । तन्न कालाभ्युपगमेऽपि कार्यक्रमो युक्त्या सङ्गच्छत इति कथं कार्यक्रमो
हेतुभेदमवगमयति ? न च कार्यक्रमाभ्युपगमेऽपि हेतुनित्यतामासादयतीत्युक्तम् । अथ क्रमेण
कार्योदये अनेककर्तृत्वसङ्गतेरनित्यता, ननु कार्यक्रमदर्शनात् यदि नाम कारणस्य क्रमः स्वभाव-
१५ भेदस्तु कथं सिध्यति ? न च क्रमेण कार्यजनने जनकत्वाजनकत्वे भवत इति स्वभावभेदलक्षण-
मनित्यत्वं सिध्यति यतः क्रमोपेतकार्योपलम्भाद्देतोर्जनकाजनकस्वभावं भेदं कल्पनाऽध्यवस्यति ।
न च तत्प्रदर्शितस्वभावभेदाद् भावा भिद्यन्ते तथाऽभ्युपगमे वा कल्पना भावानामेकत्वमध्यवस्य-
त्युदयतीति नित्यता तेषां भवेत् । कल्पनाप्रदर्शितश्च भावानां जनकत्वाजनकत्वलक्षणः स्वभावभेदः ।
तथाहि-उदितप्रयोजनापेक्षया कल्पना भावानां जनकत्वमध्यवस्यति अनुदितफलापेक्षया तु
२० तत्रैवाऽजनकत्वं सैवाध्यारोपयति, न च कल्पनाप्रदर्शितस्वभावभेदात् भावानां भेदो युक्तः अन्यथा
परोपजनितकार्योपेक्षयैकस्यैव क्षणस्याजनकत्वम् स्वोत्पाद्यकार्योपेक्षया तु जनकत्वं तदेव तस्यासौ
व्यवस्थापयति इति युगपदेकस्य क्षणस्य स्वरूपभेदप्रसक्तिः । अथात्राभेदप्रतिभासः कल्पनाप्रदर्शितं
भेदं बाधते तर्हि क्रमेण कार्यजननेऽपि कल्पनाप्रदर्शितो जनकत्वाजनकत्वलक्षणः स्वभावभेदोऽभे-
दनिर्मासेन किं न बाध्यते ? न च क्रमेण कार्योत्पत्तौ हेतुभेदः प्रतिक्षणमवभात्येव भ्रान्त्या तु
२५ न निश्चीयत इति वक्तव्यम् प्रतिक्षणं भेदसंवेदनस्याननुभवात् अननुभवे तु तत्कल्पने अतिप्रसक्ति-
रित्युक्तमिति नार्थक्रियामेदात् कारणभेदः अन्यभेदस्यान्याभेदकत्वात् ।

किञ्च, यदि नाम क्रम-यौगपद्याभ्यां नित्यात् अर्थक्रिया व्यावृत्ता तथापि न ततः क्षणक्षयसिद्धिः ।
तथाहि-यथैषा अक्षणिकेभ्यो व्यावृत्तत्वात् क्षणिकत्वं साधयति तथा क्षणिकेभ्योऽपि व्यावृत्त-
त्वाद्क्षणिकतां साधयेत् । न च क्षणिकेभ्योऽस्या अव्यावृत्तिः । यतः क्षणिका अपि कार्यमुत्पादयन्तः
३० किं केवला एकमुत्पादयन्ति, उतानेकम् ? तथा समुदिता अपि तदेकम्, अनेकं वा ? न तावदेक
एकमुत्पादयत्यनभ्युपगमात् अदर्शनाच्च । तथाहि-एक एवाग्निः इन्धनविकार-धूम-भस्मादिकमनेकं
कार्यमुत्पादयत्युपलभ्यत इति नैक एकमेव जनयतीति नियमः "न वै किञ्चिदेकं जनकम्"
[] इत्यभ्युपगमविरोधश्चैकस्यैकजनकत्वे । नाप्येकमनेकोत्पादकम् सामग्र्या एव
जनकत्वाभ्युपगमात् अनेकत्वात् कार्योत्पत्त्युपलब्धेश्च । नाप्यनेकमेकोत्पादकम् कार्यस्यानेक-
३५ साद्रुपजायमानस्य नानात्वापत्तेः । न हि विज्ञानवाद्यभ्युपगतकार्यव्यतिरेकेण बाह्यं वस्तु सामग्रीत
उपजायमानं विज्ञानं वा एकं भवति । सौत्रान्तिक-वैभाषिकमतेन सञ्चितेभ्यः परमाणुभ्यः सञ्चि-

१-त्रकमे-आ० हा० वि०विना । २-र्थकारणा-आ० हा० वि० । ३-भाव भेदं क-आ० । ४-क्ष-
ण स्व-आ० । ५ "कल्पना"-वृ० टि० । ६-दात् भेदानां भेदो हा० वि० । ७ "कल्पना"-वृ० टि० ।
८-दर्शितजन-वृ० । ९-सक्तिरित्युक्तमिति अत्र वृ० प्रती 'रि' 'सि' इत्यनयोरेपरि यदेतद् अर्थचन्द्रसदृशं
चिह्नमस्ति तद् इकारदर्शकमस्ति । १० "न तु स्वोपादानमात्रमपि किञ्चित् कार्यं समवति सामग्रीत सर्वस्य समवात् ।
अथोक्तम्-"न किञ्चिदेकमेकत्वात् सामग्र्या, सर्वसमवत्" -तत्त्वस० पञ्च० पृ० १५५ पं० १३ । ११ "विज्ञानवा-
दिमते विज्ञानमने रूपाद्रुपजायमानं नैकम् सौत्रान्तिकमते बाह्यं वस्तु । एतदेव विद्युज्ज्वाह"-वृ० मा० टि० ।

तानां तेषामुत्पत्तेः सञ्चितपरमाणुव्यतिरेकेणापरस्य भिन्नस्याभिन्नस्य वा सञ्चयस्य वस्तुसतोऽभावात् यस्य च संवृत्तिसत् एकता घटादेः न तस्य जन्यता, विज्ञानमपि विषयाऽऽलोकमनस्कारादिसामग्रीप्रभवं नैकं युक्तम् । नापि तद् एकरूपमभ्युपगम्यते ग्राह्यग्राहकाकारद्वयरूपस्य तस्य संवेदनात् । न चैकस्य रूपद्वयं बोधाबोधरूपमुपपन्नम् । तथाहि—अहङ्कारास्पदः सुखादिरूपो ग्राहकाकारः अन्तस्तद्वैपरीत्येन च ग्राह्याकारोऽपर एव प्रतिभाति तथा च स्वसंवेदनासिद्धभेदत्वात् रूप-रसयो-रिव तयोर्नैकत्वम् । अथायमनयोर्भेदावभासो भिन्नयोरिव न पुनर्भिन्नयोरिव । तदुक्तम्—“ग्राह्यग्राहकसंविच्छिमेदवानिव लक्ष्यते ॥” [] इति, नैतदेवम्; बाह्यार्थादत्यागप्रसक्तेः सौत्रान्तिकमतस्य वैभाषिकमतस्य चात्र विचारयितुं प्रक्रान्तत्वात् ज्ञानवादास्य च निषेत्स्यमानत्वात् । न च ग्राह्यग्राहकाकारयोः संवृतत्वं स्वकारणान्वयव्यतिरेकानुविधानात् । ग्राहकाकारो हि बोधरूपतया समनन्तरप्रत्ययान्वयव्यतिरेकानुविधायी विषयाकारोऽपि विषयस्यान्वय-व्यतिरेक-वस्तुविधत्ते एवं च रूप-रसादेरिव नानयोरैकता । न च निराकारमभिन्नस्वभावमेकसामग्रीजन्यं ज्ञानं सम्भवति पराभ्युपगमेन निराकारत्वेन तस्य विषयसंवेदनत्वानुपपत्तेः । तस्मात्सैकमनेकजन्यमिति स्थितम् ।

नापि पूर्वसामग्रीन उत्तरा सामग्री प्रभवतीति बौद्धाभ्युपगमात् अनेकमनेकमुत्पादयतीति वक्तव्यम्, यतः कारणायत्तः कार्याणां स्वभावः अन्यथा निर्हेतुकत्वं तस्य स्यात् पूर्वसामग्री च १५ सर्वेषां सामग्र्यन्तर्भूतानां समप्राजनकत्वेन व्यवस्थितेति कथं कार्यविशेषस्य सामग्र्यन्तर्गतस्यैकस्वभावता? एवं च रूपस्य ज्ञानरूपतापत्तिर्ज्ञानजन्यत्वात् ज्ञानस्वरूपवत् ज्ञानस्यैपि रूपस्वरूपतापत्तिः रूपजन्यत्वात् रूपस्वरूपवदित्यनेकत्वव्याघातः । न वा किञ्चिद् रूपम् प्रतिनियतस्वरूपाभावात् । अथावान्तरकारणसामग्रीविशेषसम्भवीत् तज्जन्यस्य कारणभेदादेव स्वभावनात्त्वमिति नायं दोषः । तथाहि—चैश्वर्यरूपालोकमनस्कारादिषु विज्ञानादिकार्योत्पादकेषु मनस्कारो विज्ञानमुपादानत्वेन २० जनयति शेषकार्याणि सहकारित्वेन एवं रूपादिकमपि रूपादिकार्यमुपादानत्वेन शेषाणि सहकारित्वेनेत्यैवान्तरसामग्रीभेदेन सिद्धः तज्जन्यानां स्वभावभेदः । नन्वत्रापि किं येन रूपेण मनस्कारो ज्ञानस्य जनकस्तेनैव चक्षुरादिकमपि जनयति, आहोस्वित् रूपान्तरेण? यदि तेनैवेति पक्षस्तदा चक्षुरादेर्ज्ञानत्वापत्तिः । तथाहि—सकलस्वगतविशेषाधायकत्वं कार्यं उपादानत्वम् तद्रूपेण चेत् प्रवृत्तो मनस्कारश्चक्षुरादिजनने कथं न चक्षुरादेर्ज्ञानरूपतापत्तिः? अथ स्वभावान्तरेण चक्षुरादि-२५ जननेऽसौ प्रवर्त्तते; नन्वेवं स्वभावभेदात् मनस्कारस्य भेदापत्तिः स्वभावभेदलक्षणत्वात् वस्तुभेदस्य । अथ स्वसंविदि एकत्वेनावभासनात् मनस्कारस्यैकत्वमुपादानसहकारिशक्तिभेदेऽपि; नन्वेवम-क्षणिकस्यापि तदतत्कालमाविकार्यजनकत्वाजनकत्वभावभेदेऽप्येकत्वेनाप्यक्षे प्रतिभासनात् कथं नैकत्वम्? अथ न स्वभावभेदाद् भावभेदः अपि तु विरुद्धस्वभावभेदात् तदतत्कार्यजनकत्वाजनकत्वे चाक्षणिकस्य विरुद्धो स्वभावाविति तस्य भेदः; नन्वेवं मनस्कारक्षणस्यापि भेदप्रसक्तिः उपादान- ३० त्व-सहकारित्वैलक्षणयोः शक्योर्भनस्कारात् परस्परतश्च भेदात् । अथ न शक्तीनां शक्ति-शक्तिमतोर्वा भेदस्तथापि विरुद्धस्वभावद्वययोगात् भेद एव यतो मनस्कारस्योपादेयज्ञानं प्रति यैव जनिका शक्तिः सैव चक्षुरादिकं प्रति ततश्चक्षुरादिकं प्रति जनकस्वभावः अजनकस्वभावश्च मनस्कारः

१-क्रेण पर-आ० हा० वि० । २ “अविभागोऽपि बुद्ध्यात्मा विपर्यसितदर्शनैः” इति पूर्वार्धम्—वृ० भा० मां० टि० । अष्टस० पृ० ९३ पं० १८ । स्याद्वादर० पृ० ८९ द्वि० पं० ६ । श्लो० वा० पार्थ० व्या० पृ० २७२ पं० १५ । सर्वदर्शनस० द० २ पृ० ३२ पं० २०६ । शक्तिवा० स्याद्वादक० पृ० २१५ द्वि० पं० २ । ३-क-वै-वृ० वा० वा० भा० मा० । ४-शंय वा-वृ० वा० भा० हा० वि० विना । ५ एवं रू-आ० । ६-जन्यज्ञा-वृ० भा० मां० विना । ७-रत्वे तस्य वि-वृ० वा० वा० । ८-रत्वेन तस्यावि-आ० हा० वि० । ९ एवं रू-ल० भा० मां० विना । १०-स्यापि रूपताप-भा० मा० आ० वि० । ११-पं प्रति प्रसिद्धि-वा० वा० भा० मां० । १-प्र प्रतिनि-आ० । १२ अथवान्तर-वा० वा० । १३-वा तज्ज-ल० वा० वा० । १४-दादेवं स्व-वृ० । १५ चक्षुररूपा-आ० । चक्षु रूपा-हा० वि० । १६ एवं रू-ल० । १७-स्यथान्त-वा० वा० । १८ तज्जन्मनां आ० । १९-कत्वभाव-आ० । २०-त्वक्ष-आ० हा० वि० । २१-अ चक्षु-भा० मां० । २२-जनस्व-भा० मां० ।

प्रसक्तः चक्षुरादिजननात् तत्त्वभावः सकलस्वगतविशेषानां धायकत्वादतत्त्वमीवः नहि जनकत्वा-
दन्यत् सकलस्वगतविशेषाधायकत्वम् ।

नापि मनस्काराजनकत्वम् धर्मधर्मिणोरमेदाभ्युपगमात् अतः शक्ति-शक्तिमतोरभेदपक्षे
तदतत्त्वभावत्वमेकैकस्यैकसिन् जन्ये पूर्वोक्तनीत्या प्रसक्तम् तेन विधि-प्रतिषेधरूपविरुद्धधर्म-
५ संसर्गाद् भेदः प्रसक्तः । भेदपक्षेऽप्युपादानत्व-सहकारित्वयो रूप-रसवत् तदभावनियतभावत्वै-
ककालत्वेऽपि भेदात् मनस्कारलक्षणस्य भावस्य भेदः सिद्ध एव । न चैवभापादितभेदस्याप्यधि-
तैकावभासिप्रत्ययविपयत्वात् न नानात्वम् अक्षणिकस्यापि पूर्वैक्षणग्रहणपरिणामाजहृत्सोत्तरक्ष-
णग्रहणपरिणामवद्व्यक्षेणैकतया ग्रहणात् तदतज्जनैकाजनकत्वभावभेदेऽपि न नानात्वमित्युक्तत्वा-
त् । न च शक्ति-शक्तिमतोः शक्त्योश्चाभेदे 'इदमुपादानम् इदं च सहकारिकारणम्' इति विभागः
१० क्षणिकपक्षे भवेत् । यदपि 'अन्यावस्थायां सर्वेषां प्रत्येकर्ममिमतकार्योत्पादकत्वम् अन्यसन्निधिस्तु
स्वहेतुप्रत्ययसामर्थ्यात् नोपालम्भमर्हति न च मित्रकार्योत्पत्तिः सर्वेषां तस्यैव जनने सामर्थ्यात्
पर्योपानपेक्षणाच्च नोत्पन्नोत्पादोऽपि' इत्युक्तम् तदपि प्राक्तनन्यायेन निरस्तम् । किञ्च, अत्र पक्षे
उष्णाद् गर्भगृहं प्रविष्टस्य मनस्कारादिः कारणकलापश्चक्षुर्ज्ञाने समर्थः परस्परनिरपेक्षतयेति यथा
मनस्कारस्य चक्षुर्ज्ञानं-प्रत्युपादानता तस्यैवैकस्य तज्जनने सामर्थ्यात् तथा आलोकादेरपि इति
१५ दर्शनैर्हतिः प्रतीतिविरुद्धं चैकैकस्यैवोत्पादकत्वम् न चैकैकसात् कार्यात्पादः कदाचिदप्युपलब्ध
इति कथं न तदभ्युपगमः प्रतीतिविरुद्धः ? न च प्रकारान्तरेण क्षणिकानां कार्यकरणसम्भव इति
क्षणिकैभ्योऽपि प्राक्तनन्यायेन कार्यकरणसामर्थ्यं निवृत्तमक्षणिकत्वं प्रसाधयेत् श्रावणत्ववद् वा
उभयव्यावृत्तत्वात् संशयहेतुर्भवेत् । नाप्येतद् वक्तव्यम् उक्तप्रकारेणाक्षणिकेष्वन्यथक्रियानुपपत्ति-
रिति निर्हेतुकं सकलं जगद् भवेत् अक्षणिकपक्षे बहुस्यः समवायिकारणत्वादिरूपेभ्य एकैर्मिदं
२० च वस्तुत्पद्यत इत्यभ्युपगमात् तत्र च विरोधाभावादित्युक्तत्वात् ।

यदपि 'सत्त्वस्वरूपमुपवर्णयता प्रतिपादितमर्थक्रियालक्षणं भावानां सत्त्वम' इति तत्र किमर्थ-
क्रियातः सत्त्वम्, आहोस्वित् सत्त्वादर्थक्रिया? तत्र यद्यर्थक्रियातः सत्त्वं तदा प्राक् सत्त्वव्यतिरेके-
णापि तस्या उत्पत्तेर्निर्हेतुका सा । अथ सत्त्वादर्थक्रिया तदा अर्थक्रियातः प्रागपि भावसत्त्वसिद्धेः

१-त्त्वादेत-भा० । १-राजन-भा० हा० वि० । ३ पूर्वग्र-ल० । ४-त्तरग्रह-भा० वा० ।
५- नकल-भा० हा० वि० । ६-मभिगत-दृ० । ७ "कम."-वृ० टि० । ८ परनिर-भा० । ९-नक्षि-
तिः भा० मा० विना । १० "न हि आलोकं विनाऽपि अन्यकारे ज्ञानमुत्पद्यते ततो मनस्कारस्येव ज्ञानं
प्रति आलोकादेरपि उपादानता किं न स्यात् (तदभावेऽपि तस्याभावात्) इति"-वृ० मा० टि० । ()
एतत्कोष्ठकान्तर्गत भागः वृ० प्रती नास्ति । ११ "नित्य शब्दः श्रावणत्वादिति । अत्र 'श्रावणत्वात्' इति हेतुर्नित्यानि-
त्यपक्षाभ्यामाकाश-घटादिरूपान्मां व्यावृत्तः शब्दं विना अन्यत्र श्रावणत्वस्य अभावात् नित्यागित्यविसु(ष्टे)कस्य च अन्यस्य
असमवायत् सहायहेतु किन्भूतस्य अस्य श्रावणत्वमिति यत् शब्दं विना श्रावणत्वयुक्तो नान्यः पदार्थोऽस्ति यत्र श्रावणत्वे
सति नित्यत्वमनित्यत्वं वा निश्चयते शब्दस्यैव श्रावणत्वादिति । एवमत्रापि"-मा० टि० । १२-कारेण क्ष-वृ० ल०
वा० वा० विना । १३-मभिज्ञं च-वृ० विना ।

१४ "यथार्थक्रियालक्षणं सत्त्वमित्युक्तं तत्र लक्षणशब्दः कारणार्थः स्वरूपार्थं ज्ञापकार्थं वा स्यात् । प्रथमपक्षे
किमर्थक्रियालक्षणं कारणं सत्त्वस्य तद्वा अर्थक्रियायाः । तत्रार्थक्रियातः सत्त्वस्योत्पत्तौ प्राक् पदार्थानां सत्त्वमन्तरेणाप्यस्या
प्रादुर्भावात् निर्हेतुकत्वम् निराधारत्वं बाधुपज्येत । अथ सत्त्वादर्थक्रियोत्पद्यते तदार्थक्रियातः प्रागपि सत्त्वसिद्धेर्भावाना
स्वरूपसत्त्वमायात्तम् । अथ स्वरूपार्थोऽसौ तत्रापि तद्वेतोरसत्त्वप्रसङ्गः । न हि अर्थक्रियाकाले तद्वद्विद्यते । न चान्य-
कालस्य अस्य अन्यकालात् सा स्वरूपमतिप्रसङ्गात् । नापि ज्ञापकार्थोऽसौ अर्थक्रियाकालेऽर्थस्यासत्त्वादेव । असत्तथास्याऽत्वं
कथं सत्तासतिरतिप्रसङ्गात् । न चार्थक्रियोदयात् प्राक् कारणमासीदिति व्यवस्थापयितुं शक्यम् । यतो यदि स्वरूपेण पूर्वं
हेतुत्वगतो भवेत् तदनन्तरं कार्यक्रिया तदार्थक्रिया प्रतिपन्नसम्बन्धोपलभ्यमाना प्राग्हेतुसत्ता व्यवस्थापयतीति स्यात् । न
चार्थक्रियामन्तरेण हेतु स्वरूपेण कदाचिदप्युपलब्धः परैः स्वरूपसत्त्वप्रसङ्गात् । अर्थक्रियायाश्चापराधीक्रिया यदि सत्त्वव्यव-
स्थापिका तदानवस्था । न चार्थक्रियाऽनविगतसत्त्वस्वरूपापि हेतुसत्त्वव्यवस्थापिका अश्वनिषाणादेरपि तत्सत्त्वव्यवस्थाप-
कत्वालुपद्रवात् । न च हेतुजन्यत्वादर्थक्रिया सती नार्थक्रियान्तरोदयादित्यभिधातव्यम् इतरतराश्रवाद्युपसङ्गात्-हेतुसत्त्वा-
त्प्रसङ्गक्रिया सती तत्सत्त्वाच्च हेतोः सत्त्वमिति"-प्रमेयक० पृ० १४८ द्वि० पं० ३ ।

१५ "अर्थक्रिया"-वृ० मा० टि० ।

स्वरूपसत्त्वमायातम्, अपि चार्थक्रियाकाले हेतोरदर्शनात् असतस्तस्य कथं सत्ताऽवगम्यते ? न च 'अर्थक्रियोदयात् प्राक् कारणमासीत्' इति व्यवस्थापयितुं शक्यम्, यतो यदि स्वरूपेण पूर्वं हेतुरवगतो भवेत् तदनन्तरं चार्थक्रियोपलम्भानुभवः स्यात् ततोऽर्थक्रिया अवगतप्रतिबन्धोपलभ्यमाना प्राग् हेतुसत्ताव्यवस्थापनपटीयसी भवेत् । न चार्थक्रियामन्तरेण हेतुः स्वरूपेण कदाचिदप्युपलब्धिगोचरः स्वरूपसत्त्वप्रसक्तेः । किञ्च, यद्यर्थक्रिया हेतुसत्ताव्यवस्थापिका तस्या अप्यपरार्थ-क्रिया व्यवस्थापिकेत्यनिष्ठाप्रसक्तेर्न हेतुसत्ताव्यवस्थितिर्भवेत् । न चार्थक्रिया अनधिगतसत्त्वस्वरूपाऽपि हेतुसत्त्वव्यवस्थापिका शशविषाणादेरपि तत्सत्त्वव्यवस्थापकत्वप्रसक्तेः । न च हेतुजन्यत्वादर्थक्रिया सती नार्थक्रियान्तरोदयादिति वक्तव्यम् इतरेतराश्रयप्रसक्तेः । तथाहि-हेतुसद्भावादर्थक्रिया सती तत्सत्त्वाच्च हेतोः सत्त्वमिति परिस्फुटमितरेतराश्रयत्वमिति नार्थक्रियालक्षणं सत्त्वम् ।

भवतु चार्थक्रियालक्षणं सत्त्वं तथापि नातः क्षणक्षयानुमानम् यतोऽसौ भावानां १० क्षणस्थायितां साधयति, उत क्षणादूर्ध्वमभावम् ? प्रथमपक्षे सिद्धसाध्यता नित्यस्यापि भावस्य क्षणावस्थानाभ्युपगमात् अन्यथा सदावस्थितिरिव न भवेत् क्षणावस्थितिनिवन्धनत्वात् क्षणान्तरादिस्थितेः । न चोत्तरकालमभावमवगमयति अभावेन सह तस्याः प्रतिबन्धाभावात् न चाप्रतिबन्धविषयः शशविषाणादिवदनुमेयः । किञ्च, समानकालं वा सा साध्यं साधयेत् भिन्नकालं वा ? यदि समानकालं सद्वृत्तं साध्यं साधयति तदा तत्समानकालभाविनः सत्तामात्रस्य १५ सिद्धत्वात् सिद्धसाध्यता अभावेन च प्रतिबन्धाभावाच्च ततस्तत्सिद्धिः । अथ भिन्नकालं साधयति तत्रापि प्रतिबन्धाभावात् न ततस्तत्सिद्धिः न हि भिन्नकालेन विद्यमानेनाविद्यमानेन वा सत्तायाः कश्चिद्विनाभाव इति यत्राविनाभावस्तत्र विप्रतिपत्तिर्नास्ति यत्र च विप्रतिपत्तिस्तत्राविनाभावस्याभाव इति न सत्तातः क्षणक्षयानुमानम् । न च सत्त्वं वर्तमानकालभावित्वम् तच्च पूर्वापरकालसम्बन्धविकलतया क्षणिकत्वं तदात्मकतया भावानां प्रकटयति यतो वर्तमानं क्षणिकः २० मिति कुतोऽवगम्यते ? पूर्वापरयोस्तत्रादर्शनादिति चेत्, न; दृश्यादर्शनस्यैवाभावव्यवहारसाध्यकत्वात् । अदर्शनमात्रस्य तु सत्यपि वस्तुनि सम्भवात् न तत्र प्रमाणता । न च सर्वं वस्तु सर्वदा दर्शनयोग्यम् चक्षुर्व्यापाराभावे वस्तुनोऽप्रतिभासनात् तदैव च चक्षुर्व्यापारात् परेणोपलम्भात् तत्र पूर्वापरयोरुपलम्भमात्रादभावनिश्चय इति न प्रत्यक्षानुमानाभ्यां क्षणिकतावगमः । न चैतद्व्यतिरिक्तं प्रमाणान्तरं परैरभ्युपगम्यते इति कुतः क्षणिकत्वसिद्धिः ? २५

यद्यपि 'यद् यथावभासते तत् तथैवाभ्युपगन्तव्यम् यथा नीलं नीलरूपतया प्रतिभासमानं तेनैव रूपेणाभ्युपगमविषयः क्षणपरिगतेन च रूपेण पदार्थाः प्रतिभान्तीति प्रत्यक्षसिद्धे क्षणिकत्वे तद्व्यवहारसाधनाय हेतुपादानम्' इति परैः प्रतिपादितम् तदप्ययुक्तम्; 'क्षणपरिगतेन रूपेण प्रतिभासनात्' इति हेतोरसिद्धेः कालान्तरस्थापितयाऽप्यप्ये भावानां प्रतिभासनस्य प्रतिपादितत्वात् । यदप्यमिहितम् 'न प्रथमदर्शनेन कालान्तरस्थितिरवसातुं शक्या' तदप्यसङ्गतम्; स्थिर- ३० रूपपदार्थदर्शनात् वा विनाशकारणसन्निधानात् स्थापितया आद्यदर्शनेनैव भावस्य ग्रहणात् अन्यथैकक्षणस्थापितया तस्य ग्रहणे व्यवहारार्थमुपादानं न भवेत् । न च तत् क्षणप्रभवं वस्तु व्यवहारं साध्ययिष्यतीति तदुपादानम् एवंभूतप्रतिपत्तेरभावात् । नहि व्यवहारिणः 'इदमर्थक्रियाकारि वस्त्वन्यदेव' इति प्रतिपद्यन्ते । न च सन्ताननिवन्धनोऽयं व्यवहारः क्षणिकत्वासिद्धौ सन्तानस्यासिद्धेः । न च भ्रान्तोऽयं व्यवहारः अतस्सिद्धग्रहणरूपस्य भ्रान्तत्वस्य क्षणक्षयसिद्धावसिद्धेः । न च क्षणिकत्वं ३५

१ तत्त्वत्वञ्च-वा० वा० आ० । २-द्वित्रार्थ-आ० । ३ "अस्तु वा अर्थक्रियालक्षणं सत्त्वम् तथापि अतोऽर्थानां क्षणस्थायिता क्षणिकत्वं साध्येत क्षणादूर्ध्वमभावो वा"-प्रमेयक० पृ० १४८ . द्वि० पं० १० । ४ "यदि हि एकस्मिन् क्षणे न स्थितिर्भावस्य तदा क्षणान्तरेऽपि कथं स्यात्"-वृ० मां० टि० । ५ तस्याप्र-वृ० वा० वा० हा०, द्वि० । ६ वा साध्यं आ० हा० वि० । ७-कालसद्वृ-वृ० । ८ "सत्ता"-मां० टि० । "साधन"-वृ० टि० । ९-वाचतस्त-वा० वा० ।-वात् ततस्त-क० ।-वा ततस्त-आ० । १० "अन्येन पुंसां"-वृ० मां० टि० । ११-क्षसिद्धक्ष-मां० मां० ।

तथाप्रतिभासात् सिद्धम् इतरेतराश्रयप्रसक्तेः । तथाहि-प्रतिभासात् क्षणिकत्वसिद्धौ एकत्वव्यवहारो
 भ्रान्तः सिध्यति तत्सिद्धेश्च तथाप्रतिभाससिद्धौ क्षणिकता सिध्यतीतीतरेतराश्रयत्वम् । न चान्य-
 द्दुर्मानं क्षणिकताप्रतिपादकमस्ति यत् एकत्वव्यवहारस्य भ्रान्तेता भवेत् । न च भाविजन्यपरम्प-
 राग्रहणप्रसक्तिराद्यग्रहणे कालान्तरस्थायिताप्रतिपत्तौ यतोऽबाधितप्रतिपत्तौ यत् प्रतिभाति तदेव
 ५ तद्ग्राह्यतया व्यवस्थाप्यते नत्वप्रतिभासमानस्यापि ग्राह्यताप्रसक्तिप्रेरणं युक्तिसङ्गतम् । नहि 'सुरमि
 चन्दनम्' इति विशेषणविशेष्यभावग्रहणे बाह्येऽपि विषये बाह्येन्द्रियनिरपेक्षं स्वातन्त्र्येण प्रवृत्तं
 भानसंमेष्यक्षमेकीयमतेनेति सर्वत्रैव तत् प्रवर्ततामिति प्रेरणायुक्तिसङ्गता सर्वस्य तत्राप्रतिभासनात्
 यत्रैव विशेषणविशेष्यभावनियतं लिङ्गाद्यनपेक्षं मनः प्रवर्तते तत्रैव तद्ग्रहणव्यापारोऽभ्युपगन्तव्यः
 न सर्वत्र एव भाविकालान्तरादिस्थितेरपि वक्तव्यम् यतः तत्रापि भाविकालादीनामसन्निहितत्वेऽपि
 १० तद्वापिनो भावस्य सन्निहितत्वात् तत्र व्यापृतमक्षं तद्विशेषणत्वव्यवस्थितानां भाविकालादीनामपि
 ग्राहकम् न चैवं तदनिन्द्रियजमसन्निहितार्थजत्वेन भ्रान्ततरं च इन्द्रियान्वय-व्यतिरेकानुविधानेन
 सन्निहिते विशेष्ये भावात्, न चासन्निहितानां भाविकालादीनां तत्राप्रतिभासः विशेष्यप्रति-
 भासाऽऽकृष्टानां शतादिग्रहणे पूर्वसङ्ख्येयानामिव तेषां तत्र प्रतिभाससंवेदनात् अन्यथा अस्व-
 लक्ष्य एव एकत्वनियन्धन उपादेयव्यवहारस्तत्र कथं भवेत् ? इत्युक्तमसन्निहितार्थस्यापि चेन्द्रियजत्वं
 १५ तैमिरिकज्ञानस्योपपन्नम् केवलमसत्यत्वे विवादः तत्र च बाधकाभावात् कालान्तरस्थायिता-
 प्रतिपत्तेः सत्यता व्यवस्थाप्यते । न च विषयसन्निधानासन्निधाने इन्द्रियजत्वप्रयोजके अपि
 त्विन्द्रियव्यापारानुविधानम् तन्नाशास्तीति कथं न कालान्तरस्थितिप्रतिपत्तिरक्षजा ? न चावै-
 च्छेदकाऽग्रहणेऽवच्छेद्यस्याप्यग्रहणमिति वक्तव्यम् अवच्छेदकप्रतिभासस्य प्रसाधितत्वात् ।

किञ्च, यदि पूर्वापरविविक्तमध्यक्षणप्रतिभासेव अभ्यक्षं भवेत् तदा बाधकसंवादप्रत्यया-
 १० नुत्पत्तितः प्रमाणेतरव्यवहारो ज्ञानानां विशीर्येत । तथाहि-बाधकं पूर्वविषयापहारेणोत्पत्ति-
 मासादयति पूर्वप्रत्ययेन च यद्युत्तरप्रत्ययसमये स्वविषयसत्त्वं नावभातं तदा स्वसमये बाधकेन
 पूर्वविज्ञानगौचरस्यासत्त्वावेदनेऽपि कथं बाधकता ? नहि विनाशकारणव्यापारोत्तरकालमा-
 विभावासत्त्वावेदकज्ञानस्य पूर्वज्ञानबाधकता । न च बाधकेन पूर्वविज्ञानविषयस्य पूर्वमेवासत्त्व-
 परिच्छेदात् बाधकता तस्य पूर्वविज्ञानविषये प्रवृत्त्यभ्युपगमप्रसक्तेरिति बाध्यबाधकभावाभ्युपगमे
 २५ पूर्वोत्तरविज्ञानयोरेकविषयता अभ्युपगन्तव्या अन्यथा सन्तानकल्पनाया असम्भवतो बाध्यबाधक-
 भावविच्छेदोपसंकेत्प्रामाण्यव्यवस्था न क्वचित् विज्ञाने भवेत् पूर्वविज्ञानविषये अविजातीयोत्तर-
 ज्ञानवृत्तिः, संवादः सोऽपि पूर्वापरज्ञानविषयैकत्वे सम्भवति नान्यथेति तद्व्यवहारादपि
 स्थायिताग्राह्यक्षसिद्धिः पूर्वज्ञानवदुत्तरज्ञानमपि 'तदेवेदम्' इत्युल्लेखवत् पूर्वक्षणेपु वर्तते इत्य-
 भ्युपगन्तव्यम् न्यायस्य समानत्वात् । न च पूर्वदेश-काल-दशा-दर्शनानामुत्तरज्ञानप्रतिभासे
 ३० तद्देशादिताप्रसक्तिरिति वर्तमानतामात्रग्रहणात् क्षणिकताग्रह एव अग्रहणे न तेन स्वविषयस्य
 पूर्वादिताग्रह इति वक्तव्यम् क्षणिकत्वग्रहेऽप्यस्य चोद्यस्य समानत्वात् । तथाहि-उत्तरज्ञानेन
 पूर्वदेशादीनां ग्रहणे न स्वविषयस्य ततो भेदग्रहः अग्रहणेऽपि सुतरां तेषामग्रहे 'ततो भिन्नमिदम्'
 इति प्रतीतेरयोगात् प्रतियोगिग्रहणसन्त्यपेक्षत्वाद् भेदावगतेः । न च स्वविषयस्य तेन तदनुग्रवेशा-

१-वर्तनमि-भा० मा० । २ व्यावृत्तम-आ० । ३ भ्रान्तरं च भा० हा० वि० । भ्रान्तं च वृ०
 ल० वा० वा० । ४ विशेष्यमा-आ० । ५ "तद्विशेषणत्वेन"-भा० टि० । ६ "भाविकालादीनाम्"-वृ० मा०
 टि० । ७ "तद्विशेषणत्वेन"-वृ० टि० । ८ "ज्ञानस"-भा० टि० । ९ न वि-आ० । १०-धानेन्द्रिय-
 व्यापार-वृ० । ११ "भाविकाल"-भा० टि० । १२-ध्यक्षणे-आ० हा० वि० । १३-शीर्यते त-वृ० ल० वा०
 वा० विना । १४-पर्यं स-भा० । १५-स्वंभावभाव तदा वृ० । स्वंतावभावत्तदा वा० वा० । १६ "ततो
 यथा पूर्वमिदं, विज्ञानेऽग्रहणे प्रवृत्तिर्बाधकस्य तथा भाविकालेऽपि किं न स्यात् । तथा च निश्चिता कथं सिध्येत् (न
 सिध्येत्)" वृ० टि० । १७-ग्रहण एव अग्र-भा० । १८-ग्रह एव अग्र-भा० हा० वि० । १९-भेदः अग्रह-
 णेऽ-भा० वा० । भेदग्रहणेऽ-हा० वि० ।

ग्रहणमेव भेदग्रहणम् तद्भेदाग्रहणमेव तदनुप्रवेशस्वरूपनित्यत्वग्रहणमित्यस्यापि वक्तुं शक्यत्वात् । न च स्वरूपमेव भेद इति तद्ग्रहणे भेदग्रहः अमेदेऽप्यस्य समानत्वात् । तथा च 'पूर्वमेवेदं मया दृष्टम्' 'पूर्वदृष्टं पश्यामि' इति च पूर्वोत्तरज्ञानयोर्भाविभूतबानैकार्थविषयताव्यवस्थापकं निश्चयद्वयं यथाक्रममुपजायमानं संलक्ष्यत इति यथा 'नीलमिदं पश्यामि' इति तद्व्यापारानुसारिविकल्पोदयात् तत्प्रतिभासोऽध्यक्षस्याविकल्पकस्य व्यवस्थाप्यते तथा प्रकृतेऽपि पूर्वोत्तरज्ञानद्वये अमेद-५ प्रतिभासो व्यवस्थापनीयः न्यायस्य समानत्वात् । इदमेव वा निश्चयद्वयमक्षव्यापारानुसारित्वाद्ध्यक्षतामनुभवति यतो नेदमानुमानिकम् लिङ्गाद्यनपेक्षतयोत्पत्तेः, नापि भ्रान्तम् वाधकाभावात्, न च स्मृतिरूपम् अपूर्वार्थप्रतिपत्तेः । न च प्रथमाक्षव्यापारानन्तरमनुत्पत्तेः स्वरूपरूपताऽस्य, विशिष्टसामग्र्यन्तर्भूतेन्द्रियजन्यतया प्रागनुत्पादेऽपि स्वरूपरूपतानुपपत्तेः । अत एवोत्पाद्यमाने पटाद्यौ 'अनागताध्यवसायोऽध्यक्षम्' इति केचित् सम्प्रतिपन्नाः । न ह्यनध्यवसितमुत्पाद्यते तथा १० चोत्पन्ने तदुत्पादकानां प्रतिपत्तिः यदेवोत्पादयितुमध्यवसितं तदेवोत्पादितम् यदेव चोत्पादितं तदेवाध्यवसितमित्यभेदप्रतिपत्तिः सङ्गता भवति । न चास्या अनिमित्ता अनियतनिमित्ता वा कादाचित्कतयाऽनिमित्तत्वस्याभावात् लिङ्गादिनिमित्ताभावतः पारिशेष्यादिन्द्रियलक्षणनियतनिमित्तत्वाच्च । न चैवम्भूतप्रतिपत्तेर्मिथ्यात्वेनोपलब्धेरियमपि मिथ्या, प्रत्यक्षस्यापि कस्यचिन्मिथ्यात्वोपलब्धेः सर्वस्य मिथ्यात्वप्रसक्तेः । न च तत्र वाधकाभावात् सर्वार्थतेति वक्तव्यम् अत्रापि १५ समानत्वात् वाधारहिता हि सविकल्पता प्रतिपत्तिः प्रमा नान्येत्यभ्युपगमात् । न च मनसः सर्वश्रतीते अनागते वाऽव्याहृतप्रसरत्वादुत्पाद्यमाने भावे तदध्यवसायस्य मनोजन्यत्वेनाध्यक्षता युक्ता चक्षुरादेस्त्वतीतानागतयोरविपर्ययत्वेन तत्प्रतीतिः कथमध्यक्षतेति वक्तव्यम् उक्तोत्तरत्वात् अतीतानागतविपर्ययस्य मानसाध्यक्षत्वेऽपि वा क्षणप्रतिभासलक्षणस्य हेतोरसिद्धता भवत्येव अवाधितमानसाध्यक्षेण भावानामेकत्वग्रहणात् । २०

यद्यपि 'किं क्षणिकेन ज्ञानेन स्थायिता युगपत् क्रमेण वा भावानां गृह्यते, आहोस्वित् अक्षणिकेन' इति विकल्प्य सर्वत्र द्योयप्रतिपादनं कृतम् तत् क्षणिकत्वग्रहेऽपि समानम् । तथाहि-न क्षणिके ज्ञाने क्षणस्थिति-क्षणान्तरस्थित्योर्युगपत् क्रमेण वा प्रतिभासे तयोर्भेदप्रतिपत्तिः परस्परभावस्य भावग्राहिणि तत्राप्रतिभासनाद् भावाभावयोर्विरोधात् तदप्रतिभासने च न तद्भेदप्रतिपत्तिः अभावप्रतिपत्तौ वा भावाभावयोर्विरोधाभावात् न क्षणस्थिति-क्षणान्तरस्थित्योर्येदप्रतिपत्तिः । नापि २५ तयोरप्रतिभासने भेदावगतिः प्रतियोगिग्रहणसव्यपेक्षत्वाद् भेदप्रतिपत्तेरिति भवतैवाभिधानात् । अन्तर्गृहीत्वा स्थिरस्थूराध्यक्षप्रतिभासयाधितत्वाच्च प्रकृतविकल्पानामनुत्पत्तिसिद्धिं न प्रतिपदयोर्निराकरणे प्रयत्नः सफलः पिष्टोपेयरूपत्वात् दिङ्मात्रप्रदर्शनं तु विहितमेवेत्यलमतिविसारिण्या कथया । तत् क्षणक्षयप्रसाधने प्रत्यक्षादेः प्रमाणस्यानवताराद् वाधकत्वेन च तस्यैकत्वाध्यवसायिनः प्रवृत्तिप्रतिपादनात् न पर्यायास्तिकाभिमतपूर्वापरक्षणविविक्रमध्यक्षणमात्रं वस्तु किन्तु ३० अतीतानागतपर्यायाधारमेकं द्रव्यवस्त्विति द्रव्यार्थिकनिक्षेपः सिद्धः ।

[द्रव्यनिक्षेपविषयस्य द्रव्यस्य आगमोक्तरीत्या स्वरूपवर्णनम्]

द्रव्यं च अनुभूतपर्यायम् अनुभविष्यत्पर्यायं चैकमेव तेन 'अनुभूतपर्याय'शब्देन तद् कदाचिदभिधीयते कदाचिच्च 'अनुभविष्यत्पर्याय'शब्देन यथा अतीतघृतसम्बन्धो घटो 'घृतघट' इत्यभिधीयते भविष्यत्सम्बन्धोऽपि तथैवाभिधानगोचरचारी । शुद्धतरपर्यायास्तिकेन च निरा-३५ कारस्य ज्ञानस्यार्थग्राहकत्वासम्भवात् साकारं ज्ञानमभ्युपगतम् तत्संवेदनमेव चार्थसंवेदनम् ज्ञानानुभवव्यतिरेकेणापरस्यार्थानुभवस्याभावात् घटोपयोग एव घटस्तन्मतेन । तत्पर्यायेण अतीतेन

१-दृष्टं पूर्वदृष्टं पश्या-मां । २-दृष्टं पश्या-मां हा० वि० । ३-इममे-वा० वा० ३-च चा नि-वृ० । ४-साध्यक्ष-मा० । ५ "यथाक्रमं हेतुद्वयं योज्यम्"-वृ० मां० टि० । ६-स्यार्थेति वा० वा० । ७-कल्पकां प्र-मा० वा० । ८-दुत्पद्य-प्र० मा० वहि० । ९ "अध्यवसायस्य"-वृ० मां० टि० । १०-द्वयं तत् वा० वा० । ११-वस्य भावस्य ग्राहि-वा० वा० । १२-ग्राहि-आ० । १३-पत्तेरपि भ-वा० वा० । १४-पत्तेरिति भ-आ० । १५-मात्र च-आ० । १६-र्यायं चैक-वा० वा० । १७-न च त-आ० । १८-... १९-... २०-... २१-... २२-... २३-... २४-... २५-... २६-... २७-... २८-... २९-... ३०-... ३१-... ३२-... ३३-... ३४-... ३५-... ३६-... ३७-... ३८-... ३९-... ४०-... ४१-... ४२-... ४३-... ४४-... ४५-... ४६-... ४७-... ४८-... ४९-... ५०-... ५१-... ५२-... ५३-... ५४-... ५५-... ५६-... ५७-... ५८-... ५९-... ६०-... ६१-... ६२-... ६३-... ६४-... ६५-... ६६-... ६७-... ६८-... ६९-... ७०-... ७१-... ७२-... ७३-... ७४-... ७५-... ७६-... ७७-... ७८-... ७९-... ८०-... ८१-... ८२-... ८३-... ८४-... ८५-... ८६-... ८७-... ८८-... ८९-... ९०-... ९१-... ९२-... ९३-... ९४-... ९५-... ९६-... ९७-... ९८-... ९९-... १००-...

परिणतम् परिणस्यद् वा द्रव्यं तच्छब्दवाच्यं द्रव्यार्थिकमतेन व्यवस्थितं पूर्ववत् । अत एव घटा-
द्यर्थाभिन्नः तत्र च अनुपयुक्तो 'द्रव्यम्' इति प्रतिपादितः द्रव्यार्थिकनिक्षेपश्च । द्रव्यभागैरेव अनेकधा
प्रतिपादितम् इह तु युक्तिसंस्पर्शमात्रमेव प्रदर्श्यते तदर्थत्वात् प्रयासस्य ।

[४ भावनिक्षेपः]

५. [भावं व्याख्याय तत्र पर्यायार्थिकत्वकथनम्]

भवति-विवक्षितवर्तमानसमयपर्यायरूपेण उत्पद्यते-इति भावः, "विभाषा ग्रहः" [३१११४३
सिद्धान्तकौ० अं० २९०५] इत्यत्र सूत्रे कैश्चिद् "भवतेश्च" इति णोऽपीष्यते । अथवा भूतिर्भावः
वज्र-किरीटादिधारणवर्तमानपर्यायेणेंद्रादिरूपतया वस्तुनो भवनम्, तद्ग्रहणपर्यायेण वा ज्ञानस्य
भवनम् । यथा चायं पर्यायार्थिकप्ररूपणा तथा प्रदर्शित एव प्राक् न पुनरुच्यते । एष एव नय-
१० निक्षेपानुयोगप्रतिपादितः उभयनयप्रविभागः परमार्थः परमं हृदयमागमस्यैतदव्यतिरिक्तविषयत्वात्
सर्वनयवादानाम् न हि शास्त्रपरमहृदयनयद्वयव्यतिरिक्तः कश्चिन्नयो विद्यते सामान्यविशेष-
स्वरूपविषयद्वयव्यतिरिक्तविषयान्तराभावाद् विषयिणोऽप्यपरस्य नयान्तरस्याभाव इति प्राक् प्रति-
पादितमिति ॥ ६ ॥

१ "अनुपयोगो द्रव्यम्"-अनुयोग० पृ० ३२ द्वि० सू० ३३ । "अनुपयोगो द्रव्यम्"-विशेषा० वृ० ६० पृ० २५
गा० २९ प्र० पं० १६ । २-मे वाच्यं । अ-भा० मा० । ३ "भवतेश्च इति वचनम्"-काशिका पृ० १७३-
३१११४३ सूत्रतौ । "भवतेश्च इति काशिका"-सिद्धान्तकौ० पृ० ४९० सूत्र२९०५तौ । ४-टादिकरण-वृ० ।
५ "भाव"-वृ० ल० प्रा० टि० ।

[द्रव्य-पर्याययोरन्योन्यव्याप्तिज्ञप्तये निरपेक्षनयाश्रितवचसामसत्यत्वकथनम्]

एतदपि नयद्वयं शास्त्रस्य परमहृदयम् 'द्रव्यं पर्यायाश्च न्यम् पर्यायाश्च द्रव्याविरहिणः' इत्येवं-
भूतार्थप्रतिपादनपरम् नान्यथेत्येतस्यार्थस्य प्रदर्शनार्थमाह—

पञ्चवणिस्सामणं वयणं द्रव्वद्वियस्स 'अत्थि'त्ति ।

अवसेसो वयणविही पञ्चवभयणा सपडिर्वक्खो ॥ ७ ॥

५

परस्परनिरपेक्षस्य नयद्वयस्य प्रत्येकमेवं वचनविधिः—द्रव्यास्तिकस्य अननुपकविशेषं वचनम्
'अस्ति'इत्येतावन्मात्रम्, पर्यायास्तिकस्य त्वपरामृष्टसत्तास्वभावं 'द्रव्यम्' 'पृथिवी' 'घटः' 'शुक्लः'
इत्याद्याश्रितपर्यायम् । परस्परनिरपेक्षं चोभयनयवचोऽसदेव, वचनार्थासत्त्वात् । वचनमसदर्थमिति
तदर्थस्याप्यसत्त्वमावेदितं भवतीति समुदायार्थः ।

अवयवार्थस्तु-पर्यायनयेन सह निःसामान्यम् असाधारणं वचनं द्रव्यास्तिकस्य १०
'अस्ति' इति एतत्, मेदवाद्यभ्युपगतस्य विशेषस्य सत्तारूपतानुप्रवेशात् । एतच्च वचो निर्विषयम्,
निर्विशेषत्वात्, वियत्कुसुमाभिधानवत्—

"निर्विशेषं हि सामान्यं भवेच्छशविषाणवत्" [श्लो० वा० आकृति० श्लो० १०]

इति प्रसाधितत्वाद्वाव्याप्तिहेतोः । अस्तिद्धिः पराभ्युपगमादेव परिहृता । तत्र एकान्तभावनाप्रवृत्तस्य
द्रव्यास्तिकनयस्य परमार्थता । पर्यायास्तिकस्याप्येवंप्रवृत्तस्य न सेति पश्चाद्धेन प्रतिपादयति— १५
अवशेष इति शेषः स चोपयुक्तादन्यः वचनविधिः वचनमेदः सत्ताविकलविशेषप्रतिपादकः
पर्यायेषु सत्ताव्यतिरिक्तेष्वस्तु भजनात्-सत्ताया आरोपणात् सप्रतिपक्षः इति सतः प्रति-
पक्षः-विरोधी असन् भवति । तथाहि—पर्यायप्रतिपादको वचनविधिरवस्तुविषयः, निःसामान्य-
त्वात्, स्वपुष्पवत् । भावना तु द्रव्यार्थिकवचनविपर्ययेण प्रयोगस्य कार्या ।

अथवा "अर्थमिधानप्रत्ययास्तुल्यनामधेयाः" [] इति अर्थ-प्रत्यययोः स्वरूप-२०
मभिधाय अमिधानस्य द्रव्यास्तिक-पर्यायास्तिकस्वरूपस्य तदभिधायकस्य वा प्रतिपादनार्थमाह—
पञ्चवणिस्सामणं इत्यादि । पर्यायाभिष्कान्तम्—तद्विकलम्—सामान्यं सद्ब्रह्मस्वरूपं यस्मिन्
वचने तत् पर्यायनिस्सामान्यं वचनम् । किं पुनस्तत् ? इत्याह—'अस्ति' इति, तच्च द्रव्या-
र्थिकस्य स्वरूपम् प्रतिपादकं वा । यद्वा पर्यायः ऋजुसूत्रनयविषयाद् अन्यो द्रव्यत्वादिविशेषः,
स एव च निश्चितं सामान्यं यस्मिस्तत् पर्यायनिस्सामान्यं वचनम् द्रव्यत्वादिसामान्यविशेष- २५
पामिधायीति यावत् । तच्च अशुद्धद्रव्यार्थिकसम्बन्धि तत्प्रतिपादकत्वेन तत्स्वरूपत्वेन वा ।
अवशेषो वचनविधिः-वर्णपद्धतिः सप्रतिपक्षः अस्य वचनस्य पर्यायार्थिकनयरूपः तत्प्रति-
पादको वा पर्यायसेवनात् ; अन्यथा कथमवशेषवचनविधिः स्यात् यदि विशेषं नाश्रयेत् ? ॥७॥

१-वक्खे वा० वा० । २-यार्थिक-वृ० वा० वा० । ३-वक्क प-आ० हा० वि० । ४-रिक्तेषु रूपम-
वा० वा० । ५-कस्वरू-मा० मा० । ६-त्वावि-वा० वा० । ७ यस्मिन् वचने तन्निःसा-हा० वि० ।
यस्मिन् वचने तस्मिन् वचने तन्निःसा-आ० । ८-व्यार्थिकं स-वृ० । ९-न च । वा० वा० ।

[द्रव्य-पर्याययोरन्योन्यसम्मिश्रत्वसूचनाय ज्ञानानेकान्तवर्णनम्]

एवं तावद् द्रव्यार्थिक-पर्यायार्थिकमेवेन भेदमदुभवतां नयानां स्वरूपं प्रतिपाद्य अनेकान्त-
भावभावनयैवैषां सत्यता नान्यथेत्येतत्प्रतिपादनार्थं ज्ञानानेकान्तमेव तावदाह—

पञ्जवणयवोक्तं वक्तुं द्रव्यद्विषयस्स वयणिल्लं ।

जाव द्रविओवओगो अपच्छिमविषयप्पनिव्वयणो ॥ ८ ॥

द्रव्यास्तिकस्य वक्तव्यम्-परिच्छेद्यो विषयः, निश्चयकर्तृ वचनं निर्धेचनम्, विकल्पस्य निर्धेचनं
च विकल्प-निर्धेचनम्, न विद्यते पश्चिमं यस्मिन् विकल्पनिर्धेचने तत्-तथा-तथाविधं तद् यस्य
द्रव्योपयोगस्यासौ अपश्चिमविकल्पनिर्धेचनः सङ्गहावसान इति यावत् ततः परं विकल्पवचना-
ऽप्रवृत्तेः । यावद् अपश्चिमविकल्पनिर्धेचनो द्रव्योपयोगः प्रवर्तते तावद् द्रव्यार्थिकस्य
१० विषयो वस्तु, तच्च पर्यायाक्रान्तमेव; अन्यथा ज्ञानाऽर्थयोरप्रतिपत्तैरसत्त्वप्रसक्तिः । न हि पर्या-
याऽनाक्रान्तसत्तामात्रसद्भावग्राहकं प्रत्यक्षम् अनुमानं वा प्रमाणमस्ति, द्रव्यादिपर्यायाक्रान्तस्यैव
सर्वदा सत्त्वरूपस्य ताभ्यामवगतेः ।

यद्वा यद् वस्तु सूक्ष्मतरतमादिवृद्धिना पर्यायनयेन स्थूलरूपत्यागेनोत्तरतत्तत्सूक्ष्मरूपा-
श्रयणाद् व्युत्क्रान्तम् गृहीत्वा त्यक्तम्, यथा किमिदं सृत्सामान्यं घटादिभिर्विना प्रतिपत्ति-
१५ विषयः यावत् शुक्लतरतरूपस्वरूपोऽन्त्यो विशेषः एतद् द्रव्यार्थिकस्य वस्तु विषयः यतो यावद्
अपश्चिमविकल्पनिर्धेचनोऽन्त्यो विशेषस्तावद् द्रव्योपयोगः द्रव्यज्ञानं प्रवर्तते; नहि द्रव्या-
दयो विशेषान्ताः सदादिप्रत्यया विशिष्टैकान्तव्यावृत्तद्विग्राह्यतया प्रतीयन्ते, न च तथाऽप्रतीयमा-
नास्तथाभ्युपगमाहः; अतिप्रसङ्गात् ॥ ८ ॥

[वस्तुगत्या ह्यात्मक एव तच्चे नयद्वयविषयविवेकस्य विवक्षाधीनत्वाभिधानम्]

२० तदेवं न सत्ता विशेषविरहिणी, नापि विशेषाः सत्ताविकला इति प्रद्वयोपसंहरसाह—

द्रव्यद्विओ च्चिं तम्हा नत्थि णओी नियम सुद्धजार्हओ ।

ण य पञ्जवद्विओ णाम कोइ भयणाय उ विसेसो ॥ ९ ॥

तस्माद् द्रव्यार्थिकः इति नयः शुद्धजातीयः विशेषविनिर्मुक्तो नास्ति-नियमेन
इत्यवधारणार्थः—विषयाभावेन विषयिणोऽप्यभावात् । न च पर्यायार्थिकोऽपि कश्चिन्नयः—
२५ 'नाम' इति प्रसिद्धार्थः—नियमेन शुद्धस्वरूपः सम्भवति, सामान्यविकलात्यन्तव्यावृत्तविशेषविष-
याभावेन विषयिणोऽप्यभावात् । यदि विषयाभावाद् इमौ तयौ न स्तः यदुक्तम् 'तीर्थकरवचन-
सङ्गह'-इत्यादि तद् विरुध्यत इत्याह—भयणाय उ विसेसो भजनायास्तु विवक्षाया एव
विशेषः—'इदं द्रव्यम् अयं पर्यायः' इत्ययं भेदः तथा तद्भेदाद् विषयिणोऽपि तथैव भेद
इत्यभिप्रायः । भजना च—सामान्यविशेषात्मके वस्तुतत्त्वे उपसर्जनीकृतविशेषं यद् अन्वयि-
३० रूपं तद् 'द्रव्यम्' इति विवक्ष्यते यदा तदा द्रव्यार्थिकविषयः, यदा तूपसर्जनीकृतान्वयिरूपं
तस्यैव वस्तुनो यद् असाधारणं रूपं तद् विवक्ष्यते तदा पर्यायनयविषयस्तद् भवतीति ॥ ९ ॥

१ परिच्छेद्यवि-भा० । २-त्वा त्युक्तम् वृ० । ३-त्ति जम्हा वा० वा० । ४-ओ णिय-वृ० ।
५ वृ० २५१ पं० ५ । ६-व्यार्थवि-भा० वा० ।

[विवक्षाकृतस्य नयद्वयविषयविवेकस्य विशदीकरणम्]

एवंरूपभजनाकृतमेव भेदं दर्शयितुमाह—

दृव्वद्वियवत्तव्वं अवत्थु णियमेणं पज्जवणयस्स ।

तह पज्जववत्थु अवत्थुमेव दृव्वद्वियनयस्स ॥ १० ॥

पर्यायास्तिकस्य द्रव्यास्तिकाभिधेयमस्त्वित्त्वम् अवस्त्वेव भेदरूपापन्नत्वात् द्रव्या-५
स्तिकस्यापि पर्यायास्तिकाभ्युपगता भेदा अवस्त्वरूपा एव भवन्ति, सत्त्वारूपापन्नत्वात् ।
अतो भजनान्तरेणैकत्र सत्तायाः अपरत्र च भेदानां नष्टत्वात् 'इदं द्रव्यम् एते च पर्यायाः' इति
नास्ति भेदः । न च प्रतिभासमानयोर्द्रव्य-पर्याययोः कथं पर्यायास्तिक-द्रव्यास्तिकाभ्यां प्रतिक्षेपः
इति घक्तव्यम् यतः प्रतिभासोऽप्रतिभासस्य बाधकः न तु मिथ्यात्वस्य; मिथ्यारूपस्यापि प्रतिभास-
नात् । तथाहि पर्यायास्तिकः प्राह—न मया द्रव्यप्रतिभासो निषिध्यते—तस्यानुभूयमानत्वात्—किन्तु १०
विशेषव्यतिरेकेण द्रव्यस्याप्रतिभासनात् अन्यतिरेके तु व्यक्तिस्वरूपवत् तस्यानन्वयात् उभयरूप-
तायाश्चैकत्र विरोधात् गत्यन्तराभावात् द्रव्यप्रतिभासस्तत्र सिध्यैव । विशेषप्रतिभासस्त्वन्यथा,
बाधकाभावात् यतः प्रतिक्षणं वस्तुनो निवृत्तेर्नाशोत्पादौ पर्यायलक्षणं न स्थितिः । द्रव्यार्थिकस्तु
भजनोत्थापितस्वरूपः प्राह—अस्माकमप्ययमेवाभ्युपगमः—न विशेषप्रतिभासप्रतिक्षेपः किन्तु तस्य
भेदाभेदोभयविकल्पैर्बाध्यमानत्वाद् मिथ्यारूपतैव असेदप्रतिभासस्तु अनुत्पादव्ययलक्षणस्य द्रव्यस्य १५
—तद्विषयस्य सर्वदाऽवस्थितैरबाध्यमानत्वात्—सत्य इति ॥ १० ॥

[निरपेक्षनयद्वयमेकमेव वस्तु यथा यथा मन्यते तथा विभज्य वर्णनम्]

कल्पनाव्यवस्थापितपर्यायास्तिक-द्रव्यास्तिकयोरेवंलक्षणप्रदर्शितस्वरूपयोर्मिथ्यारूपताप्रतिपत्तिः
मुक्तरा भविष्यतीत्याह—

उप(प्प)ज्जति विर्यति य भावा नियमेण पज्जवणयस्स ।

२०

दृव्वद्वियस्स सव्वं सया अणुप्पन्नमविण्णं ॥ ११ ॥

उत्पद्यन्ते प्रागभूत्वा भवन्ति विशेषेण निरन्वयरूपतया गच्छन्ति नाशमनुभवन्ति
भावाः पदार्थाः—नियमेन इत्यवधारणे पर्यायनयस्य मतेन—प्रतिक्षणमुत्पाद-विनाशस्वभावा
एव भावाः पर्यायनयस्याभिमतः । द्रव्यार्थिकस्य सर्वं वस्तु सदा अनुत्पन्नमविण्णम्
आकालं स्थितिस्वभावमेवेति मतम् । एतच्च नयद्वयस्याभिमतं वस्तु प्राक् प्रतिपादितमिति न पुनर-१५
च्यते ॥ ११ ॥

१-रूपं भ-आ० । २-ण होइ पज्जाए । घ० । ३-स्तिकं द्र-आ० । ४-दस्यापन्न-घृ० वा० वा० ।
५-धादिग-आ० हा० सि० । ६-भावस्त्व-आ० हा० सि० । ७-व्यास्तिक-घृ० वा० वा० । ८-कयोरेव-
घृ० वा० वा० डा० । ९-स्यापि म-वा० वा० ।

द्वादशगाथाव्याख्या ।

[अन्योन्यमुक्तयोर्द्रव्य-पर्याययोर्नास्तित्वोक्तिपूर्वकमुत्पाद-व्यय-ध्रौव्याणां द्रव्यलक्षणत्वेन वर्णनम्]

परस्परनिरपेक्षं चोभयनयप्रदर्शितं वस्तु प्रमाणाभावात् न सम्भवतीत्याह—

दृढं पञ्जवविउयं दृढवविउत्ता य पञ्जवा णत्थि ।

उत्पाय-द्विह-भंगा हंदि दवियलक्खणं एयं ॥ १२ ॥

द्रव्यं पर्यायवियुक्तं नास्ति सृष्टिपण्ड-स्थास कोश-कुशूलाद्यनुगतमृत्सामान्यप्रतीतेः ।

द्रव्यविरहिताश्च पर्याया न सन्ति अनुगतैकाकारमृत्सामान्यानुबिद्धतया सृष्टिपण्ड-स्थास-कोश-कुशूलादीनां विशेषाणां प्रतिपत्तेः । अतो द्रव्यार्थिकामितं वस्तु पर्यायाक्रान्तमेव न तद्विविक्तम् पर्यायासिमतमपि द्रव्यार्थानुषक्तं न तद्विकलम् परस्परविविक्तयोः कदाचिदप्यप्रतिभासनात् ।

किंमृतं पुनर्द्रव्यमस्तीत्याह-उत्पाद-स्थिति-भङ्गा यथाव्यावर्णितस्वरूपाः परस्परविनिर्भागवर्तिनः, 'हन्दि' इत्युपप्रदर्शने, द्रव्यलक्षणं द्रव्यास्तित्वव्यवस्थापको धर्मः एतद् दृश्यताम्, यतः पूर्वोत्तरपर्यायपरित्यागोपादानात्मकैकान्वयप्रतिपत्तिस्तथाभूतद्रव्यसत्त्वं प्रतिपादयतीत्युत्पाद-व्यय-ध्रौव्य-लक्षणं वस्त्वभ्युपगन्तव्यम् । एतच्च त्रितयं परस्परानुबिद्धम्, अन्यतमाभावे तदितरयोरप्यभावात् ।

[उत्पाद-व्यय-ध्रौव्याणां परस्परव्याप्यत्वसमर्थनम्]

तथाहि—न ध्रौव्यव्यतिरेकेण उत्पाद-व्ययौ सङ्गतौ, सर्वदा सर्वस्याऽनुस्यूताकारव्यतिरेकेण विज्ञान-पृथिव्यादिकस्याप्रतिभासनात् । न चानुस्यूताकारावभासो बाध्यत्वादसत्यः तद्बाधकत्वानुपपत्तेः यतोऽनुस्यूताकारस्य विशेषप्रतिभासो बाधकः परिकल्प्येत, स एव चानुपपन्नः । तथाहि—अनुगतरूपे प्रतिपन्ने अप्रतिपन्ने वा विशेषावभासोऽभ्युपगम्येत ? यदि प्रतिपन्ने तदा किमनुस्यूतप्रतिभासात्मको विशेषप्रतिभासः, उत तद्व्यतिरिक्त इति कल्पनाद्वयम् । यद्यव्यति-रिक्तत्वाद् ध्रौव्यावभासस्य सिध्यात्वे विशेषावभासस्यापि तदात्मकत्वाद् सिध्यात्त्वात्पत्तेः कथमसौ तस्य बाधकः ? अथ द्वितीयो विकल्पस्तत्रापि ध्रौव्यप्रतिभासमन्तरेण स्थास-कोशादिप्रतिभासस्य तद्व्यतिरिक्तस्यासंबेदनात् कथं तद्बाधकतोपपत्तिः ? न चाक्षव्यापारानन्तरमन्वयप्रतिभासमन्तरेण विशेषप्रतिभास एवोपजायत इति वक्तव्यम्, प्रथमाक्षव्यापारै प्रतिनियतदेशवस्तुमात्रस्यैव प्रतीतेः; अन्यथा तत्र विशेषावभासे संशयाद्यनुत्पत्तिप्रसक्तिः, विशेषावगतेर्स्तिद्विरोधित्वात् । न च तदुत्तर-कालमाविसादृश्यनिमित्तैकत्वाध्यवसायनिबन्धनेयं संशयाद्यनुस्यूतिः प्राग् विशेषावगमे एकत्वा-ध्यवसायसैवावसम्भावात् अनुभूयते च दूरदेशादौ वस्तुनि सर्वजनसाक्षिकी प्राक् सामान्यप्रतिपत्तिः तदुत्तरकालमाविनी च विशेषावगतिः । अत एव अबग्रहादिज्ञानानां कालभेदानुपलक्षणेऽपि क्रमोऽभ्युपगन्तव्यः उत्पलपन्नशतव्यतिभेद इव । द्वितीयविकल्पोऽप्यत एवानभ्युपगमार्हः, अनुग-ताकाराप्रतिपत्तौ तद्विशेषावभासस्यासम्भवादिति । नहि मूल-मध्याऽप्रानुस्यूतस्थलैकाकारप्रति-भासनिहवे विविक्ततरपरमाणुप्रतिभासानपहव इति कुतस्तस्य स्वविषयव्यवस्थापनद्वारेणान्य-बाधकत्वम् ? न चैकत्वप्रतिभासस्य सिध्यात्वम् तद्विषयस्य विकल्पमानस्याघटमानत्वादिति वक्तव्यम्, विकल्पमात्रात् प्रमाणस्यान्यथात्वायोगात् । न चानुगतावभासस्याप्रामाण्यम्, तन्निर-न्धनाभावात् । न च क्षणिकानेकनिरंशपरमाण्ववभासस्तन्निरन्धनम्, तस्याभावात् । न ह्यसंबे-धमानस्तथाभूतावभासः प्रमाणम् इतरद् वा, प्रतीतिधर्मत्वात् प्रमाणेतरयोः । न च सञ्चितपरमाणु-

१-ज्ञानि पु-वा० वा० । २-गम्यते वृ० ल० । ३-स्य त सि-वा० वा० । ४-ध्यात्ववि-आ० हा० वि० । ५-ध्याप-वा० वा० । ६-धकोपप-आ० हा० वि० । ७-पारप्र-वा० वा० । ८ "सद्य"विरोधि-त्वात्-वृ० ल० मा० टि० । ९-क्षणोऽपि भा० मा० । १०-तिमेदा इ-भा० मा० । ११ "अप्रतिपन्नम्" इत्ययम्-वृ० ल० मा० टि० । १२-व्यं किं वि-आ० हा० वि० । १३-गात् तान् न वा० वा०

निबन्धत एवायमनुस्यूतस्थूलावभासः, सञ्चितेष्वपि तेषु प्रत्येकं समुदितेषु वा स्थूलरूपतायाः परेणानभ्युपगमात्; सञ्चयस्य च वस्तुरूपस्यैकस्य द्रव्यपक्षोक्तद्वेषप्रसक्तितोऽनिष्टेः । न चान्यथावभासोऽन्यथाभूतार्थव्यवस्थापकः अतिप्रसक्तेः । तत्र आलम्बनप्रत्ययनया परमाणवः स्थूलावभासजनकाः तत्र स्वरूपानर्पकत्वेनाप्रतिभासनात्; स्थूलाकारस्यै वा तेष्वनुस्यूतज्ञानावभासिनो भावेऽनुगतव्यावृत्तहेतुफलरूपभावाभ्युपगमात् परवादाभ्युपगमप्रसक्तिः । यदि च स्तम्भादिप्रतिभासो ५ मिथ्या तर्ह्यतथाभूते तथाभूतारोपणं मिथ्येत्यन्यथाभूतवस्तुसद्भावावेदकं प्रमाणं वक्तव्यम् । तच्च न प्रत्यक्षम् उक्तोत्तरत्वात् । नाप्यनुमानम् क्षणिकपरस्परविविकपरमाणुस्वभावभावकार्यादर्शनात् स्थूलैकस्वभावस्य चोपलभ्यमानस्य न तत्कार्यत्वम्, तस्यावस्तुसत्त्वेन परैरभ्युपगमात् । न चावस्तुसत् कस्यचिद् व्यवस्थापकम् अतिप्रसङ्गात् । वस्तुसत्त्वेऽपि न तस्य क्षणिकविविकपरमाणुव्यवस्थापकत्वम्, तस्य तद्विरुद्धत्वात् । न हि पावकप्रतिभासो जलव्यवस्थापकत्वेन प्रसिद्धः । न च घनादिप्रत्ययतः १० शिशपादिविशेषावगतिरिवात्रापि भविष्यतीति वक्तव्यम्, शिशपादेः प्राक् प्रतिपत्तेर्वनादेश्च तद्धर्मतया वस्तुत्वात् परमाणूनां न कदाचनापि प्रतिपत्तिः । नापि तद्धर्मतया वस्तुत्वाभ्युपगमः स्थूलस्य पराभ्युपगमविषयः, वस्तुत्वाभ्युपगमे तु तस्य स्यात् सूक्ष्मव्यवस्थापकता, सूक्ष्मापेक्षित्वात् स्थूलस्य अन्यथा तदयोगात् । सूक्ष्मपर्यन्तरूपश्च परमाणुः तस्याभेद्यत्वात् । भेद्यत्वे वा वस्तुत्वापत्तेः तदवयवानां परमाणुत्वापत्तिः, भेदपर्यन्तलक्षणत्वात् परमाणुस्वरूपस्य । १५

न च भ्रौव्योत्पत्तिव्यतिरेकेण प्रतिक्षणविशारुता अणूनामपि सम्भवति, तयोरभावे एकक्षणस्थितानामपि तेषामभावात् कुतो विनश्वरत्वम्? अथ देशकालनियतस्य शैर्याभावेऽपि क्वचित् कदाचित् पदार्थस्य घृत्तेरन्यदा अन्यत्र च निवृत्तिः, नैतदेवम्; अन्यदा अन्यत्र चावृत्तेरेवानिश्चयात् । तथाहि-कार्य कारणयोः परस्परतो व्यावृत्तिः कथञ्चिदनुस्यूतमेकमाकारं विभ्रतोर्विज्ञानग्राह्यग्राहकाकारयोरिवापरित्यक्तादात्म्यस्वरूपयोः, आहोसित् घट-पटयोरिवात्यन्तमिन्नस्वरूपयोः इत्यत्र २० न निश्चयः । किञ्च, प्रत्यक्षेणैव हेतु-फलयोः कथञ्चित्तादात्म्यस्य निश्चयान्न घट-पटयोरिवात्यन्तव्यावृत्तिस्योः परस्परतोऽभ्युपगन्तव्या, न ह्यध्यक्षतः प्रसिद्धस्वरूपं वस्तु तद्भावे प्रमाणान्तरमपेक्षते, अग्निरिवोष्णत्वनिश्चये । न च कालभेदान्यथानुपपत्त्या प्रतिक्षणं भेदेऽपि पूर्वोत्तरक्षणयोः कथञ्चित्तादात्म्यं वस्तुनो विरुध्यते येनाध्यक्षविरुद्धो निरन्वयविनाशः कल्पनामनुभवति अध्यक्षविरोधेन प्रमाणान्तरस्याप्रवृत्तेः । न चानुवृत्ति-व्यावृत्तयोः परस्परं विरोधैकान्ताभ्युपगमे विज्ञान- २५ मात्रमपि सिद्धेदिति कुतः क्षणस्थितिर्भावानां निरन्वया व्यावृत्तिर्वा सिद्धिमासादयेत्? अन्तर्बहिश्च भावानामनुगतव्यावृत्तात्मकत्वात् प्रमाणतस्तथैवानुभवात् तत्स्वरूपाभावे निःस्वभावतया भावाभावप्रसक्तेः । यदि च परस्परव्यावृत्तस्वभावानां परमाणूनां कथञ्चिदनुवृत्तस्थूलैकाकारः पारमार्थिको न भवेत् न किञ्चिद् बहिरध्यक्षेऽवभासेत, परमाणु-पारिमाण्डल्य-नानात्व-परोक्षस्वभावत्वस्वभावानां सञ्चितेष्वणुषु स्थूलैकाकाराध्यक्षस्वभावेन विरोधात् अविरोधे वाऽनेकान्तात्व- ३० सक्तेः तथाभूतस्वभावसद्भावेऽपि तेषु पारिमाण्डल्य-नानात्व-परोक्षत्वस्वभावानपायात् । अपाये वा परमाणुरूपतात्यागात् स्थूलैकाकारस्य तेषु सांवृतत्वे साकाराध्यक्षाऽजनकत्वेन न किञ्चिदपि तत्र प्रतिभासेत, तदनध्यक्षत्वे तत्प्रत्ययनीकस्य स्वभावस्य पारिमाण्डल्यदेक्षुरादिवुद्धौ रसादेरिवा प्रतिभासनाद् बहिरर्थप्रतिभासशून्यं जगद् भवेत् । स्थूलैकाकारग्राह्यवभासस्य च भ्रान्तत्वे न किञ्चित् कल्पनापोढं प्रत्यक्षमभ्रान्तं भवेत्, तदभावे च प्रमाणान्तरस्याप्यवृत्तेरन्तर्बहिरूपस्य ३५ प्रमेयस्याव्यवस्थितेर्न कस्यचिदभ्युपगमः प्रतिक्षेपो वेति निर्व्यापारं जगद् भवेत् । तस्मात् क्षणस्थितिधर्मणोऽपि बाह्यान्तर्लक्षणस्य वस्तुनः परस्परव्यावृत्तपरमाणुरूपस्य कथञ्चिदनुवृत्तिरभ्युप-

१ तत्र आ-वृ० वा० वा० हा० वि० । २-स्य ते-क० । ३-गमाप्र-भा० । ४-स्य त-भा० । ५-स्तुत्वे-वृ० वा० वा० भा० सा० विना । ६-मात् तथा व-आ० । ७-भासोऽपि प्रतिपत्तिः नापि तद्धर्मजलव्य-वा० वा० । ८-क प-वा० वा० । ९ सूक्ष्माव्य-आ० । १०-घत्वे चा व-क० । ११-भावोऽपि भा० मा० । १२ किं न प्र-आ० । १३-न्त स्याप्र-वृ० वा० वा० । १४-मननुग-सा० मा० । १५-कारोऽध्य-आ० हा० वि० । १६-भावेपु वि-वा० वा० । १७-घात् वि-भां० मा० । १८-भासते त-भा० मा० भा० हा० वि० ।

गन्तव्या, अन्यथा प्रतिमासविरतिप्रसक्तेः । तदभ्युपगमे च परस्परव्यावृत्तयोर्हेतु-फलयोरपि प्रत्यक्ष-
गता अनुगतिरभ्युपगमनीयैव, कल्पनाज्ञाने भ्रान्तसंविदि वा स्वसंवेदनापेक्षया विकल्पेतरयोर्भ्रान्ते-
न्तेतरयोश्च परस्परव्यावृत्तयोराकारयोः कथञ्चिद् अनुवृत्तिमभ्युपगच्छन् कथमध्यक्षां हेतु-फलयो-
रनुवृत्तिं प्रतिक्षिपेत्? संशयज्ञानं वा परस्परव्यावृत्तौल्लेखद्वयं विभ्रद् यद्येकमभ्युपगम्यते कथं न पूर्वा-
५ परक्षणप्रवृत्तमेकं हेतुफलरूपं वस्तु? शब्द-विद्युत्-प्रदीपादीनामप्युत्तरपरिणामाप्रत्यक्षत्वेऽपि तस्य
सद्भावोऽभ्युपगन्तव्यः, पारिमाण्डल्यादिवत् संविद्भाह्याकारविवेकवद् वा अच्यक्षस्यापि कैनचिद्
रूपेण परोक्षता, अविरोधात् । न च पारिमाण्डल्यादेः प्रत्यक्षतेति वाच्यम्, शब्दाद्युत्तरपरिणामेऽप्यस्य
वक्तुं शक्यत्वात् विशेषाभावात् । अत एव अन्ते क्षयदर्शनात् प्रागपि तत्प्रसक्तिरिति न वक्तव्यम्,
मध्ये स्थितिदर्शनस्य पूर्वोपरकोटिस्थितिसाधकत्वेन प्रसिद्धेः । न हि शब्दादेरनुपादाना उत्पत्तिर्यु-
१० क्तिमती, नापि निरन्वया सन्ततिविच्छिन्तिः, चरमक्षणस्याकिञ्चित्करत्वेऽवस्तुत्वापत्तितः पूर्वपूर्व-
क्षणानामपि तदापत्तितः सकलसन्तत्यभावप्रसक्तेः । न च शब्दादेर्निरुपादानोत्पत्त्यभ्युपगमेऽन्ये-
पामपि सा सोपादानाऽभ्युपगन्तुं युक्ता; तथा च सुप्तप्रदुद्धुद्धेरपि निरुपादानोत्पत्तिप्रसक्तिः
तत्रापि शब्दादेरिव प्रागुपादानादर्शनात् । न चानुमीयमानमत्रोपादानम्, शब्दादावपि तथाप्रस-
ङ्गात् । न च 'दृष्टस्यार्थस्याखिलो गुणो दृष्ट एव' इति परिणामसाधनं निरवकाशम्, दृष्टेऽप्यर्थे
१५ पारिमाण्डल्यादेर्ग्राह्याकारविवेकादेर्वा अंशस्यादृष्टत्वेनानुमीयमानत्वात्, एवं च परिणामसाधनं
निरवकाशमेव । यदि हि दृष्टस्याऽदृष्टोऽंशः सम्भवति कथमुत्पत्तस्वभावस्यानुत्पत्तः कश्चनाऽऽत्मा न
सम्भवी? स्वभावभेदस्य भावभेदसाधनं प्रत्यनैकान्तिकत्वेन प्रदर्शितत्वात् । तस्माद् वस्तु यत्
नष्टं तदेव नश्यति नह्यति च, यदुत्पन्नं तदेवोत्पद्यते उत्पत्स्यते च कथञ्चिद्, यदेव स्थितं तदेव
तिष्ठति स्थास्यति च कथञ्चिदित्यादि सर्वमुपपन्नमिति भावस्योत्पादः स्थितिविनाशरूपः विनाशोऽपि
२० स्थित्युत्पत्तिरूपः स्थितिरपि विगमोत्पादात्मिका कथञ्चिदभ्युपगन्तव्या ।

सर्वात्मना चोत्पादादेः परस्परं तद्वत्तश्च यद्यभेदैकान्तो भवेत् नोत्पादादिद्वयं स्यादिति न
कस्याचित् कृतञ्चित् तद्वत्ता नाम । न च वस्तुशून्यविकल्पोपरचितत्रयसद्भावात् तद्वत्ता युक्ता
अतिप्रसङ्गात्, खपुष्पादेरपि ततस्तद्वत्ताप्रसक्तेः । न चोत्पादादेः परस्परतः तद्वत्तश्च भेदैकान्तः,
सम्बन्धासिद्धितो निस्स्वभावताप्रसक्तेः । एतेन 'उत्पाद-व्यय-ध्रौव्ययोगाद् यदि असतां सत्त्वम्
२५ शशशृङ्गादेरपि स्यात् सतश्चेत् स्वरूपसत्त्वमायातम्, तथोत्पाद-व्यय-ध्रौव्याणामपि यद्यन्यतः सत्त्वम्
अनवस्थाप्रसक्तिः स्वतश्चेत् भावस्यापि स्वत एव तद् भविष्यतीति व्यर्थमुत्पादादिकल्पनम् एवं
तद्योगेऽपि वाच्यम्' इत्यादि यदुक्तम् तन्निरस्तं द्रष्टव्यम् एकान्तमेदाभेदपक्षोदितदोषस्य कथञ्चि-
द्भेदाभेदात्मके वस्तुन्यसम्भवात् । नहि भिन्नोत्पाद-व्यय-ध्रौव्ययोगाद् भावस्य सत्त्वमस्माभिरभ्यु-
पगम्यते किन्तु 'उत्पाद-व्यय-ध्रौव्ययोगात्मकमेव सत्' इत्यभ्युपगमः । विरोधादिकं चात्र रूपेण
३० निरवकाशम्, अन्तर्याहीश्च सर्ववस्तुनक्षयात्मकस्यावाधिताध्यक्षप्रतिपत्तिविषयत्वात् स्वरूपे विरोधा-
सिद्धेः; अन्यथातिप्रसक्तेः । एकान्तनित्यानित्यस्य प्रमाणवाधितत्वात् अनुभयरूपस्य चासम्भवात्
शून्यताया निपेत्यमानत्वात् पारिशेष्यात् कथञ्चिद् नित्यानित्यं वस्तु अवाधितप्रमाणगोचरमभ्यु-
पगन्तव्यम् ।

अत एव "उत्पाद-व्यय-ध्रौव्ययुक्तं सत्" [तत्त्वार्थ० अ० ५ सू० २९] इति सल्लक्षणम्,
३५ अन्यस्य तल्लक्षणत्वानुपपत्तेः । न तावत् सत्तायोगः सत्त्वम्, सामान्यादिना अव्यापकत्वात् निषि-
द्धत्वाच्च सत्तायास्तद्योगस्य वेति । नाप्यर्थक्रियालक्षणं सत्त्वम्, नश्वरैकान्ते तस्यासम्भवात् तस्य
कचिद्व्यभवात् । उत्पाद-स्थितिस्वभावरहितस्य नश्वरत्वे खपुष्पादेरेव तद् स्यात् न घट-सुखादेः,
क्षणस्थितिरिव जन्म विनाशश्च यद्यभ्युपगम्येत कथमनेकान्तसिद्धिर्न स्यात्? न च क्षणात् पूर्वम-
स्थितौ भावानां किञ्चित् प्रमाणमस्तीति प्रतिपादितम् । न चावस्थितावपि न प्रमाणमिति वक्तव्यम् ।
४० प्रत्यक्षस्य तत्र प्रमाणत्वात् । न च सदृशपरापरोत्पत्तिप्रलम्भाद् अनवधारितक्षणक्षयस्यैकत्व-
प्रतिपत्तिर्नान्तेति वक्तव्यम्, निरन्वयविनाशप्रसाधकप्रमाणाभावात् । न चाक्षणिके क्रम-शौगपद्या

१-चाऽस्व-५० । २ वाच्यम्. मां० मा० । ३ तदुत्पत्तितः मां० मा० । ४ स्यात् स्वत-वृ० ल०
विना । ५, ६० ११० ५० ९ । ६ "अर्थक्रियात्मकसत्त्वस्य"-वृ० ल० मां० टि० ।

भ्यामर्थक्रियाविरोधात् ततो निवर्त्तमानं सत्त्वं निरन्वयविनश्वरस्वभावमिति सत् क्षणिकमेवेति प्रमाणम्, क्षणिकेऽपि तथैवार्थक्रियाविरोधात् । तथाहि-क्षणिकत्वे कार्य-कारणयोर्योगपद्येन कुतः कार्यकारणभावव्यवस्था? क्रमोत्पादे हेतोरसतः कुतः फलजनकत्वम्? निरन्वयविनाशाभ्युपगमे चानन्तरं विनष्टस्य चिरतरविनष्टस्य च विनष्टत्वाविशेषाच्चिरतरविनष्टादपि कार्योत्पत्तिप्रसक्तिः । भावस्य हि विद्यमानत्वाद् अनन्तरकार्योत्पादनसामर्थ्यम् न व्यवहितदुत्पादनसामर्थ्यमिति १ विशेषो युक्तः न पुनरभावस्य, निःस्वभावत्वाविशेषात् । अनेकान्तवादिना हि कथञ्चिद्भेदाभेदौ हेतु-फलयोर्व्यवस्थापयितुं शक्यौ संवेदनस्य ग्राह्यग्राहकाकारयोरिव । भेदाऽभेदैकान्तौ तु परस्परतो न विशेषमासादयत इति न निरन्वयविनाशव्यवस्था नित्यताव्यवस्था वा कर्तुं शक्या, यतो न क्षणिकपक्षेऽपि सत्ताव्यतिरेकेण अपरार्थक्रिया सम्भवति सा चाक्षणिकेऽपि समाना । यथा हि क्षणिकस्य स्वसत्ताकाले कुर्वतोऽपि कार्यं स्वत एव न भवति, भावे वा कार्य-कारणयोर्योगपद्येन न २ कार्यकारणव्यवस्था नापि सन्तानव्यवस्था भवेत् किन्तु कार्यस्य स्वकालनियमात् तत्तदभावाविशेषेऽपि द्वितीय एव क्षणे भावः तथा अक्षणिकस्यापि प्रागपि विवक्षितकार्योत्पादनसामर्थ्यं ततो भवेत् कार्यं स्वकालनियतमेव भविष्यतीति समानं पश्यामः । न चासति कारणविनाशे कार्योत्पत्तिर्न भवतीत्यत्र नियन्धनं किञ्चिदस्ति येनाक्षणिकात् कार्योत्पत्तिर्न भवेत् । यदि चाक्षणिकस्य कार्योत्पत्तिक्षणे स्थितिः कार्योत्पत्तिप्रतिबन्धहेतुः एवं क्षणिकस्यापि तदा तदभावः किं न प्रतिबन्धहेतु- १५ भवेत्? यदि च कारणविनाशे कार्योत्पत्तिः, स प्रागिव चिरतरविनष्टे कारणेऽस्तीति तदापि कार्योत्पत्तिः स्यात् । अथ कार्योत्पत्तिकाले नैव कारणसन्निवेशपयोगः, ननु कारणव्यावृत्तेरपि तदुत्पत्तिकाले नैव कश्चिदुपयोगः, यतः कारणव्यावृत्तौ कार्यं भवेत् । कारणव्यावृत्तिश्च तदभावः, स च प्राक् पश्चादपि कालान्तरेऽस्त्येवेति सर्वदा कार्योत्पत्तिप्रसक्तिरित्युक्तम् । न च कारणस्य प्राग्भावित्वमात्रं कार्योत्पत्ताद्युपयोगः तस्याकारणामितेष्वपि जगत्क्षणेषु भावात् ; तद्विशेषकल्पनायास्त्व- २० क्षणिकेष्वप्यविरोधात् । तथाहि-यद् यदा यत्र कार्यमुत्पित्तु तत् तदा तत्रोत्पादनसमर्थमक्षणिकं वस्त्विति कल्पनायां न काचित् क्षतिः । न च स्वयमेव प्रतिनियतसमयस्य कार्यस्योत्पत्त्यभ्युपगमे न किञ्चित् कारणाभिमतभावेन तस्य कृतमिति न तत् कार्यतया तद्व्यपदेशमासादयैदिति वक्तव्यम्, क्षणिकपक्षेऽप्यस्य समानत्वात् । तस्मात् कथञ्चिद् व्यवस्थितस्यैव भावस्य जन्म-विनाशयोर्दर्शनाद् यथादर्शनं हेतुफलभावव्यवस्थितः परिणामसिद्धिः समायाता । २५

न चाभेदबुद्धिर्भ्रान्ता, भेदबुद्धावपि तद्व्यसक्तैः, स्वभावस्याहस्यादिभेदबुद्धिवत् । न च सिध्याबुद्धीनामपि विसंवादे भावमात्रे, भेदेष्वेव तद्दर्शितेषु विप्रतिपत्त्युपलब्धेः । तस्माद् अक्षणिकत्वे क्रम-यौनपद्याभ्यामर्थक्रियाविरोधात् क्षणिकत्वमभ्युपगच्छन् क्षणिकानामर्थक्रियादर्शनमभ्युपगच्छेत् ; अन्यथा सत्त्वादेहेतोर्विपक्षव्यावृत्तिप्रसाधिकाया अनुपलब्धेर्व्यतिरेकासिद्धेरक्षणिकत्वेऽर्थक्रियाविरोधः क्षणिकत्वेऽर्थक्रियोपलम्भमन्तरेण कथं सिद्धिमासादयेत्? न चाक्षणिकेऽर्थक्रिया- ३० विरोधादेव क्षणिकेऽर्थक्रियोपलब्धिः, इतरेतराश्रयप्रसक्तैः । [?? तथाहि-विपक्षे प्रत्यक्षवृत्तेरनुपलब्धेर्व्यतिरेकसिद्धिः, तत्र प्रत्यक्षवृत्तिरक्षणिकत्वेऽर्थक्रियाविरोधात् तद्विरोधसिद्धिरनुपलब्धेर्व्यतिरेकनिश्चयात् तद्विपक्षं प्रत्यक्षवृत्तेरिति व्यकसितरेतराश्रयत्वम् ??] । क्षणिकत्वेऽपि च भावानां यथा-तद्व्युपलम्भनियमाभावाद् ग्राह्यग्राहकाकारसंवेदनवद् अथथात्त्वोपलम्भसंभवाच्च क्षणिकत्वमध्यक्षगोचर इत्यतोऽप्यनेकान्तः सिद्धिमासादयति । न च सदृशापरापरोत्पत्तिरनिश्चयहेतुः, भेदैकान्ते ३५ तस्या अप्ययोगात् । न हि तत्र सादृश्यं भावानां व्यतिरिक्तमव्यतिरिक्तं वा सम्भवति । न चाविद्यमानमनुपलम्भमानं वा तद् विभ्रमहेतुः, अतिप्रसङ्गात् । न च विशेषाणां स्थितिभ्रान्तिजननशक्तिरेव सादृश्यम्, क्षणिकावेदकप्रमाणान्तराभावात् स्थितिप्रतिपत्तेर्नान्यसिद्धेः । न चान्याहभूतं

१ कर्तुं युक्ता य-भा० । २-कस् स-वृ० । ३-पद्येन कार्य-वा० वा० । ४ भवेत् ल० भा० । ५-ति सामान्यं प-वा० वा० । ६ "प्राग्भावित्वस्य"-वृ० ल० मां० टि० । ७ पुं० २५७ पं० २४-२७ तथा टि० २७ । ८-मर्थं क्ष-वृ० वा० वा० । ९-बुद्धिभ्रान्त-वृ० । १० "सत्त्वग्राहक"-प्रत्यक्षवृत्तेः-मा० टि० । ११-भावात् स्थि-भा० । भावात् स्थि-हृ० वि० । भावतः सिद्धिस्थि-वा० वा० । ५३ पं० तं०

वस्तु अवाधितप्रतिपत्तिजन्मनो हेतुरभ्युपगन्तव्यम्, अग्रान्तप्रतिपत्तेर्वस्त्वव्यवस्थापकत्वेन प्रति-
नियतव्यवहारोच्छेदप्रसक्तेः। अत एव उपलब्धमपि क्षणिकत्वं विषमह इव न निश्चिनोतीत्युदाह-
रणमप्यसिद्धम्, यथावस्तूपलम्भनियमाभावात्।

यद्यपि 'ये यद्भावं प्रत्यनपेक्षास्ते तद्भावनियताः, यथा अन्त्या कारणसामग्री स्वकार्योत्पादने,
५ विनाशं प्रत्यनपेक्षश्च भावः' इत्यभिधानम्, तद्यपि परिणामप्रसाधकम्; भावस्योत्तरपरिणामं प्रत्य-
नपेक्षतया तद्भावनियतत्वोपपत्तेः। पूर्वक्षणस्य स्वयमेवोत्तरीभवतोऽपरोपेक्षाऽभावतः क्षेपोयोगात्,
उत्पन्नस्य चोत्पत्ति-स्थिति-विनाशेषु कारणान्तरानपेक्षस्य पुनः पुनरुत्पत्ति-स्थिति-विनाशत्रय-
मवश्यं भावि तदेवं कस्यचिदंशस्य पदार्थाध्यक्षतायामप्यनिर्णये तस्य सांशतामभ्युपगच्छन् कथमंशे-
नोत्पन्नस्यांशान्तरेण पुनः पुनरुत्पत्तिं नाम्युपगच्छेत् येनैकं वस्त्वन्तपर्यायं नाङ्गीकुर्वीत? न चैका-
१०न्तसाधने उदाहरणमपि किञ्चिदस्ति, अध्यक्षविगतमनेकान्तमन्तरेणान्तर्बहिश्च वस्तुसत्तानुपपत्तेः।
न च निरन्वयविनाशमन्तरेण किञ्चिद् वस्तु अनुपपद्यमानं संवेद्यते, यतो वहीरूपं-संस्थानाद्यात्मना
अध्यक्षप्रतीतमनेकान्तमन्तर्विकल्पविकल्पस्वरूपं संशय-विपर्याससंवेदनात्मकं वा स्वसंवेदनसिद्ध-
मपहाय निरन्वयक्षणक्षयलक्षणं वस्तु प्रकल्पेत। न चानुस्यूतिव्यतिरेकेण ज्ञानानां कार्यकारण-
भावोऽपि युक्तिसङ्गतः आस्तां स्मृति-प्रत्यभिज्ञा-वासना-सन्तानादिव्यवहारः। नहि मेदाविशे-
१५षेऽपि कथञ्चित् तादात्म्यमन्तरेण मेदानामयं नियमः सिद्धिमासादयति केषाञ्चिदेव, अन्यथा ग्राह्य-
प्राहककारयोरपि तादात्म्याभावप्रसक्तिर्भवेत् यतः शक्यमत्राप्येवं वक्तुम्-प्राह्यप्राहकानुभवयोः
स्वकारणवशाद् सिद्धस्वभावयोरैव प्रतिक्षणं विशिष्टयोरुत्पत्तिस्तेन रूपेणेति। एवं च-

“अविभागोऽपि बुद्ध्यात्मा विपर्यासितदर्शनैः”।

प्राह्यप्राहकसंविच्चिमेदवानिव लक्ष्यते ॥” []

२० इत्ययुक्तमेवामिधानं स्यात्। परेणापि चैवं वक्तुं शक्यत एव-

“परमात्माऽविभागोऽप्यविद्याविभूतमानसैः।

सुख-दुःखादिभिर्भोगैर्भेदवानिव लक्ष्यते ॥” इति।

न हि मेदाऽभेदैकान्तयोपगमोपलम्भं परमार्थोद्दर्शनं च प्रति किञ्चिद् विशेषः संलक्ष्यते कथञ्चित्
परमार्थोद्दर्शनाभ्युपगमे च 'उत्पन्नं कथञ्चित् पुनरुत्पादयेत्' इत्यनेकान्तसिद्धिः स्यादित्युक्तम्।
२५ स्वलक्षणस्य परमात्मनो वा परमार्थसतः सर्वथाऽनुपलम्भैकान्ताभ्युपगमे परीक्षाक्षमस्य संवृति-
रूपस्याविद्यास्वभावस्य वा दर्शनासम्भवाद् अनेकान्तात्मकस्य सतः सर्वथैकान्तव्युदासेन प्रमा-
णतो दर्शनमायातमिति कथं तदप्रतिक्षेपः? न च संवृतेरेवोत्पाद-विनाशाभ्युपगमः, क्षणस्थिति-
व्यतिरेकेणापरस्य परमार्थसलक्षणलक्ष्यस्याभावात् क्षणस्थायिन एव स्वलक्षणताभ्युपगमात् क्षण-
व्यवस्थितयश्च प्राह्यप्राहकसंविद्यादयोऽव्यक्षत्वेनेप्यन्ते तदस्वलक्षणत्वे कोऽपरः स्वलक्षणार्थो
३० भवेत्? तदाकाण्डविकल्पस्यापरस्यात्यन्तानुपलम्भतः प्रत्यक्षत्वानुपपत्तेः। न चानंशमसाधारणं
स्वलक्षणं सांशमिव विपर्यासात् प्रतिभातीति वक्तव्यम् अर्कोर्यकारणरूपं कार्यकारणरूपमिव सर्व-
विकल्पातीतं संविकल्पमिव पुरुषतत्त्वं प्रतिभातीत्येवं परामिधानस्यापि सम्भवादित्युक्त्वात्।
ततश्च न कस्यचिद् उत्पादः क्षयो वा भवेत्। न चोत्पाद-विनाशयोः भ्रान्तिकल्पनार्था किञ्चिदप्य-
भ्रान्तं सिध्येत्, निरंशक्षणक्षयाद्यवभासाभावात् स्वसंविच्चिसद्भावमात्रसिद्धेरप्यभावप्रसङ्गात्।
३५ क्षणक्षयाद्यवभासस्यासत्यत्वे सैवानेकान्तसिद्धिः समापतति। अथ नेयमसती संवित्तिः कुतश्चि-
न्निमित्तात् सतीव प्रतिभाति किन्तु सत्येव प्रतिभातीत्यस्याः स्वभावसिद्धिः; नन्वेवं न सर्वथापि
भ्रमः सिध्येत् किन्तु भ्रान्ताभ्रान्तैकविज्ञानाभ्युपगमादनेकान्तवाद् एव पुनरपि सिद्धिमायातः।

१ यदभावं ल० मा० आ० हा० वि०। ५० ३२३ पं० १५ तथा टि० १२। २ "विलम्बा"योगाद-
५० ल० टि०। ३-स्तु न स-ल०। ४-पस्था-वा० वा०। ५-स्यूतव्य-ल०। ६ अष्टस० पृ० ९३
पं० १८। स्यादादर० पृ० ८९ द्वि० पं० ६। को० वा० पार्थ० व्या० पृ० २७२ पं० १५। सर्वदर्शनसं० द० २
पृ० ३२ पं० १०६। काण्डवा० स्यादादर० पृ० २१५ द्वि० पं० २। ७ न हि नहि मे-वृ० वा० वा०।
८ "सूक्ष्म"कारमिच्छल-मा० टि०। ९-स्यात्य-आ० हा० वि०। १०-कार्यकर-मा० मा०। ११ सवि-
करपातीतं सविकल्पमिव वा० वा०। १२ "क्षणज्ञान सत्यमसत्यं वैति-विकल्पौ"-मा० टि०।

यदपि 'कार्य-कारणयोरभेदाभावः सिध्यति भेदात् अकार्यकारणवत्' इति, तदपि ग्राह्यग्राहक-संबन्धित्यादिभिरनन्तिकासित्युपेक्षामर्हति । नहि स्वभावभेदात् अभेदे ग्राह्यग्राहकसंबन्धित्यादेः काल-भेदादंतु-फलयोरभेदाभावो युक्तः कालभेदादपि स्वरूपभेद एव भावानामवसेयः स्वभावतोऽभि-प्रस्य कालभेदादपि भेदायोगात्-स्वभावभेदश्च न भेदकः कालभेदः कोपयोगी ? इति न तद्भेदात् कार्यकारणयोरात्यन्तिकभेदासिद्धिः एवं चाक्षेपं वृत्तिः कार्यं कारणस्योपपन्ना । न च प्रतिक्षणमंशवृत्तौ १ दृष्टान्ताभावः संबन्धित्वाग्राह्यग्राहकाकारादेर्दृष्टान्तत्वेन सिद्धत्वात् अनंशवृत्तिस्तु न क्वचिदर्थस्य प्रमाणसिद्धा या दृष्टान्तत्वेन प्रददयंत सर्वस्य सांशवृत्तितयोपलब्धेः । ततो नाप्यक्षसिद्धमनुगमैस्वरूपं भावानां लक्षणं प्रतिक्षेपं युक्तम् तत्प्रतिक्षेपे प्रमाणान्तराभावात् । नहि सुखादि-नीलादीनां निरन्वयानां क्वचित् संवेदनमध्यक्षम् अनुमानं वाऽनुभूयते । नापि तेषां भेदविकलानां कदाचि-दप्यनुभूतिरिति यथा संबन्धाकारमन्तरेण ग्राह्यग्राहकाकारयोरसंबन्धित्तेरनुपपत्तितथा तावन्तरेण १० तस्या अप्यसंबन्धित्तेरनुपपत्तिरिति भेदाभेदरूपं सर्वं प्रमाणप्रमेयलक्षणमभ्युपगन्तव्यम् ।

न च पूर्वापराऽधोमध्योर्ध्वादिभेदाभावेऽनुगताकारलक्षणं सामान्यं तेष्वेकाकारप्रतिभासग्राह्यं सम्भवति, अनुगतिविषयाभावे तदनुगतैकाकारस्याप्यभावात् ; तदभावे च तद्वृत्तेः सामान्यस्या-भाव एव । न च तेष्ववर्तमानमपि तत् सामान्यं व्यक्त्यन्तरस्वरूपवत् । किञ्च, तदनुगतं रूपं व्यावृ-त्तरूपाभावे किं कार्यरूपम्, उत कारणरूपम्, आहोस्विदुभयात्मकम्, उतानुभयस्वभावम्, इति १५ विकल्पाः । आद्यविकल्पे तस्यानित्यत्वप्रसक्तिः । द्वितीयेऽपि संवेति न तत् सामान्यस्वभावम् । तृतीयपक्षे उभयदोषप्रसक्तिः । तुर्यविकल्पेऽप्यभावप्रसङ्ग इति विशेषाभावे नानुगतिरूपसामान्यस-म्भवः सम्भवेऽपि तत्प्रतिपादकं प्रमाणमभिधानीयम्, तथाक्षणिकत्वविरोधि कथञ्चित् क्षणिक-त्वावर्भासितयाऽनुभूयत इति विपर्ययसाधकं भवेत् कथञ्चित् क्षणिकत्वावभासस्य भ्रान्तत्वे विप-रीतावभासस्यापि भ्रान्तत्वप्रसक्तिः । तदवभासस्याभ्रान्तत्वे वा भ्रान्ताभ्रान्तरूपमेकं विज्ञानमेकान्त-२० पक्षप्रतिक्षेप्यनेकान्तं साधयतीत्यलमतिप्रसङ्गेनेति स्थितमेतत्—ध्रौव्यमुत्पाद-व्यव्यतिरेकेण न सम्भवति तौ च तदन्तरेणेत्युत्पाद-स्थिति-भङ्गा अपरित्यक्तात्मस्वरूपास्तदितरस्वरूपत्वेन त्रैलक्षण्यं प्रत्येकमनुभवन्तो द्रव्यलक्षणतामुपयान्ति अन्यथा पृथक्पक्षोक्तदोषप्रसक्तिर्दुर्निवार्येति व्यवस्थितम् उत्पाद-स्थिति-भङ्गा द्रव्यलक्षणम् इति ॥ १२ ॥

[स्वतन्त्राणामुत्पाद-व्यय-ध्रौव्याणां द्रव्यलक्षणत्वाभावात् प्रत्येकं नयद्वयस्य मिथ्यात्वकथनम्] २५

एते च परस्परसव्यपेक्षा द्रव्यलक्षणम् न स्वतन्त्रा इति प्रदर्शनायाह—

एए पुण सद्गहओ पाडिकमलक्खणं दुवेणहं पि ।

तम्हा मिच्छदिट्ठी पत्तेयं दो वि मूलणया ॥ १३ ॥

एते उत्पादादयः सद्गहृतः शिषिकोद्वाहिपुरुषा इव परस्परस्वरूपोपादानेनैव लक्षणम् ।

प्रत्येकं एकका उत्पादादयो द्वयोरपि द्रव्यास्तिक-पर्यायास्तिकयोः अलक्षणम् उक्तवत् तथा-३० भूतविषयाभावे तद्ग्राहकयोरपि तथाभूतयोरभावात् उत्पादादीनां च परस्परविविक्तरूपाणामस-म्भवात् । तस्मात् मिथ्यादृष्टी एव प्रत्येकं परस्परविविक्तौ द्वावपि एतौ द्रव्यार्थिक-पर्याया-र्थिकस्वरूपौ मूलनयो समस्तनयराशिकारणभूतौ ॥ १३ ॥

[उभयारब्धवृत्तीयनयाभावेऽपि द्वयोरेव नययोरन्योन्यसव्यपेक्षयोस्सम्यक्त्वप्रतिपादनम्]

स्यादेतत् भवतु परस्परनिरोपेक्षयोर्मिथ्यात्वम्, उभयनयारब्धस्त्वेकः सम्यग्दृष्टिर्भविष्यती ३५
त्याह—

१ कार्यका-ल० । २-मनस्व-वा० वा० । ३ "सविदः"—मृ० ल० मा० टि० । ४ तदनुगतैकाकारस्य "ज्ञानस्य"—मा० टि० । ५ "विशेषा"श्रुतेः-मा० टि० । ६-भासतया-वृ० वा० वा० । ७-न वैल-वृ० वा० वा० विना । ८ पाठेक-ल० ।

ण य तद्द्वौ अत्थि णञो ण य सम्मत्तं ण तेसु पडिपुणं ।
जेण दुचे एगन्ता विभज्जमाणा अणेगन्तो ॥ १४ ॥

न च तृतीयः परस्परसापेक्षोभयग्राही अस्ति नयः कश्चित् तथाभूतार्थस्यानेकान्ता-
त्मकत्वात् तद्ग्राहिणः प्रत्ययस्य नयात्मकत्वानुपपत्तेः । न च सम्यक्त्वं न तयोः प्रतिपूर्णं
प्रतिषेधद्वयेन प्रकृतार्थावगतेः । अशेषं हि प्रामाण्यं सापेक्षं गृह्यमाणयोरनयोरैवंवि-
धयोर्यवस्थितं येन द्वावपि एकान्तरूपतया व्यवस्थितौ सिध्यात्वनिबन्धनम् तत्परित्यागेनाऽन्व-
य-व्यतिरेकौ विशेषेण परस्परत्यागरूपेण भज्यमानौ गृह्यमाणवनेकान्तौ भवतीति सम्य-
क्त्वहेतुत्वमेतयोरिति ॥ १४ ॥

[निरपेक्षग्राहित्वे मूलनयवदुत्तरनयानामपि सिध्यात्ववर्णनम्]

१० एवं सापेक्षद्वयग्राहिणो नयत्वानुपपत्तेस्तृतीयनयाभावः प्रदर्शितः, निरपेक्षग्राहिणां तु सिध्यात्वं
दर्शयितुमाह—

जह एए तह अण्णे पत्तेयं दुण्णया णया सञ्चे ।

हंदि हु मूलणयाणं पण्णवणे वावडा ते वि ॥ १५ ॥

यथा एतौ निरपेक्षद्वयग्राहिणौ मूलनयौ सिध्यादृष्टौ तथा उभयवादरूपेण व्यवस्थिताना-
१५मपि परस्परनिरपेक्षत्वस्य सिध्यात्वनिबन्धनस्य तुल्यत्वात् प्रत्येकम् इतरानपेक्षा अन्येऽपि
दुर्नयाः न च प्रकृतनयद्वयव्यतिरेकनयान्तरारब्धत्वादुभयवार्दस्य नयानामपि वैचित्र्यादन्यत्रारो-
पयितुमशक्यत्वात् तद्वृत्त्यान्ये सम्यक्प्रत्यया भविष्यन्तीति वक्तव्यम्, यतः हंदि इत्येवं गृह्यतां
हुः इति हेतौ मूलनयद्वयपरिच्छिन्नवस्तुन्येव व्यापृतास्तेऽपि तद्विषयव्यतिरेकविषयान्तरा-
भावात् सर्वनयवादानां च सामान्यविशेषोभयैकान्तविषयत्वात् । तन्न नयान्तरसद्भावः यतः तदा-
२० रब्धोभयवादे नयान्तरं भवेत् ॥ १५ ॥

[सद्ग्राहीनां मूलनयग्राह्यग्राहित्वाभोभयवादप्रज्ञापकत्वमिति प्रदर्शनम्]

ननु सद्ग्राहादिनयसद्ग्राहात् कथं तद्व्यतिरेकनयान्तराभावः ? सत्यम्, सन्ति सद्ग्राहादयः किन्तु
तद्विषयव्यतिरेकविषयान्तराभावतस्तद्विषयविषयास्तेऽपि तद्वृत्तौ नैव दूषिताः यतो न मूलच्छेदे
तच्छास्त्रास्तदवस्थाः संभवन्तीत्याह—

२५ सञ्चणयसमूहम्मि वि णत्थि णञो उभयचायपण्णवञ्ओ ।

मूलणयाणं उ आणं पत्तेय विसेसियं विंति ॥ १६ ॥

संग्रहादिसकलनयसमूहेऽपि नास्ति कश्चिद् नय उभयवादप्ररूपकः यतः मूल-
नयाभ्यामेव यत् प्रतिष्ठातं वस्तु तदेव आश्रित्य प्रत्येकरूपाः संग्रहादयः पूर्वपूर्वनयाविगतांश-
विशिष्टमंशान्तरमधिगच्छन्तीति न विषयान्तरगोचराः । अतो व्यवस्थितम् परस्परत्यागरप्रवृत्तसा-
३० मान्यविशेषविषयसद्ग्राहात्मात्मकेनयद्वयाधिगम्यात्मकत्वात् वस्त्वप्युभयात्मकम् ॥ १६ ॥

१ 'द्वौ नयो प्रकृतमर्थं गमयतः' इति परिभाषावचनं प्रसिद्धम् । २ अन्वयतपो द्व्यर्थिक व्यतिरेकत्व-
पर्यायार्थिक । ३-तुत्वभूत-ना० वा० । ४-ग्राहिणोर्नय-द्व० वा०वा० आ० हा० वि० । ५-वृणावा-ल०
मा० मां० । ६-दस्या न-ल० विना । ७-व्यापृतास्ते-द्व० ल० । व्यापृतास्ते-वा० वा० । ८-स्तद्विष-
यविषया-ना० वा० । ९-वड । इ० । १०-उ थाणं आ हा० वि० । ११-यं वेति द्वा० । १२-हावा-
क-हा० वि० । १-द्वाश्चात्मक-आ० । १३-कभय-वा० वा० । १४-गमात्म-द्व० ल० वा० वा० मा० मां०
विना । १५-सत्त्वात् वा० वा० ।

[नित्यानित्यैकान्तपक्षद्वयेऽप्यात्मनि संसारसुख-दुःखादेरनुपपत्तिप्रदर्शनम्]

न केवलं बाह्यघटादिवस्तु उभयात्मकं तथात्रिधप्रमाणग्राह्यत्वात् किन्त्वान्तरमपि हर्ष-शोक-भय-करुणोदासीन्याद्यनेकाकारविवर्तान्कैकचेतनास्वरूपम् तदात्मकहर्षाद्यनेकविकारानेकात्मकं च स्वसंवेदनाध्यक्षप्रतीतम् तस्य भेदाभेदैकान्तैकरूपताभ्युपगमे दृष्टाऽदृष्टविषयसुखदुःखसाधनस्वीकार-त्यागार्थप्रवृत्ति-निवृत्तिस्वरूपसफलव्यवहारोच्छेदप्रसक्तिरिति प्रतिपादयितुमाह—

ण य दच्चद्विद्यपक्त्वे संसारो णैव पञ्चवणयस्स ।

सासय-वियत्तिवायी जम्हा उच्छेअवाईआ ॥ १७ ॥

द्रव्यार्थिक-पर्यायार्थिकनयद्वयामिमते वस्तुनि न संसारः सम्भवति, शाश्वत-व्यक्तिप्रतिक्षणान्यत्थैकान्तात्मकचेतन्यग्राहकविषयीकृतत्वात् पावकज्ञानविषयीकृते उदकवत् । तथाहि—संसारः संसृतिः सा चैकान्तनित्यस्य पूर्वोचस्थाऽपरित्यागे सति न सम्भवति तत्परित्यागे १० नैव-गतेः भावान्तरापत्तेर्वा—संसृतेः सम्भवात् । नाप्युच्छेदे उत्पत्त्यनन्तरनिरन्वयध्वंसलक्षणे संसृतिः सम्भवति गतेः भावान्तरापत्तेर्वा कथञ्चिद् अन्वयिरूपमन्तरेण अयोगात् । अथैकस्य पूर्वाऽपर-शरीराभ्यां वियोग-योगौ संसारः असावपि सदा अविकारिणि न सम्भवति, नित्यस्य पूर्वाऽपर-शरीराभ्यां वियोग-योगानुपपत्तेः । निरन्वयक्षणध्वंसिनोऽप्येकाधिकरणत्वासम्भवात् न तल्लक्षणः संसारः । न च अमूर्त्तस्यात्मनः असर्वगतैकमनोऽमिष्वकशरीरेण विशिष्टवियोग-योगौ संसारः मन-१५ सोऽकर्तृत्वेन शरीरसम्बन्धस्यानुपपत्तेः । यो ह्यदृष्टस्य विधाता स तन्निर्वर्तितशरीरेण सह सम्बन्धते, न चैवं मनः, न च मनसः शरीरसम्बन्धेऽपि तत्कृतसुख-दुःखोपभोक्तृत्वम् आत्मनि तस्याभ्युपगमात् तदर्थं च शरीरसम्बन्धोऽभ्युपगम्यत इति तत्सम्बन्धपरिकल्पनं मनसो व्यर्थम् मनसि सुख-दुःखो-पभोक्तृत्वाभ्युपगमे वा आत्मकल्पनावैयर्थ्यम् मनस आत्मत्वसिद्धेः ॥ १७ ॥

तथा—

सुह-दुक्त्वसम्पओगो ण जुज्जे णिच्चवायपक्त्वम्मि ।

एगंतुच्छेयम्मि य सुह-दुक्त्ववियप्पणमजुत्तं ॥ १८ ॥

सुखेन अथाधास्वरूपेण, दुःखेन वाधनालक्षणेन, सम्प्रयोगः सम्बन्धः न युज्यते, न घटते आत्मनो नित्यत्वात्पक्षे द्रव्यास्तिकाभ्युपगमे सुखस्वभावस्य अविचलितरूपत्वात् सदा सुखरूपतैव आत्मनः न दुःखसम्प्रयोगः दुःखस्वभावत्वे तद्रूपतैव तत्त्वादेव । एकान्तोच्छेदे च २५ पर्यायार्थिकपक्षे सुख-दुःखसम्प्रयोगो न युज्यत इति सम्बन्धः । तथा पक्षद्वयेऽपि सुखार्थम् दुःखवियोगार्थं च विशिष्टं कल्पनं यतनम्—'कल्पतेः' अत्र यतनार्थत्वात्—अयुक्तम् अघटमान-कम् सुख-दुःखोपादानत्यागार्थप्रयत्नस्याप्ययुक्तत्वमुक्तन्यायात् ।

“संसरति निरुपभोगं भावैरधिवासितं लिङ्गम् ।” [साङ्ख्यका० ४०]

इति साङ्ख्यमतमपि निरस्तम् न्यायस्य सर्वैकान्तसाधारणत्वात् ॥ १८ ॥ ३०

१-भयात्मकस्तथा-वृ० वा० वा० । २ णेय प-वृ० ल० वा० वा० ।

“नित्यत्वैकान्तपक्षेऽपि विक्रिया नोपपद्यते । प्रगेव कारकाभावः क प्रमाणं क तत्फलम्” ॥ ३७ ॥

“प्रमाण-कारकैर्व्यक्तं व्यक्तं चेद्विनिर्णयार्थवत् । ते च नित्ये विकार्यं कि साधोस्ते वासनद् बहिः” ॥ ३८ ॥

“यदि सत् सर्वं वा कार्यं पुंनोत्पत्तुमर्हति । परिणामप्रकृतिसिद्धं नित्यत्वैकान्तवाधिनी” ॥ ३९ ॥

“गुण्य-पापक्रिया न स्यात् प्रेयभावः फलं कृतः । बन्ध मोक्षौ च तेषां न येषां त्वं नासि नायकः” ॥ ४० ॥

“क्षणिकैकान्तपक्षेऽपि प्रेयभाववाच्यसम्भवः । प्रत्यभिज्ञाथभावाज कार्यात्मः कृतः फलम् ।” ॥ ४१ ॥

—आप्तमीमा० पृ० २२-२३ परि० ३ । अष्टस० पृ० १७८-१८१ ।

३-तिः स चै-आ० । ४-त्रिवर्तित-ल० । ५ सम्बन्ध-आ० । ६-सिद्धेः सुह-आ० वा० वि० । ७-शिष्ट

क-आ० । ८ “अहंकारविभिः”-भा० टि० ।

—आप्तमीमा० पृ० २२-२३ परि० ३ । अष्टस० पृ० १७८-१८१ ।

[एकान्तपक्षे चात्मनि कर्मणो बन्ध-स्थितिकारणानुपपत्तिप्रकटनम्]

एकान्तपक्षे आत्मसुख-दुःखोपभोग-निर्वर्त्तकशरीरसम्बन्धहेत्वद्योत्यादकनिमित्तानामप्यसम्भवं दर्शयन्नाह--

कर्मं जोगनिमित्तं बन्धइ बन्ध-द्विई कसायवसा ।

अपरिणतच्छिण्णेषु य बन्धद्विईकारणं णत्थि ॥ १९ ॥

कर्म अदृष्टम्, योगनिमित्तं मनो-वाक्-कायव्यापारनिमित्तम्, बध्यते आदीयते, बध्यत इति बन्धः अदृष्टमेव तस्य स्थितिः कालान्तरफलदातृत्वेन आत्मन्यवस्थानम् सा कषायवशात् क्रोधादिसामर्थ्यात् एतदुभयमपि एकान्तवाद्यभ्युपगते आत्मचैतन्यलक्षणे भावे अपरिणते उत्सन्ने च बन्धस्थितिकारणं नास्ति । न ह्यपरिणामिनि अत्यन्ताऽनाद्येया-
१० तिशये आत्मनि क्रोधादयः सम्भवन्ति, नाप्येकान्तोत्सन्ने अनुसन्धानविकले 'अहमनेनाऽऽकुष्टः' इति द्वेषसम्भवः तथा च 'अन्य आकुष्टः अन्यो रुष्टः' 'अन्यो व्यापृतः अपरो वद्धः अपरश्च मुक्तः' इति कुशलाकुशलकर्मगोचरप्रवृत्त्याधारम्भवैफल्यप्रसक्तिः । न चैकसन्ततिनिमित्तोऽयं व्यवहारः, क्षणिकैकान्तपक्षे सन्ततिकल्पनाबीजभूतोपादानोपादेयभावस्यैव अघटमानत्वात् । न चेयमनुसन्धानप्रतिपत्तिर्मिथ्या, द्वेष-गर्व-शाब्द्याऽसन्तोषादीनामन्योन्यविरुद्धस्वभावानां क्रमविवात्तिनां चिद्विवर्तानां
१५ स्वसंवेदनाप्यक्षसिद्धानाम् तथा तथाऽनुभवितुश्च संशय-विपर्ययाऽदृढज्ञानागोचरीकृतसैकस्य चैतन्यस्यानुभवात् । न च बाधारहितानुभवविषयस्यापहवः सुखादेरप्यनुभवविषयस्यापह्वुतिप्रसङ्गात् तथा च प्रमाणप्रमेयादिव्यवहारोच्छेदप्रसक्तिः । यदपि--

"मिथ्याऽभ्यारोपहानार्थं यत्नोऽसत्यपि मोकरि" []

इत्युक्तम्, तदप्यनेनैव प्रतिविहितम्, यथोक्तप्रतिपत्तेर्मिथ्यात्वासिद्धेः । न चानुमाननिश्चितेऽर्थे
२० आरोपबुद्धेरुत्पत्तिर्धूमनिश्चयावगतधूमञ्ज इव, न च मिथ्याज्ञानस्य सहजत्वात् विपरीतार्थोपस्थापकानुमानप्रवृत्तावपि न निवृत्तिः तथाभ्युपगमे बोधसन्तानवत् तस्य सर्वदेऽनिवृत्तिरित्यमुक्ति-
प्रसक्तिः असहजं तु तत्त्वज्ञानमार्दुसर्वेऽवश्यं निवर्त्तते शुक्तिकावगमे रजतम्रम इव अनिवृत्तौ वा न प्रमाणमप्रमाणवाचकं भवेत् । न च क्षणक्षयनिश्चये 'स एवाहम्' इति प्रत्ययो युक्तः अपि तु 'स इव' इति स्यात्, नहि गवयनिश्चये 'गौरैव' इति प्रत्ययो दृष्टः अपि तु 'गौरिव' इति । न च क्रमव-
२५ र्त्तिष्वभिष्वङ्गद्वेषादिपर्यायेषु चैतन्यानुस्यूतिप्रत्ययस्य मानसत्वमात्मनि क्षणक्षयमनुमानाद् निश्चि-
न्वतोऽपि तदैव स्पष्टमनुभूयमानत्वाद् विकल्पद्वयस्य युगपदुत्पत्तिः परैर्नैष्टेति विकल्परूपत्वे एक-
त्वप्रत्ययस्य क्षणिकत्वनिश्चयसमये सङ्गावो न भवेत् इत्येकान्तनित्याऽनित्यव्युदासेनोभयपक्ष एव बन्धस्थितिकारणं युक्तिसङ्गतम् ॥ १९ ॥

[एकान्तवादे बन्धाऽभावेन तन्मूलकसंसारनिवृत्त्यादेरनुपपत्तिप्रकाशनम्]

३० किञ्च, एकान्तवादिनां संसारनिवृत्ति-तत्सुखसुक्तिप्राप्त्यर्था प्रवृत्तिश्चासङ्गततेत्याह--

१ अन्यो व्यावृत्तः वा० वा० आ० । अन्यो वावृत्तः वृ० । २ तथाऽनु-आ० हा० । ३-निश्चि-
तार्थे आ-आ० ।-निश्चितर्थे आ-हा० । ४-तार्थो स्या-उ० । ५-दा नि-वा० वा० । ६-दुर्भावो-
मा० ।-दुर्भावे प्र० मा० बहि । ७ स एव मा० मा० विना । ८-वचनेष्व-मा० ।-वर्तिष्व-प्र० मा०
बहि । ९-स्य च शु-दृ० वा० वा० । १०-कत्वं प्र-वृ० वा० वा० । ११-निवृत्तिवस्तु-वा० वा० ।
-निर्व्यचवत्सुख-वृ० । -निवृत्तिवत्सुख-प्र० मा० बहि० ।

बंधमि अपूरन्ते संसारमओघदन्सणं मोज्ञं ।

बन्धं व विणा मोक्त्वसुहृपत्थणा णत्थि मोक्त्वो य ॥ २० ॥

बन्धे वाऽसति संसारो जन्म-मरणादिप्रबन्धस्तत्र तत्कारणे वा सिध्यात्वादाद्युपचारात् तच्छब्दवाच्ये भयौघो भीतिप्राचुर्यम् तस्य दर्शनम् 'सर्वं चतुर्गतिपर्यटनं दुःखात्मकम्' इति पर्यालोचनं मौढ्यं मूढता अनुपपद्यमानसंसारदुःखौघविषयत्वात् सिध्याज्ञानं बन्ध्यासुतजनितवाधा-^५ गोचरभीतिविषयपर्यालोचनवत् सिध्याज्ञानपूर्विका च प्रवृत्तिर्विस्वादिन्येव, बन्धेन विना संसारनिवृत्ति-तत्सुखप्रार्थना च न भवत्येव तथा मोक्षश्चानुपपन्नः निरपराधपुरुषवत् अयदस्य मोक्षासम्भवात्, बन्धाभावश्च योग-कषाययोः प्रकृति-स्थिति-अनुभाग-प्रवेशात्मक-बन्धहेत्वोरेकान्तपक्षे यिरुद्धत्वात् । न चैकरूपत्वात् ब्रह्मणो बन्धाद्यभावप्रेरणा न दोषाय, चेतनाऽ-चेतनादिभेदरूपतया जगतः प्रतिपत्तेः । न च भेदप्रतिपत्तिर्मिथ्या अविद्यानिर्मितत्वादिति वक्तव्यम्^{१०} अविद्यायाः प्रतिपत्तिजननविरोधात्, अविरोधे विद्यारूपताप्राप्तद्वैतप्राप्तिरिति । प्रतिविहितश्चाद्वै-तवाद इति न पुनः प्रतन्यते ॥ २० ॥

[सर्वेषामपि नयानामन्योऽन्याऽनिश्रितत्वे सिध्यात्वम् अन्योन्यनिश्रितत्वे पुनः सम्यक्त्वमिति प्रतिपादनम्]

तदेवमेकान्ताभ्युपगमे बन्धहेत्वाद्यनुपपत्तेरहिंकाऽऽमुष्मिकसर्वव्यवहारविलोपः इत्येकान्तब-^{१५} वस्थापकाः सर्वेऽपि सिध्यादृष्टयो नयाः अन्योन्यविषयाऽपरित्यागवृत्तयस्तु त एव सम्यक्त्वं प्रति-पद्यन्त इत्युपसंहरन्नाह—

तम्हा सव्वे वि णया 'सिच्छादिट्ठी सपक्खपडिवद्धा ।

अण्णोण्णणिसिआ उण हवंति सम्मत्तसव्भावा ॥ २१ ॥

यस्माद् एकान्तनित्याऽनित्यवस्त्वभ्युपगमो बन्धादिकारणयोग-कषायाभ्युपगमवाधितः तद्-^{२०} भ्युपगमोऽपि नित्याद्येकान्ताभ्युपगमप्रतिहतः इत्येवंभूतपूर्वोत्तराभ्युपगमस्वरूपाः तस्माद् सिध्या-दृष्टयः सर्वेऽपि नयाः स्वपक्षप्रतिबद्धाः स्व आत्मीयः पक्षः अभ्युपगमत्वेन प्रतिबद्धाः प्रति-हता यतस्तत इति । नयज्ञानानां च सिध्यात्वे तद्विषयस्य तदभिधानस्य च सिध्यात्वमेव । तेनैवं प्रयोगः—सिध्या सर्वनयवादाः, स्वपक्षेणैव प्रतिहतत्वात् चौरवाक्यवत् । अथ तेषां प्रत्येकं सिध्यात्वे बन्धाद्यनुपपत्तौ सम्यक्त्वानुपपत्तिः सर्वत्रेत्याह—अन्योन्यनिश्रिताः परस्परपरित्यागेन^{२५} व्यवस्थिताः पुनरु इति त एव सम्यक्त्वस्य यथावस्थितवस्तुप्रत्ययस्य सद्भावा भवन्तीति न बन्धाद्यनुपपत्तिः ।

ननु यदि नयाः प्रत्येकं सन्ति कथं प्रत्येकावस्थायां तेषां सम्यक्त्वाभावः स्वरूपव्यतिरेकेण अपरसम्यक्त्वाभावात् तस्य च तेष्वभ्युपगमात् ? अथ न सन्ति, कथं तेषां समुदायः सम्यक्त्वनिव-^{३०} न्धनो भवेत् असतां समुदायानुपपत्तेः ? न च असतोऽऽपि सम्यक्त्वम् नयवादेष्वपि सम्यक्त्वप्रसक्तेः । न च प्रत्येकं तेषां संतामसम्यक्त्वेऽपि तत्समुदाये सम्यक्त्वं भविष्यति 'द्ववट्ठिओ त्ति तम्हा नत्थि णंओ' इत्याद्युपसंहारसूत्रविरोधात् । न च प्रत्येकमेकैकांशप्राहिणः सम्पूर्णवस्तुप्राहकाः समुदिता इति सम्यग्व्यपदेशमासादयन्ति, तत्तत्सगोचरापरित्यागेन तत्रापि विषयान्तरे तेषा-

१-धमि अ-वृ० ल० । २-धमि अपूरंते वृ०-धमि यपूरंते वा० वा० । ३ चासति वृ० ल० वा० वा० । ३-ज्ञान व-वृ० ल० । ४ वृ० २८५ पं० ६ । ५ सिच्छादिट्ठी वा० वा० । सिच्छादिट्ठि आ० । ६-निःसृताः वृ० विना । ७-झावो म-आ० हा० विना । ८ "स्वरूपस"-वृ० ल० मा० टि० । ९ सतो सम्य-वा० वा० । १० णउ वृ० हा० । ११ वृ० ४०८ गा० ९ । १२ "समुदाये"-मा० टि० ।

मप्रवृत्तेः । न च प्रत्येकमसंयक्तत्वे समुदायेऽपि सम्यक्त्वं शुभम् सिकतासु तैलवत्, असत सद्रुत्पत्तेः सतो वा असद्रुत्पत्तेर्विरोधाच्च ।

अत्रामिधीयते-प्रत्येकमप्यपेक्षिततरांशस्वविषयग्राहकतयैव सन्तो नयाः तद्व्यतिरिक्तरूपतया त्वसन्त इति सतां तत्समुदाये सम्यक्त्वे न कश्चिद् दोषः, नन्वितरेतरविषयाऽपरित्यागवृत्तीनां ५ ज्ञानानां कथं समुदायः सम्भवी येन तत्र सम्यक्त्वमभ्युपगम्येत? अनुक्तोपालम्भ एव; न ह्येकदाऽनेकज्ञानोत्पादस्तेषां समुदायो विवक्षितः अपि त्वपरित्यक्तेतररूपविषयाव्यवसाय एव समुदायः । अन्योन्यनिश्चिन्ताः इत्यनेनाप्ययमेवार्थः प्रतिपादितः । नहि द्रव्यार्थिक-पर्यायार्थिकाम्यामत्यन्तपृथग्भूताभ्यामङ्गुलिद्वयसंयोगघटुमयवादोऽपरः प्रारब्धः, ननु यदि प्रमाणं नयाः "प्रमाण-नयैरधिगमः" [तत्त्वार्थे० अ० १ सू० ६] इति प्रमाण-नयमेदकल्पनावैयर्थ्यप्रसक्तिः अथ अप्रमाणम् १० तथाप्यधिगमानुपपत्तिः तत्पृथग्भूतस्यापरेस्यासंबेदेनात् प्रमाणाभावप्रसक्तिश्च, असदेतत्; यतः अप्रमाणं नयाः नयन्ति इतररूपसापेक्षं स्वविषयं परिच्छेदन्तीति नया इति व्युत्पत्तेः । न चापरिच्छेदकाः नयतेर्गत्यर्थत्वेन ज्ञानार्थत्वात् ज्ञानस्य च परिच्छेदात्मकत्वात् । न च परिच्छेदकत्वेऽपि प्रमाणात्, समस्तनयविषयीकृतानेकान्तवस्तुग्राहकत्वेन 'प्रच्छेदं मानं प्रमाणम्' 'इतरांशव्यपेक्ष-स्वांशप्राप्ती नयः' इति तत्स्वतन्त्रव्यवस्थितेः । न चानेकान्तात्मकवस्तुग्राहिणो नया न भवन्ति, १५ प्रत्येकं स्वविषयनियतत्वात् तेषाम् तद्व्यतिरिक्तस्य चान्यस्य तद्विषयस्याननुभवात् । प्रमाणाभावोऽपि न, आत्मनः कथञ्चित् तद्व्यतिरिक्तस्य प्रमाणत्वेनानुभवसिद्धत्वात् तत्तद्वयविषयीकृताशेषवस्त्व-शात्मकैकद्रव्यग्राहकत्वस्य तत्र प्रतीतेः । न च संशयादिज्ञानैरात्मनः प्रमाणत्वेऽतिप्रसङ्गः, प्रतीय-तेऽनेन प्रमिणोतीति वा प्रमाणमिति 'प्रशब्देन तस्य निरस्तत्वात् । न चात्मनः कर्तृत्वात् करण-रूपप्रमाणतानुपपत्तिः, उत्पाद-व्यय-श्रौव्यात्मकस्य तस्यानेकरूपत्वेन कर्तृ-करणभावाविरोधात् । २० एतेन 'प्रत्येकं मिथ्याहृद्यो नयाः समुदिताः सम्यक्त्वं प्रतिपद्यन्त इत्यत्र न नयसमुदायोऽर्थद्वया प्रत्येकमद्रष्टृत्वात् जालान्धसमूहवत्' इत्येतन्निरस्तम् अद्रष्टृत्वसमूहस्य सम्यक्त्वानभ्युपगमात् स्वविषयपरिच्छेदकत्वाच्च नयानाम् 'अद्रष्टृत्वात्' इति हेतुरसिद्धः । 'परिपूर्णवस्त्वनाधिगन्तृत्वात्' इति हेतौ प्रतिज्ञार्थैकदेशासिद्धिः सिद्धसाध्यता च समुदायिनो द्रष्टृत्वनिषेधे साध्ये । अथ तत्समु-दायस्य द्रष्टृत्वनिषेधः साध्यस्तत्र अर्थविरोधः समुदायिव्यतिरिक्तस्यैकान्तेन समुदायस्याभावात् २५ धर्मिणोऽप्रसिद्धिः सिद्धसाध्यता च ॥ २१ ॥

[प्रत्येकं नयेषु मिथ्यात्वेऽपि समुदितेषु सम्यक्त्वस्य रत्नावलीदृष्टान्तेन समर्थनम्]

न च समुदायाभावे नया एव परस्परव्यावृत्तस्वरूपा इति न कश्चित् सम्यक्त्वम्, नय-प्रमा-णात्मकैकचैतन्यप्रतिपत्तेः रत्नावलीवत् इत्येतदाह-

'यद्वा यत् प्रत्येकं नयेषु न सम्यक्त्वम् तत् तेषां समुदायेऽपि न भवति, यथा सिकतासु ३० प्रत्येकमभवत् तैलं तासां समुदायेऽपि न भवति' इत्यत्र हेतोरनैकान्तिकताप्रतिपादनार्थमाह-

१-घात्व । अ-मा० आ० । २ "उत्तरम्"-वृ० मा० टि० । ३-वृत्तस्ते-आ० हा० । ४ पृ० ४१९ प्र० गा० । ५-नापायनेकार्थः प्र-मा० मा० ।-नापायमेवार्थः प्र-आ० ।-नापायमेकार्थः प्र-हा० ।-नाप्य-मेवार्थः इत्यर्थ-प्रत्यन्तरे ।-नाप्य उ तस्यार्थः द्वितीयप्रस० । (अथ च द्वितीयप्रसन्तरसत्क. पाठं वा० वा० पुस्तके विद्यते)-नाप्ययमेवार्थः प्रतिपादितः इति तु संभावना"-मा० बहिः० । ६ तत् "प्रमाण"-मा० टि० । ७ अपरस्य "अधिगमस्य"-मा० टि० । ८ प्रमाणाभावप्र-वा० वा० आ० हा० वि० ।-प्रमाणाभावाप्र-मा० ।-प्रमाणाभावप्र-मा० सं० । ९ नया नयन्तातररू-हा० । नया न नयन्तीतररू-वृ० । नया य नयन्ती-तररू-वा० वा० । १०-परिच्छेदकत्वे-वृ० ।-परिच्छेदात्मकत्वे-मा० । ११-कृष्टमा-वृ० । १२ "तयोः प्रमाण-नययो"-वृ० ल० मां० टि० । १३ "आत्मनि"-वृ० ल० मां० टि० । १४-त्वादि हेतौ मां० मां० हा० वि० ।-त्वादिहेतौ आ० । १५ "अनिस्य" शब्द अनिसत्वात् इतिवत् अत्र च अर्थाद्रष्टृत्वं साध्यम् तदेव च अकरान्तरि-हेतुतयोपन्यत्वा (न्तरहेतुतयोपन्यत्वा)"-मा० टि० ।-शासिद्धः वृ० वा० वा० ।-१६-पारिमर्कै-वृ० वा० वा० ।

जहऽणोयलक्खण-इत्यादि-

जहऽणोयलक्खणगुणा वेरुलियाई मणी विसंजुत्ता ।

रयणावलिववएसं न लहंति महग्घमुल्ला वि ॥ २२ ॥

तह णिययवायमुविणिच्छिया वि अण्णोण्णपक्खणिरवेक्खा ।

सम्महंसणसंहं सञ्चे वि णया ण पावेति ॥ २३ ॥

जह पुण ते चेव मणी जहा गुणविसेसभागपडिवद्धा ।

‘रयणावलि’त्ति भण्णइ जहंति पाडिक्कसण्णाड ॥ २४ ॥

तह सञ्चे णयवाया जहाणुरूवविणिउत्तावत्तञ्चा ।

सम्महंसणसंहं लहन्ति ण विसेससण्णाओ ॥ २५ ॥

यथा अनेकप्रकारा विषविघातहेतुत्वादीनि लक्षणानि नीलत्वादयश्च गुणा येषां ते १० वैद्व्यादयो मणयः पृथग्भूता रत्नावलीव्यपदेशं न लभन्ते महार्थमूल्या अपि ॥२२॥

तथा प्रमाणावस्थायाम् इतरसव्यपेक्षस्वविषयपरिच्छेदकाले वा स्वविषयपरिच्छेदकत्वेन सुनिश्चिता अपि अन्योन्यपक्षनिरपेक्षाः ‘प्रमाणम्’ इत्याख्यां सर्वेऽपि नया न प्राप्नुवन्ति निजे च इतरनिरपेक्षसामान्यादिवादे सुविनिश्चिता हेतुप्रदर्शनकुशला अन्योन्यपक्षनिरपेक्षत्वात् सम्यग्दर्शनशब्दं ‘सुनया’ इत्येवंरूपं सर्वेऽपि संग्रहादयो नया न प्राप्नुवन्ति ॥ २३ ॥ २५

यदा पुनस्त एव मणयो यथा गुणविशेषपरिपाठ्या प्रतिबद्धाः ‘रत्नावलि’ इति आख्यामासादयन्ति प्रत्येकाभिधानानि च त्यजन्ति रत्नानुविद्धतया रत्नावल्यास्तदनुविद्धतया च रत्नानां प्रतीतिः ‘रत्नावली’ इति तत्र व्यपदेशः न पुनः प्रत्येकाभिधानम् ॥ २४ ॥

तथा सर्वे नयवादा यथानुरूपविनिर्युक्तवक्तव्या इति यथा इति वीप्सार्थे अनु इति सादृश्ये रूपम् इति स्वभावे तेनानुरूपमित्यव्ययीभावः पुनर्यथाशब्देन स एव “यथाऽसा-२० दृश्ये” [पाणि० अ० २ पा० १ सू० ७ सिद्धान्तकौ० अं० ६६१ पृ० १६३] इत्यनेन । यद् यदनुरूपं तत्र विनिर्युक्तं वक्तव्यं उपचारात् तद्वाचकः शब्दो येषां ते तथा—यथानुरूपद्रव्यध्रौव्यादिषु प्रमाणात्मकत्वेन व्यवस्थिताः सम्यग्दर्शनशब्दं ‘प्रमाणम्’ इत्याख्यां लभन्ते न विशेषसंज्ञाः पृथग्भूताभिधानानि एकानेकात्मकत्वेन चैतन्यप्रतिपत्तेरन्यथा चाप्रतिपत्तेरिति । ननु नय-प्रमाणात्मकचैतन्यस्याव्यक्षसिद्धत्वेन ‘रत्नावलि’ इति दृष्टान्तोपादानं व्यर्थम्, नः अच्यक्षसिद्धमप्यनेका- २५ न्तमनभ्युपगच्छन्तं प्रति व्यवहारसाधनाय दृष्टान्तोपादानस्य साफल्यात् । प्रवर्तितञ्च तेनापि तत्रानेकान्तव्यवहारः ॥ २५ ॥

१-सहा स-ल० । २-रूपं वि-वृ० । ३-अत्र मूलभाषागत ‘विणिरुत्त’ इति आकृतपदानुसारेण ‘विनिर्युक्त’ इत्येव सम्यग् भाति, ‘विनिर्युक्त’ इत्यस्य तु प्राकृतपदम् ‘विणिरुत्त’ इति भवेत् । ४-“अव्ययीभावः”-वृ० ल० मां० टि० । ५-“यथाऽसा” । ३।१।४।१। हैम० । ६-“सूत्रेण”-वृ० ल० मां० टि० । ७-“वक्तव्ये” उपचारात् वृ० ल० मां० टि० । ८-इत्येव र-वृ० वा० वा० ।

[दृष्टान्तोपन्यासप्रयोजकानां तद्गुणानां परिगणनम्]

दृष्टान्तगुणप्रतिपादनायाह—

लोह्यपरिच्छयसुहो निच्छयवयणपडिवत्तिमग्नो य ।

अह पणवैणाविसउ त्ति तेण वीसत्थसुवैणीओ ॥ २६ ॥

५ व्युत्पत्तिविकल-तद्गुणप्राणिसमूहसुखप्राप्त्यात्मम् एकानेकात्मकभावविषयवचोऽवगमजनकत्वं च अथ इत्यवधारणार्थः अनन्तधर्मात्मकवस्तुरूपकवाक्यविषयत्वं दृष्टान्तस्यैव । एतैः कारणैः शङ्का-व्यवच्छेदेन अयमुपदर्शित इति गाथातात्पर्यार्थः ।

न चावल्यवस्थायाः प्राग् उत्तरकालं च रत्नानां पृथगुपलम्भात् इह च सर्वदा तथोपलम्भमा-वाद् विषममुदाहरणमिति वक्तव्यम्, आवल्यवस्थाया उदाहरणत्वेनोपन्यासात् । न च दृष्टान्त-दार्ष्ट-१० न्तिकयोः सर्वथा साम्यम् तत्र तद्भावानुपपत्तेः ॥ २६ ॥

[दृष्टान्तस्य साध्यसमतां वदतामेकान्तवादिनां निरासाय पञ्चानां तदभिप्रायाणां निर्देशः]

(१) "रत्नादिकारणेवावल्यादिकार्यं सदेव" [] इति साह्यः ।

(२) "तेषामेवानेन रूपेण व्यवस्थितत्वात् तदव्यतिरिक्तं विकारमात्रं कार्यं त एव" []

इति साह्यविशेष एव ।

१५ (३-४) "न कार्यं कारणे विद्यते इति तेभ्यस्तत् पृथग्भूतम् नहि कारणमेव कार्यरूपेण व्यवति-
ष्ठते परिणमते वा" [] इति वैशेषिकादयः ।

(५) "न च कार्यम् कारणं वास्ति द्रव्यमात्रमेव तत्रम्" [] इत्यपरः ।

पदंभूताभिप्रायवन्त एकान्तवादिनो दृष्टान्तस्य साध्यसमतां मन्यन्ते तान् प्रत्याह—

इहरा समूहसिद्धो परिणामकओ व्व जो जहिं अत्थो ।

२० ते तं च ण तं तं चेव व त्ति नियमेण मिच्छत्तं ॥ २७ ॥

इतरथा उकप्रकारादन्यथा समूहे रत्नानां सिद्धो निष्पन्नः परिणामकृतो वा मण्या-

१ "परीक्षक"-बृ० ल० मा० टि० ।

"अथ दृष्टान्त XXX यत्र लौकिक-परीक्षकाणा दर्शनं न व्याहन्यते"-अ० १। आ० १। सू० १ न्यायद०
वात्स्या० पृ० ४ पं० १९ ।

"लौकिक-परीक्षकाणा दर्शनाविधातहेतुरिति"-न्यायवा० पृ० १५ पं० १२ । न्यायवार्तिकता० पृ० ५२ पं० ११ ।

"लौकिक-परीक्षकाणां यस्मिन्नर्थे बुद्धिसाम्यं स दृष्टान्त"-अ० १। आ० १। सू० १२५ ।

XXX यथा यमर्थं लौकिका बुध्यन्ते तथा परीक्षका अपि सोऽर्थो दृष्टान्त"-न्यायद० वात्स्या० पृ० ४८ पं० १७।
न्यायवा० पृ० १०२ पं० १६ । न्यायवार्तिकता० पृ० २६१ पं० १६ ।

निर्युक्तिकारो भद्रबाहुस्वामी दृष्टान्तपर्यायानेवं निर्दिशति-

"नायसुदाहरणं ति अ दिहंतोवम निदरिसणं तह य । एगद्धं तं दुविहं चवन्निहं चेव नायब्बं" ॥ ५२ ॥

—इशवै० निर्यु० पृ० ३४ प्र० ।

स्वयं प्रबन्धकारस्तु स्वीये न्यायावताररूपे दृष्टान्तस्वरूपमेवं विवृणोतिः—

"साध्य-साधनयोर्व्याप्तिर्यत्र निधीयतेतराम् । साधर्म्येण स दृष्टान्तः सम्बन्धस्तरणान्मतः" ॥

"साध्ये निवर्तमाने तु साधनस्याप्यसमवः । ख्याप्यते यत्र दृष्टान्ते वैधर्म्येणेति स स्पृष्टः" ॥

"अन्तर्व्याप्त्यैव साध्यस्य सिद्धेर्बहिर्बुद्धादिति । व्यर्था स्यात् तदसद्भावेत्येवं न्यायविदो विदुः" ॥

—न्यायावता० खो० १८-१९-२० ।

३-वर्णणावि-भा० । ३ "रत्नावलीति दृष्टान्तः"-बृ० ल० मां० मा० टि० । ४ तं च बृ० ल० वा० वा० हा० ।
तं वं-भा० ।

दिष्वावल्यादिः क्षीरादिषु दध्यादिर्वा यो यत्र अर्थः ते मण्यादय आवल्यादि कार्यम् क्षीरं वा दध्यादिकम् तत्र तत्सद्भावात् तस्य तत्परिणामरूपत्वात् । 'समूहसिद्ध' 'परिणामकृतो वा' इति द्वयोरुपादानं लौकिकव्यवहारोपेक्षया । परमार्थतस्तु परमाणुसमूहपरिणामात्मकत्वात् सर्व एव समूहकृतः परिणामकृतो वेति न भेदः ।

[(१) सांख्याभिमतत्वेनोपन्यस्तस्य सत्कार्यवादस्य निरसनम्]

५

अयं चाभ्युपगमो सिध्या । तथाहि—यद्येकान्तेन कारणे कार्यमस्ति तदा कारणस्वरूपवत् कार्यस्वरूपानुत्पत्तिप्रसक्तिः । न हि सदेवोत्पद्यते उत्पत्तेरविरामप्रसङ्गात् । न च कारणव्यापारसाफल्यम् तद्व्यापारनिर्वर्त्यस्य विद्यमानत्वात् । तथाहि—कारणव्यापारः किं कार्योत्पादने, आहोस्वित् कार्याभिव्यक्तौ, उत तदावरणविनाशे इति पक्षाः । तत्र न तावत् कार्योत्पादने, तस्य सत्त्वे कारकव्यापारवैफल्यात् असत्त्वे स्वाभ्युपगमविरोधात् । अमिव्यक्तावपि पक्षद्वयेऽप्येतदेव दूषणम् । आवरणवि- १० नाशेऽपि न कारकव्यापारः, सतो विनाशाभावात् असतो भावस्योत्पादवत् । तत्र सत्कार्यवादे कारकव्यापारसाफल्यम् । न चान्धकारपिहितघटाद्यनुपलम्भे अन्धकारोपलम्भवत् कार्यावारकोपलम्भः । येन प्रतिनियतं किञ्चित् तदावारकं व्यवस्थाप्येत । न च कारणमेव कार्यावारकम् तस्य तदुपकारकत्वेन प्रसिद्धेः न ह्यालोकादि रूपज्ञानोपकारकं तदावारकत्वेन वक्तुं शक्यम् । किञ्च, आवारकस्य भूर्त्तत्वे कारणरूपस्य न कार्यस्य तदभ्यन्तरप्रवेशः भूर्त्तस्य भूर्त्तेन प्रतिघातात् अप्रतिघाते च यथा १५ कार्यं कारणाभ्यन्तरप्रविष्टत्वात् तेन आवृतमिति नोपलभ्यते तथा कारणस्याप्यनुपलब्धिप्रसङ्गः अप्रतिघातेन तदनुप्रविष्टत्वाविशेषात् । अथ अन्धकारवत् तद्दर्शनप्रतिबन्धकत्वेन तद् आवारकम्, नन्वेवमदर्शनेऽपि तस्य स्पर्शोपलम्भप्रसङ्गः तस्याऽसत्त्वमिति तद् आवारकं तत्स्वरूपविनाशकं प्रसक्तम् । न च पटादेरिव घटादिकं प्रति कारणस्य कार्याऽऽवारकत्वमिति न स्पर्शोपलब्धिः, पटध्वंसे इव मृत्पिण्डध्वंसे तदावृतकार्योपलब्धिप्रसङ्गात् एकाभिव्यक्तव्यापारादेव २० सर्वव्यङ्ग्योपलब्धिश्च भवेत् एकप्रदीपव्यापारात् तत्सन्निधानव्यवस्थितानेकघटादिवत् । किञ्च, कारणकाले कार्यस्य सत्त्वे स्वकाल इव कथमसौ तेनाव्रियते? नापि मृत्पिण्डकार्यतया पटादिवत् घटो व्यपदिश्येत, असत्त्वे च नावृत्तिः अविद्यमानत्वादेव । एकान्तसतः करणविरोधात् असदकरणोद्दिश्यो न सत्कार्यसिद्धिः । प्रतिक्षिप्तश्च प्रागेव सत्कार्यवाद इति न पुनरुच्यते ।

[(२) सांख्यविशेषमतत्वेनोपन्यस्तस्य कारणात्मकपरिणामवादस्य निरसनम्]

२५

अनर्थान्तरभूतपरिणामवादोऽपि प्रतिक्षिप्त एव । न हि अर्थान्तरपरिणामाभावे परिणामेव कारणलक्षणोऽर्थः, पूर्वापरयोरेकत्वविरोधात् । न च परिणामाभावे परिणामिनोऽपि भावो युक्तः परिणामनिबन्धनत्वात् परिणामित्वस्य । अमिन्नस्य हि पूर्वापरावस्थाहानोपादानात्मतया एकस्य वृत्तिलक्षणेः परिणामो न युक्तियुक्तः । तन्नैकान्ताभेदे कारणमेवानर्थान्तरकार्यरूपतया परिणमत इति स्थितम् ।

३०

१ "यथार्थं योगः"—वृ० ल० मा० टि० । २ "समूहः"—मा० टि० । ३ परिणामः—मा० टि० । ४ तस्य परि—प्र० मा० बहिः । ५ "कारणव्यापार"—वृ० ल० मा० टि० । ६—व्यक्तावृतं वृ० । यथा 'तेऽत्र' 'कोऽत्र' इत्यादौ अकारलोपे तत्सूचकम् अवग्रहमिधेयं चितं विधीयते तथा पुरातनप्रतिषु 'व्यक्तौ उत' इत्यस्य सधौ 'व्यक्तावृत' इति निष्पत्ते 'वृ' इत्यस्य धिरसि ७ इति चिह्नम् उकारसूचकं विहितं लिपिकारैः इति प्रदर्शनार्थमयं पाठो न्यस्तः नैतत् पाठान्तरम् । ७ "सदसत्त्व" (त्व) रूपपक्षद्वये—मा० टि० । ८ कारणव्या—वृ० ल० मा० हा० विना । ९ "ज्ञाना-वारकत्वेन"—मा० टि० । १० "कार्यदर्शन"—वृ० ल० मा० टि० । ११ "कारण"—मा० टि० । १२ "कार्यस्य"—मा० टि० । १३ तस्य "स्पर्शस्य"—मा० टि० । १४ तस्य "कार्यस्य"—मा० टि० । १५—शकत्वं प्र—वृ० ल० वा० वा० विना । १६ "कार्यरूपो भावः"—वृ० ल० टि० । "कार्यरूपोऽभावः"—मा० टि० । १७ तेन "कारणेन"—वृ० ल० मा० टि० । १८—सत्त्वर—आ० हा० ।

१९ "असदऽकरणदुपादानग्रहणात् सर्वसंभवाभावात् । शक्यस्य शक्यकरणात् कारणभावाच्च सत् कार्यम् ॥

साङ्ख्यसप्ततौ" (साङ्ख्यका० ९)—मा० सा० टि० । पृ० २८२. पं० १८ ।

२० पृ० २९६ पं० ८ । ; २१—क्षण य—मा० आ० हा० वि० ।

[(३) वैज्ञेयिकाभिमतत्वेनोपन्यस्तस्यासत्कार्योत्पत्तिवादस्य निरसनम्]

मृत्पिण्डावस्थायां घटार्थक्रिया-गुणव्यपदेशामावात् 'असदुत्पद्यते कार्यम्' इत्ययमप्येकान्तो मिथ्यावाद एव । कार्योत्पत्तिकाले कारणस्याविचलितरूपस्य कार्यादव्यतिरिक्तस्य सत्त्वे पूर्वोक्त-
दोषप्रसङ्गात् । तद्व्यतिरिक्तस्य तस्य सद्भावे कारणस्य प्राक्तनस्वरूपेणैवावस्थितत्वात् अकारणा
१५ कार्योत्पत्तिर्भवेत् कारणस्य प्राक्तनोऽकरणस्वरूपापरित्यागात् परित्यागे वा कार्यकरणस्वरूपस्वीकारेण
तस्यैवावस्थितत्वाद्नेकान्तसिद्धिः । व्यतिरेके च कारणात् कार्यस्य पृथगुपलम्भप्रसङ्गः । न च तदा-
भ्रितत्वेन तस्योत्पत्तेर्न तत्रप्रसङ्ग इति वक्तव्यम्, अवयविनः समवायस्य च निपेत्यमानत्वात्
निर्पिडित्वाच्च ।

[(४) बौद्धाभिमतत्वेनोपन्यस्तस्य 'कारणाद् मित्रं कार्यं तत्रासदेव' इति वादस्य निरसनम्]

- १० कारणाद् व्यतिरिक्तं तत्र असदेव कार्यमित्ययमपि पक्षो मिथ्यात्वमेव । तथाहि-एकान्ततो निवृत्ते
कारणे कार्यमुत्पद्यत इत्यत्र कारणनिवृत्तिः सद्रूपा, असद्रूपा वेति वक्तव्यम् । सद्रूपत्वेऽपि न तावद्
कारणस्वरूपा, कारणस्य नित्यत्वप्रसक्तेः निवृत्तिकालेऽपि कारणसद्भावात् । न चाविचलितस्वरूप-
मृत्पिण्डसद्भावे घटोत्पत्तिर्दृष्टेति कार्यानुत्पत्तिप्रसक्तिश्च । नापि कार्यरूपा तन्निवृत्तिः कारणातिवृत्तौ
कार्यस्यैवानुत्पत्तेः । एवं च कार्यानुत्पादकत्वेन कारणस्याप्यसत्त्वमेव । न च कार्योत्पत्तिरेव कारण-
१५ निवृत्तिरिति कारणानिवृत्तेर्न कार्योत्पत्तिरिति नायं दोषः, कार्यगतोत्पादस्य कारणगतविनाशरूपत्वा-
योगात् मित्राधिकरणत्वात् कारणनिवृत्तेश्च कार्यरूपत्वे कारणं कार्यरूपेण परिणतमिति घटस्य
सृत्स्वरूपवत् कर्पाळेष्वाप्युपलब्धिप्रसङ्गः । नाप्यनुभयरूपा तन्निवृत्तिः, कारणनिवृत्तिकाले कार्य-कार-
णयोर्युगपदुपलब्धिप्रसक्तेः । नाप्यनुभयरूपा तन्निवृत्तिः, मृत्पिण्डविनाशकाले विवक्षितमृत्पिण्ड-
घटव्यतिरिक्तोऽशेषजगदुत्पत्तिप्रसक्तेः । अथ असद्रूपा तन्निवृत्तिः तत्रापि यदि कारणाभावरूपा
२० तदा कारणाभावात् कार्यात्पादप्रसक्तेर्निर्हेतुकः कार्यात्पाद इति देश-कालाऽऽकारणनियमः कार्यस्य
न स्यात् अभावाच्च कार्योत्पत्तौ विश्वमदरिद्रं भवेत् । नापि कार्याभावरूपा तन्निवृत्तिः कार्यानुत्पत्ति-
प्रसङ्गात् । नाप्यनुभयाभावस्वभावा द्वयोरप्यनुपलब्धिप्रसक्तेः । नाप्यनुभयाभावरूपा विवक्षितकार-
ण-कार्यव्यतिरेकेण सर्वस्यानुपलब्धिप्रसक्तेः कारणस्योपलब्धिप्रसक्तेश्च । कारणभावाभावरूपापि न
तन्निवृत्तिः, कारणस्यानुगतव्यावृत्तताप्रसक्तेः । अत एव च सदसद्रूपं स्व-पररूपापेक्षया अनेकान्त-
२५ चादिभिर्बैस्त्वभ्युपगम्यते । पररूपेणैव स्वरूपेणाप्यसत्त्वे वस्तुनो निःस्वभावात्ताप्रसक्तेः । स्वरूपवत्
पररूपेणापि सत्त्वे पररूपताप्रसक्तेः । एकरूपापेक्षयैव सदसत्त्वविरोधात् अन्यथा वस्तुवै न भवेत् ।
नापि कार्यभावाभावरूपा, कार्यस्योत्पत्त्यनुत्पत्त्यनुभयरूपताप्रसक्तेः तथा च सिद्धसाध्यता केवलोम-
थपक्षोक्तदोषप्रसक्तिश्च । नापि कार्यकारणोभयभावाभावरूपा, प्रत्येकपक्षोदितसकलदोषप्रसक्तेः ।
परस्परसव्यपेक्षकार्यकारणभावाभावरूपकारणनिवृत्त्यभ्युपगमेऽनेकान्तवादप्रसक्तिश्च । नाप्यनुभय-
३० भावाभावरूपा अनुभयरूपस्य वस्तुनोऽभावात् । न च तन्निवृत्तेः सत्त्वम् एकान्तभावाभावावयोर्वि-
रोधात् । अनुभयभावाभावरूपत्वे तु तस्याः कारणस्याऽप्रच्युतत्वात् तथैवोपलब्धिप्रसङ्गः । अपि च,
कारणनिवृत्तिस्तत्स्वरूपाद् मित्रा, अमित्रा वा? यद्यमित्रा, निवृत्तिकालेऽपि कारणस्योपलब्धि-
प्रसङ्गः तन्निवृत्तेः कारणात्मकत्वात् स्वकालेऽपि वा कारणस्योपलब्धिर्न स्यात् तस्य तन्निवृत्तिरूप-
त्वात् । मित्रा चेत् 'कारणस्य निवृत्तिः' इति सम्यग्भावावात् अमिथानानुपपत्तिः । सङ्केतवशात्
३५ अमिथानप्रवृत्तावपि आधेयनिवृत्तिकाले अधिकरणस्य सत्त्वम् असत्त्वं वेति वक्तव्यम् । सत्त्वे कार-
णविनाशानुपपत्तिः आधेयनिवृत्त्या कारणस्वरूपस्याऽऽधारस्याऽविरोधात् विरोधे वा कारण-तन्निवृ-

१ घटार्थ-मा० आ० वि० । २-रूपे का-वृ० ल० वा० वा० विना ।-रणाका-मा० । ३-नाकारण-
मा० । ४ कार्यकार-वा० वा० मा० । ५ "पृथगुपलम्भ"-मा० टि० । ६ पृ० १०६ पं० ९ । ७-पाले-
पूपल-वृ० ल० ।-पालेपूपल-वा० वा० । ८ "घटस्यानिवृत्ते"-मा० टि० । ९ प्र० पृ० पं० १३ तथा
पं० २१ । १० प्र० पृ० पं० १७ तथा २२ । ११-गमे । ने-वृ० । १२ तस्य का-वृ० । ल० स० ।
१३ "कारण"स्वरूपात्-वृ० ल० टि० । १४ "आधेया चासौ निवृत्तिर्ब"-मा० टि० ।

स्वोयंगपद्यासम्भवात् असत्त्वेऽप्यधिकरणत्वविरोधः असतोऽधिकरणत्वायोगात् तस्य वस्तुधर्म-
त्वात् । अथ कारणं निवृत्तेर्नाधिकरणम् अपि तु तद्धेतुः, न; निवृत्तेरुत्तरकार्यवत् तत्कार्यत्वप्रसङ्गात्
तदनभ्युपगमे कारणस्य तद्धेतुत्वप्रतिमाहानिः अकार्यस्य तद्धेतुत्वविरोधात् अविरोधे घन्त्याया अपि
सुतं प्रति हेतुत्वप्रसक्तेः । न च कारणाहेतुकैव कारणनिवृत्तिः, कारणानन्तरभावित्वविरोधात् । न च
कारणहेतुका तन्निवृत्तिः, कारणसमानकालं तदुत्पत्तिप्रसङ्गतः प्रथमक्षण एव कारणस्यानुपलब्धि-
प्रसक्तेः उपलम्भे वा न कदाचित् कारणस्यानुपलब्धिर्मवेत् तन्निवृत्त्याऽविरुद्धत्वात् । न च
कारणनिवृत्तिः स्वहेतुका, स्वात्मनि क्रियाविरोधात् । न च निर्हेतुकैव कारणानन्तरमेव तस्या भाव-
विरोधात् अहेतोर्देशादिनियमाभावात् ।

अथ न कारणं निवृत्तेर्हेतुः अधिकरणं वा किन्तु स्वयमेव न भवति, नन्वत्रापि किं स्वसत्ता-
समय एव स्वयं न भवति, आहोस्विदुत्तरकालमिति विकल्पद्वयानतिक्रान्तिः । यदि प्राक्तनविकल्पस्तदा १०
कारणानुत्पत्तिप्रसङ्गः प्रथमक्षण एव निवृत्त्याऽऽक्रान्तत्वात् उत्पत्त्यभावे न निवृत्तिरपि अनुत्पत्त्यस्य
विनाशासम्भवात् । नापि द्वितीयः तदा निवृत्तिभयने उत्पत्त्याऽनुत्पत्त्यतया कारणस्वरूपाऽभवनयो-
स्तादात्म्यविरोधात् यदि हि स्वसत्ताकाल एव न भवेत् तदा भवनाऽभवनयोरविरोधात् "स्वयमेव
भावो न भवेत्" [] इति वचो घटेन नान्यथा । न च जन्मानन्तरं भावा-

भावस्य भावात्मकत्वात् तदव्यतिरिक्त एवाभावः नन्वेवमपि जन्मानन्तरं 'स एव न भवति' इत्यनेन १५
अभावस्य भावरूपतैवोक्त्युत्तरकालमपि कारणानिवृत्तेस्तथैवोपलब्ध्यादिप्रसङ्गः । भावस्य अभावा-
त्मकत्वान्नायं दोष इति चेत्, न, अत्रापि पर्युदासाभावात्मकत्वं भावस्य, प्रसज्यरूपाभावात्मकत्वं
वा ? प्रथमपक्षे स्वरूपपरिहारेण तदात्मकतां प्रतिपद्यते, अपरिहारेण वा ? प्रथमपक्षे स्वभवन-
प्रतिषेधपर्यवसानत्वात् पर्युदासाभावात्मको भावो भवेत् । न चासौ तथा तद्गाहकप्रमाणा-
भावात् तथाभूतभावग्राहकप्रमाणाभ्युपगमे च प्रसज्यपर्युदासात्मको भावो भवेदित्यनेकान्त- २०
प्रसिद्धिः । द्वितीयपक्षेऽपि न पर्युदासः अनिपिद्धतत्स्वरूपत्वात् पूर्वाभावस्वरूपवत् । प्रसज्यरूपा-
भावात्मकत्वेऽपि भावस्य प्रतिषिध्यमानस्याश्रयो वक्तव्यः न तावत् सृतिपण्डलक्षणं कारणमाश्रयः
तस्य प्रतिषिध्यमानत्वात् निषिध्यमानस्य चाश्रयत्वानुपपत्तेः । नापि घटलक्षणं कार्यमाश्रयः,
कारणनिवृत्तेर्हि प्राग् घटस्यासत्त्वेन 'अयम्' इति प्रत्ययाविषयत्वात् 'अयं' प्रत्ययविषयत्वे च 'अयं
ब्राह्मणो न भवति' ब्राह्मणादन्योऽयम्' इति च प्रसज्यपर्युदासव्यवहारो दृष्टः नान्यथेति प्रतिषेध- २५
प्रधानविध्युपसर्जनविधिप्रधानप्रतिषेधोपसर्जनयोः शब्दयोः प्रवृत्तिनिमित्तधर्मद्वयाधारभूतं द्रव्यं
विषयत्वेनाभ्युपगन्तव्यमन्यथा तदयोगात् । तथा चानेकान्तवादापत्तिरयत्नसिद्धेति तथाभूतस्य तस्य
वस्तुनः प्रमाणयत्नायातस्य निषेद्धमशक्यत्वात् । एकांतेन घटस्योत्पत्तेः प्रागस्तित्वे क्रियायाः
प्रवृत्त्यभावः फलसद्भावात् तत्सद्भावेऽपि प्रवृत्तावनवस्थाप्रसक्तेः । कारणेऽप्येतदविशेषतस्तर्हि
प्रसङ्गे द्वैयोरप्यभावप्रसङ्गः । न 'चेतदस्ति तथाऽप्रतीतेः । तत्र सृतिपण्डे घटस्य सत्त्वम् । ३०

नान्येकान्ततोऽसत्त्वम्, सृतिपण्डस्यैव कथञ्चित् घटरूपतया परिणतेः । सर्वात्मना पिण्डनि-
वृत्तौ पूर्वोक्तदोषानतिवृत्तेः घटसदसत्त्वयोरधारभूतमेकं द्रव्यं मूलक्षणमेकाकारतया सृतिपण्ड-
घटयोः प्रतीयमाननभ्युपगन्तव्यम् । न च कारणप्रवृत्तिकाले कारणगता मृदूपता तन्निवृत्तिकाले
च कार्यगता सापरैव नोभयत्र मृदूपताया एकत्वम्, सेदप्रतिपत्तावपि सृतिपण्ड-घटरूपतया
कथञ्चिदेकत्वस्यावाधितप्रत्ययगोचरत्वात् उपलभ्यत एव हि कुम्भकारव्यापारसव्यपेक्षं मृदूर्ण्यं ३५

१ "कार्यत्ववत्"-वृ० टि० । २ "कार्यत्वा"नभ्युपगमे-वृ० टि० । ३ च कारण कारण हे-वृ० मां०
मां० । च कारणहे-वृ० सं० । ४ घटते मां० मां० । घटते प्र० मां० वहिः । ५ जन्मानन्तरं मां० । जन्मा-
नन्तरं प्र० मां० वहिः । ६ "भावा"व्यतिरिक्त-वृ० ल० मां० टि० । ७-रण नि-मां० ।-रणानि-प्र० मां०
वहिः । ८ "पर्युदासात्मको(S)भाव"-वृ० ल० टि० । "पर्युदासात्मकोऽभावः"-मां० टि० । ९ तथा "स्वरूपपरि-
हाररूपतया"-वृ० ल० मां० टि० । १०-पगमे वा प्र-वृ० ल० वा० वा० । ११-त्मकेऽपि-मां० । १२-क्षण
का-आ० । १३-स्य वस्तु-वा० वा० आ० । १४-क्रान्तघट-आ० । १५ "घटत्वा"विशेषात्-वृ० ल० मां०
टि० । १६ "कार्यवत्"-वृ० ल० मां० टि० । १७ प्रसङ्गेन द्व-आ० । "क्रियाया." प्रसङ्गे-वृ० ल० मां० टि० ।
१८ "कारण-कार्ययोः"-वृ० ल० मां० टि० । १९ चैवत्-आ० । २० कारणनिवृ-प्र० मां० वहिः ।

पिण्डाकारपरित्यागेन शिबकाद्याकारतया परिणममानम् नहि तत्र 'इदं कार्यमाधेयभूतं मिश्रमु-
पजातं पङ्के पङ्कजवत्' इति प्रतिपत्तिः । नापि तत्करणनिर्वर्त्यतया दण्डोत्पादितघटवत् । नापि
तत्कर्तृतया कुविन्दव्यापारसमासादितात्मलाभपटवत् । नापि तदुपादानतया आम्रवृक्षोत्पा-
दिताम्रफलवत् । तस्मात् पूर्वपर्यायविनाश उत्तरपर्यायोत्पादात्मकः, तद्देशकालत्वात्, उत्पादात्म-
५ वत् । अभावरूपत्वाद्वा प्रदेशस्वरूपघटाद्यभाववत् । प्रागभावाभावरूपत्वाद्वा घटस्वात्मवत् एवमन-
भ्युपगमे पूर्वपर्यायस्य ध्वंसात् उत्तरस्य चानुत्पत्तेः शून्यताप्रसक्तिः । उत्तरपर्यायोत्पादाभ्युपगमे
वा तदुत्पादः पूर्वपर्यायप्रध्वंसात्मकः प्रागभावाभावरूपत्वात् प्रध्वंसाभावाभाववत् । न च प्राक्तन-
पर्यायविनाशात्मकत्वे उत्तरपर्यायमभनस्य तद्विनाशे पूर्वपर्यायस्योन्मज्जनप्रसक्तिः अभावाभावमात्र-
त्वानभ्युपगमाद् वस्तुनः तस्य प्रतिनियतपरिणतिरूपत्वात् । भावाभावोभयरूपतया प्रतिनियतस्य
१० वस्तुनः प्रादुर्भावे मुद्गरादिव्यापारानन्तरमुपलभ्यमानस्य कपालादेरभावस्य नाहेतुकता । न चोम-
यस्यैकव्यापारादुत्पत्तिविरोधः तथाप्रतीयमाने विरोधासिद्धेः । ततस्तद्विपरीत एव विरोधसिद्धेर-
भयैकान्ते प्रमाणानघतारात् । तथात्मकैकत्वेन प्रतीयमानं प्रति हेतुर्जनकत्वविरोधे घटक्षणसत्तायाः
स्व-परविनाशोत्पादकत्वं विरुद्ध्यते, एवं चाकारणा घटक्षणान्तरोत्पत्तिर्भवेत् । न च विनाशस्य
प्रसज्य-पर्युदासपक्षद्वयेऽपि व्यतिरिक्ताऽव्यतिरिक्तादिविकल्पतो हेत्वयोगाग्निहेतुकता युक्ताः, सत्ता-
१५ हेतुत्वेऽपि तथाविकल्पनस्य समानत्वेन प्राक् प्रदर्शितत्वात् ।

यद्यपि 'विनाशस्य निहेतुकत्वात् स्वभावाद्नुबन्धितेति निरन्वयक्षणक्षयिता भावस्येति नान्वयः,'
तदप्यसङ्गतम्; विनाशहेतोर्मुद्गरादेघटादिनाशस्य प्रत्यक्षसिद्धत्वात् । न ह्यध्यक्षसिद्धे वस्तुन्यनुमानं
विपरीतधर्मोपस्थापकत्वेन प्रामाण्यमात्मसात्करोति । यद्यपि 'विनाशे प्रति तद्धेतोरसामर्थ्यात् क्रिया-
प्रतिषेधाच्च स्वरसवृत्तिर्विनाश इति नान्वयः,' तदप्यसङ्गतम्; विनाशहेतोर्भावाभावीकरणसामर्थ्यात् ।
२० यथा हि भावहेतुर्भावीकरोति, अन्यथा स्वयमेव नाशेऽपि भावानां द्वितीयक्षणे 'स्वयमेव भावो भावी-
भवति' इति भवेत् । यथा हि निष्पन्नस्य भावस्य नामावो नाम कश्चित् तत्सम्बन्धी यद्येन्योऽभावो
भवेत् निष्पन्नस्य भावस्य तदा तेन तस्य सम्बन्धासिद्धेः पूर्ववद् दर्शनप्रसङ्ग इति 'स्वयमेव भावो न
भवति' इत्यभिधीयते तथा न निष्पन्नस्य भावस्य भावो नामान्यः कश्चित् तेन तस्य सम्बन्धासिद्धेर्न
भावस्य सत्ता भवेदिति 'स्वयमेव हेतुनिरपेक्षो भावो भवति' इत्येतदपि वक्तव्यम् । यदि पुनस्तत्र
२५ न किञ्चिद् भवतीति क्रियाप्रतिषेधमात्रमिति न हेतुव्यापारः कथं तर्हि तदवस्थस्य भावस्य दर्शनादि-
क्रिया न भवेदिति वक्तव्यम्? स एव न भवतीति चेत्, तर्हि तस्यैवाभवनं करोति विनाशहेतुरित्यप्य-
भ्युपगन्तव्यमिति तद्धेतुनामकिञ्चित्करतयाऽनपेक्षणीयत्वमनुपपन्नम् । अत एवापेक्षणीयत्वोपर्यन्ति-
र्भावस्यान्यथाकरणात् कथञ्चिदन्यथा सहानवस्थानलक्षणविरोधासिद्धेः प्रतिनियतव्यवहारोच्छेदप्र-
सक्तिः । अपि च, यदि नाम स एव न भवति तथापि प्रध्वंसाभावः प्रागभावाभावात्मक उत्तरकार्य-
३० वद्भ्युपगन्तव्यः तस्यापि तदनन्तरमुपलभ्यात् । एतावान् विशेषः—विनाशप्रतिपादनामिप्राये सति
तत्राधान्येतरोपसर्जनविबक्षायाम् 'विनष्टो भावः' इति प्रयुज्यते प्रतिपत्तिरपि तथैव, विनाशोपस-
र्जनैतरप्राधान्यविबक्षायाम् 'उत्पन्नानि कपालानि' इति प्रयुज्यते प्रतिपत्तिरपि तथैव । परमार्थतस्तु
उभयमभ्युपगमात्मकम् अन्यथा पूर्वोक्तदोषानतिवृत्तेः । न च कारणस्य निरन्वयविनाशे कार्यस्यादलस्या-
त्यन्तासत उत्पत्तिर्घटते, विनष्टस्य सकलशक्तिविरहिणः कारणस्य कार्यक्रियाऽयोगात् अविनष्टस्य
३५ स्वसत्ताकाले कार्यनिर्वर्तने हेतु-फलयोः सहभाव इति तद्व्यपदेशः सन्धेतरगोविषाणयोरिव न
भवेत् । स्वकाले पश्चात् कार्यस्य भावे तदा कारणस्य स्वसत्तामत्यजतः क्षणक्षयपरिक्षयोऽनियोऽ-
नुपप्यते ।

१ शिविका-भा० मा० । २ "साध्यं त्रिविधं एकमेव"-वृ० ल० मा० टि० । ३-साभाववत् । आ० ।
४ "अथाक्रमम्"-वृ० ल० मा० टि० । ५-रुध्यते मा० मा० । ६ एवं चा-आ० । ७ स्वभावहेतुबन्धि-
तेति मा० । स्वभावानुबन्धितेति वा० वा० । ८ नाशोऽपि मा० आ० । ९-यमेवा भा-मा० वा० ।
१०-द्यन्यो भा-आ० । ११-सङ्गत इ-आ० । १२-पत्तिमा-वृ० । वा० स० । १३-धासिद्धिः प्र-वा०
वा० । १४ "प्रध्वंसाभावस्य"-वृ० ल० टि० । १५ "प्रागभावा"नन्तरम्-वृ० ल० टि० । १६-क्रियायो-उ०
आ० । १७-निर्वर्तनो हे-वा० वा० ।-निवर्तने ल० आ० ।

किञ्च, कारणसत्तासमये कार्यस्याभवतः स्वयमेव पश्चाद् भवतः तदकार्यत्वप्रसक्तिश्च । तथाहि-यस्मिन् सति यत्र भवति असति च भवति तत् तस्य न कार्यम् इतरञ्च न कारणम्, यथा कुलालस्य पटादिः । क्षणक्षयपक्षे च प्रथमक्षणे कारणाभिमतभावसद्भावे न भवति कार्यम् असति तस्मिन् द्वितीयक्षणे भवति चेति न तत् तत्कार्यं इतरञ्च तत्कारणमिति हेतुफलभावाऽभावस्य नन्मान-निबन्धनत्वात् । अत एव क्षणिकाद् अर्थक्रिया व्यावर्त्तमानौ स्वं व्याप्य सत्त्वलक्षणमादाय निवर्त्ततः ५ इति यत्र सत्त्वं तत्राऽक्षणिकत्वं सिद्धिमासादयति । न च कार्यकालेऽभवतोऽपि कारणस्य प्राक्तान-नन्तरक्षणभावित्वात् कारणत्वम् कार्यकाले स्वयमेवाभवतोऽकारणान्तरवत् कारणत्वायोगात् कार्यस्य च कारणकाले आत्मनेवाऽभवनः कार्यान्तरवत् तत्कार्यत्वानुपपत्तेः । क्षणिकस्य च प्रमाणा-विषयत्वान्न तत्र कार्यकारणभावपरिकल्पना युक्तिसङ्गता । न चानुपलब्धेऽपि तत्र कार्यकारणभाव-व्यवस्था अतिप्रसङ्गात् । न च क्षणक्षयमीक्षमाणोऽपि सदृशापरापरोत्पत्यादिविभ्रमनिमित्ताद् १० नोपलक्षयतीति वक्तव्यम् यतो नाध्यक्षात् क्षणक्षयमलक्षयंस्तत्र कार्यकारणभावं व्यवस्थापयितुं शक्नोति, नाप्यनुमानात् क्षणिकत्वं व्यवस्थापयितुं समर्थः, तस्य स्वांशमात्रावलम्बितया वस्तु-विषयत्वायोगात् । न च मिथ्याविकल्पेनाध्यवसितं क्षणिकत्वं वस्तुतो व्यवस्थापितं भवति ।

यदपि 'अक्षणिके क्रम-यांगपद्याभ्यामर्थक्रियाविरोधात्' इत्याद्युक्तम्, तदपि सहकारिसन्निधा-नवशादक्षणिकस्य क्रमेणार्थक्रियां निवर्त्तयतोऽयुक्तमेव । यदप्युक्तम् 'तत्करणस्वभावश्चेदक्षणिकः १५ प्रागेव तत्करणप्रसङ्गः पश्चादिव स्वभावाविशेषात्' इति, तदप्युक्तम्; यतो न वै किञ्चिदेकं जनकम् सामग्रीतः फलोत्पत्तेः । अक्षणिकश्च सामग्रीसन्निधानापेक्षया कार्यनिवर्त्तनस्वभावः केवलस्तु तदकरणस्वभावः । न च तदा भाविकार्याकरणादवस्तुत्वम्, क्षणिकेऽपि प्रथमक्षणे कार्या-करणादवस्तुत्वप्रसक्तेः । अत एकत्र कारणान्तरापेक्षानपेक्षाभ्यां जनकत्वाजनकत्वे अविरुद्धे यतः न क्षणिकैवाद्यभ्युपगतक्षणस्यापि सम्बन्ध्यन्तरसन्निधानासन्निधानकृतः स्वभावमेदः अन्यथा २० अनेकसामग्रीसन्निपातिन एकक्षणस्यैकदा विलक्षणानेककार्योत्पादनेऽनेकत्वप्रसक्तिर्भवेत् दृश्यते च प्रदीपक्षणस्य समानजातीयक्षणान्तरकज्जलचक्षुर्विज्ञानौघनेककार्यनिवर्त्तकत्वमेकस्य नानासामग्र्यु-पनिपातिन इति क्रमेणाप्यक्षणिकस्य तदविवदम् । यथा चैकक्षणस्य स्वपरकार्यापेक्ष्यैकदा जनक-त्वाजनकत्वे अविरुद्धे तथा अक्षणिकस्यापि सहकारिकारणसन्निधानाऽसन्निधानाभ्यां क्रमेण कार्य-जनकत्वाजनकत्वे न विरोत्स्येते । २५

विप्राप्तिपरमाणुपक्षेऽपि यथैको ज्ञानपरमाणुः सम्बन्ध्यन्तरजनितस्वभावमेदेऽप्यभिन्नः अन्यथा द्विकूपङ्कयोगात् साधयवत्कल्पनया अवस्तुत्वप्रसक्तेः सेना-वनादिवत् स्वसंविदि निर्विकल्पिकायाम-प्रतिभासतः सर्वप्रतिभासविरतिर्भवेत् एवमक्षणिकोऽपि क्रमभाव्यनेकतत्सहकारिसम्बन्ध्यन्तरस-व्यपेक्षकार्यजननस्वभावमेदेऽप्यभिन्नोऽभ्युपगन्तव्यः जनकत्वाजनकत्वमेदेऽपि वाऽभिन्नस्वभावं इति नाक्षणिकेऽर्थक्रियाविरोधः । न च क्षणक्षये अध्यक्षप्रवृत्तिव्यतिरेकेण अक्षणिके अर्थक्रियाविरोधः सि- ३० द्यति इतरेतराध्यप्रसक्तेः—तथाहि—अक्षणिकत्वे अर्थक्रियाविरोधात् प्रतिक्षणविशारुरूपे अध्यक्षप्र-

१-श्चाद्भाष-वृ० । "सत्यभवतः स्वयमेव नियमेन पश्चाद् भवतस्तत्कार्यत्वं विरुद्धम्" सति "कारणत्वेनाभिमत-पूर्वक्षणे" अभवत्. "उत्तरक्षणलक्षणकार्यस्य" स्वयमेव "पूर्वक्षणरूपकारणमन्तरेण" तत्कार्यत्वम् "पूर्वक्षणकार्यत्वम्" अष्टज० तथा टि० अ० २-३-४-५ अष्टस० पृ० ९० पं० १ । २ न तत्का-भा० मा० आ० । ३-ना स्वव्या-वा० वा० आ० । ४ व्याप्य स-मा० मा० । ५-चतो का-वा० वा० भा० मा० आ० । ६ "अनुमानस्य" वृ० लं० टि० । ७-कल्पना-आ० । ८-स्तुनो व्य-वा० वा० भा० मा० विना ।

९ "यथोक्तम्—

"न किञ्चिदेकमेकस्माद् सामग्याः सर्वसभवः"—तत्त्वसं० पञ्जि० पृ० १५५ पं० १४ ।

१० कत्ववाद्य-वा० वा० ।-कत्ववाद्य-आ० । ११-कत्वाप्र-ल० मा० मा० ।-कत्वप्र-प्र० मा० वहि० । १२-नादने-मा० मा० ।-नाद्यने-प्र० मा० वहि० । १३ विरात्स्येते आ० । विरात्स्यते वा० वा० । १४-स-म्बन्धान्त-आ० । १५-स्वमेदेऽप्यभिन्न-आ० ।-त्वमेदेऽपि वा अभ्युपगन्तव्य मिन्न-मा० मा० । १६ "अभ्युपगन्तव्यः" इति शेषः-मा० टि० ।

वृत्तिसिद्धिः तस्याश्च अक्षणिके अर्थक्रियाविरोधसिद्धिरिति । न च अक्षणिकवादमतेऽप्ययं समानो दोषः, कालान्तरस्थायिनि भावेऽध्यक्षप्रवृत्तिनिश्चयादेव क्षणिकत्वेऽर्थक्रियाविरोधस्य सिद्धेः । न च क्षणिके अध्यक्षप्रवृत्तिरुपजातैव केवलं भ्रान्तिकारणसद्भावान्न निश्चितेति षक्यम् विहितोत्तरत्वात् । तत्रैकान्तक्षणिकस्य अर्थक्रियाकारणलक्षणं सत्त्वम् अन्यस्य च सत्तासम्बन्धादेः सत्त्वस्य परेणानभ्युप-
५ गमात् असन्त एकान्तक्षणिकाः । क्षणिकवद् एकान्ताक्षणिकेष्वप्यर्थक्रियालक्षणं सत्त्वं पूर्वोपदर्शित-
न्यायेन व्यावृत्तम् सत्तासम्बन्धलक्षणस्य च सत्त्वस्यातिव्याप्तित्वाऽसम्भवादिदोषदुष्टत्वात् असत्त्व-
मित्येकान्ताऽक्षणिका अप्यसन्तो भावा इत्युत्पाद-व्यय-प्रौढ्यलक्षणमेव भावानां सत्त्वमभ्युपगन्तव्य-
मिति नैकान्ततः कारणेषु कार्यमसदिति न तत् इति पक्षो मिथ्यात्वमिति स्थितम् ।

[(५) अपराभिमतत्वेनोपन्यस्ते अद्वैतवादे निरसनीये सर्वेषां तत्त्व-द्रव्य-

१०

प्रधान-शब्द-ब्रह्माद्वैतवादानां निरसनम्]

अपरस्तु कार्यकारणभावस्य कल्पनाशिल्पिविरचितत्वात् तदुभयव्यतिरिक्तमद्वैतमात्रं तत्त्वमि-
स्यभ्युपपन्नः तन्मतमपि मिथ्या कार्यकारणोभयशून्यत्वात् खरविषाणवत् अद्वैतमात्रस्य व्योमोत्प-
ल्लुत्यत्वात् । तथाहि—अद्वैतप्रतिपादकप्रमाणस्य सद्भावे द्वैतापत्तितो नाद्वैतम्, प्रमाणाभावे
अद्वैतासिद्धिः प्रमेयसिद्धेः प्रमाणनिवन्धनत्वात् । किञ्च, 'अद्वैतम्' इत्यत्र प्रसज्यप्रतिषेधः, पर्युदासो
१५ वा? प्रसज्यपक्षे प्रतिषेधमात्रपर्यवसानत्वात् तस्य नाद्वैतसिद्धिः, प्रधानोपसर्जनभावेनाङ्गि-
भावकल्पनार्या द्वैतप्रसक्तिः । द्वितीयपक्षेऽपि द्वैतप्रसक्तिरेव प्रमाणान्तरप्रतिषेधे द्वैतलक्षणे वस्तुनि
तत्प्रतिषेधेनाद्वैतसिद्धिः । द्वैतादद्वैतस्य व्यतिरेके च द्वैतप्रसक्तिरेव पररूपव्यावृत्तस्वरूपाऽव्यावृत्ता-
त्मकत्वेन तस्य द्विरूपताप्रसक्तेः अव्यतिरेके पुनर्द्वैतप्रसक्तिः । न चाद्वैतस्य अविद्यमानाद् द्वैताद्
व्यावृत्ततासम्भवः अविद्यमानस्यापि विद्यमानाद् व्यावृत्तिप्रसक्तेः अन्यथा सद्रूपताविशेषप्रसक्ति-
२० भवेत् । प्रमाणादिचतुष्टयसद्भावे च न द्वैतवादान्मुक्तिः तदभावे शून्यतावादादिति नाद्वैतकल्पना-
ज्यायसी । न च नित्यत्वाद्वैतकल्पना भावानामनेकत्वेऽपि शुक्तिसङ्गता, सर्वदा सर्वभावानां नित्यत्वे
ग्राह्यग्राहकरूपताऽभावप्रसक्तेः तद्भावाभ्युपगमे वा अनेकान्तवादाश्रयणम् ग्राह्यग्राहकरूपताया
विकारिताव्यतिरेकेणायोगात् सा च कथञ्चिदेकस्यानेकरूपानुपपन्नादिति कथं नानेकान्तसिद्धिः ?

द्रव्याद्वैतवादे रूपादिभेदाभावप्रसङ्गश्च । न च चक्षुरादिसम्बन्धात् तदेव द्रव्यं रूपादिप्रतिप-
२५ त्तिजनकम् सर्वात्मना तत्सम्बन्धस्य तथैव प्रतीतिप्रसक्तेः रूपान्तरस्य तद्व्यतिरिक्तस्य तत्राभावात् ।
तत्र द्रव्याद्वैतमपि ।

प्रधानाद्वैतं त्वयुक्तमेव सत्त्वादिव्यतिरेकेण तस्याभावात् । न च सत्त्वादेस्तदव्यतिरेकादद्वैतं
प्रधानस्य, सत्त्वाद्यव्यतिरेकात् द्वैतप्रसक्तेः महदादिविकारस्य चाभ्युपगमे कथमद्वैतम्? विकारस्य च
विकारिणोऽत्यन्तप्रमेदे 'न विकारी' इति प्रतिपादितम् । भेदाभेदे अनेकान्तसिद्धिः व्यतिरेके द्वैता-
३० पत्तिरिति । प्रतिक्षिप्तश्च प्रधानाद्वैतवाद इति न पुनः प्रतिषिष्यते ।

शब्दाद्वैतं तु नामनिक्षेपावसरे प्रतिक्षिप्तमिति न तदभ्युपगमोऽपि श्रेयान् ।

ब्रह्माद्वैतवाद्स्यापि प्रागेव प्रतिषेधः कृत इति तदेव वा इति अयमपि पक्षो मिथ्यात्वम् ।
ततः कारणे परिणामिनि वा कार्यम् परिणामो वा संदेव तावेव तावसदेव वा तद् तत्रेति न कारणमेव

१-या विरोधस्य सिद्धेर्न वृ० ल० । २-सङ्घ-मां० सा० विना । ३-पृ० ४२७ पं० १० । ४-पृ० ४२२
गा० २७ ।

५ "हेतोरद्वैतसिद्धिर्न द्वैतं स्याद् हेतु-साध्ययोः । हेतुना चेद् विना सिद्धिर्द्वैतं वाद्मानतो न किम्" ॥२६॥
-भासमी० पृ० १८, अष्टस० पृ० १६० ।

६-तमिति प्र-आ० ।

"अद्वैतं न विना द्वैताद् अहेतुरिव हेतुना । संज्ञिनः प्रतिषेधो न प्रतिषेध्याद् ऋते क्वचित्" ॥ २७ ॥

-भासमी० पृ० १८, अष्टस० पृ० १६१ ।

७-रूपिता-मा० सा० आ० ।-रूपता प्र० मां० बहि० । ८ तस्यापि विद्यमानत्वाद् द्वै-मा० सा० आ० ।

९ "प्रमेय-प्रमातृ-प्रमिति" प्रवृत्ति-मा० टि० । १० पृ० ४२२ गा० २७ । ११ सदेता-आ० ।

कार्यम् परिणामी वा परिणामः । न कार्यम् नापि कारणम् अपि तु द्रव्यमात्रं तत्त्वमिति तदेव वेति नियमेन एकान्ताभ्युपगमे सर्वे पद्यैरे मिथ्यावादा उक्त्यायेन नियमेन मिथ्यात्वम् इत्यभिधानात् कथञ्चिदभ्युपगमे सम्यग्वादा एवैते इत्युक्तं भवति यत् उत्पाद-व्यय-ध्रौव्यात्मकत्वे वस्तुनः स्थिते तद् वस्तु तत्तदपेक्षया कार्यम् अकार्यं च, कारणम् अकारणं च, कारणे कार्यं सच्च असच्च, कारणं कार्यकाले विनाशवत् अविनाशवच्च तथैव प्रतीतेरन्यथा चाऽप्रतीतिः ॥ २७ ॥ ५

[स्वे खेच्छे सत्यानामपि नयानां परांशविचालने मिथ्यात्वात् समयज्ञः
सापेक्षावधारणं करोतीति वर्णनम्]

अत एकान्तरूपस्य वस्तुनोऽभावात् सर्वेऽपि नयाः स्वविषयपरिच्छेदसमर्था अपि इतरनय-
विषयव्यवच्छेदेन स्वविषये वर्तमाना मिथ्यात्वं प्रतिपद्यन्त इत्युपसंहरग्राह—

णिययवयणिज्जराचा सञ्चनया परविचालणे मोहा । १०

ते उण ण दिट्ठसमओ विभयइ सच्चे व अलिण वा ॥ २८ ॥

निजकवचनीये खांशे परिच्छेद्ये सत्याः सम्यग्ज्ञानरूपाः सर्वे एव नयाः संग्रहादयः परविचालने परविषयोत्खनने मोहाः मुह्यन्तीति मोहा मिथ्याप्रत्ययाः परविषयस्यापि सत्य-
त्येनोन्मूलयितुमशक्यत्वात् तद्भावे स्वविषयस्याप्यव्यवस्थितेः ततश्च परविषयस्याभावे स्वविषय-
स्याप्यसत्त्वात् तत्रत्ययस्य मिथ्यात्वमेव तद्यतिरिक्तग्राहकप्रमाणस्य चाभावात् तस्मात् तानेव नयान् १५
पुनः शब्दस्यावधारणार्थत्वात् न इति प्रतिषेधो विभजनक्रियायाः दृष्टः समयः सिद्धान्तवा-
च्यमनेकान्तात्मकं वस्तुतत्त्वं येन पुंसा स तथा से न विभजते सत्येतरतया-स्वेतरविषयमवधा-
रयमाणोऽपि तथा तान् न विभजते अपि त्वितरनयविषयसव्यपेक्षमेव स्वनयामिप्रेतं विषयं
संस्यमेवावधारयतीति यावत् । 'ग्राह्यसत्यासत्याभ्यां ग्राहकसत्यासत्ये' इत्येवमभिधानम् तच्च दृष्टाऽ-
नेकान्ततत्त्वस्य विभजनम् 'स्यादसत्येव द्रव्यार्थतः' इत्येवंरूपम् ॥ २८ ॥ २०

[सर्वस्यापि वस्तुनोऽभेदरूपेण द्रव्यार्थिकपरिच्छेद्यस्यैव भेदरूपेण पुनः
पर्यायार्थिकपरिच्छेद्यत्वाभिधानम्]

अतो नय-प्रमाणात्मकैकरूपताव्यवस्थितमात्मस्वरूपम् अनुगतव्यावृत्तात्मकम् उत्सर्गापवादा-
रूपग्राह्यग्राहकात्मकत्वाद् व्यवतिष्ठत इत्यर्थप्रदर्शनायाह—

दञ्चद्वियवत्तव्वं सञ्चं सञ्चवेण णिच्चमवियप्पं । २५

आरद्धो य विभागो पज्जववत्तव्वमग्गो य ॥ २९ ॥

यत् किञ्चिद् द्रव्यार्थिकस्य संग्रहादेः सदादिरूपेण व्यवस्थितं वस्तु वक्तव्यं परिच्छेद्यं
तत् सर्वं सर्वेण प्रकारेण नित्यं सर्वकालम् अविकल्पं निर्भेदम् सर्वस्य सदसद्विशेषात्मकत्वात्
तच्च भेदेन सम्पृक्तमिति दर्शयितुमाह—आरद्धश्च विभागः स एवाविभागः सत्तारूपो यो
द्रव्यादिनाऽऽकारेण, प्रस्तुतश्च भेदः चशब्दस्य प्रकान्ताऽविभागानुकर्षणार्थत्वात् पर्यायव- ३०
क्तव्यमार्गश्च पर्यायास्तिकस्य यद् वक्तव्यं विशेषः तस्य मार्गः पृथा ज्ञातः—पर्यायार्थिकपरिच्छे-
द्यस्वभावो विशेषः सम्पन्न इति यावत् ॥ २९ ॥

१ सन् । वि-ल० मा० मा० । २ 'क्षेत्रविषयतया'—मा० टि० । ३-च त्वनया-वृ० वा० वा० ।
-च त्वन्यनया-वृ० सं० । प्र० मा० बहिः । ४ सत्ये असत्ये वा अवधारयतीति प्र० मा० बहिः ।

[शब्दार्थगतत्वेन पर्यायस्य द्वैविध्यं प्रदर्श्य तस्य द्विविधस्यापि पुनर्भेदाभेदरूपेण विवेचनम्]

एवं भेदाभेदरूपं वस्तुपदस्य भेदस्य पर्यायार्थकविषयस्य द्वैविध्यमाह—

सो ऽण समासओ द्विय वंजणणिअओ य अत्थणिअओ य ।

अत्थगओ य अभिण्णो भइयव्वो वंजणविंय्पो ॥ ३० ॥

- ५ स पुनर्विभागः समासतः संक्षेपतो व्यञ्जननियतः शब्दनयनिबन्धनः अर्थनिय-
तश्च अर्थनयनिबन्धनश्च । तत्र अर्थगतस्तु विभागः अभिन्नः सङ्ग्रह-व्यवहार-ऋजुसूत्रार्थप्रधान-
नयविषयोऽर्थपर्यायोऽभिन्नः असद्व्यतीतानागतव्यवच्छिन्नाभिन्नार्थपर्यायरूपत्वात् तद्विषयानया
अपि 'अर्थगतो विभागोऽभिन्नः' इत्युच्यते । भाष्यो व्यञ्जनविकल्प इति । विकल्पितः शब्द-
पर्यायो मिन्नः अभिन्नश्चानेकमिधान एकः एकमिधानश्चैकः इति कृत्वा, समानलिङ्ग-सङ्ख्या-काला-
१० ढिरनेकशब्दो 'घटः' 'कुटः' 'कुम्भा' इत्यादिक एकार्थ इति शब्दनयः । समभिरुद्धस्तु मिन्नाभिधेयौ
घट-कुटशब्दौ, मिन्नप्रवृत्तिनिमित्तत्वात्, रूप-रसादिशब्दवत् इत्येकार्थ एकशब्द इति मन्यते ।
एवंभूतस्तु चेषासमय एव घटो 'घट'शब्दवाच्यः अन्यथाऽतिप्रसङ्गात् । तदेवम् अभिन्नोऽर्थो
वाच्योऽस्येत्वभिन्नार्थो घटशब्द इति मन्यते ॥ ३० ॥

[एकस्यैव वस्तुनैककालिकानन्तशब्दार्थपर्यायशालितयाऽनन्तप्रमाणत्वेन सर्वात्मकत्वाख्यानम्]

- १५ यत् तदन्ततो विभक्तेन स्वरूपेणैकमनेकं च वस्तूक्तम् तद् अनन्तप्रमाणमित्याख्यातुमाह—

एगदवियम्मि जे अत्थपज्जया वयणपज्जया वावि ।

तीयाणांगयभूया तावइयं तं हवइ दव्वं ॥ ३१ ॥

- एकस्मिन् जीवादिद्रव्ये अर्थपर्याया अर्थग्राहकाः संग्रह-व्यवहार-ऋजुसूत्रास्याः तद्वाह्या
वा अर्थभेदाः वचनपर्यायाः शब्दनयाः शब्द-समभिरुद्ध-एवंभूताः तत्परिच्छेदा वस्त्वंशा वा
२० ते च अतीतानागतवर्त्तमानरूपतया सर्वदा विवर्त्तन्ते विवृत्ताः विवर्त्तिष्यन्त इति तेषामानन्त्याद्
वस्त्वपि तावत्प्रमाणं भवति । तथाहि-अनन्तकालेन सर्वेण वस्तुना सर्वावस्थानां परस्पर-
नुगमेनाऽऽसादितत्वात् अवस्थानुश्चावस्थानां कथञ्चिदनन्यत्वात् घटादिवस्तु पट-पुरुषादिरूपे-
णापि कथञ्चिद् विवृत्तमिति सर्वं सर्वात्मकं कथञ्चिदिति स्थितम् । इत्यते चैकं पुद्गलद्रव्यं
अतीताऽनागतवर्त्तमानद्रव्य-गुण-कर्म-सामान्य-विशेषपरिणामात्मकं युगपत् क्रमेणापि तत् तथा-
२५ भूतमेव । एकान्ताऽसत् उत्पादायोगात् सतश्च निरन्वयविनाशासम्भवादिति प्रतिपादितत्वात् ॥३१॥

[व्यञ्जनार्थपर्यायभावनाया पुरुषस्य भेदाभेदात्मकत्वसमर्थनेन वस्तुमात्रस्याऽनेकान्त-
रूपत्ववचनम्]

एवं तावद् बाह्याभ्यन्तरभेदेन द्विविधस्यापि वस्तुनोऽनेकान्तात्मकत्वं प्रतिपाद्य तत्प्रतिपादन-
वाक्यनयानामपि तथाविधमेव स्वरूपम् नान्यादृग्भूतमस्तीति प्रतिपादयन्नाह—

- ३० पुरिसम्मि पुरिससदो जम्माई मरणकालपज्जन्तो ।

तस्स उ वालाईया पज्जवजोया बहुविद्यप्पा ॥ ३२ ॥

१-ओ अ-७० भा० विना । २-णो इयइव्वो वज-वा० वा० । ३ भयइव्वो वृ० ल० । ४ विश-
प्पो वृ० ल० । ५-त्युच्यन्ते । वृ० ।-त्युच्यति । आ० । ६-कल्पितश-वा० वा० । ७ "अनेकमिधानं
यस्य"-वृ० ल० भा० टि० । ८ "समभिरुद्धनयाशयेन"-वृ० मा० टि० । ९ घटः कु-भा० । घट-पटश-
वा० वा० । १०-गइभू-वृ० । ११-परिमाणाल्म-आ० ।

अथवा अर्थ-व्यञ्जनपर्यायैः शक्ति-व्यक्तिरूपैरनन्तरैरनुगतोऽर्थः सविकल्पः निर्विकल्पश्च प्रत्यक्षतोऽवगतः, इदानीं पुरुषद्वयान्तद्वारेण व्यञ्जनपर्यायं तदविकल्पकत्वनिवन्धनम् अर्थपर्यायं च तत्सविकल्पकत्वनिमित्तमाह—पुरिसम्भि इत्यादिना सूत्रेण—

अतीतानागतवर्तमानानन्तार्थ-व्यञ्जनपर्यायात्मके पुरुषवस्तुनि 'पुरुष' इति शब्दो यस्यासौ पुरुषशब्दः तद्वाच्योऽर्थो जन्मादिर्मरणपर्यन्तोऽभिन्न इत्यर्थः 'पुरुषः' इत्यभिन्नाभिधान-५ प्रत्ययव्यवहारप्रवृत्तेः तस्यैव बालादयः पर्याययोगाः परिणतिसम्बन्धा बहुविकल्पा अनेकमेदाः प्रतिक्षणसूक्ष्मपरिणामान्तर्भूता भवन्ति तत्रैव तथाव्यतिरेकज्ञानोत्पत्तेः एवं च 'स्यादेकः' इत्यविकल्पः 'स्यादनेकः' इति सविकल्पः सिद्धः, अन्यथाऽभ्युपगमे तदभाव एवेति विपक्षे 'अत्थि'त्ति णिन्विचयप्पं' इत्यनन्तरगाथया वाधां दर्शयिष्यति ।

द्वितीयपातनिकाऽऽयातगार्थस्तु-पुरुषवस्तुनि पुरुषध्वनिर्व्यञ्जनपर्यायः शेषो बालादि-१० धर्मकलापोऽर्थपर्याय इति गाथासमुदायार्थः ।

[व्यञ्जनपर्यायप्रसङ्गेन वाचकशब्द-वाच्यतत्सम्बन्धयोस्वरूपमीमांसा]

ननु कोऽयं 'पुरुष'शब्दः कथं वा शब्दोऽर्थस्य पर्यायस्ततोऽत्यन्तभिन्नत्वात् घटस्यैव पटः ?

[वर्णेषु वाचकत्वं व्युदस्य स्फोटं तत् प्रतिपादयतो वैयाकरणमतस्य वर्णनम्]

अत्र वैयाकरणाः प्राहुः—{ "यस्मात् उच्चरितात् ककुदादिमदर्थप्रतिपत्तिः स शब्दः" [] १५ ननु अत्र किं गकार-औकार-विसर्जनीयाः ककुदादिमदर्थप्रतिपादकत्वेन शब्दव्यपदेशं लभन्ते, आहोस्वित् तद्व्यतिरिक्तः पद-स्फोटादिः ? तत्र न तावद् वर्णा अर्थप्रत्यायकाः यतस्ते किं समुदिता अर्थप्रतिपादकाः, उत व्यस्ताः ? यदि व्यस्तास्तदैकेनैव वर्णेन गवाद्यर्थप्रतिपत्तिरुपादितेति द्वितीया-दिवर्णोच्चारणमनर्थकं भवेत् । अथ समुदिता अर्थप्रत्यायकाः, तदपि न सङ्गतम् ; क्रमोत्पन्नाना-मनन्तरविनष्टत्वेन समुदायासम्भवात् । न च युगपदुत्पन्नानां समुदायप्रकल्पना, एकपुरुषापेक्षया २०

१-कल्पकश्च भा० मा० । "समेदः अभिन्नश्च"—वृ० टि० । "समेदः अमेदश्च"—ल० मा० टि० । २ "वाचक-पुरुषत्वादे"—मा० टि० । ३ तद्वाच्य-—"शब्द"वाच्य-मा० टि० । ४-नमादिम-भा० । ५ गा० ३३ ।

६ "धिनोच्चारितेन साला-लाङ्गल-ककुद-खुर-विपाणिना सप्रत्ययो भवति स शब्दः"—महाभा० प्र० खं० पृ० १६ पं० १५ । अनेकान्तज० पृ० ४४ प्र० पं० १० अम० ।

७ "अथ गां" इत्यत्र क. शब्दः ? गकार-औकार-विसर्जनीयाः इति भगवान् उपवर्ष-।—मीमा० पृ० १० पं० ११ । प्रमेयक० पृ० १३६ प्र० पं० ५ । स्याद्वादर० पृ० ३१७ प्र० पं० २ । खो० वा० पार्थ० व्या० पृ० ५११ पं० १० ।

८ "तद्वाचकस्तु पदादिस्फोट एव, न पुनर्वर्णाः । ते हि किं समस्ता व्यस्ता वा तद्वाचकाः ? यदि व्यस्तास्तदैकेनैव वर्णेन गवाद्यर्थप्रतिपत्तिरुपादितेति द्वितीयादिवर्णोच्चारणमनर्थकम्" इत्यादिसमप्रोऽयं वैयाकरणपक्षः अक्षरशो वर्तते प्रमेय-कमलमार्तण्डे-पृ० १३१ द्वि० पं० ११ ।

"तथाहि—न वर्णाः प्रत्येकमर्थविषया धियमाविर्भावयन्ति शेषवर्णवैयर्थ्यात् समुदायश्च तेषां न संभवति अन्यवर्ण-ग्रहणसमये पूर्वेषामसंभवात्" इत्यादि-प्रशस्त० कं० पृ० २६९ पं० २ ।

"न चास्य निषयो वर्णास्तेषु नैकत्वधीर्मवेत् । न च तत्समुदायोऽपि क्रमिकत्वादसंभवात्" ॥ ४ ॥

—स्फोटसि० पृ० १ ।

९ "तत्र तावद् गकारदेरेकैकस्मात् वाच्यधीः । उदेति यदि चेदस्ति प्रथमेनैव गादिना" ॥ १२ ॥

"वर्णेनोच्चारितेनेह गवाद्यर्थाभिधानतः । उच्चारणं द्वितीयादिवर्णानां स्यान्निरर्थकम्" ॥ १३ ॥

—स्फोटसि० पृ० २ ।

१० "तदुच्चारणसामर्थ्यं नैकैकस्मात् ततोऽर्थधीः । समुदायोऽपि वर्णेषु क्रमज्ञातेजसमवी" ॥ १४ ॥

—स्फोटसि० पृ० ३ ।

युगपदुत्पत्त्यसम्भवात् प्रतिनियतस्थान-करण-प्रयत्नप्रभवत्वात् तेषाम् । न च भिन्नपुरुषप्रयुक्त गकार-औकार-विसर्जनीयानां समुदायेऽप्यर्थप्रतिपादकत्वं दृष्टम् प्रतिनियतक्रमवर्णप्रतिपत्त्युत्तरकालभावित्वेन शान्द्याः प्रतिपत्तेः संवेदनात् । न चान्यो वर्णः पूर्ववर्णानुगृहीतो वर्णानां क्रमोत्पादे सत्यर्थप्रत्यायकः, पूर्ववर्णानामन्यवर्णं प्रत्यनुब्राह्मकत्वायोगात् यतो नान्यवर्णं प्रति जनकत्वं ५ पूर्ववर्णानां तदुपकारित्वम् वर्णाद् वर्णोत्पत्तेरभावात्—प्रतिनियतस्थान-करणादिसम्पाद्यत्वाद् वर्णानाम् वर्णानामन्यवर्णं प्रत्युपकारकत्वम्, एतदभ्ययुक्तम्, अविद्यमानानां सहकारित्वानुपपत्तेः अत एव प्राक्तनवर्णवर्तिनीनामपि सहकारित्वमयुक्तम् । न च पूर्ववर्णसंवेदनप्रभवसंस्काराः तैस्सहायतां प्रतिपद्यन्ते, यतः संस्काराः स्वोत्पादकविज्ञानविषयस्मृतिहेतवो नार्थान्तरज्ञानमुत्पादयितुं समर्थाः— १० नहि घटज्ञानप्रभवः संस्कारः पटे स्मृतिं विदधद् दृष्टः । न च तत्संस्कारप्रभवाः स्मृतयः सहायतां प्रतिपद्यन्ते, युगपद्युगपद्विकल्पानुपपत्तेः । न हि स्मृतीनां युगपदुत्पत्तिः अयुगपदुत्पन्नानां वाऽवस्थितिरस्ति । न च समस्तसंस्कारप्रभवैका स्मृतिस्तत्सहकारिणी, परस्परविरुद्धानेकपदार्थाऽनुभवप्रभवप्रभूतसंस्काराणामप्येकस्मृतिजनकत्वप्रसक्तैर्नानैकवर्णसंस्कारजत्वं स्मृतेः सम्भवतीति कुतोऽस्या अन्यवर्णसहकारित्वम्? न चान्यविषया स्मृतिरन्यत्र प्रतिपत्तिं जनयति खदिरव्यापृतप- १५ रशोः कदिरच्छेदक्रियाजनकत्वप्रसक्तेः । न चान्यवर्णनिरपेक्ष एव 'गौः' इत्यत्रान्यो वर्णः ककुदादिमदर्थप्रत्यायकः पूर्ववर्णोच्चारणवैयर्थ्यप्रसक्तेः घटशब्दान्तव्यवस्थितस्यापि तत्प्रत्यायकत्वप्रसक्तेश्च तस्मान्न वर्णाः समस्त-व्यस्ता अर्थप्रत्यायकाः सम्भवन्ति ।

अस्ति च गवादिशब्देभ्यः ककुदादिमदर्थप्रतिपत्तिरिति तदन्यथानुपपत्त्या चर्षणव्यतिरिक्तोऽर्थ-प्रतिपत्तिहेतुः स्फोटारब्धः शब्दो ज्ञायते । औत्रविज्ञाने च वर्णव्यतिरिक्तः स्फोटात्मा निरवयवोऽक्रमः २० स्फुटमवभातीति तस्याध्यक्षतोऽपि सिद्धिः । तथाहि—ध्रुवणव्यापारानन्तरभावान्विमिश्रार्थवभासा संविदनुभूयते, न चासौ वर्णविषया, वर्णानां परस्परव्यावृत्तरूपत्वाद् एकावभासजनकत्वविरोधात् तदजनकस्यातिप्रसङ्गतस्तद्विषयत्वानुपपत्तेः । न चैयं सामान्यविषया, वर्णत्वव्यतिरेकेणापरसामान्यस्य गकार-औकार-विसर्जनीयेष्वसम्भवात् वर्णत्वस्य च प्रतिनियतार्थप्रत्यायकत्वायोगात् । न चैयं भ्रान्ता, अवाध्यमानत्वात् । न चावाध्यमानप्रत्ययगोचरस्यापि स्फोटाख्यस्य घस्तुनोऽसत्त्वम्, २५ अवयवविद्वन्व्याप्यसत्त्वप्रसक्तेः । एवमप्यवयवव्यभुपगमे स्फोटाभ्युपगमोऽवश्यंभावी तत्तुल्ययोगक्षेमत्वात् । स च वर्णभ्यो व्यतिरिक्तः नित्यः अनित्यत्वे सङ्केतकालानुभूतस्य तदैव ध्वस्तत्वात् कालान्तरे देशान्तरे च गोशब्दध्रुवणात् ककुदादिमदर्थप्रतिपत्तिर्न स्यात् अंसङ्केतितच्छब्दादर्थप्रतिपत्तेरसम्भवात् । सम्भवे वा द्वीपान्तरादागतस्य गोशब्दाद् गवार्थप्रतिपत्तिर्भवेत् सङ्केतकरणवैयर्थ्यं च प्रसज्येत तस्माच्चित्त्यः स्फोटाख्यः शब्दो व्यापकश्च सर्वत्रैकरूपतया प्रतिपत्तेः } असदेतदिति ३० वैशेषिकाः ।

१-न साध्याः प्र० मा० वहि ।

२ "उपकारित्वम् वर्णभ्योऽभ्युपपत्सत वाच्यधीः । इदं तावद् भवानद्य प्रष्टव्यो मत्तिमत्तम्" ॥ २३ ॥

"एकत्वेऽप्यन्यवर्णस्य गौरित्यादाविहार्थधी । भिद्यते स तु मेदोऽत्र कल्पादिस्य मन्वसे" ॥ २३ ॥

"सहायमेदाद् मेदः स्यादिति मेह सहायता । कार्ये व्याप्रियमाणस्य सहायत्वं हि दृश्यते" ॥ २४ ॥

"असता पूर्ववर्णानां तदानीं व्यापृति कथम्? । असतामपि साहाय्यं वर्णानां यदि विद्यते" ॥ २५ ॥

"केवलान्तरप्रयोगेऽपि भवेदेवामिषेयधी" ॥ २६ ॥ इत्यादि-स्फोटसि० पृ० ३-४ ।

१ वर्णवर्तिनीनामपि वा० वा० । ४ वित्तिज्ञानम् । ५ "पूर्ववर्णसहायताम्"-बृ० ल० मा० टि० । ६-सक्तेः अने-बृ० ।-सक्ते अने-वा० वा० । ७ सम्भवीति बृ० । ८ "एकस्मृते"-बृ० ल० मा० टि० । ९ 'घट' इत्यत्र अन्ते स्थितस्य विसर्गस्यापि गवार्थप्रत्यायकत्वं स्यात् । १० तदजनकस्य "एकावभासजनकस्य"-बृ० ल० मा० टि० । ११ इमम् "एकत्वप्रतिपत्ति"-बृ० ल० मा० टि० । १२-स्याप्यस्यत्व-वा० वा० । १३ "देशान्तरे असङ्केतादेव शब्दाद्-अर्थप्रतिपत्तिर्भविष्यतीत्याशङ्कावारणाय आह"-बृ० मा० टि० ।

[वर्णेषु वाचकत्वमभ्युपगम्य स्फोटे तन्निगस्यतो वैशेषिकमतस्य वर्णनम्]

ते ह्याहुः—एकदा प्रादुर्भूता वर्णाः स्वार्थप्रतिपादका न भवन्तीत्यत्राविप्रतिपत्तिरेव । क्रमप्रा-
दुर्भूतानां न समुदाय इत्यत्राप्यविप्रतिपत्तिरेव । अर्थप्रतिपत्तिस्तु उपलभ्यमानात् पूर्ववर्णध्वंसविशि-
ष्टादन्यवर्णात् । न चाभावस्य सहकारित्वं विरुद्धम् वृत्त-फलसंयोगाभावस्येवाऽप्रतिवद्गुरुत्वफ-
लप्रपातक्रियाजनने, दृष्टं चोत्तरसंयोगं विदधत् प्राक्तनसंयोगाभावाविशिष्टं कर्म परमाण्वग्नि-संयोगश्च
परमाणौ तद्गतपूर्वरूपप्रध्वंसविशिष्टो रक्ततामुत्पादयन् ।

यथा उपलभ्यमानोऽन्यो वर्णः पूर्ववर्णविधानाभावविशिष्टः पदरूपतामासादयन् पदार्थं प्रति-
पत्तिं जनयति प्राक्तनवर्णसंवित्प्रभवसंस्कारसव्यपेक्षो वा ? न च संस्कारस्य विषयान्तरे कथं
विधानजनकत्वमिति प्रेर्यम् तद्भावभावितार्थप्रतिपत्तेरुपलब्धेः पूर्ववर्णविधानप्रभवसंस्कारश्चान्त्य-
वर्णसहायतां पूर्वपूर्वसंस्कारप्रभवतया प्रणालिकया विशिष्टः समुत्पन्नः सन् प्रतिपद्यते । तथाहि—१०
प्रथमवर्णं तावद् विधानम् तेन च संस्कारो जन्यते ततो द्वितीयवर्णविधानम् तेन पूर्ववर्णविधान-
नाऽऽहितसंस्कारसहितेन विशिष्टः संस्कारो जन्यते ततस्तृतीयवर्णं धानम् तेन पूर्वसंस्कारवि-
शिष्टेनापरो विशिष्टतरः संस्कारो निर्बन्धित इति यावदन्त्यः संस्कारोऽर्थप्रतिपत्तिजनकान्त्यवर्णस-
हायः तथाभूतसंस्कारप्रभवस्मृतिसव्यपेक्षो वाऽन्यो वर्णः पदरूपः पदार्थप्रतिपत्तिहेतुः ।

अथवा शब्दार्थोपलब्धिनिमित्ताऽदृष्टनियमादविनष्टा एव पूर्ववर्णसंवित्प्रभवाः संस्कारा अन्त्य-१५
संस्कारं विदधति तस्मात् पूर्ववर्णेषु स्मृतिरुपजाता अन्त्यवर्णनोपलभ्यमानेन सहार्थप्रतिपत्तिमु-
त्पादयति, वाक्यार्थप्रतिपत्तौ वाच्यस्याप्ययमेव न्यायोऽङ्गीकर्तव्यः । वर्णाद् वर्णोत्पत्त्यभावप्रतिपादनं
च सिद्धसाधनमेव । तदेवं यथोक्तसहकारिकारणसव्यपेक्षाद् अन्त्याद् वर्णाद् अर्थप्रतिपत्तिरन्व-
य-व्यतिरेकाभ्यामुपजायमानत्वेन निश्चीयमाना स्फोटपरिकल्पनां निरस्यति तद्भावेप्यर्थप्रतिपत्ते-
रुक्तप्रकारेण सम्भवेऽन्यथानुपपत्तेः प्रक्षयात् । न हि दृष्टादेव कारणात् कार्योत्पत्तावदृष्टतदन्तरपरि-२०
कल्पना युक्तिसङ्गता अतिप्रसङ्गात् ।

किञ्च, यद्युपलभ्यमाना वर्णा व्यस्त-समस्ता नार्थप्रतिपत्तिजननसमर्थाः स्फोटाभिव्यक्तावपि न
समर्था भवेयुः । तथाहि—न समस्तांस्ते स्फोटमभिव्यज्यन्ति सामस्त्यासम्भवात् । नापि प्रत्येकम्
वर्णान्तरवैकल्यप्रसङ्गात् एकेनैव स्फोटाभिव्यक्तेर्जनितत्वात् । न च पूर्ववर्णैः स्फोटस्य संस्कारोऽन्यो
वर्णस्तस्याभिव्यक्त इति न वर्णान्तरवैकल्यम्, अभिव्यक्तिव्यतिरिक्तसंस्कारस्वरूपानवधारणात् । २५
तथाहि—न तावत् तत्र तैवैवाख्यः संस्कारो निर्बन्धिते तस्य मूर्त्तध्वेव भावात् । नापि वासनारूपः अचेतन-

१ “प्रतीयमानात् पूर्ववर्णध्वंसविशिष्टाद् अन्त्यवर्णाद् अर्थप्रतीतेरभ्युपगमाद् उपलक्षोपाभावः । न चाभावस्य
सहकारित्वं विरुद्धम्—वृत्तफलसंयोगाभावस्य अप्रतिवद्गुरुत्वफलप्रपातक्रियाजनने तदर्थनात्” इत्यादिकोऽर्थं वैशेषिक-
पक्षः सर्वोऽक्षरज्ञः प्रमेयकमलमातृण्डेऽपि निर्दिष्टः—पृ० १३२ प्र० पं० १४—पृ० १३३ द्वि० पं० ८ ।

“शब्दाय शब्दनिष्पत्तिं कथयति—शब्दात् सयोगविभागनिष्पत्तात् वीचीसतानवत् शब्दसतानं यथा जलवीच्या
तदव्यवहिते देशे वीच्यन्तरमुपजायते ततोऽपि अन्यत् ततोऽपि अन्यत् इत्यनेन क्रमेण वीचीसतानो भवति तथा शब्दाद्
उत्पत्त्यात् तदव्यवहिते देशे शब्दान्तरम्—ततोऽपि अनयोर्गमनागमनाभावात् प्राप्तस्यैव उपलब्धिरिति—ततोऽपि अन्यत्
ततोऽपि अन्यत् इत्यनेन क्रमेण शब्दसतानो भवति । एवं सतानेन श्रोत्रदेशे समागतस्य अन्त्यशब्दस्य ग्रहणम्”-
प्रश्नस्त० कं० पृ० ३८९ पं० १०-१५ । २ “परमाणुगत”-वृ० मा० टि० । ३-ति प्रेर्यं स्फोटवादिना
वितयार्थं—वा० वा० । अत्र ‘स्फोटवादिना’ इति टिप्पणमपि पाठे प्रविष्टम् । ४ “स्फोटवादिना” इति शेषः—वृ० मा०
टि० । ५-यार्थाग्र-आ० हा० । ६ “अथ प्रथममाद्यवर्णज्ञानम् तदद्द संस्कारः तदद्द तृ(द्वि)तीयवर्णज्ञानम् तेन
प्राक्तनेन संस्कारेण अन्यो विशिष्टः संस्कारो जन्यते इत्यनेन क्रमेण अन्ते निखिलवर्णविषयः संस्कारो जातः” इत्यादि
प्रश्नस्त० कं० पृ० ३८९ पं० ९-११ । ७-दन्त्य सं-आ० ।

“कृतास्तुग्रहसामर्थ्यो वर्णोऽन्त्य प्रतिपादकः” ॥ ९७ ॥

“एष एव तु संस्कार इति केचित् प्रवक्षते” ॥ ९८ ॥—श्लो० वा० स्फोटः पृ० ५३५ ।

८ तद्भावे ‘स्फोटाऽ’भावे—वृ० मा० टि० । ९ “वर्णाः”—वृ० मा० टि० । १०—रण्यात्वात् । आ० ।

त्वात् स्फोटस्य तच्चैतन्याभ्युपगमे वा स्वशास्त्रविरोधः । नापि स्थितस्थापकः तस्यापि सूचद्रव्यवृत्ति-
त्वात् स्फोटस्य चामूर्त्तत्वाभ्युपगमात् । किञ्च, असौ संस्कारः स्फोटस्वरूपः, तद्धर्मो वा? न तावदाद्यः
कल्पः स्फोटस्य वर्णोत्पाद्यत्वप्रसक्तेः । नापि द्वितीयः व्यतिरिक्ताऽव्यतिरिक्तविकल्पानुपपत्तेः ।
तथाहि-असौ धर्मः स्फोटाद् व्यतिरिक्तः, अव्यतिरिक्तो वा? यद्यव्यतिरिक्तस्तदा तत्करणे स्फोट
५ एव कृतो भवेदिति तस्यानित्यत्वप्रसक्तेः स्वाभ्युपगमविरोधः । अथ व्यतिरिक्तस्तदा तत्सम्बन्धा-
नुपपत्तिस्तदनुपकारकत्वात्, तस्योपकाराभ्युपगमे व्यतिरिक्ताव्यतिरिक्तविकल्पः तत्रापि पूर्वात् एव
दोषोऽनवस्थाकारी । न च व्यतिरिक्तधर्मसद्भावेऽपि स्फोटस्यानभिव्यक्तिस्वरूपव्यवस्थितस्य पूर्ववदर्थ-
प्रतिपत्तिहेतुत्वम् तत्स्वरूपस्यागो वाऽनित्यत्वप्रसक्तिः । अथ न व्यतिरिक्तसंस्कारकृतमुपकारमपेक्ष्य
पूर्वरूपपरित्यागाद्सावर्थ्यप्रतिपत्तिं जनयति किन्तु संस्कारसहायोऽविचलितरूप एव एककार्यका-
१० र्त्विष्यैव सहकारित्वाभ्युपगमात्; नन्वेवं वर्णानामप्यन्यकृतोपकारनिरपेक्षाणामेककार्यनिर्वर्त्तन-
लक्षणसहकारित्ववत् सहकारिसहितानामर्थप्रतिपत्तिजनने किमपरस्फोटकल्पनयाऽप्रमाणिकया का-
र्यम्? किञ्च, पूर्ववर्णैः संस्कारः स्फोटस्य क्रियमाणः किमेकदेशैः क्रियते, सर्वात्मना वा? यद्येक-
देशैस्तदा ते ततोऽर्थान्तरभूताः, अनर्थान्तरभूता वा? यद्यर्थान्तरभूतास्तदा तेषां तदनुपकारे
सम्बन्धासिद्धिः उपकारे व्यतिरिक्ताऽव्यतिरिक्तविकल्पोकदोषानुपपन्नः । न च समवायाद् अनुपका-
१५ रेऽपि तेषां तत्सम्बन्धिता तस्यानभ्युपगमात्, परैरभ्युपगमे च स्वकृतान्तविरोधः अर्थान्तरभूतत्वे
चैकदेशानाम् तेभ्य एवार्थप्रतिपत्तेः न स्फोटस्यार्थप्रत्यायकता । अपि चैकदेशानामर्थप्रतिपत्तिहे-
तुत्वाभ्युपगमे च वरं वर्णानामेव तदभ्युपगतम् एवं लोकप्रतीतिरनुसृता भवेत् । अथाव्यतिरिक्ता-
स्तदैकदेशास्तदा स्फोटस्यैकेनैव संस्कृतत्वाद् अपरवर्णोच्चारणवैयर्थ्यम् । न च पूर्ववर्णसंवित्रप्रध-
संस्कारसहितः तत्सृष्टिसहितो वाऽन्वयवर्णः स्फोटसंस्कारकः एवभूतस्यास्यार्थप्रतिपत्तिजननेऽपि
२० शक्तिप्रतिघाताभावात् स्फोटपरिकल्पना निरवसरैव ।

अपि च, स्फोटसंस्कारः स्फोटविषयसंवेदनोत्पादनम्, उतावरणापनयनम्? यद्यवरणा-
पनयनम् तदैकत्रैकदाऽऽवरणापगमे सर्वदेशावस्थितैः सर्वदा व्यापिनित्यरूपतयोपलभ्येत तस्य
नित्यत्व-व्यापित्वाभ्यामपगतावरणस्य सर्वत्र सर्वदोषलभ्यस्वभावत्वाद् अनुपलभ्यस्वभावत्वे वा
न केनचित् कदाचित् कुत्रचिदुपलभ्येत । अथैकदेशावरणापगमः क्रियते, नन्वेवमावृताऽनावृतत्वेन
२५ सावयवत्वमस्यानुपपद्येत । अथ निर्विभागत्वादेकत्रानावृतः सर्वत्रानावृतोऽभ्युपगम्यते तदा तद्व-
स्थाऽश्लेषदेशावस्थितैरुपलब्धिप्रसक्तिः यथा च निरवयवत्वादेकत्रानावृतः सर्वत्रानावृतस्तथा तर्त
एवैकत्राप्यावृतः सर्वत्रैवावृतः इति मनागपि नोपलभ्येत । किञ्च, एकदेशाः स्फोटादर्थान्तरम्,
अनर्थान्तरं वा? अर्थान्तरत्वेऽपि शब्दस्वभावाः अशब्दात्मका वा? यद्यशब्दात्मका नार्थप्रति-
पत्तिहेतवः । अथ शब्दस्वभावास्तत्रापि यदि गोशब्दस्वभावास्तदा गोशब्दानेकत्वप्रसक्तिः । अथ
३० अगोशब्दस्वरूपा न तर्हि गवार्थप्रत्यायका भवेयुः । अथाव्यतिरिक्तास्तदा स्फोट एव संस्कृत इति
सर्वदेशावस्थितैर्व्यापिनस्तस्य प्रतिपत्तिप्रसक्तिरिति पूर्वात्कमेव दूषणम् । किञ्च, एकदेशावरणापाये
स्फोटस्य खण्डशः प्रतिपत्तिः प्रसज्येत । अथ स्फोटविषयसंवेदुत्पादस्तसंस्कारः सोऽपि न युक्तः
वर्णानामर्थप्रतिपत्तिजनन इव स्फोटप्रतिपत्तिजननेऽपि सार्मर्थ्यासम्भवाद् न्यायस्य समानत्वात् ।
यदि च स्फोट उपलभ्यस्वभावः सर्वदोषलभ्येत, अनुपलभ्यस्वभावत्वे आवरणापगमेऽपि तत्त्वभा-
३५ वानतिक्रमाद् मनागपि नोपलभ्येत इत्यर्थाप्रतिपत्तिः शब्दव्यवहारविलोपः ।

अनेनैव न्यायेन वायूनामपि तद्व्यञ्जकत्वमयुक्तम् वायूनां च व्यञ्जकत्वपरिकल्पने वर्णवैफ-
ल्यप्रसक्तिः स्फोटाभिव्यक्तावर्थप्रतिपादने वा तेषामनुपपद्योगात् स्थिते च स्फोटस्य वर्णोच्चारणात्
प्राक् सद्भावे वर्णानाम् वायूनां वा व्यञ्जकत्वं परिकल्प्येत । न च तत्सद्भावः कुतश्चित् प्रमाणादवगत

१-याऽप्रामा-वा० वा० । २-गमे वा स्व-वृ० ल० वा० वा० । ३ तद् "अर्थप्रत्यायकत्वम्"-ल० टि० ।
४-रक ए-वृ० । ५-तस्यार्थ-भा० मा० । ६ अथ "अन्वयवर्णस्य"-वृ० ल० टि० । ७-वा स्फो-वा० वा०
मा० । ८ "निरवयवत्वादेव"-वृ० ल० मा० टि० । ९ प्र० पृ० पं० २२ । १०-प्रथयाभावा-भा० मा० ।
११ "स्फोट" व्यञ्जकत्वम्-वृ० ल० मा० टि० । १२ "वायुभिरेव तयोः कृतत्वात्"-वृ० ल० मा० टि० ।

इति न तत्परिकल्पना ज्यायसी । यदपि 'प्रत्यभिज्ञाज्ञानं स्फोटस्य नित्यत्वप्रसाधकं वर्णोच्चारणात् प्रागप्यस्तित्वमवबोधयति' इत्यभ्युपगतम् तदपि—प्रत्यभिज्ञाज्ञानस्य सादृश्यनिवन्धनत्वेनात्र विषये प्रतिपादितत्वात्—असङ्गतम् ; एकगोव्यक्तौ संक्रेतित्वात् गोशब्दात् गोव्यक्त्यन्तरे अन्यत्रान्यद्वा च नित्यत्वमन्तरेणापि प्रतिपत्तिर्यथा सम्भवति तथा प्रतिपादितम् प्रतिपादयिष्यते च । नातोऽपि स्फोटस्य प्राग् व्यक्षकात् सत्त्वसिद्धिरिति । ५

“नादेनाऽऽहितवीजायामन्त्येन ध्वनिना सह ।

आवृत्तपरिपाकायां बुद्धौ शब्दोऽवभासते ॥” [वाक्यप० प्र० का० श्लो० ८५]

इति भर्तृहरिवचो निरस्तं द्रष्टव्यम् ।

यदपि 'विभिन्नतनुषु वर्णेष्वभिज्ञाकारं श्रोत्रान्वयव्यतिरेकानुविधायव्यध्नं स्फोटसद्भावमवबोधयति' इत्युक्तम् तदप्युक्तम् ; घटादिशब्देषु परस्परव्यावृत्तानेकवर्णव्यतिरिक्तस्य स्फोटात्मनो-१० ऽर्थप्रत्यायकस्यैकस्याध्यक्षप्रतिपत्तिविषयत्वेनाप्रतिभासनात् । न चाभिज्ञावभासमात्राद् अभिज्ञार्थव्यवस्था, अन्यथा दूराद् अग्निरलानेकतरुत्वेकतरु द्वेरेकत्वव्यवस्थाप्रसक्तेः न चाग्निरलानेकतरुत्वेकत्वबुद्धेर्वाध्यमानत्वात् नैकत्वव्यवस्थापकत्वम् स्फोटप्रतिभासबुद्धेरपि बाध्यत्वस्य दर्शितत्वात् । न चैकत्वावभासः स्फोटसद्भावमन्तरेणानुपपन्नः, वर्णत्वान्यवर्णविषयत्वेनाप्येकत्वावभासस्योपपद्यमानत्वात् निरवयवस्याक्रमस्य नित्यत्वादिधर्मोपेतस्य स्फोटस्यैकत्वभासज्ञानेनाननुभवात् अन्यथावभा-१५ सस्य चान्यथाभूतार्थाव्यवस्थापकत्वात् व्यवस्थापनेऽतिप्रसङ्गात् अवयवि द्रव्यं त्ववयवजन्यत्वेन तदाश्रितत्वेन चाध्यक्षप्रत्यये प्रतिभासत इति न तद्व्यायः स्फोटे उत्पादयितुं शक्यः । तन्न स्फोटात्मा शब्दो वर्णभ्यो व्यतिरिक्तः । अथ तदव्यतिरिक्तोऽसावभ्युपगम्यते तदा वर्णनानात्वे तन्नानात्वप्रसक्तिः तदेकत्वे वा वर्णानामप्येकत्वप्रसक्तिः ।

[सानुपूर्विकनित्यवर्णवाचकत्वपरं मीमांसकमतमुपन्यस्य तन्निरसनम्] २०

अथ गकाराद्यानुपूर्वीविशिष्टोऽन्यो वर्णः विशिष्टानुपूर्वीका वा गकारौकारविसर्जनीयाः शब्दः । तथा च मीमांसकाः प्राहुः—

“यावन्तो यादृशा धे च यदर्थप्रतिपादकाः ।

वर्णाः प्रजातसामर्थ्यास्ते तथैवावबोधकाः ॥”

[श्लो० वा० स्फोटवा० श्लो० ६९] इति । २५

एतदपि न सम्यक् ; यतः आनुपूर्वी यद्यनर्थान्तरभूता तदा वर्णा एव नानुपूर्वी, ते च व्यस्ताः समस्ता वा अर्थप्रत्यायका न भवन्तीत्यावेदितम् । अथार्थान्तरभूता तदा घक्तव्यम् सा नित्या, अनित्या वा? न तावदनित्या स्वसिद्धान्तविरोधात्—वैदिकानुपूर्वी नित्यत्वेनाभ्युपगमात् ।

“घक्ता नहि क्रमं कश्चित् स्वातन्त्र्येण प्रपद्यते ॥”

[श्लो० वा० शब्दनित्य० श्लो० २८८] ३०

१ “किञ्च शब्दस्य नित्यत्वं श्रोत्रवप्रत्यभिज्ञया । विशुत्वं च स्थितं तस्य कोऽप्यवस्येद् विपर्ययम् ॥

“तस्माद्वा सर्वकालेषु सर्वदशेषु चैकता । प्रत्यक्षप्रत्यभिज्ञानप्रसिद्धा साऽस्य बाधिका ॥

तत्त्वसं० का० २११७-२११८ पृ० ५९०-५९१ ।

२ तत्त्वसं० पृ० ७२२ का० २७११ । प्रमेयक० पृ० १३३ द्वि० पं० ३ । “बुद्धौ शब्दोऽवधार्यते”—वाक्यप० ।

तत्त्वसं० पञ्चि० पृ० ६३६ पं० ७ । स्याद्वादर० पृ० ३१९ प्र० पं० ५ । सर्वदर्शनसं० दं० १३ पं० १८९ पृ०

३०३ । ३ “इदं शब्दव्यतिरिक्तस्य हि विरलपदार्थस्य घनरूपताप्रतीतिः उत्तरकालभावविलिष्टविरलरूपताप्रत्ययेन बाध्यत

इति तत्र घनत्वप्रतीतिवशाद् व्यवस्थाप्यमानं घनत्वमस्तु अवास्तवम्” इत्यादिकं स्फोटप्रतिविधानावसरे—स्याद्वादर० पृ०

३२३ प्र० पं० ८ ।

“यथा हि दूरे दृश्यन्ते तरवः । करिरूपिणः । (पूर्वं पश्चाच्च) तत्रस्थैस्त एव तत्तत्पिणः ॥ १५९ ॥

“दर्शनाहितसंस्कारकमादेवमिहापि ते । नादास्तत्त्वपरिच्छेदे विपर्ययेऽपि कारिण (१) ॥ १६० ॥

स्फोटसि० पृ० १८-१९ ।

४ यदर्थप्रतिपादने-गुणग्रन्थे संस्कार० प्रवस्त० कं० पृ० २७० पं० १८ । “तदुक्तं तौतातिः” इति कृत्वा

निर्दिष्टोऽयं श्लोकः-सर्वदर्शनसं० दं० १३ पं० १६४ पृ० ३०२ । ५ पृ० ४३१ पं० १७ । ६ “आनुपूर्वी”—वृ० कं०

टि० । ७ कश्चित् श्लो० वा० ।

इत्याद्यभिधानात् । नापि नित्या स्फोटपक्षोदितसमस्तदोषप्रसक्तेः । न च वैदिकवर्णाद्यानुपूर्वी
 नित्या, लौकिकतदानुपूर्वविशेषात् । तथाहि-वैदिकवर्णाद्यानुपूर्वी अनित्या, वेदानुपूर्वीशब्दवाच्य-
 त्वात् लौकिकवर्णाद्यानुपूर्वीवत् । न च लौकिकानुपूर्व्या विलक्षण्येयम्, वैलक्षण्यसिद्धेः । तथाहि-
 क्रिमपौरुषेयत्वमस्या वैलक्षण्यम्, आहोस्विद् विचित्ररूपता । न तावदाद्यः पक्षः अपौरुषेयत्वस्य
 ५ निरस्तत्वात् । नापि वैचित्र्यम् तस्यानित्यत्वेनाऽविरोधात् तत्सद्भावेऽपि नित्यत्वाप्रसाधकत्वात्
 लौकिकवाक्येष्वपि वैचित्र्यस्योपलब्धेश्च । न च वर्णानां नित्यव्यापिनामानुपूर्वी सम्भवति,
 देश-कालकृतक्रमानुपपत्तेः । न चाभिव्यक्त्यानुपूर्वी तेषां सम्भविनी अभिव्यक्तेः प्राग् निर-
 स्तत्वात् । 'पूर्ववर्णसंवित्रभवसंस्कारसहितः तत्स्मृतिसहितो वा अन्यो वर्णः पदम्' इत्य-
 भ्युपगमोऽपि न युक्तिसङ्गतः संस्कारस्मरणादेरनुपलभ्यमानस्य तदा सहकारित्वकल्पनायां
 १० प्रमाणभावात् । न चार्थप्रतिपत्त्यन्यथानुपपत्तिसंस्कल्पनायां प्रमाणम्, तत्प्रतिपत्तेरन्यथा सिद्ध-
 त्वात् । न चानुपूर्वीसम्भवेऽपि परपक्षे वर्णा अर्थप्रतीतिहेतुतया सम्भवन्ति, तेषां तत्प्रतिपत्तिजनन-
 स्वभावात् सर्वदा तत्प्रतिपत्तिप्रसक्तेः तज्जननस्वभावस्य सर्वदा भावात् अतज्जननस्वभावात् न
 कदाचिदप्यर्थप्रतिपत्तिं जनयेयुः अनपगताऽतज्जननस्वभावात्वात् । न च सहकारिसन्निधानेऽपि
 तेषामतज्जननस्वभावतां व्यपगच्छति अनित्यताप्रसक्तिदोषापत्तेः 'नित्याश्च' परैस्ते अभ्युपगता इत्य-
 १५ भ्युपगमाविरोधश्च ।

[वाच्य-वाचकयोः सम्बन्धस्य नित्यत्वं निषिध्य तस्य कृतकत्वव्यवस्थानम्]

न च नित्यसम्बन्धवादिनस्तदपेक्षा वर्णा अर्थप्रत्यायकाः सम्भवन्ति, नित्यस्यानुपकारकत्वेनाऽ-
 पेक्षणीयत्वायोगात् । न च नित्यः सम्बन्धः शब्दार्थयोः प्रमाणेनावसीयते प्रत्यक्षेण तस्य अननुम-
 २० वात् । तदभावे नानुमानेनापि, तस्य तत्पूर्वकत्वाभ्युपगमात् । न च शब्दार्थयोः स्वाभाविकस-
 २० म्बन्धमन्तरेण गोशब्दध्वनानन्तरं ककुदादिमदर्थप्रतिपत्तिर्न भवेन् अस्ति च सा इति शब्दस्य
 वाचिका शक्तिरवगम्यत इति वाच्यम्, अनवगतसम्बन्धस्यापि ततस्तदर्थप्रतिपत्तिप्रसक्तेः । न च
 सङ्केताभिव्यक्तः स्वाभाविकः सम्बन्धोऽर्थप्रतिपत्तिं जनयतीति नायं दोषः सङ्केतादेव अर्थप्रतिपत्तेः
 स्वाभाविकसम्बन्धपरिकल्पनावैयर्थ्यप्रसक्तेः । तथाहि-सङ्केताद् व्युत्पाद्याः 'अनेन शब्देनेत्यभ्युपगम्यं
 २५ व्यवहारिणः प्रतिपादयन्ति' इत्यवगत्य व्यवहारकाले पुनस्तथाभूतशब्दध्वन्यात् सङ्केतस्मरणे तत्स-
 २५ दृशं 'तं चार्थं प्रतिपद्यन्ते न पुनः स्वाभाविकं सम्बन्धमवगत्य पुनस्तत्स्मरणे अर्थमवगच्छन्ति ।
 न च वाच्य-वाचकसङ्केतकरणे स्वाभाविकसम्बन्धमन्तरेणानवस्थाप्रसक्तिः वृद्धव्यवहारात् प्रभूत-
 शब्दानां वाच्यवाचकस्वरूपावधारणात् । तथाहि-एको व्युत्पन्नव्यवहारः तथाभूताय 'गामभ्याज
 शुक्लां देवदत्तं दण्डेन' इति यदा व्यपदिशति द्वितीयस्तु तद्यपदेशानन्तरं तथैव विदधाति तदा
 अव्युत्पन्नसङ्केतः विशुस्तं तथाकुर्वाणमुपलभ्यैवमवधारयति- 'अनेन गोशब्दाद् गवार्थः प्रतिपन्नः
 ३० अभ्याजादिशब्दाद् अभ्याजिक्रियादिकः अन्यथा कथमपरमिसिक्ताभावेऽपि गोपिण्डाऽऽनयनादिकं
 वाक्यध्वनानन्तरं विदध्यात्' एवमपोद्धारकल्पनया अव्युत्पन्नानां सङ्केतग्रहणसम्भवाज्ञानवस्था-
 दोषः । न च प्रथमसङ्केतविधायिनः स्वाभाविकसम्बन्धव्यतिरेकेण वाच्य-वाचकयोः कुतो वाच्य-
 वाचकरूपावगतिरिति वक्तव्यम्, अनादित्वादस्य व्यवहारस्य अपरापरसङ्केतविधायिपूर्वकत्वेन निर्दो-
 ३५ पत्वात् । न च वाच्यवाचकसम्बन्धस्य पुरुषकृतत्वे शब्दवदर्थस्यापि वाचकत्वम् अर्थवच्छब्दस्यापि
 ३५ वाच्यत्वं प्रसक्तमिति वक्तव्यम्, योग्यताऽनतिक्रमेण सङ्केतकरणात् । न च स्वाभाविकसम्बन्धव्य-

१ पृ० ४३४ पं० २ । २-स्या तदा-वृ० विना । ३ पृ० ३३ पं० २५ । ४ "नित्यवर्णानाम्"-वृ०
 टि० । ५ पृ० ३४ पं० ३३ । ६-पत्तिस्तत्प्रकल्प-वृ० वा० वा० । ७ तद् "संस्कारस्मरणादि"-वृ० टि० ।
 ८-भावसा सर्व-वा० वा० । ९-भावः सर्व-वृ० । १०-चरते न सर्वदा कदा-भा० मा० । १०-ता व्युप-
 मा० । ११-भ्युप-वृ० वा० वा० । ११ "नित्यसम्बन्धपेक्षा"-वृ० टि० । १२-कारत्वेना-भा० मा० ।
 १३ "अनुमानस्य"-वृ० टि० । १४ "अर्थप्रतिपत्ति"-वृ० टि० । १५ तं चार्थं वृ० वा० वा० । १६-कसं-
 धन्धकर-भा० मा० ।

तिरेकेण प्रतिनियतयोग्यताया अभावः, कृतकत्वेऽपि प्रतिनियतयोग्यतावतां भावानामुपलब्धेः । तथाहि—यत्र लोहत्वं छेदिकाशक्तिस्तत्रैव क्रियमाणा दृष्टा न जलादौ, यत्रैव तन्तुत्वमस्ति तत्रैव निष्पाद्यते पटोत्पादनशक्तिर्न तु वीरणादौ तत्र तन्तुत्वाभावात् एवं च यत् यथोपलभ्यते तत् तथैवाभ्युपगन्तव्यम्, दृष्टाऽनुमितानां नियोग-प्रतिपेधानुपपत्तेः । तेन यत्रैव वर्णत्वादिकं निमित्तं तत्रैव वाचिका शक्तिः सङ्केतेनोत्पाद्यते यत्र तु तन्नियतं निमित्तं नास्ति तत्र न वाचिका शक्तिरिति । न नित्यवाच्यवाचकसम्बन्धपरिकल्पनया प्रयोजनम् । एकान्तनित्यस्य तु ह्यानजनकत्वे सर्वदा धानोत्पत्तिः । तदजननस्वभावत्वे न कदाचिद् विज्ञानोत्पत्तिरिति प्राक् प्रतिपादितम् । समयवलेन तु शब्दाद् अर्थप्रतिपत्तौ यथासङ्केतं विशिष्टसामग्रीतः कार्योत्पत्तौ न कश्चिद् दोषः ।

[अनुमानात् शब्दस्य प्रमाणान्तरत्वप्रसाधनम्]

अत एवानुमानात् प्रमाणान्तरं शब्दम् अनुमानं हि पक्षधर्मत्वान्वयव्यतिरेकवल्लिङ्गवलादुद्-१० यमासादयति, शब्दं तु सङ्केतसव्यपेक्षशब्दोपलम्भात् प्रत्यक्षाऽनुमानाऽगोचरेऽर्थे प्रवर्तते । स्वसाध्याव्यभिचारित्वमप्यनुमानस्य त्रिरूपलिङ्गद्वैतत्वेनैव निश्चीयते शब्दस्य त्वासोक्तवनिश्चये सति शब्दस्योत्तरकालमिति । किञ्च, शब्दो यत्र यत्रार्थं प्रतिपादकत्वेन पुरुषेण प्रयुज्यते तं तमर्थं यथासङ्केतं प्रतिपादयति, न त्वेवं धूमादिकं लिङ्गं पुरुषेच्छावशेन जलादिकं प्रतिपादयतीत्यनुमानात् प्रमाणान्तरं सिद्धः शब्दः । न च शब्दाद् अर्थप्रतिपत्तौ शब्दस्य त्रैरूप्यमस्ति, यतो न तस्य पक्षधर्मता १५

१ नित्यत्वाद्वाच्य-भा० मा० । २-स्यत्वस्य भा० मा० । ३ पृ० ४३६ पं० १२ । ४-द्वार्थप्र-
वा० वा० । ५ "अन्तरा तुण्डं निक्षिप्य वदतस्त्रयागतसुतस्य मतं निरस्यन्नाह"—वृ० छ० टि० ।

६ 'शब्दप्रमाणमनुमानप्रमाणान्तरमिति' इति पक्षं स्वीकुर्वाणस्य वचनमिदम्—"यदि उच्यते 'शब्दो हि यत्रैव पुरुषेच्छया विनियुज्यते सन्नीह्यते तदेव प्रत्याययति न तथा धूमादयः अतोऽनुमानाद् मेदः' तदिपि अनेकान्तिकम् ; इत्यादिचेष्टानां लिङ्गानामपि यथेष्टविनियोगेन प्रत्यायकत्वदर्शनात् इत्याह—

यथेष्टविनियोगेन प्रतीतिर्याऽपि शब्दतः । न धूमादेरितीहापि व्यभिचारोऽङ्गवृत्तिभिः" ॥ इत्यादि ।

—श्लो० वा० शब्दप० श्लो० १९ पार्थव्या० पृ० ४११ ।

७ "तदेवं विषयभेदमुक्त्वा इदानीं त्रैलक्ष्यं निराकुर्वन् पक्षधर्मत्वं निराकरोति—

तस्मादर्थविशिष्टस्य न शब्दस्यानुमेयता । कथं च पक्षधर्मत्वं शब्दस्येह निरूप्यते ॥

न क्रियाकर्तृसवन्धाद् ऋते सवन्धनं क्वचित् । राजा भर्ता मनुष्यस्य तेन राज्ञः स उच्यते ॥

वृक्षस्तिप्रति शाखासु ता वा तत्रेति तस्य ताः । देवोऽग्निमिति धूमस्य कर्तृत्वं भवनं प्रति ॥

कार्यकारणभावाद् क्रिया सर्वत्र विद्यते । न चानवगताकारः सवन्धोऽस्तीति गम्यते ॥

न चास्त्यसति सवन्धे पण्डितपुरुषोऽपि वा । तस्मात् पक्षधर्मोऽयमिति शक्या निरूपणा ॥

निवृत्तोऽन्यत्र सवन्धे येऽपि तद्विषयात्मना । वदेयुः पक्षधर्मत्वं शब्दस्याऽनुपलब्धिवत् ॥

तैरप्येतन्निरूप्यं तु शब्दस्तद्विषयं कथम् । न तद्देशादिसद्भावो नाऽऽभिमुख्यादि तस्य वा ॥

तस्माद्दृष्ट्यादयस्येप यतोऽर्थविषया(या) मतिम् । तेन तद्विषयः शब्द इति धर्मत्वकरणना ॥

तत्र वाचकतायां च सिद्धायां पक्षधर्मता । न प्रतीत्यङ्गता गच्छेत् नैवमनुमानता ॥

गमकत्वाच्च धर्मत्व धर्मत्वाद् गमको यदि । स्यादन्वोन्याश्रयत्वं हि तस्मात्तैवाऽपि कल्पना ॥

इतश्च न पक्षधर्मत्वं शब्दस्य इत्याह—

न चाऽपृहीतसवन्धाः स्वरूपव्यतिरेकतः । शब्दं जानन्ति, येनात्र पक्षधर्ममतिर्भवेत् ॥

न च स्वरूपमात्रेण धूमादे पक्षधर्मता । न चापि पूर्वंसम्बन्धमपेक्षया प्रसज्यते ॥

धूसवानयमित्येवमपूर्वस्यापि जायते । पक्षधर्ममतिस्त्वेन भिद्येतोत्तरलक्षणात् ॥

न त्वत्र पूर्वंसम्बन्धादधिका पक्षधर्मता । न चाऽर्थप्रसयात् पूर्वंमित्यनङ्गमित्यं भवेत् ॥

न च धर्मा गृहीतोऽत्र येन तद्धर्मता भवेत् । पर्वतादिर्धया देश प्राग्धर्मत्वाऽवधारणात् ॥

यथात्र कथ्यते धर्मा प्रमेयोऽस्य स एव न । न चाऽववधृते तस्मिन्सद्धर्मत्वाऽवधारणात् ॥

प्राक् स चेत् पक्षधर्मत्वाद् गृहीतः किं ततः परम् । पक्षधर्मादिभिर्ज्ञातैरेव स्यादनुमानिता ॥

५६ स० त०

यत्रार्थस्तत्र धर्मिणि शब्दस्याऽवृत्तेः गोपिण्डाधारेण प्रवेशेन शब्दस्याश्रयाश्रयिभावस्य जन्यजनकभाव-
निवन्धनस्याभावात् अतः 'गोपिण्डवानयं देशः गोशब्दवत्त्वात्' इति नामिधातुं शक्यम् । नापि
गोपिण्डे गोशब्दो वर्तते आधाराधेयवृत्त्या जन्यजनकभावेन वा गोपिण्डाभावेऽपि गोशब्दस्य दर्शनात् ।
न च गम्यगमकभावेन तत्रासौ वर्तते पक्षधर्मत्वाभावे तस्यैवानुपपत्तेः वाच्यवाचकभावेन वृत्तावनुमा-
५ नात् प्रमाणान्तरत्वम् । तेन 'गोपिण्डो गोत्ववान् गोशब्दवत्त्वात्' अयमपि प्रयोगोऽनुपपन्न एव । नापि
गोत्रे गोपिण्डविशेषणे वर्तते तत् सामान्येनाश्रयाश्रयिभावस्य जन्यजनकभावस्य वा अस्याभावात् ।
अतः 'गोत्वं गोपिण्डवत् गोशब्दवत्त्वात्' इत्यपि बह्वमशक्यम् । विशेषे च साध्ये अनन्वयश्चात्र
पक्षे दोषः । न च 'गोशब्दो गवार्थवान् गोशब्दत्वात्' इति प्रयोगो युक्तः तथाप्रतीत्यभावात् । न हि
'गोर्बन्धति' इत्युक्ते गमनक्रियाविशिष्टगवार्थप्रतीतिमन्तरेण गोपिण्डेन तद्वान् शब्दो लोकेनाव-
१० गम्यते, न च गोशब्दो गवार्थवाचकत्वेन गोशब्दत्वाद् अनुमीयते किन्तु गवार्थप्रतिपर्यन्यथानुपपत्त्या
गवार्थवाचकत्वं तस्य गम्यते । प्रतिनियतपदार्थनिवेशिनां तु देवदत्तादिशब्दानां नान्वयः नापि

निराकृतं पक्षधर्मत्वम्, सपञ्चान्वयमिदानीं दूषयति—

अन्वयो न च शब्दस्य प्रमेयेण निरूप्यते । व्यापारेण हि सर्वेषामन्वितत्वं प्रतीयते ॥
यत्र धूमोऽस्ति तत्राग्नेरस्तित्वेनाऽन्वयः स्फुटः । न त्वेव यत्र शब्दोऽस्ति तत्राऽयौऽस्तीति निश्चयः ॥
न तावत्तत्र देशेऽसौ तत्काले वाऽवगम्यते । भवेन्नित्यमित्युक्त्वाच्चेत्सर्वार्थेषु च तत्समम् ॥
तेन सर्वत्र दृष्टत्वाद् व्यतिरेकस्य चाऽगते । सर्वशब्दैरश्लेषार्थप्रतिपत्तिः प्रसज्यते ॥ ६८-८८
“ननु ये ज्ञातसम्बन्धास्तेषां दृष्टोऽन्वयः स्फुटः । यथेवमन्वयात् पूर्वं संबन्धः कोऽपि कल्पितः ॥
नाऽहमर्थविद्यामेवा भवेदन्वयकल्पना । अन्वयाऽधीनजन्मत्वमनुमानस्य च स्थितम् ॥
ज्ञाते प्रतीतिसामर्थ्ये तद्वशादेव जायते । पश्चादन्वय इत्येव कारणं कथमुच्यते ॥
तस्मात्तन्निरपेक्षैव शब्दशक्तिः प्रतीयते । न च धूमाऽन्वयात् पूर्वं शक्तत्वमवगम्यते ॥
व्यतिरेकोऽप्यभिज्ञातादर्थच्छब्दधियो यदि । सोऽपि पश्चात् स्थितत्वेन नाऽयं प्रत्यक्षसाधनम् ॥
सम्बन्धं चं तु वक्ष्यामस्तस्य निर्णयकारणम् । स्यादन्वयोऽतिरेकश्च न त्वर्थोऽधिगमस्य तौ ॥
तद्विदं श्रेष्ठज्ञानाभावेन विषयमेदेन चोपपादितम् अननुमानत्वं प्रयोगेण दर्शयति—

तस्मादननुमानत्वं शब्दे प्रत्यक्षवद् भवेत् । त्रैत्परहितत्वेन तादृग्विषयवर्जनात् ॥ ९२-९८
“प्रमिते च प्रवृत्तात्वात् स्पृतेर्नास्ति प्रमाणता । परिच्छेदफलत्वाद्धिः प्रामाण्यमुपजायते ॥
तादात्मिकपरिच्छेदफलत्वेन प्रमाणता । प्रसामिज्ञानवत् कस्मात् स्पृतेरपि न कल्प्यते ॥
यावाद् पूर्वपरिच्छिन्नस्तावानेवावधार्यते । स्पृत्या तदनुसारेण तदाऽसत्त्वेऽस्य नैव धीः” ॥
-१०४-१०६ श्लो० वा० शब्दप० पार्थ० व्या० पृ० ४२४, ४२६, ४२७, ४३० ।
“शब्दज्ञानात् परोक्षार्थज्ञानं शब्दं परे अगु । तच्चाकर्तृकतो धाक्यात् तथाप्रत्ययिनोदितात् ॥
इदं च किल नाप्यक्षं परोक्षविषयत्वत् । नानुमानं च घटते तल्लक्षणविद्योगतः ॥
धर्मो धर्मनिश्चिष्टो हि लिङ्गीस्येताद् शुनिश्चितम् । न भवेदनुमानं च यावत् तद्विषयं न तत् ॥
यश्चात्र कल्प्यते धर्मा प्रमेयोऽस्य स एव च । न जानवधृते तस्मिन्सदमत्वावधारणा ॥
आक्ष स चेत् पक्षधर्मत्वात् चर्हीतः किं ततः परम् । पक्षधर्मादिभिज्ञातैर्येन स्यादननुमानता ॥
अन्वयो न च शब्दस्य प्रमेयेण निरूप्यते । व्यापारेण हि सर्वेषामन्वेतत्वं प्रतीयते ॥
यत्र धूमोऽस्ति तत्राग्नेरस्तित्वेनान्वयः स्फुटम् । न त्वेवं यत्र शब्दोऽस्ति तत्राऽयौऽस्तीति निश्चितम् ॥
न तावत् तत्र देशेऽसौ न तत्काले च गम्यते । भवेन्नित्यमित्युक्त्वाच्चेत् सर्वशब्दैषु तत्समम् ॥
तेन सर्वत्र दृष्टत्वात् व्यतिरेकस्य जायते । सर्वशब्दैरश्लेषार्थप्रतिपत्तिः प्रसज्यते ॥
तस्मादननुमानत्वं शब्दे प्रत्यक्षवद् भवेत् । त्रैत्परहितत्वेन तादृग्विषयवर्जनात् ॥

-तत्त्वत्वं का० १४८९-१४९८ पृ० ४३३-४३५ । स्याद्वादर० पृ० १३४ द्वि० पं० ७-पृ० १३५ द्वि० पं० ७ ।

१ तत्र "गोपिण्डे" असौ "गोशब्द" -वृ० ल० टि० । २-रत्वेन गो-वृ० । ३ "यत्र गोशब्दवत्त्वं गम्य-
गमकभावेन, आहोसितं वाच्यवाचकभावेन ? पक्षज्ञये दूषणमुक्तम्"-वृ० ल० टि० । ४ साध्येऽन्व-वा० वा० ।
५ गोशब्दो गवार्थगोशब्दः गवार्थगोशब्दत्वात्-भा० वा० ।

पक्षधर्मता दृष्टान्ताभावात् दृष्टान्तदार्शनिकमेदे चानुमानप्रवृत्तेः । न च शब्दं स्वभावलिङ्गजम-
नुमानम् शब्दस्यार्थस्वभावत्वासिद्धेः आकारमेदात् प्रतिनियतकरणग्राह्यत्वात् वाचकस्वभावत्वाच्च
तस्य । नापि कार्यलिङ्गजम् अर्थाभावेऽपीच्छातः शब्दस्योत्पत्तेः । न च न बाह्यार्थविषयत्वेन शब्द-
स्यानुमानता सौगतैरभ्युपगम्यते अपि तु विवक्षाविषयत्वेनेति वक्तव्यम्, यतो यथा न तैर्दर्थो
विवक्षा तथा शब्दप्रामाण्यप्रतिपादनेऽसिहितम् न पुनरुच्यते । ५

[परकल्पितां वर्णानां निलताम् तत्पदादिप्रक्रियां च प्रदूष्यानेकान्तदृष्ट्या शब्द-तदर्थसम्बन्धयोः
स्वरूपनिरूपणम्]

न च मीमांसकामिप्रायेण वर्णानां वाचकत्वम् अभिव्यक्तानभिव्यक्तपक्षद्वयेऽपि दोषात्
अनभिव्यक्तानां ज्ञानजनकत्वे सर्वपुरुषान् प्रति सर्वे सर्वदा ज्ञानजनकाः स्युः केनचित् प्रत्यासत्ति-
विप्रकर्षाभावात् अभिव्यक्तानां ज्ञानजनकत्वे एकवर्णाऽऽचरणापाये सर्वेषां समानदेशत्वेनाऽभिव्य-१०
क्तत्वात् युगपत् सर्वश्रुतिप्रसक्तिरित्युक्तं प्राक् । इन्द्रियसंस्कारपक्षेऽपि पूर्वप्रतिपादितमेव
दूषणमनुसर्त्तव्यम् । किञ्च, यद्यनवगतसम्बन्धा वर्णा अर्थप्रत्यायकास्तादा नालिकेरद्वीपवासिनाऽप्युप-
लभ्यमाना अर्थावगतिं विदधुः । अथावगतसम्बन्धाः तथासति पदस्य सारकत्वमेव स्यात् न
वाचकत्वम् तथा चानधिगतार्थाधिगमहेतुत्वाभावात् न प्रमाणता भवेत् । तदुक्तम्—

“पदं त्वभ्यधिकभावात् सारकान्न विशिष्यते ।

अथाधिक्यं भवेत् किञ्चित् स पदस्य न गोचरः” ॥

१५

[श्लो० वा० शब्दप० श्लो० १०७] इति ।

तत्र मीमांसकमतेनापि वर्णानां शब्दत्वम् । कथं तर्हि वर्णाः शब्दरूपतां प्रतिपद्यन्ते? उक्तमत्र
परिमितसङ्ख्यानां पुद्गलद्रव्योपादानाऽपरित्यागेनैव परिणतानामश्रावणस्वभावपरित्यागाऽचास-
श्रावणस्वभावानां विशिष्टानुक्रमयुक्तानां वर्णानां वाचकत्वात् शब्दत्वम् अन्यथोक्तदोषानतिवृत्तेः । २०
वैशेषिकपरिकल्पितपदादिप्रक्रिया त्वनुभवबाधितत्वाद्युक्ता । न च निरन्वयविनाशिनां विश्वानहेतुता
सम्भवतीत्यसङ्कत् प्रतिपादितम् । पदक्षणावस्थायित्वलक्षणमप्यनित्यत्वं तत्परिकल्पितं निरन्वयवि-
नाशपक्षे अर्थक्रियानिर्वर्तनानुपयोगि तेषाम् । न च पदक्षणावस्थानमपि सम्भवति, प्रथमक्षणसत्ताया
द्वितीयक्षणसत्तानुप्रवेशे तत्क्षणसत्ताया अप्युत्तरक्षणसत्तानुप्रवेशपरिकल्पनायां क्षणिकत्वमेव
अननुप्रवेशेऽपि परस्परविकल्पितत्वात् क्षणस्थितीनां तदेव क्षणिकत्वमिति कुतः पदक्षणावस्थानमेकस्य? २५
अक्षणिकत्वे चार्थक्रियाविरोधः प्रतिपादित एवेति न पदादिपरिकल्पना वैशेषिकपक्षे युक्तियुक्तेति
स्थितम् । ननु भवत्पक्षेऽपि क्रमस्य वर्णेष्वपि व्यतिरेके न वर्णविशेषणत्वम् अव्यतिरेके वर्णा एव
केवलताः ते च न व्यस्तसमस्ता अर्थप्रतिपादका इति पूर्वमेव प्रतिपादितमिति न शब्दः कश्चिदर्थ-
प्रत्यायकः, असद्येतत् ; वर्णव्यतिरिक्ताऽव्यतिरिक्तस्य क्रमस्य प्रतिपत्तेः । तथाहि—न वर्णेष्वप्युत्था-
न्तरमेव क्रमः वर्णानुविद्धतया तस्य प्रतीतिः । नापि वर्णा एव क्रमः तद्विशिष्टतया तेषां प्रतिपत्तेः । न ३०
च तद्विशेषणत्वेन प्रतीयमानस्य क्रमस्यापह्नवो युक्तिसङ्गतः वर्णेष्वपि तैर्प्रसक्तेः । न च भ्रान्तिरूपा
प्रतिपत्तिरित्यम्, वर्णानां तद्विशिष्टतयाऽवाचिताभ्यक्षगोचरतया प्रसाधितत्वात् अर्थप्रतिपत्तिकारण-
तोऽनुमितत्वाच्च । न चाभावः कस्यचिद् भावाध्यवसायितया विशेषणम् नाप्यर्थप्रतिपत्तिहेतुः न
च क्रमोऽप्यहेतुः तथात्मकवर्णेष्वप्युत्थाप्रतीतिः । ततो मित्राभिन्नानुपूर्वीविशिष्टा वर्णा विशिष्टपरिण-
तिमन्तः शब्दः स च पद-वाक्यादिरूपतया व्यवस्थितः तेन विशिष्टानुक्रमवन्ति तथाभूतपरिणति- ३५
मापन्नानि पदान्येव वाक्यमभ्युपगन्तव्यम् । तद्व्यतिरिक्तस्य तस्य पदवदनुपपद्यमानत्वात् ।

१ “शब्दस्य”—वृ० ल० टि० । २ न च वा-मां० मां० । ३ “शब्दार्थः”—वृ० ल० टि० । ४ पृ० १०५
पं० १ । ५ पृ० ३५ पं० १२ तथा पृ० ४३४ पं० २२ । ६ पृ० ३६ पं० ४ । ७ न च वा-मां० आ० ।
८ पदमभ्यधि-श्लो० वा० । ९ पदाधिक्यं श्लो० वा० । १० किञ्चित् तत् पदस्य श्लो० वा० । ११ पृ०
१३६ पं० १३ । १२-कानां वाच-वृ० ल० वा० वा० । १३ “वैशेषिकाणाम्” वृ० ल० टि० । १४ पृ० ४३१
पं० १७ । १५ “अपह्नव”प्रसक्ते-वृ० ल० टि० । १६ “वर्णविशेषणत्वेन क्रमप्रतीतिः”—वृ० ल० टि० ।
१७ “क्रमविशिष्टतया”—वृ० ल० टि० ।

यच्च 'कथं शब्दो वस्त्वन्तरत्वात् पुरुषादेर्वस्तुनो धर्मो येनासौ तस्य व्यञ्जनपर्यायो भवेत्' इत्युक्तम् तत्र नामनयामिप्रायात् नाम-नामवतोरभेदात् 'पुरुष'शब्द एव पुरुषार्थस्य व्यञ्जनपर्यायः यद्वा 'पुरुष'इति शब्दो वाचको यस्यार्थगततद्वाच्यधर्मस्यासौ पुरुषशब्दः स चाभिधेयपरिणामरूपो व्यञ्जनपर्यायः कथं नार्थधर्मः? स च व्यञ्जनपर्यायः पुरुषोत्पत्तेरारभ्य आ पुरुषविनाशाद् भवति इति ५ जन्मादिर्मरणसमयपर्यन्त उक्तः, तस्य तु बालादयः पर्याययोगा बहुविकल्पाः तस्य पुरुषाभिधेयपरिणामवतो बालकुमारादयस्तत्रोपलभ्यमाना अर्थपर्याया भवन्त्यनन्तरूपाः। एवं च पुरुषो व्यञ्जनपर्यायेणैकः बालादिभिस्त्वर्थपर्यायेरनेकः ॥ ३२ ॥

[पुरुषस्य भेदाभेदैकान्ताभ्युपगमे अभावरूपतापत्त्या दूषणम्]

यथा पुरुषस्तथा सर्वं वस्त्वेकम् अनेकं वा सर्वस्य तथैवोपलब्धेः अन्यथाभ्युपगमे एकान्तरूपाः १० परमपि तन्न भवेदिति दर्शयन्नाह—

अत्थि त्ति णिव्वियप्पं पुरिसं जो भणइ पुरिसकालम्मि ।

सो बालाद्वियप्पं न लहइ तुल्लं व पावेज्जा ॥ ३३ ॥

इति ।

'अस्ति' इति एवं निर्विकल्पं निष्कान्ताशेषभेदस्वरूपं पुरुषम् एकरूपं पुरुषद्रव्यं यो १५ ब्रवीति पुरुषकाले पुरुषोत्पत्तिक्षण एव असौ बालादिभेदं न लभते बालादिभेदरूपतया नासौ स्वयमेव व्यवस्थितिं प्राप्नुयात् । नापि तद्रूपतया अपरमसौ पश्येत् । एवं चाभेदरूपमेव तत् पुरुषवस्तु प्रसज्येत । तुल्यं वा प्राप्नुयात्—तदप्यभेदरूपं बालादितुल्यतामेव अभावरूपतया प्राप्नुयात् भेदाऽप्रतीतावभेदस्याप्यप्रतीतेरभाव इति भावः ।

यद्वा 'अस्ति' इति एवं निर्विकल्पम्-निश्चितो विकल्पो भेदो यस्मिन् पुरुषद्रव्ये तत्र निर्वि- २० कल्पं भेदरूपं पुरुषं तत्स्वरूपलभकाले भणति असौ बालादिविकल्पं न लभेत तुल्यम् इति द्रव्यतुल्यतामेवासौ प्राप्नुयात् । अत्रापि पूर्ववत् तदग्रहे तदग्रहाद् भेदरूपतया अप्यभाव इति भावः । न चैवमेवास्त्विति वक्तव्यम् सर्वव्यवहारोच्छेदप्रसक्तेरिति भेदाभेदरूपमेव वस्त्वस्तु ॥ ३३ ॥

[पुरुषे शब्दार्थ-पर्यायाभ्यां भेदाभेदरूपत्वस्य व्यवस्थापनम्]

अस्यैवोपसंहारार्थमाह—

२५ वंजणपज्जायस्स उ पुरिसो 'पुरिसो' त्ति णिव्वियप्पो ।

बालाद्वियप्पं पुण पासइ से अत्थपज्जाओ ॥ ३४ ॥

शब्दपर्यायेणाऽविकल्पः पुरुषः बालादिना त्वर्थपर्यायेण सविकल्पः सिद्ध इति गाथातात्पर्यार्थः । "व्यञ्जयति, व्यनक्ति वाऽर्थानिति द्रव्यज्ञानम्—शब्दः न पुनः शब्दनयः तस्य ऋजुसूत्रार्थनयविवयत्वात्" इति केचित्—तस्य पर्यायः आ जन्मनो मरणान्तं यावदभिन्नस्वरूपपुरुषद्रव्यप्रतिपादकत्वम् ३० तद्वशेन तत्रप्रतिपाद्यं वस्तुस्वरूपमत्र ग्राह्यम् उपचारात् एवं च द्वितयमप्येतत् 'पुरुषः' 'पुरुषाः' इति भेदरूपतया न सिद्धते—व्यञ्जनपर्यायमतेन पुरुषवस्तु सदा अविकल्पम् भेदं न प्रतिपद्यते इति यावत् । बालादिविकल्पः बालादिभेदं पुनस्तस्यैव पश्यति अर्थपर्यायः ऋजुसूत्राद्य-

१ पृ० ४३१ पं० १३ । २-व्यस्य ध-वृ० । ३-दिर्मरण-वृ० वा० वा० । ४ यथा गुरुवस्त-वृ० । ५-वस्वरू-आ० । ६-विनोति, वि-भा० मा० । ७ "अमेवतुल्यताम्"-वृ० ल० टि० । ८ "यथा अमेद-रूपता नास्ति तन्मते तथा भेदरूपताऽपि न स्यात् अमेदाभावे भेदावस्थानाभावात्"-वृ० ल० टि० । ९ "शब्द"वशेन-वृ० ल० टि० । १० पुरुषः इ-आ० । ११ "पुरुषवस्तुना"-वृ० टि० । १२ अर्थप्रायः ल० ।

र्थनयः । अत्रापि विषयिणा विषयः ऋजुसूत्राद्यर्थनयविषयः अभिन्ने पुरुषरूपे मेदस्वरूपो निर्दिष्टः उपचारात् । एवं चाभिन्नं पुरुषवस्तु मेदं प्रतिपद्यत इति यावत् ॥ ३४ ॥

[वस्तुनोऽनेकान्तात्मकत्वेऽप्येकान्तरूपत्वं वदतोऽप्रमाणत्वख्यापनम्]

एवं निर्दिक्त्वसविकल्पस्वरूपे प्रतिपाद्ये पुरुषादिवस्तुनि तद्विपर्ययेण तद् वस्तु प्रतिपादयन् वस्तुस्वरूपानवबोधं स्वात्मनि स्थापयतीति दर्शनार्थमाह—

सवियप्प-णिच्चियप्पं इय पुरिसं जो भणेज्ज अविच्यप्पं ।

सवियप्पमेव वा णिच्छएण ण स निच्छिओ समए ॥ ३५ ॥

सविकल्पनिर्विकल्पं स्यात्कारपदलाञ्छितं पुरुषद्रव्यं यः प्रतिपादकः तद् वस्तु ब्रूयात् अविकल्पमेव सविकल्पमेव वा निश्चयेन इत्यवधारणेन स यथावस्थितवस्तुप्रतिपादने प्रस्तुते अन्यथाभूतं वस्तुतत्त्वं प्रतिपादयन् न निश्चित इति निश्चयो निश्चितम् तद् अस्यास्तीति १० निश्चितः-अर्शवादिवात् अच्-सप्तये परमार्थेन वस्तुसत्त्वस्य परिच्छेत्तेति यावत् । तथाहि— प्रमाणपरिच्छिन्नं तथैवाविसंवादि वस्तु प्रतिपादयन् वस्तुनः प्रतिपादक इत्युच्यते । न च तर्थाभूतं वस्तु केनचित् कदाचित् प्रतिपन्नम् प्राप्यते वा येन तथाभूतं तद्वचस्तत्र प्रमाणं भवेत् तथा-भूतवचनाभिधाता वा तज्ज्ञानं वा प्रमाणतया लोके व्यपदेशमासादयेत् ॥ ३५ ॥

[सप्तभङ्गीस्वरूपविचारणा]

१५

परस्परकान्तमेदामेदात्मकस्य वस्तुनः कथञ्चित् सदसत्त्वमभिधाय तथा तदभिधायकस्य वचसः पुरुषस्यापि तदभिधानद्वारेण सम्यग्मिथ्यावादित्वं प्रतिपाद्य अधुना भावाभावविषयं तत्रैकान्तानेकान्तात्मकमंशं प्रतिपादयतो विचक्षया सुनय-दुर्नय-प्रमाणरूपतां तत्प्रतिपादकं वचो यथा अनुभवति तथा प्रपञ्चतः प्रतिपादयितुमाह—

यद्वा यथैव तद् वस्तु व्यवस्थितं तथैव वचनात् प्रतिपादयतो वक्तुर्निपुणत्वं भवति अन्यथा २० साहच्य-बौद्ध-कणभुजासिव अभिन्न-भिन्न-परस्परनिरपेक्षोभयवस्तुस्वरूपाभिधायिनाम् अहंमतानु-सारिणामपि 'स्यादस्ति' इत्यादिसप्तविकल्परूपतामनापन्नवचनं वक्तव्यं स्यात्कारपदाऽलाञ्छितवस्तुधर्मं प्रतिपादयतामनिपुणता भवेदिति प्रपञ्चतः सप्तविकल्पोत्थाननिमित्तमुपदर्शयितुं गाय-समूहमाह—

अंत्यंतरभूएहि य णियएहि य दोहि समयमाईहिं ।

२५

१-त्रार्थेन-आ० । २-पयेऽभि-वा० वा० । ३-यत् व-वृ० ल० विना । ४ अविच्यप्पं ल० । ५ अच्-भा० । अत्-वृ० । अन्-मा० । अन-वा० वा० । "अर्शवादिभ्योऽच्" ॥ ५।२।१२० । अ० १९३३ सिद्धान्तकौ० । "अत्रादिभ्य" ॥ ७।२।४६ । हैम० । ६ "एकान्तविकल्पादिह्यम्"-वृ० ल० टि० । ७-व्यते येन वृ० वा० वा० मा० विना । ८ यथा य-वृ० । ९-चनवक्तु-भा० मा० ।-चन वक्तु-वा० वा० ।

१० श्रीभगवतीसूत्रे सप्तभङ्गा बीजभूतवाक्यत्रयमेवमुपलभ्यते.

प्र०—"से नूर्णं भंते । अत्यिक्तं अत्यिक्ते परिणमह, नरियत्तं नरियक्ते परिणमह ।

उ०-हंता, गोयमा । जाव परिणमह । इत्यादि-भगवती० वा० १ उ० ३ पृ० ५५ । प्रस्सूत्राक ३२ ।

प्र०-"आया भंते । रयणप्यभा पुढवी अत्रा रयणप्यभा पुढवी ।

उ०-गोयमा । रयणप्यभा सिय आया, सिय नोआया, सिय अवत्तन्नं आया ति य नो आया ति य" । इत्यादि-

भगवती० वा० १२ उ० १० पृ० ५९२ दि०-५९४ दि० सूत्राक ४६९ ।

अयं च भगवतीसूत्रगतोऽर्थः नयचक्रेऽपि ज्ञापकत्वेन इत्थं वर्णितः—

"भावाः पर्यव. प्रवेक्ष. समन्तात् अथ पर्यवः इति 'परि'शब्द(ब्द.) समन्तादर्थ(र्थ.) 'अव'शब्दः प्रवेक्षार्थः । तद् वस्तुतो दर्शयति—समन्तात् प्रविशति एकताम् अन्यताम् उभयताम् अनुभवता च योऽर्थः स पर्यवः X X X पर्यवे

वयणविसेसाईयं द्रवमवत्तव्वयं पडइ ॥ ३६ ॥

अस्यास्तात्पर्यार्थः—अर्थान्तरभूतः पटादिः निजो घटः ताभ्यां निजार्थान्तरभूताभ्यां सदसत्त्वं घटवस्तुनः प्रथम-द्वितीयमङ्गनिमित्तं प्रधान-गुणभावेन भवतीति प्रथम-द्वितीयौ भङ्गौ १-२ । यदा तु द्वाभ्यामपि युगपत् तद् वस्तु अमिधातुमभीष्टं भवति तदा अवक्तव्यमङ्गकनिमित्तम् तथाभूतस्य षष्ठस्तुनोऽभावात् प्रतिपादकवचनातीतत्वात् तृतीयमङ्गसङ्गावः वचनस्य वा तथाभूतस्याभावाद् अवक्तव्यं वस्तु ३ ।

आस्तिकः पर्यास्तिकः इति मूलार्थज्ञा अस्य नयस्य शब्दस्य (१) क्रियेताः स्वमनीषिका उच्यन्ते उत अस्त(स्त्य)स्य उप-निबन्धनम् आकर्षम् (आर्षम्) अपीति । अस्तीत्युच्यते, उपनिबन्धनमस्य तदुभयः स आदिष्टः इत्यादि ।

“इमा णं भन्ते । रयणप्पमा पुडवी आत्ता नोआता ” इति पृष्टे भगवद्ब्रह्मनम्—“गोयमा । अप्पणो आदिष्टे आया, परस्स आदिष्टे नोआया, तदुभयस्स आदिष्टे अवत्तव्वं आता ति य णोआता ति य ” इति । एवम् अवक्तव्यत्वम् आत्ताऽ-नात्मपर्यायान्माभावेऽत्र ज्ञापकनिबन्धनमुच्यते इति ।

नियमस्रो नवमोऽर श्रीमल्लवादित्रणीतनयचक्रस्य टीकाया न्यायागमाजुसारिण्या सिंहसूरिगणिवादिकमाश्रमणद-व्यायां समाप्त ॥—नयचक्रादि० को० पृ० ११९ पं० ३-१४ । अनुयोग० पृ० ५५ द्वि० सूत्राक ७६ । १-साइय ७० विना । २ प्रमेयर० को० पृ० १२-पृ० २० सप्तमङ्गीस्थापनम् ।

३ १ 'स्याद् अस्ति'

२ 'स्यान्नास्ति'

३ 'स्याद् अवक्तव्यः'

४ 'स्याद् अस्तिनास्ति'

इत्येवं भङ्गक्रमः अत्र मूले टीकाया नास्ति । एवमेव च तत्कमः तत्त्वार्थसूत्रभाष्ये, विश्वेपावश्यकभाष्ये, दिगम्बरीय-प्रवचनसारेऽपि दृश्यते । तथाहि—

“उत्पन्नास्तिकस्य उत्पन्नं वा, उत्पन्ने वा, उत्पन्नाति वा, सत्” ।

“अनुत्पन्नं वा, अनुत्पन्ने वा, अनुत्पन्नाति वा असत्” ।

“अर्पिते अनुपनीते न वाच्यम्—सदिति असदिति वा”—तत्त्वार्थसू० भा० अ० ५ सू० ३१ पृ० ४०६ पं० २० ।

तथा पृ० ४१० पं० २९ ।

“समावाऽसत्त्वभावोभयपिभो सपरपञ्चमोभयभो । कुंमाऽकुंभऽवत्तव्वोभयत्त्वाद्भोसो” ॥

—विशेषाव० भा० गा० २२३२ पृ० ९१० ।

“अस्थि ति य अस्थि ति य हृदि अवत्तव्वमेति पुणो दव्वं । पन्नाएण दु केण वि तदुभयमादिष्टमणं वा” ॥२३॥

—प्रवचनसा० पृ० १६१ । प्रवचनसारटीकायामपि तथैवास्ति । “अयं च (स्याद् अवक्तव्यमेव) भङ्गः कैश्चित्

(‘स्यादस्त्वैव स्यात्त्वेव’ इति) तृतीयमङ्गस्थाने पठ्यते । तृतीयश्च एतस्य स्थाने—रत्नाकराव० चतु० परि० सू० १८ पृ० ६२ पं० २६ ।

१ 'स्याद् अस्ति'

२ 'स्यान्नास्ति'

३ 'स्याद् अस्तिनास्ति'

४ 'स्याद् अवक्तव्यः'

इत्येवं तृतीय-चतुर्थमङ्गयो स्थानव्यत्ययः श्वेताम्बरीयप्रमाणनयतत्त्वार्थोकात्कार-रत्नाकरावतारिका-स्याद्वाद्यसखरी-नयो-पदेकोऽपि दिगम्बरीयपञ्चास्तिकाय-आप्तमीमासा-तत्त्वार्थराजवार्तिक-तत्त्वार्थश्लोकवार्तिक-सप्तमङ्गीतरङ्गिणीषु च वर्तते । तथाहि—

१ “स्यादस्त्वेव सर्वमिति विधेयकल्पनया प्रथमो भङ्गः” ।

२ “स्यान्नास्त्वेव सर्वमिति निषेधकल्पनया द्वितीय” ।

३ “स्यादस्त्वेव स्यान्नास्त्वेवेति क्रमतो विधि-निषेधकल्पनया तृतीय” ।

४ “स्यादवक्तव्यमेवेति युगपद् विधिनिषेधकल्पनया चतुर्थ” ।

—प्रमाणनयत० चतु० परि० सू० १७-१८ । रत्नाकराव० चतु० परि० सू० १७-१८ पृ० ६२ । स्याद्वादमङ्ग० पृ० १८९ पं० ८ आ० । नयोप० पृ० १२ द्वि० पं० ९ ।

“सिय अस्थि अस्थि उह्व अन्वत्तव्वं पुणो य तसिद्वं । दव्वं छु सत्तमं आदेससणे संभवदि” ॥ १४ ॥

—पञ्चास्तिका” पृ० ३० ।

प्रवचनसार-पञ्चास्तिकाययोः समानकर्तृकतायामपि प्रवचनसारे पूर्वोक्त क्रमः पञ्चास्तिकायै तु ततो भिन्नः क्रमः ।

“कथंचित् ते सदेवेणै कथंचिदसदेव तत् । ततोभयमवाच्यं च नययोगाज सर्वथा” ॥ १४ ॥

—आप्तमीमा० पृ० १२ ।

[मूलभङ्गत्रयं विवेच्य तत्समर्थकानां षोडशानामपेक्षाभेदानां व्यावर्णनम्]

तथाहि—असत्त्वोपसर्जनसत्त्वप्रतिपादने प्रथमो भङ्गः । तद्विपर्ययेण तत्प्रतिपादने द्वितीयः । द्वयोस्तु धर्मयोः प्राधान्येन गुणभावेन वा प्रतिपादने न किञ्चिद् वचः समर्थम् यतो न तावत् समासवचनं तत्प्रतिपादकम् नापि वाक्यं सम्भवति । समासपदं तावन्न बहुव्रीहिरत्र समर्थः तस्यान्यपदार्थप्रधानत्वात् अत्र चोभयप्रधानत्वात् । अव्ययीभावोऽपि नात्र प्रवर्तते तस्यात्रार्थेऽसम्भवात् । ५ इन्द्रसमासे तु यद्यन्युभयपदप्राधान्यम् तथापि द्रव्यवृत्तिस्तावन्न प्रकृतार्थप्रतिपादकः गुणवृत्तिरपि द्रव्याश्रितगुणप्रतिपादकः द्रव्यमन्तरेण गुणानां तिष्ठत्यादिक्रियाधारत्वासम्भवात् तस्या द्रव्याश्रितत्वात् प्रधानभूतयोरुगुणयोः प्रतिपाद्यत्वम् । तत्पुरुषोऽपि नात्र विषये प्रवर्तते तस्यान्युत्तरपदार्थप्रधानत्वात् । नापि द्विगुः सङ्ख्यावाचिपूर्वपदत्वात् तस्य । कर्मधारयोऽपि न, गुणाधारद्रव्यविषयत्वात् । न च समासान्तरसङ्गावः येन युगपद् गुणद्वयं प्रधानभावेन समासपदवाच्यं स्यात् अत एव न १० वाक्यमपि तथाभूतगुणद्वयप्रतिपादकं सम्भवति तस्य वृत्त्यभिन्नार्थत्वात् । न च केवलं पदम् वाक्यं वा लोकप्रसिद्धम् तस्यापि परस्परापेक्षद्रव्यादिविषयतया तथाभूतार्थप्रतिपादकत्वायोगात् ।

न च “तौ सत्” [३।२।१२७ सिद्धान्तकौ० अ० ३।१०६] इति शतृ-शान्तयोरिव सङ्केतितैकपदवाच्यत्वम् विकल्पप्रभवशब्दवाच्यत्वप्रसक्तेः । विकल्पानां च युगपदप्रवृत्तेर्नैकदा तयोस्तद्वाच्यतासम्भवः । न च निजार्थान्तरैकान्ताभ्युपगमेऽप्यर्थस्य वाच्यता, तथाभूतस्य तस्यात्यन्ताऽसत्त्वात्— १५ सर्वथा सत्त्वेऽन्यतोऽव्यावृत्तत्वात् महासामान्यवद् घटार्थत्वानुपपत्तेः । अर्थान्तरत्वे पररूपादिव स्वरूपादपि व्यावृत्तेः स्वरविषाणवद् असत्त्वादवाच्यतैव । न च घटत्वे घटशब्दप्रवृत्तिनिमित्ते विधिरूपे सिद्धेऽसम्बद्ध एव तत्र पटाद्यर्थप्रतिषेध इति वाच्यम् पटादेस्तत्राभावाभावे घटशब्दप्रवृत्तिनिमित्तस्य घटत्वस्यैवाऽसिद्धेः । शब्दानां चार्थहापकत्वं न कारकत्वमिति तथाभूतार्थप्रकाशनं तथाभूतेनैव शब्देन विधेयमिति नासम्बद्धस्तत्र पटाद्यर्थप्रतिषेधः । अथवा ‘सर्वं सर्वात्मकम्’ इति २० सांख्यमतव्यवच्छेदार्थं तत्प्रतिषेधो विधीयते तत्र तस्य प्रतीत्यभावात् १ ।

यद्वा नाम-स्थापना-द्रव्य-भावमिच्छेषु विधित्सिताऽविधित्सितप्रकारेण प्रथम-द्वितीयौ भङ्गौ । तत्प्रकाराभ्यां युगपद् अवाच्यम् तथाभिधेयपरिणामरहितत्वात् तस्य यतो यदि अविधित्सितरूपेणापि घटः स्यात् प्रतिनियतनामादिभेदव्यवहारभावात्प्रसक्तिः तथा च विधित्सितस्यापि नात्मलाभ इति सर्वाभाव एव भवेत् । तथा यदि विधित्सितप्रकारेणाप्यघटः स्यात् तदा तन्निवन्धनव्यवहारो— २५ च्छेदप्रसक्तिरेव । एकपक्षाभ्युपगमेऽपि तदितराभावे तस्याप्यभाव इति अवाच्यः २ ।

१ ‘स्याद् घट.’

२ ‘स्याद् अघट.’

३ ‘स्याद् घटश्च अघटश्च’

४ ‘स्याद् अन्वक्तव्य’

—१-६ तत्त्वार्थराजवा० पृ० २४ वा० ५ ।

१ “स्यादस्तेवाचिलं यद्वत् स्वरूपादिचतुष्टयात्” ॥ ४९ ॥

२ “स्यान्नास्तेव विपर्यासादिति कथिन्निषेधेन ।

३ स्याद् द्वैतमेव तदद्वैतादित्यस्तित्व-निषेधयोः ॥ ५० ॥

४ क्रमेण योगपथाद्वा स्यादन्वक्तव्यमेव तत्” ॥ ५१ ॥

—१-६ तत्त्वार्थश्लो० वा० पृ० ११८ ।

१ “स्यादस्तेव घटः ।

२ स्यान्नास्तेव घटः ।

३ स्यादस्ति नास्ति च घटः ।

४ स्यादन्वक्तव्य एव” ।

—सप्तमह्नत० पृ० २९० २ ।

१ शास्त्रवा० स्याद्वादक० पृ० २५० प्र० पं० ५-११ । २ तस्यावृत्ताभि-वा० वा० । ३ तथापूर्वभू-
॥० । ४-नचोरिव घृ० ल० वा० वा० । ५ न चानि-दृ० ।

६ अत्रत्याः सत्त्वासत्त्वाऽन्वक्तव्यत्वसमर्थनपरा दशापेक्षाप्रकाराः तत्त्वार्थराजवार्तिके दृश्यन्ते—१, ६ वा० ५ पृ० २४-
० २१-पृ० २५ पं० १८ । त एव च दश प्रकाराः प्रमेयरत्नकोशे समुद्धृताः—पृ० ५ पं० २३-पृ० ८ पं० १० ।

शास्त्रवार्तासमुच्चयटीकायामत्रत्याः सर्वेऽपि तथैव परिपृहीताः—पृ० २५० द्वि० पं० १४-पृ० २५२ द्वि० पं० ६ ।

अथवा स्वीकृतप्रतिनियतप्रकारे तत्रैव नामादिके यः संस्थानादिः तत्स्वरूपेण घटः इतरेण चा-
घट इति प्रथम-द्वितीयौ, ताभ्यां युगपदभिधातुमशक्तेरवाच्यः । विवक्षितसंस्थानादिनेव यदीतरे-
णापि घटः स्याद् एकस्य सर्वघटात्मकत्वप्रसक्तिः अथ विवक्षितेनाप्यघटः पटादाविव घटार्थिनस्तत्रा-
प्यप्रवृत्तिप्रसक्तिः । एकान्ताभ्युपगमेऽपि तथाभूतस्य प्रमाणाविषयत्वंतोऽसत्त्वाद्वाच्यः ३ ।

५ यदि वा स्वीकृतप्रतिनियतसंस्थानादौ मध्यावस्था निजं रूपम् कुशूल-कपांलादिलक्षणे पूर्वोत्त-
रावस्थे अर्थान्तररूपम् ताभ्यां सदसत्त्वं प्रथम-द्वितीयौ । युगपत् ताभ्यामभिधातुमसामर्थ्याद् अवा-
च्यलक्षणस्तृतीयो भङ्गः । तथाहि—मध्यावस्थावदितरावस्थाभ्यामपि यदि घटः स्यात् तस्य अनाद्य-
नन्तत्वप्रसक्तिः अथ मध्यावस्थारूपेणाप्यघटः सर्वदा घटाभावप्रसक्तिः । एकान्तरूपत्वेऽप्ययमेव
प्रसङ्ग इत्यसत्त्वादेव अवाच्यः ४ ।

१० अथवा तस्मिन्नेव मध्यावस्थास्वरूपे वर्त्तमानाऽवर्त्तमानक्षणरूपतया सदसत्त्वात् प्रथम-द्वितीय-
भङ्गौ । ताभ्यां युगपदभिधातुमशक्तेरवाच्यलक्षणस्तृतीयः । तथाहि—यदि वर्त्तमानक्षणवत् पूर्वोत्त-
रणयोरोपि घटः स्यात् वर्त्तमानक्षणमात्रमेवासौ जातः पूर्वोत्तरयोर्वर्त्तमानताप्राप्तेः । न च वर्त्तमान-
क्षणमात्रमपि पूर्वोत्तरापेक्षस्य तदभावे अभावात् । अथातीतानागतक्षणवद् वर्त्तमानक्षणरूपतया
अप्यघटः एवंसति सर्वदा तस्याभावप्रसक्तिः, एकान्तपक्षेऽप्ययमेव दोष इत्यभावादेव अवाच्यः ५ ।

१५ यद्वा क्षणपरिणतिरूपे घटे लोचनजप्रतिपत्तिविषयत्वाविषयत्वाभ्यां निजार्थान्तरभूताभ्यां
सदसत्त्वात् प्रथम-द्वितीयौ भङ्गौ । ताभ्यां युगपदादिष्टोऽवाच्यः । तथाहि—लोचनजप्रतिपत्तिविषय-
त्वेनेव यदीन्द्रियान्तरजप्रतिपत्तिविषयत्वेनापि घटः स्यात् इन्द्रियान्तरकल्पनावैयर्थ्यप्रसक्तिः इन्द्रि-
यसङ्करप्रसक्तिश्च । अथैन्द्रियान्तरजप्रतिपत्तिविषयत्वेनेव चक्षुर्जप्रतिपत्तिविषयत्वेनापि न घटस्तीर्हि
तस्यारूपत्वप्रसक्तिः एकान्तवादेऽपि तदितराभावे तस्याप्यभावादवाच्य एव ६ ।

२० अथवा लोचनजप्रतिपत्तिविषये तस्मिन्नेव घटे 'घट'शब्दावाच्यता निजं रूपम् 'कुट'शब्दाभिधेय-
त्वमर्थान्तरभूतं रूपम् ताभ्यां सदसत्त्वात् प्रथम-द्वितीयौ । युगपत् ताभ्यामभिधातुमिष्टोऽवाच्यः ।
यदि हि 'घट'शब्दावाच्यत्वेनेव 'कुट'शब्दावाच्यत्वेनापि घटः स्यात् तीर्हि त्रिजगत एकशब्दावाच्यता-
प्रसक्तिः घटस्य वाऽशेषपटादिशब्दावाच्यत्वप्रसक्तिरिति घटशब्दावाच्यत्वप्रतिपत्तौ समस्ततद्वाच-
कशब्दप्रतिपत्तिप्रसङ्गश्च । तथा घटशब्देनापि यद्यवाच्यः स्यात् घटशब्दोच्चारणवैयर्थ्यप्रसक्तिः ।

२५ एकान्ताभ्युपगमेऽपि घटस्यैवासत्त्वात् सङ्केतद्वारेणापि न तद्वाचकः कश्चित् शब्द इत्यवाच्य एव ७ ।
अथवा घटशब्दाभिधेये तत्रैव घटे हेयोपादेयान्तरङ्गवहिरङ्गोपयोगानुपयोगरूपतया सदसत्त्वात्
प्रथम-द्वितीयौ । ताभ्यां युगपदादिष्टोऽवाच्यः । यदि हि हेयवहिरङ्गानर्थक्रियाकार्यसन्निहितरूपेणा-
प्यर्थक्रियाक्षमादिरूपेणेव घटः स्यात् पटादीनामपि घटत्वप्रसक्तिः तद्द् यद्युपादेयसन्निहितादिरू-
पेणाप्यघटः स्यात् अन्तरङ्गस्य वक्तृ-श्रोतृगतहेतुफलभूतघटाकारावबोधकविकल्पोपयोगस्याप्यभावे

३० घटस्याप्यभावप्रसङ्ग इत्यवाच्यः । एकान्ताभ्युपगमेऽप्ययमेव प्रसङ्ग इत्यवाच्यः ८ ।

अथवा तत्रैवोपयोगेऽभिमतार्थवबोधकत्वानभिमतार्थानवबोधकत्वतः सदसत्त्वात् प्रथम-
द्वितीयौ । ताभ्यां युगपदादिष्टोऽवाच्यः । विवक्षितार्थप्रतिपादकत्वेनेवेतरेणापि यदि घटः स्यात्
प्रतिनियतोपयोगाभावः तथाभ्युपगमे विविकरूपोपयोगप्रतिपत्तिर्न भवेत् । तदुपयोगरूपेणापि यद्य-
घटो भवेत् तदा सर्वाभावः अविशेषप्रसङ्गो वा । न चैवम् तथाऽप्रतीतेः । एकान्तपक्षेऽप्ययमेव
३५ प्रसङ्ग इत्यवाच्यः ९ ।

अथवा सत्त्वं असत्त्वं वा अर्थान्तरभूतम् निजं घटत्वम् ताभ्यां प्रथम-द्वितीयौ, अमेदेन
ताभ्यां निर्दिष्टो घटोऽवकव्यो भवति । तथाहि—यदि सत्त्वमनूद्य घटत्वं विधीयते तदा सत्त्वस्य
घटत्वेन व्याप्तेर्घटस्य सर्वगतत्वप्रसङ्गः तथाभ्युपगमे प्रतिभासवाधा व्यवहारविलोपश्च । तथा अस-
त्त्वमप्यनूद्य यदि घटत्वं विधीयते तीर्हि प्रागभावादेच्छतुर्विधस्यापि घटेन व्याप्तेर्घटत्वप्रसङ्गः । अथ
४० घटत्वमनूद्य सदसत्त्वे विधीयते तदा घटत्वं यत् तदेव सदसत्त्वे इति घटमात्रं सदसत्त्वे प्रसज्येते
तथा च पटादीनां प्रागभावादीनां चाभावप्रसक्तिरिति प्राक्कनन्यायेन विशेषणविशेष्यलोपात् 'सन्
घट' इत्येवमवकव्यः 'असन् घटः' इत्येवमप्यवकव्यः । न चैतत्त (चैकान्त)तोऽवाच्यः अनेकान्तपक्षे
तु कथञ्चिद्वाच्य इति न कश्चिद् दोषः १० ।

१ कुशूल-वृ० वा० वा० । २ "ताभ्यां सदसत्त्वात्"-शास्त्राः साक्षादक० पृ० २५१ प्र० प० ८ ।
३-नं प्र-मा० । ४ "घटत्वेन"-शास्त्राः साक्षादक० पृ० २५२ प्र० प० २ । ५-नां वा भा-वृ० ल० सा० विना

यद्वा व्यञ्जनपर्यायोऽर्थान्तरभूतः तदतद्विषयत्वात् तस्य, घटार्थपर्यायस्त्वन्यत्रावृत्तेर्निजः ताभ्यां प्रथम-द्वितीयौ, अभेदेन ताभ्यां निर्देशोऽवकच्यः । यतोऽत्रापि यदि व्यञ्जनमनूद्य घटार्थपर्याय-विधिः तदा तस्याशेषघटात्मकताप्रसक्तिरिति भेदनिबन्धनतद्व्यवहारविलोपः । अथार्थपर्यायम-नूद्य व्यञ्जनपर्यायविधिः तत्रापि कार्यकारणव्यतिरेकाभावप्रसक्तिः सिद्धविशेषानुवादेन घटत्वसा-मान्यस्य विधाने तस्याऽकार्यत्वात् । एवं च घटस्याभावादवाच्यः । अनेकान्तपक्षे तु युगपदभिधा-^५ तुमशक्यत्वात् कथञ्चिदवाच्यः सिद्धः ११ ।

यद्वा सत्त्वमर्थान्तरभूतम् तस्य विशेषवदेकत्वादनन्वयिरूपता अत एव न तद्वाच्यमन्त्यविशे-पवत् अन्त्यविशेषस्तु निजः सोऽप्यवाच्योऽनन्वयात् प्रत्येकावकच्यभ्यां ताभ्यामादिष्टो घटोऽवकच्यः । अनेकान्तपक्षे तु कथञ्चिदवकच्यः १२ ।

अथवा 'संद्भूतरूपाः सत्त्वादयो घटः' इत्यत्र दर्शने अर्थान्तरभूताः सत्त्वादयः, निजं संद्भूतरूपम् १० ताभ्यामादिष्टो घटोऽवकच्यः यतः संद्भूतरूपस्य सत्त्वरजस्तमस्तु सत्त्वे सत्त्वरजस्तमसामभावप्रसक्तिः तेषां परस्परवैलक्षण्येनैव सत्त्वादित्वात् सन्द्भूतरूपत्वे च वैलक्षण्याभावादभाव इति विशेष्याभावाद-वाच्यः । असत्त्वे त्वसत्कार्योत्पादप्रसङ्गः । न चैतदभ्युपगम्यते अभ्युपगमेऽपि विशेषणाभावाद-वाच्यः १३ ।

अथवा रूपादयोऽर्थान्तरभूताः असंद्भूतरूपत्वं निजम् ताभ्यामादिष्टोऽवकच्यः । यथाहि-अरूपा-^{१५} दिव्यावृत्ता रूपादयस्तः । एवं च रूपादीनां घटताऽवाच्यो अरूपादित्वाद् घटस्य । नहि परस्परवि-लक्षणबुद्धिग्राह्या रूपादय एकानेकात्मकप्रत्ययग्राह्याऽरूपादिरूपघटतां प्रतिपद्यन्त इति विशेष्य-लोपादवाच्यः । अथाप्यरूपादिरूपा रूपादयः, नन्वेवमपि रूपादय एव न भवन्तीति तेषामभावे केऽसंद्भूतरूपतया विशेष्या घेनासंद्भूतरूपा रूपादयो घटो भवेत् इत्येवमप्यवाच्यः अनेकान्तवादे च कथञ्चिदवाच्यः १४ ।

यदि वा रूपादयोऽर्थान्तरभूताः मनुवर्थो निजः ताभ्यामादिष्टो घटोऽवकच्यः रूपाद्यात्मकैका-कारावभासप्रत्ययविषयव्यतिरेकेणापरसम्बन्धानवगतेर्विशेष्याभावात् 'रूपादिमान् घटः' इत्यवाच्यः । न चैकाकारप्रतिभासग्राह्यव्यतिरेकेणापररूपादिप्रतिभास इति विशेषणाभावादप्यवाच्यः । अनेकान्ते तु कथञ्चिदवाच्यः १५ ।

अथवा बाह्योऽर्थान्तरभूतः उपयोगस्तु निजः ताभ्यामादिष्टोऽवकच्यः । तथाहि-य उपयोगः स^{२५} घट इति यद्युच्येत तर्ह्युपयोगमात्रकमेव घट इति सर्वोपयोगस्य घटत्वप्रसक्तिरिति प्रतिनियतस्वरूपा-भावादवाच्यः । अथ यो घटः स उपयोग इत्युच्येत तथाभ्युपयोगस्यार्थत्वप्रसक्तिरित्युपयोगाभावे घटस्याप्यभावः ततश्च कथं नावाच्यः ? १६ ।

"एते च त्रयो भङ्गा गुण-प्रधानभावेन सकलधर्मात्मकैकवस्तुप्रतिपादकाः स्वयं तथाभूताः सन्तो निरवयवप्रतिपत्तिद्वारेण सकलादेशाः वक्ष्यमाणास्तु चत्वारः सावयवप्रतिपत्तिद्वारेणाशेष-^{३०} धर्माक्रान्तं वस्तु प्रतिपादयन्तोऽपि विकलादेशाः" इति केचित् प्रतिपन्नाः । वाक्यं च सर्वमैकाने-कात्मकं सत् स्वामिधेयमपि तथाभूतमवबोधयति यतो न तावन्निरवयवेन वाक्येन वस्तुस्वरूपा-भिधानं सम्भवति अनन्तधर्माक्रान्तैकात्मकत्वाद् वस्तुनः निरवयववाक्यस्य त्वैकस्वभाववस्तु-विषयत्वात् तथाभूतस्य च वस्तुनोऽसम्भवात् न निरवयवस्य तस्य वाक्यमभिधायकम् । नापि सावयवं वाक्यं वस्त्वभिधायकं सम्भवति वस्तुन एकात्मकत्वात् । न च वस्तुनो व्यतिरिक्तास्तदंशाः,^{३५} तद्व्यतिरेकेण तेषामप्रतीतेः—एकस्वरूपव्याप्तानेकांशप्रतिभासात् । न च तद् एकात्मकमेव अनेकां-शानुरक्तस्यैव एकात्मनः प्रतिभासात् अतो वस्तुन एकानेकस्वभावत्वात् तथाभूतवस्त्वभिधायकाः

१ "घटोऽर्थपर्यायः"—शाङ्गवा० स्याद्वादक० पृ० २५२ प्र० प० ६ । २ "सत्त्वाऽन्त्यविशेषाभ्याम्"—पृ० ल० टि० । ३ संद्भूतरू-वा० वा० । ४ "यतो रूपादि"—शाङ्गवा० स्याद्वादक० पृ० २५२ द्वि० पं० २ । ५-च्या रूपादि-वा० वा० । ६-रूपत्वादि-वृ० विना । ७-ग्राह्यरू-वा० वा० । ८ मनुवजर्थो वा० वा० । ९-त्मकैकारा-वृ० मा० । १०-त्मकैकारा-मा० । ११-शकौकारा-शा० । १२-पररूपसम्भ-आ० हा० वि० । "अपररूपसम्ब-न्धानवगतेर्विशेष्याभावाद् न रूपादिमान्"—शाङ्गवा० स्याद्वादक० पृ० २५२ द्वि० पं० ६ । ११-भावे स-शा० । १२-द्वारेण शो-वृ० ।
५७ स० त०

शब्दा अपि तथाभूता एवं नैकान्ततः सावयवा उभयैकान्तरूपा वा । तत्र विवक्षाकृतप्रधानभाव-
सदाद्येकधर्मात्मकस्यापेक्षितापराशेषधर्मकोटीकृतस्य वाक्यार्थस्य स्यात्कारपदलाञ्छितवाक्यात्
प्रतीतेः स्यादस्ति घटः १ स्यान्नास्ति घटः २ स्यादवकव्यो घटः ३ इत्येते त्रयो भङ्गाः सकलादेशाः ।
विवक्षाविरचितद्वित्रिधर्मानुरक्तस्य स्यात्कारपदसंसूचितसकलधर्मस्वभावस्य धर्मिणो वाक्यार्थरूपस्य
५ प्रतिपक्षेत्त्वत्वारो वक्ष्यमाणका विकलादेशाः—स्यादस्ति च नास्ति घट इति प्रथमो विकलादेशः १ ।
स्यादस्ति चावकव्यश्च घट इति द्वितीयः २ । स्यात् नास्ति चाऽवकव्यश्च घट इति तृतीयः ३ । स्या-
दस्ति च नास्ति चावकव्यश्च घट इति चतुर्थः ४ । एत एव सप्त भङ्गाः स्यात्पदलाञ्छनविरहिणोऽवधा-
रणैकस्वभावा विषयाभावतो दुर्नया भवन्ति । धर्मान्तरोपादानप्रतिषेधाकरणात् स्वार्थमात्रप्रतिपा-
दनप्रवणा एते एव सुनयरूपतामासादयन्ति । स्यात्पदलाञ्छनविवक्षितैकधर्मावधारणवशाद् वा
१० सुनयाः सहव्यादेरेकदेशस्य व्यवहारनिवन्धनत्वेन विवक्षितत्वात् धर्मान्तरस्य चानिपिद्वत्त्वात् । अतः
'स्यादस्ति' इत्यादि प्रमाणम् 'अस्त्येव' इत्यादि दुर्नयः 'अस्ति' इत्यादिकः सुनयो नैनु (न तु) संख्यवहा-
राङ्गम् 'स्यादस्त्येव' इत्यादिस्तु नय एव व्यवहारकारणं स्वपराव्यावृत्तवस्तुविषयप्रवर्तकवाक्यस्य
व्यवहारकारणत्वात् अन्यथा तदयोगात् ॥ ३६ ॥

[चतुर्थभङ्गनिरूपणम्]

१५ एवं निरवयववाक्यस्वरूपं भङ्गकत्रयं प्रतिपाद्य सावयववाक्यरूपचतुर्थभङ्गकं प्रतिपादयितुमाह—
अहं देसो सवर्भावे देसोऽसवभावपञ्जवे णियओ ।
तं दवियमत्थि णत्थि य आपएसविसेसियं जम्हा ॥ ३७ ॥

अथ इति यदा देशो वस्तुनोऽवयवः सद्भावेऽस्तित्वे नियतः 'सन्नेवायम्' इत्येवं निश्चितं
अपरश्च देशोऽसद्भावेऽवपर्याये—नास्तित्व एव—नियतः—'असन्नेवायम्' इत्यवगतः अवयवेभ्यो
२० ऽवयविनः कथञ्चिदभेदाद् अवयवधर्मैस्तस्यापि तथाव्यपदेशः यथा 'कुण्डो देवदत्तः' इति । ततो
ऽवयवसत्त्वासत्त्वाभ्यामवयवी अपि सदसन्न सम्भवति । ततः तद् द्रव्यमस्ति च नास्ति
चेति भवत्युभयप्रधानावयवभागेन विशेषितं यस्मात् । तथाहि—यद् अवयवेन विशिष्टधर्मेण
आदिश्यते तद् अस्ति च नास्ति च भवति । तथा, स्वद्रव्य-क्षेत्र-काल-भावैर्विमक्तो घटः स्वद्रव्यादि-
रूपेणास्ति परद्रव्यादिरूपेण च स एव नास्ति । तथा च पुरुषादि वस्तु विवक्षितपर्यायेण घालादिना
२५ परिणतम् कुमारदिना चापरिणतमित्यादिष्टमिति योज्यम् ॥ ३७ ॥

[पञ्चमभङ्गप्रदर्शनम्]

पूर्वभङ्गप्रदर्शितन्यायेन पञ्चमभङ्गप्रदर्शनायाह—

सवभावे आइड्ढो देसो देसो य उभयहा जस्स ।

तं अत्थि अंबत्तव्वं च होइ दविअं वियप्पवसा ॥ ३८ ॥

३६ सद्भावेऽस्तित्वे यस्य घटादेर्धर्मिणो दशो धर्म आदिष्टोऽवकव्यानुविद्धस्वभावे
अन्यथा तदसत्त्वात् । न ह्यपरधर्माप्रविभक्ततामन्तरेण विवक्षितधर्मास्तित्वमस्य सम्भवति खरविधा-
णादेरिव । तस्यैवापरो देश उभयथा अस्तित्वनास्तित्वप्रकाराभ्यामेकदैव विवक्षितोऽस्तित्वा-
नुविद्ध एवावकव्यस्वभावः अन्यथा तदसत्त्वप्रसक्तः न ह्यस्तित्वाभावे उभयाविभक्ततां शशाङ्गदेरिव
तस्य सम्भविनी, प्रथम-तृतीयकेवलमङ्गव्युदासस्तथाविवक्षावशादत्र कृतो द्रष्टव्यः तत्र प्रथम-तृती-

१-पर्यायस्वरूप-आ० । २-भावात् दु-आ० । ३ न तु घृ० स० । ४-स्यादिसुन-घृ० वा० विना ।
स्यादिसुन-मा० । ५-रण स्व-घृ० ल० विना० । ६-भावात् घृ० ल० । ७-भावे एव प-घृ० वा० वा०
मा० । ८ पञ्चमभङ्गप्र-घृ० ल० वा० वा० विना । ९-इदो ल० । १० अवत्त-घृ० ल० । अवत्तयं च
वा० वा० ।

ययोर्मङ्गकयोः परस्परविशेषणभूतयोः प्रतिपाद्येनाधिगन्तुमिष्टत्वात् प्रतिपादकेनापि तथैव विवक्षितत्वात् अत्र तु तद्विपर्ययात् अनन्तधर्मात्मकस्य धर्मिणः प्रतिपाद्यानुरोधेन तथाभूतधर्माक्रान्तत्वेन वक्तुमिष्टत्वात् तद् द्रव्यमस्ति च अवक्तव्यं च भवति तद्धर्मविकल्पनवशात् धर्मयोस्तथापरिणतयोस्तथाव्यपदेशे धर्म्यपि तद्द्वारेण तथैव व्यपदिश्यते ॥ ३८ ॥

[पृष्ठमङ्गप्रदर्शनम्]

पृष्ठमङ्गकं दर्शयितुमाह—

आइहोऽसवभावे देसो देसो य उभयहा जस्स ।

तं णत्थि अवत्तव्वं च होइ दवियं वियप्पवसा ॥ ३९ ॥

यस्य वस्तुतो देशोऽसत्त्वे निश्चितः 'असत्त्वेवायम्' इत्यवक्तव्यानुविद्धः अपरश्चासदनुविद्ध उभयथा 'सन्नसञ्च' इत्येवं युगपन्निश्चितस्तदा तद् द्रव्यं नास्ति च अवक्तव्यं च भवति १० विकल्पवशात् तद्व्यपदेश्यावयववशात् द्रव्यमपि तद्व्यपदेशमासादयति । केवलद्वितीयतृतीय-भङ्गकव्युदासेन पृष्ठमङ्गः प्रदर्शितः ॥ ३९ ॥

[सप्तममङ्गप्रकाशनम्]

सप्तमप्रदर्शनायाह—

सवभावाऽसवभावे देसो देसो य उभयहा जस्स ।

तं अत्थि णत्थि अवत्तव्वयं च दवियं वियप्पवसा ॥ ४० ॥

यस्य देशिनो देशोऽवयवः देशो धर्मो वा सद्भाव नियतो निश्चितः अपरस्तु असद्भावे प्रसन्ने तृतीयस्तु उभयथा इत्येवं देशानां सदसदवक्तव्यव्यपदेशात् तद् अपि द्रव्यमस्ति च नास्ति चावक्तव्यं च भवति विकल्पवशात् तथाभूतविशेषणाध्यासितस्य द्रव्यस्यानेन प्रतिपादनादपरमङ्गकव्युदासः । एते च परस्पररूपापेक्षया सप्तमङ्गात्मकाः प्रत्येकं स्वार्थं प्रतिपादयन्ति २० गान्यथेति प्रत्येकं तत्समुदायो वा सप्तमङ्गात्मकः प्रतिपाद्यमपि तथाभूतं दर्शयतीति व्यवस्थितम् । अत्र चाद्यमङ्गकस्त्रिधा, द्वितीयोऽपि त्रिधैव, तृतीयो दशधा, चतुर्थोऽपि दशधैव, पञ्चमादयस्तु त्रिंशदधिकशतपरिमाणाः प्रत्येकं श्रीमन्मल्लवादिप्रभृतिभिर्दर्शिताः । पुनश्च षड्विंशत्यधिकचतुर्दशशतपरिमाणास्त एव च ह्यादिसंयोगकल्पनया कोटीशो भवन्तीत्यभिहितं तैरेव । अत्र तु ग्रन्थविस्तारभयात् तथा न प्रदर्शितास्तत एवाचधार्याः । २५

अथानन्तधर्मात्मके वस्तुनि तत्प्रतिपादकवचनस्य सप्तधा कल्पने अष्टमवचनविकल्पपरिकल्प-
पि किं न क्रियत इति न वक्तव्यम् तत्परिकल्पननिमित्ताभावात् । तथाहि-न तावत् सावयवा-
हकमन्योन्यनिमित्तकं तत् परिकल्पयितुं युक्तम् चतुर्थोऽपि दशधैव तस्यान्तर्भावप्रसक्तः ।
ऽपि निरवयवात्मकमन्योन्यनिमित्तकं तत् परिकल्पनामर्हति प्रथमादिष्वन्तर्भावप्रसक्तः । न च
गत्यन्तरमस्तीति नाष्टममङ्गपरिकल्पना युक्ता । किञ्च, असौ क्रमेण वा तद्धर्मद्वयं प्रतिपादयेत्, ३०
यौगपद्येन वा? प्रथमपक्षे गुणप्रधानभावेन तत्प्रतिपादने प्रथमद्वितीययोरन्तर्भावः प्रधानभावेन
तत्प्रतिपादने चतुर्थे । यौगपद्येन तत्प्रतिपादने तृतीये, भङ्गकसंयोगकल्पनया भङ्गान्तरकल्पनायां
प्रथमद्वितीयमङ्गकसंयोगे चतुर्थमङ्गक एव प्रसज्यते, प्रथमतृतीयसंयोगात् पञ्चमप्रसक्तिः, द्वितीय-
तृतीयसंयोगात् षष्ठप्रसक्तिः, प्रथमद्वितीयतृतीयसंयोगात् सप्तमः, प्रथमचतुर्थादिसंयोगकल्पनायां
पुनरुक्तदोषः । तस्मान्न कथञ्चिदष्टममङ्गसम्भव इत्युक्तन्यायात् वस्तुप्रतिपादने सर्वविध एव ३५
वचनमार्गाः ॥ ४० ॥

१ "धर्म" द्वारेण-वृ० ल० टि० । २ "न हि अपरधर्म-इत्यादिभावना अत्रापि कार्या"-वृ० ल० टि० । सां
च पृ० ४४६।पं० ३१। ३-ममङ्ग-आ० । ४ "प्रथम-द्वितीय-तृतीय"मङ्गकव्युदासः-वृ० ल० टि० ।
५ सप्तमङ्गा-वा० वा० । ६-कमपरं निमित्तं तत् परि-वृ० ल० वा० वा० ।

[सप्तानां भङ्गानामर्थनये शब्दनये च यथासंभवं विभजनम्]

अन्योन्यापरित्यागव्यवस्थितस्वरूपवाक्यनयानां शुद्धशुद्धिविभागेन संग्रहादिव्यपदेशमासा-
दयतां द्रव्यार्थिकपर्यायार्थिकनयावेव मूलाधार इति प्रदर्शनार्थमाह—

एवं सत्तवियप्पो वयणपहो होइ अत्थपज्जाए ।

५ वंजणपज्जाए उण सवियप्पो णिवियप्पो य ॥ ४१ ॥

एवं इत्यनन्तरोक्तप्रकारेण सप्तविकल्पः सप्तभेदः वचनमार्गो वचनपथः भवत्यर्थ-
पर्याये अर्थनये संग्रह-व्यवहार-ऋजुसूत्रलक्षणे सत्ताप्यनन्तरोक्ता भङ्गका भवन्ति। तत्र प्रथमः संग्रहे
सामान्यप्राहिणि, 'नास्ति' इत्ययं तु व्यवहारे विशेषप्राहिणि, ऋजुसूत्रे तृतीयः, चतुर्थः संग्रह-व्यव-
हारयोः, पञ्चमः संग्रह-ऋजुसूत्रयोः, षष्ठो व्यवहार-ऋजुसूत्रयोः, सप्तमः संग्रह-व्यवहार-ऋजुसूत्रेषु ।
१० व्यञ्जनपर्याये शब्दनये सविकल्पः प्रथमे पर्यायशब्दवाच्यताविकल्पसङ्गावेऽप्यर्थस्यैकत्वात् ।
द्वितीय-तृतीययोर्निर्विकल्पः द्रव्यार्थात् सामान्यलक्षणाभिर्गतपर्यायामिधायकत्वात् सममिरूढस्य
पर्यायभेदमिन्नार्थत्वात् एवंभूतस्यापि विवक्षितक्रियाकार्थत्वात् लिङ्ग-संज्ञा-क्रियामेदेन मिन्न-
स्यैकशब्दावाच्यत्वात् । शब्दादिषु तृतीयः, प्रथम-द्वितीयसंयोगे चतुर्थः तेष्वेव ज्ञानमिधेयसंयोगे
पञ्चम-षष्ठ-सप्तमा वचनमार्गा भवन्ति ।

१५ अथवा प्रदर्शितस्वरूपा सप्तभङ्गी संग्रह-व्यवहार-ऋजुसूत्रेष्वेवार्थनयेषु भवतीत्याह-एवं
सत्तवियप्पो इत्यादिगाथाम् । अस्यास्तात्पर्यायः—

अर्थनय पथ सप्त भङ्गाः शब्दादिषु तु त्रिषु नयेषु प्रथम-द्वितीयावेव भङ्गौ । यो ह्यर्थमाश्रित्य
वक्तव्यः संग्रह-व्यवहार-ऋजुसूत्राख्यः प्रत्ययः प्रादुर्भवति सोऽर्थनयः अर्थवशेन तदुत्पत्तेः अर्थ
प्रधानतयासौ व्यवस्थापयतीति कृत्वा, शब्दं तु स्वप्रभवमुपसर्जनतया व्यवस्थापयति तत्प्रयोगस्य
२० परार्थत्वात् । यस्तु श्रोतरि तच्छब्दश्रवणादुद्गच्छति शब्द-सममिरूढ-एवंभूताख्यः प्रत्ययस्तस्य
शब्दः प्रधानम् तद्वशेन तदुत्पत्तेः अर्थस्तूपसर्जनम् तदुत्पत्तावनिमित्तत्वात् स शब्दनय उच्यते ।
तत्र च वचनमार्गः सविकल्प-निर्विकल्पतया द्विविधः—सविकल्पं सामान्यम् निर्विकल्पः पर्यायः
तदमिधानाद् वचनमपि तथा व्यपदिश्यते । तत्र शब्द-सममिरूढौ संज्ञा-क्रियामेदेऽप्यभिन्नमर्थं
प्रतिपादयत इति तदभिप्रायेण सविकल्पो वचनमार्गः प्रथमभङ्गरूपः । एवंभूतस्तु क्रियामेवाद्
२५ मिन्नमेवार्थं तत्क्षणे प्रतिपादयतीति निर्विकल्पो द्वितीयभङ्गरूपस्तद्वचनमार्गः । अवकव्यभङ्गकस्तु
व्यञ्जननये न सम्भवत्येव यतः श्रोत्रमिप्रायो व्यञ्जननयः स च शब्दश्रवणादर्थं प्रतिपद्यते न शब्दा-
श्रवणात् अवकव्यं तु शब्दाभावविषय इति नावकव्यभङ्गकः व्यञ्जनपर्याये सम्भवतीत्यभिप्रायवता
व्यञ्जनपर्याये तु सविकल्प-निर्विकल्पौ प्रथमद्वितीयावेव भङ्गावमिहितावाचार्येण 'तु'शब्दस्य
गाथायामेवकार्थत्वात् ॥ ४१ ॥

३० [केवलपर्यायार्थिकनयस्य मतमुपदर्श्य तस्यापूर्णात्वाभिधानम्]

इदानीं परस्पररूपापरित्यागप्रवृत्तसंग्रहादिनयप्रादुर्भूततथाविधा एव वाक्यनयास्तथाविधार्थ-
प्रतिपादका इत्येतत् प्रतिपाद्य अन्यथाभ्युपगमे तेषामप्यव्यक्षविरोधतोऽभाव एवेत्येतदुपदर्शनाय
केवलानां तेषां तावन्मतमुपन्यस्यति—

१ "अस्तित्वनिषेधेन द्वितीयभङ्गस्य 'नास्ति'इत्यस्य प्रवृत्ते"—वृ० ल० टि० । २ त श-वृ० । ३ तदुप-
पत्ते-वृ० पा० वा० विना । तदुप तदुपपत्ते-भा० ।

जह दवियमपिप्यं तं तहेव अत्थि त्ति पज्जवणयस्स ।

ण य स समयपन्नवणा पज्जवणयमेत्तपडिपुण्णा ॥ ४२ ॥

यथा वर्त्तमानकालसम्बन्धितया यद् द्रव्यमर्पितं प्रतिपादयितुमभीष्टं तत् तथैवास्ति नान्यथा अनुत्पन्न-विनष्टनया भावि-भूतयोरविद्यमानत्वेनाप्रतिपत्तेः अप्रतीयमानयोश्च प्रतिपादयितुमशक्तेरतिप्रसङ्गाद् वर्त्तमानसम्बन्धिन एव तस्य प्रतीतेः इति पर्यायार्थिकनयवाक्यस्या-५ भिप्रायः । एतद् अनेकान्तवादी दूषयितुमाह-न इति प्रतिपेधे, स इति तथाविधो वाक्यनयः परामृश्यते समय इति सम्यग् ईयते परिच्छिद्यत इति समयोऽर्थस्तस्य प्रज्ञापना प्ररूपणा पर्यायनयमात्रे द्रव्यनयनिरपेक्षे पर्यायनये प्रतिपूर्णा पुष्कला सम्पद्यते । न स वाक्यनयः सम्यगर्थप्रत्यायनां प्रयतीति यावत् पर्यायनयस्य सावधारणैकान्तप्रतिपादनरूपस्याध्यक्षवाधनात् तद्वाधां चाग्रतः प्रतिपादयिष्यति ॥ ४२ ॥

[केवलद्रव्यार्थिकनयमतस्य प्रदर्शनम्]

द्रव्यार्थिकचाप्यनयेऽप्ययमेव न्याय इति तदभिप्रायं तावदाह—

पडिपुण्णजोव्वणगुणो जह लज्जइ बालभावचरिणो ।

कुणइ य गुणपणिहाणं अणागयसुहोचहाणत्थं ॥ ४३ ॥

प्राप्तयौवनगुणः पुरुषो लज्जते बालभावसंबुच्चात्सीयाउष्ठानसरणात् 'पूर्वमहमप्यसृ-१५ इयसंसपर्शादिव्यवहारमनुष्ठितवान्' यथा इत्युदाहरणार्थो गाथायामुपन्यस्तः यथैव ततोऽतीत-वर्त्तमानयोरैकत्वमवसीयते । करोति च गुणेषु उत्साहादिषु प्रणिधानमैकाग्र्यम् अनागतं यत् सुखं तस्योपधानं प्राप्तिस्तस्यै तदर्थम् 'मयैतस्मात् सुखसाधनात् सुखमाप्तव्यम्' इति । यतश्चैव-मतोऽनागत-वर्त्तमानयोरैक्यम् ॥ ४३ ॥

[केवलद्रव्यार्थिकनयमतस्याप्यपूर्णत्वमिति प्रदर्शनेन वस्तुनो भेदाभेदरूपत्वसूचनम्] २०

अत्रापि मते यथावस्थितवस्तुस्वरूपप्ररूपणा न प्रतिपूर्यत इति सूत्रान्तरेण दर्शयति—

१-यमेत्तिप-वृ० वा० वा० ।-यसित्तिप-ल० मा० आ० । २ वर्त्तमानं का-मां० । ३-कालंसम्ब-वृ० भां० मां० आ० हा० वि० । ४ साधारणै-वृ० ल० ।

५ "तद्विदं लोकाज्जभवतोऽपि साधयसाह-

लज्जते बाल्यचरितैर्बाल एव न चापि यत् युवा न लज्जते बाल्यसौरायलैव चेष्टते" ॥ २९ ॥

"लज्जते बाल्यचरितैः चौर्योऽसृश्यस्पर्शक्रीडादिभिः अतो बाल एव युवा 'अहमेव पूर्वं चौर्यादि अनुष्ठितवान्' इति लज्जानिवन्धनाऽभेदप्रत्यभिज्ञानाद् बाल-युवोरभेदसिद्धेः । न चापि एकान्तः बाल एव यद् यस्माद् युवा, एवं हि 'अयमिदानीं युवा न बालः' इति भेदप्रतिभासो नास्तुम्भः स्यात् । न च बालस्वभावापरिज्ञानो युवस्वभावपरिग्रहोऽपि स्यात् उत्तरस्वभावे पूर्वस्वभावपरिज्ञानस्य हेतुत्वात् । न च तत्काले यूनि बालसामान्यभेद एव 'इदानीं युवा न बालः' इतिप्रतीतिरिति वाच्यम्, अतो न चान्यः भिन्नसंतानान्तरयुवा तैः बाल्यचरितैः लज्जते अतस्त्र न तत्संतानीयबालभेद एव तदेवमतीत-वर्त्तमानयोर्भेदाभेदो भावितः । एवमनागत-वर्त्तमानयोरपि, यत आत्यलैव वार्धके सुखहेतुधनाद्यर्थमेव चेष्टते । अतो युव-वृद्धयोरभेदः । नहि अन्योऽन्यार्थं चेष्टत इति" ॥ २९ ॥ शालवा० ससु० लव० ७, साद्वादक० पृ० २५७ वि० । ६ गुणेषुत्सा-वा० वा० । गुणेषु उत्सा-ल० । गुणेषु तु उत्सा-भां० मां० ।

ण य होइ जोवणत्थो बालो अण्णो विं लज्जइ ण तेण ।

ण वि य अणागयवयगुणपसाहणं जुज्जइ विभत्ते ॥ ४४ ॥

न च भवति यौवनस्य; पुरुषो बालः अपि त्वन्य एव अन्योऽपि न लज्जते बाल-
चरितेन पुरुषान्तरवत् तेनावन्यः । नाप्यनागतदुष्टावस्थायां सुखप्रसाधनार्थमुत्साहस्तस्य
पुण्युच्यते अस्त्वन्तामेवे । एतदेवाह—विभत्ते इति विभक्तिर्भेदः । अकारप्रत्येयाद् अविभक्ते भेदा-
भावेऽपि चलिस्वरूपतया तत्रसाधकगुणयत्नासम्भवात् । तस्मात्साभेदमात्रं तत्त्वम् कथञ्चिन्नेव-
इयवद्विप्रतिभासावाधितत्वात् । नापि भेदमात्रम् एकत्वव्यवहारप्रतिपत्तिविराकृतत्वादिति भेदा-
भेदात्मकं तत्त्वमभ्युपगन्तव्यम् अन्यथा सकलव्यवहारोच्छेदप्रसक्तिः ॥ ४४ ॥

[पुरुषदृष्टान्ते भेदाभेदात्मकत्वपरिणतिर्वाहप्रत्यक्षेण सिद्धेति प्रदर्शनम्]

१० एवमभेदभेदात्मकस्य पुरुषतत्त्वस्य यथा अतीतानागतदोषगुणनिन्दाम्युपगमाभ्यां सम्बन्धः
तथैव भेदाभेदात्मकस्य तस्य सम्बन्धादिभिर्योग इति दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकोपसंहारार्थमाह—

जाह-कुल-रुव-लक्ष्ण-सण्णा-संबंधओ अहिंणयस्स ।

बालाह-भावदिद्विगयस्स जह तस्स संबंधो ॥ ४५ ॥

जातिः पुरुषत्वादिका, कुलं प्रतिनियतपुरुषजन्यत्वम्, रूपं चक्षुर्ग्राह्यत्वलक्षणम्, लक्षणं
१५ तिलकादि सुखादिसूत्रकम्, संज्ञा प्रतिनियतशब्दाभिधेयत्वम्, एभिर्यः सम्बन्धस्तदात्मपरिणामः
ततस्तमाश्रित्य अधिगतस्य ज्ञानस्य (ज्ञातस्य) तदात्मकत्वेनाभिभावभासविषयस्य यद्वा
सम्बन्धो जन्यजनकभावः एभिर्रधिगतस्य तत्त्वभावस्यैकाल्पकस्येति यावत् बालादिभा-
वैर्दृष्टैर्विगतस्य तैरुत्पादविगमात्मकस्य तथाभेदप्रतीतेस्तस्य यथा तस्य सम्बन्धो भेदाभेद-
परिणतिरूपो भेदाभेदात्मकत्वप्रतिपत्तेर्वाहाव्यक्षतः ॥ ४५ ॥

२० [आध्यात्मिकप्रत्यक्षतोऽपि तत्र दृष्टान्ते यथा भेदाभेदात्मकत्वसिद्धितथा दार्ष्टान्तिके
जीवेऽपि तद्योजनम्]

आध्यात्मिकप्रत्यक्षतोऽपि तथाप्रतीतेस्तथारूपं तद् वद्विचिन्ति प्रतिपादयन्नाह दृष्टान्तदार्ष्टान्तिको-
पसंहारद्वारेण—

तेहि अतीतानागतदोषगुणदुगुंछणं सुवगमेहि ।

२५ तह बंध-मोकख-सुह-दुक्खपत्थणा होइ जीवस्स ॥ ४६ ॥

ताभ्यामतीतानागतदोष-गुणजुगुप्सा-ऽभ्युपगमाभ्यां यथा भेदाभेदात्मकस्य पुरु-
षत्वस्य सिद्धिः तथा दार्ष्टान्तिकेऽपि तह बंध-मोकख-सुह-दुक्खपत्थणा होइ जीवस्स

१ "न नाम्यभेद एव ह्यह—

युवेव न च दृष्टोऽपि नान्यार्थं चेष्टनं च तत् । अन्यथादिमयं वस्तु तदभावोऽन्यथा भवेत्" ॥३०॥

"न च युवेव दृष्टोऽपि सर्वथा दृढपर्यायापन्न एव 'इदानीमयं युवा न दृढ' इतिप्रतीते । न च तत्काले तत्र भूति
तत्पर्यायीयदृढनेव एव यत् । अन्यार्थं सदान्तरदृढनेव न च चेष्टनं कस्यम्भापाररूपम् । तत् तस्मात् वस्तु अन्यथादिमयम्
भाविना स्वतिरेकप्रहाइ अन्यथ-व्यतिरेकवत्त्वम् अन्यथा तदभावः अधिकृतवत्त्वभावो भवेत् सर्वथा असत्सद्भावविरो-
धात्" ॥३०॥ शास्त्रवा० सू० सूत्र० ७, साह्यादृ० पृ० २५८ प्र० । २ तेनान्यः पृ० ल० भा० मा० विना । ३
अल्पतमे-आ० हा० वि० विना । ४ हिययस्स वृ० । ५-ह्यत्त्वलक्षणं-तिल-वा० धा० ।-ह्यत्वं लक्षणं
तिल-त० धा० । ६-रमिगतस्य लक्षणं तत्त्व-वृ० ।-रवि तुस्य लक्षणं तत्त्व-वा० धा० ।

इति तथा बन्धं मोक्ष-सुखं दुःखप्रार्थनां तत्साधनोपादानपरित्यागद्वारेण भेदाभेदात्मकस्यैव जीवद्वे-
व्यस्य भवति धोलाघातमेकपुरुषद्रव्यवत् । न च जीवस्य पूर्वोत्तरभवाजुभवितुरभावाद् बन्ध-मोक्ष-
भावांभावः उत्पाद-व्यय-धौव्यात्मकस्य तस्यानाद्यनन्तस्य प्रसाधितत्वात् ।

[उत्पाद-व्यय-धौव्यात्मकतया जीवतत्त्वस्य साधनम्]

तथाहि-मरणचित्तं भाव्युत्पादस्थित्यात्मकम् मरणचित्तत्वात् जीवद्वयस्याविनाशचित्तवत् ५
तथा जन्मादौ चित्तप्रादुर्भावोऽतीतचित्तस्थितिविनाशात्मकः चित्तप्रादुर्भावत्वात्, मध्या-
वस्थाचित्तप्रादुर्भाववत् अन्यथा तस्याप्यभावप्रसक्तिः, न चास्याभावः ह्यविपादाद्यनेकवि-
वर्त्तात्मकस्यानन्यधेद्यस्यान्तर्मुखाकारतया स्वसंवेदनाध्यक्षतः शरीरवैलक्षण्येनाजुभूतेः । न च
तथाप्रतीयमानस्याप्यभावः शरीरादेरपि बहिर्मुखाकारतया प्रतीयमानस्याभावप्रसक्तेः । न च
नित्यैकान्तरूपे आत्मनि जन्म-मरणे अपि संभवतः कुतो बन्धमोक्षप्रसक्तिः ? न च नित्यस्याप्यात्मनोऽ-१०
भिनवनुद्धिशरीरेन्द्रियैर्गो जन्म तद्वियोगो मरणमिति कल्पना सद्भूता अस्याः पूर्वं निपिद्धत्वात् ।
न चैकान्तोत्पाद-विनाशात्मके चित्ते इदलोक-परलोकव्यवस्था बन्धादिव्यवस्था वा युक्ता यत ऐहिक-
कायत्यागेनाऽऽमुषिफतदुपादानमेकस्य परलोकः पूर्वग्रामपरित्यागावाप्तदन्तरेकपुरुषवत् । न च
इद्वान्तेऽप्येकत्वमसिद्धम् उभयावस्थयोस्तस्यैकत्वेन प्रतिपत्तेः । न चेयं मिथ्या बाधकामावात् विरु-
द्धधर्मसंसर्गादेर्बाधकस्याध्यक्षबाधादिना निरस्तत्वात् । न च पूर्वावस्थात्याग एकस्योत्तरावस्थोपादा-१५
नमन्तरेण दृष्टः पृथुवुप्रोदराधाकारविनाशवत् मृद्भव्यस्य कपालोपादानमन्तरेण तस्यादर्शनात् । न च
कपालोत्पादमन्तरेण घटविनाश एव न सिद्धः घट-कपालव्यतिरेकेणापरस्य नाशस्याप्रतीतेरिति
वक्तव्यम् कपालोत्पादस्यैव कथञ्चिद् घटविनाशात्मकतया प्रतिपत्तेः अत एव सहेतुकत्वं विना-
शस्य कपालोत्पादस्य सहेतुकत्वात् । न च कपालानां भावरूपतैव केचला घटानिवृत्तौ तद्विविक्त-
तायास्तेष्वभावप्रसक्तेः । न चैकस्योभयत्र व्यापारविरोधः दृष्टत्वात् । न च घटनिवृत्ति-कपालयोरेका-२०
न्तेन भेदः कथञ्चिदेकत्वप्रतीतेः । न च मुद्गरादेर्नाशं प्रत्यव्यापारे कर्त्तव्यप्युपयोगः कर्पालेषु न तदु-
पयोगः अन्त्यावस्थायामपि घटक्षणान्तरोत्पत्तिप्रसक्तेः । तस्य तदुत्पादनसामर्थ्याविनाशात् तस्य
स्वरसतो विनाशात् तदव्यतिरिक्तसामर्थ्यस्यापि विनाशः, न; पूर्वं तद्विनाशेऽपि तस्याविनाशात् विरो-
धिमुद्गरसन्निधानात् समानजातीयक्षणान्तरं न जनयतीति चेत्, न; 'घटविरोधी न च तं विनाशय-
ति' इति व्याहृतत्वात् । न च तद्वैतव्यभावात् सामर्थ्याभावः तथाविधकार्यजननसमर्थहेतोर्भावात् २५
अन्यथा प्रागपि तथाविधफलोत्पत्तिर्न भवेत् । न च सहेतुनिर्वाचितं एव दण्डादिसन्निधौ सामर्थ्याभावः
दण्डादिसन्निधिमपेक्षमाणस्य तस्य तद्वैतुत्वोपपत्तेः अन्यत्रापि तद्भावस्य तन्मात्रनिबन्धनत्वात् ।
न च तद्व्यापारानन्तरं तदुपलम्भात् तस्य तत्कार्यत्वे मृद्भव्यस्यापि तत्कार्यताप्रसक्तिः तस्य सर्वदो-
पलम्भात्, सर्वदा तस्यानभ्युपगमे उत्पाद-विनाशयोर्भावप्रसक्तिश्चेति प्रतिपादितत्वाच्च । तस्यैव
तद्रूपतया परिणती कथञ्चिदुत्पादस्यापीष्टत्वात् । यदा च पूर्वोत्तराकारपरित्यागोपादानतयैकं मृदा-३०
दिवस्त्वध्यक्षतोऽजुभूयते तदा तत् तदपेक्षया कारणम् कार्यम् विनष्टम् अविनष्टं च उत्पन्नम् अनुत्पन्नं
च एककालम् अनेककालं च भिन्नम् अभिन्नं चेति कथं नाभ्युपगमविषयः ?

न चात्र विरोधः मृद्व्यतिरिक्ततया घट-कपालयोर्कल्पनविनष्टस्थितिस्वभावतया प्रतीतिः । ॥
न च प्रतीयमाने वस्तुस्वरूपे विरोधः अन्यथा ग्राह्यग्राहकाकाराभ्यामेकत्वेन स्वसंवेदनाध्यक्षतः
प्रतीयमानस्य संवेदनस्य विरोधप्रसक्तेः । न च संशयदोषप्रसक्तिरपि उत्पत्ति-स्थिति-निरोधानां ३५
निश्चितरूपतया वस्तुन्यवगमात् । न च 'स्थायुर्वा पुरुषो वा' इति प्रतिपत्ताविव प्रकृतनिश्चये

१-संपु-मौ० । २ पृ० ७८ पं० २४ । ३ भावाव्यु-ल० विना । ४-दभ्युप-पृ० ल० वा० वा० ।
५-द्व्यभ्यु-आ० । ५-नाशोऽपि वृ० ल० विना । ६-घानात्र स-वृ० । ७-घानात्र स-वा० वा० ।

७ एकान्तवादिना अनेकान्तवादे समुद्भवितानां विरोधाधीनामद्यनां दोषाणां परिहारोऽन्यत्र-प्रमेयक० पृ० १५६
प्र० । स्याद्वसन्न० श्लो० २४ पृ० १९७ आ० । सप्तमश्रीत० पृ० ८१ ।

८-सकिरिति उप-वा० वा० । ९-न्यधिग-पृ० । न्यधिग-वा० वा० ।

“सामान्यप्रत्यक्षात् विशेषप्रत्यक्षात् विशेषस्तुतश्च संशयः” [वैशेषिकद० २, २, १७] इति निमित्तमस्ति । न च व्यधिकरणतादोषासक्तिरपि घटकपालविनाशोत्पादयोर्मृद्व्याधिकरणतया प्रतिपत्तेः । न चोभयदोषानुपपन्नः श्यात्मकस्य वस्तुनो जात्यन्तरत्वात् । सङ्करदोषप्रसक्तिरपि नास्ति अनुगतव्यावृत्त्योस्तदात्मके वस्तुनि स्वस्वरूपेणैव प्रतिभासनात् । अनवस्थादोषोऽपि न सम्भवी ५ मिन्नोत्पाद-व्यय-भ्रौव्यव्यतिरेकेण तदात्मकस्य वस्तुनोऽध्यक्षे प्रतिभासनात् स्वयमतदात्मकस्या परयोगोऽपि तदात्मकतानुपपत्तेरन्यथाऽतिप्रसङ्गात् । तथाप्रतिभासादेव अभावदोषोऽपि न सम्भवी अवाधितप्रतिभासस्य तद्भावे अभावात् भावे वा न ततो वस्तुव्यवस्थितिरिति सर्वव्यवहारोच्छेदप्रसक्तिः । न च श्यात्मकत्वमन्तरेण घटस्य कपालदर्शनाद् विनाशानुमानं सम्भवति तत्र तेषां प्रतिबन्धानवधारणात् नहि तद्विनाशनिमित्तानि तानि मुद्रादिहेतुत्वात् अभावस्य कारण १० त्वाभावाच्च । यद्यपि घटहेतुकानि तानि तथापि घटसद्भावमेव गमयेयुर्न तद्भावम् नहि धूमः पावक हेतुकस्तद्भावगमक उपलब्धः । न चाभिन्ननिमित्तजन्यता तयोः प्रतिबन्धः अभावस्याऽकार्यत्वाभ्युपगमात् । नापि तादात्म्यलक्षणः तयोस्तादात्म्यायोगात् । न च घटस्वरूपव्यावृत्तत्वात् तेषां तद्भावप्रतिपत्तिजनकत्वम् सकलत्रैलोक्याभावप्रतिपत्तिजनकत्वप्रसक्तेः तेषां ततोऽपि व्यावृत्तस्वरूपत्वात् । न च घटविनाशरूपत्वात् तेषां नायं दोषः तेषां वस्तुरूपत्वात् विनाशस्य च निःस्व १५ भावत्वात् तथा च तादात्म्यविरोधः अन्यथा घटानुपलम्भवत् तेषामपि तदाऽनुपलब्धिर्भवेत् तस्मात् प्रागभावात्मकः सन् घटः प्रध्वंसामावात्मकतां प्रतिपद्यत इत्यभ्युपगन्तव्यम् अन्यथा पूर्वोक्तदोषानतिवृत्तिः । सत्त्वलक्षणस्यापि हेतोर्गमकत्वमनेनैव प्रकारेण सम्भवति अन्यथा उत्पत्त्यभावात् स्थित्यभावः तद्भावे विनाशस्याप्यभावः असतो विनाशयोगादिति श्यात्मकमेकं वस्त्वभ्युपगन्तव्यम् अन्यथा तदनुपपत्तेरिति प्राक् प्रदर्शितत्वान्न पुनरुच्यते । यथा चात्मनः परलोकगा २० भित्त्वम् शरीरमात्रव्यापकत्वं च तथा प्रतिपादितमेव । ननु शरीरमात्रव्यापित्वे तस्य गमनाभावाद्देशान्तरे तद्गुणोपलब्धिर्न भवेत्, न; तदधिष्ठितशरीरस्य गमनाविरोधात् पुरुषाधिष्ठितदास्यञ्चवत् न च मूर्त्तामूर्त्तयोर्विघटाकाशयोरेव प्रतिबन्धाभावात् मूर्त्तशरीरगमनेऽपि नामूर्त्तस्यात्मनो गमनमिति वक्तव्यम्, संसारिणस्तस्यैकान्तेनामूर्त्तत्वासिद्धेस्तत्प्रतिबद्धत्वाभावासिद्धेः ॥ ४६ ॥

[जल-दुग्धदृष्टान्तेन जीव-कर्मणोरविभागकथनम्]

३५ पतदेवाह-

अण्णोण्णानुगयाणं 'इमं व तं व' त्ति विभयणमजुत्तं ।

जह दुद्ध-पाणियाणं जावंत विसेसपत्ताया ॥ ४७ ॥

अन्योन्यानुगतयोः परस्परानुप्रविष्टयोः आत्म-कर्मणोः 'इदं वा तद् वा' इति 'इदं कर्म अयमात्मा' इति यद् विभजनं पृथकरणं तद् अयुक्तम् अघटमानकम् प्रमाणाभावेन ३० कर्तुमशक्यत्वात् । यथा दुग्ध-पानीययोः परस्परप्रदेशानुप्रविष्टयोः । किंपरिमाणोऽयमविभागो जीवकर्मप्रदेशयोः? इत्याह-यावन्तो विशेषपर्यायास्तांवात् । अतः परमवस्तुत्वप्रसक्तेः अन्यविशेषपर्यन्तत्वात् सर्वविशेषाणाम् 'अन्य' इति विशेषणान्यथानुपपत्तेः ॥ ४७ ॥

१ "समानिकथमौपपत्तेर्विप्रतिपत्तेरुपलब्ध्यानुपलब्ध्याव्यवस्थातश्च विशेषापेक्षो विमर्शः सहायः"-१, १, २३ न्यायद० पृ० ४५ ।

२-दोषाप्रसक्ति-वा० वा० भा० सा० । ३ यथा वात्म-आ० विना । ४ पृ० ७२ पं० ३ तथा पृ० १३४ पं० ३१ । ५-स्तावन्तः पर-भा० मा० ।

तिल-क० भा० । ६-रामिगतस्य लक्षणं तत्स्य

[जीव-कर्मणोरन्योन्यानुप्रवेशेन तदाश्रितज्ञानादि-रूपादीनामपि परस्परानुप्रवेशवर्णनम्]

जीव-कर्मणोरन्योन्यानुप्रवेशे तदाश्रितानामन्योन्यानुप्रवेश इत्याह—

रूआइपज्जवा जे देहे जीवदवियम्मि सुद्धम्मि ।

ते अण्णोण्णाणुगया पण्णवणिज्जा भवत्यम्मि ॥ ४८ ॥

रूप-रस-गन्ध स्पर्शादयो ये पर्याया देहाश्रिता जीवद्रव्ये विशुद्धस्वरूपे च ये ज्ञाना-
इयस्तेऽन्योन्यानुगता जीवे रूपादयो देहे ज्ञानादय इति प्ररूपणीया भवस्य संसारिणि अकार-
प्रच्छेदाद् वा असंसारिणि । न च संसारावस्थायां देहात्मनोरन्योन्यानुबन्धात् रूपादिमिस्तद्व्यपदेशः
मुक्त्यवस्थायां तु तदभावात् नासौ युक्त इति वक्तव्यम्, तदवस्थायामपि देहाद्याश्रितरूपादिग्रहण-
परिणतज्ञान-दर्शनपर्यायद्वारेणात्मनस्तथाविधत्वात् तथाव्यपदेशसम्भवात् आत्मपुद्गलयोश्च रूपादि-
-ज्ञानादीनामन्योन्यानुप्रवेशात् कथञ्चिद् एकत्वम् अनेकत्वं च, मूर्त्तत्वम् अमूर्त्तत्वं चाव्यतिरेकात् १०
सिद्धमिति ॥ ४८ ॥

[परस्परानुप्रवेशादात्म-पुद्गलयोः कथंचिदेकत्वस्यानेकत्वस्य चोपपादनम्]

एतदेवाह—

एवं “एगे आया एगे दंढे य होइ किरियां य” ।

करणविसेसेण य तिविहजोगसिद्धी वि अविरुद्धा ॥ ४९ ॥

१५

एवं इत्यनन्तरोदितप्रकारेण मनो-वाक्-कायद्रव्याणामात्मन्यनुप्रवेशात् आत्मैव न तद्व्यति-
रिक्तास्त इति तृतीयाङ्कस्थाने “एगे आया” [स्थाना० सू० २ पृ० १०] इति प्रथमसूत्रप्रतिपा-
दितः सिद्धः एक आत्मा एकौ दण्ड एका क्रियेति भवति मनो-वाक्-कायेषु दण्ड-क्रिया-
शब्दौ प्रत्येकमसिद्धमन्वनीयौ करणविशेषेण च मनो-वाक्-कायस्वरूपेणात्मन्यनुप्रवेशावाप्तत्रि-
विधयोगस्वरूपत्वात् त्रिविधयोगसिद्धिरपि आत्मनः अविरुद्धैवेति एकस्य सतस्तस्य त्रिवि-
धयोगात्मकत्वात् अनेकान्तररूपता व्यवस्थितैव । न चान्योन्यानुप्रवेशात् एकारमकत्वे बाह्याभ्यन्तर-
विभागाभाव इति अन्तर्हर्षविषादाद्यनेकविधत्वात्मकमेकं चैतन्यम् बहिर्बाल-कुमार-यौवनाद्यनेका-
धस्यैकात्मकमेकं शरीरमभ्यक्षतः संवेद्यत इत्यस्य विरोधः बाह्याभ्यन्तरविभागाभावेऽपि निमित्ता-
न्तरतः तद्व्यपदेशसम्भवात् ॥ ४९ ॥

[आत्म-पुद्गलयोर्वस्तुतो बाह्याभ्यन्तरविभागाभावेऽप्यभ्यन्तरव्यपदेशस्य मनोनिमित्तकत्वेन
समर्थनम्]

२५

एतदेवाह—

ण य बाहिरओ भावो अब्भंतरओ य अत्थि समथम्मि ।

णोइंदियं पुण पडुच्च होइ अब्भंतरविसेसो ॥ ५० ॥

आत्म-पुद्गलयोरन्योन्यानुप्रवेशात् उक्तप्रकारेण अर्हत्प्रणीतशासने न बाह्यो भावः अ-
भ्यन्तरो वा संभवति मूर्त्तामूर्त्तरूपादितयाऽनेकान्तात्मकत्वात् संसारोदरवर्तिनः सकल-
वस्तुनः । ‘अभ्यन्तरः’ इति व्यपदेशस्तु नोइन्द्रियं मनः प्रतीत्य तस्यात्मपरिणतिरूपस्य परा-
प्रत्यक्षत्वात् शरीर-वाचोरिव । न च शरीरात्मावयवयोः परस्परानुप्रवेशात् शरीरादभेदे आत्म-

नोऽपि तद्वत् परप्रत्यक्षताप्रसक्तिः इन्द्रियज्ञानस्याशेषपदार्थस्वरूपप्राहकत्वायोगादित्यस्य प्रतिपा-
दयिष्यमाणत्वात् अतः 'शरीरप्रतिबद्धत्वमात्मनो न भवति अमूर्त्तत्वात्' अत्र प्रयोगे हेतुरसिद्धः
यदि चात्मपरिणतिरूपमनसः शरीरादात्यन्तिको भेदः स्यात् तद्विकाराऽविकाराभ्यां शरीरस्य तत्त्वं
न स्यात् तदुपकारापकाराभ्यां वा आत्मनः सुख-दुःखानुभवश्च न भवेत् शरीरविघातकृतश्च
५ हिंसकत्वमनुपपन्नं भवेत् शरीरपुष्ट्यादेः रागाद्युपचयहेतुत्वम् शरीरस्य 'कृशोऽहं स्थूलोऽहम्' इति
प्रत्ययविषयत्वं च दूरोत्सारितं भवेत् । पुरुषान्तरशरीरस्येव घटाकाशयोरपि प्रदेशान्योन्यप्रवेश-
लक्षणो बन्धोऽस्त्येवेत्युक्तो दृष्टान्तः अन्यथा घटस्यावस्थितिरिव न भवेत् । न चान्योन्यानुप्रवेश-
सद्भावेऽप्याकाशवत् शरीरपरतन्त्रता आत्मनोऽनुपपन्ना, मिथ्यात्वादेः पारतन्त्र्यनिमित्तस्यात्मनि
भावात् आकाशे च तदभावात् । न च शरीरायत्तत्वे सति तस्य मिथ्यात्वादिबन्धहेतुभिर्योग-
१० तस्माच्च तत्प्रतिबद्धत्वम् इतीतरेतराश्रयत्वम् अनादित्वाभ्युपगमेनास्य निरस्तत्वात् । न च
शरीरसम्बन्धात् प्राग् आत्मनोऽमूर्त्तत्वम् सदा तैजस-कर्मणशरीरसम्बन्धित्वात् संसारावस्थायां
तस्य अन्यथा भवान्तरस्थूलशरीरसम्बन्धित्वायोगात् पुद्गलोपपन्नमन्वतिरेकेणोर्ध्वगतिस्वभावस्या-
परदिग्गमनासम्भवात् स्थूलशरीरेणातिसूक्ष्मस्य रज्ज्वादिनेवाकाशस्य सम्बन्धयोगात् संसारिशू-
न्यमन्यथा जगत् स्यादिति संसार्यात्मनः सूक्ष्मशरीरसम्बन्धित्वं सर्वदाभ्युपगन्तव्यम् ।

१५ अथ शरीरात्मनोऽस्तादात्म्ये शरीरावयवच्छेदे आत्मावयवस्यापि छेदप्रसक्तिः अच्छेदे तयो-
र्भेदप्रसङ्गः, न; कथञ्चित् तच्छेदस्याभ्युपगमात् अन्यथा शरीरात् पृथग्भूतावयवस्य कम्पोपलब्धिर्न
भवेत् । न च छिन्नावयवानुप्रविष्टस्य पृथगात्मत्वप्रसक्तिः, तत्रैव पश्चादनुप्रवेशात् छिन्ने हस्तादौ
कम्पादितलिङ्गादर्शनादियं कल्पना । न चान्यत्र गमनात् तस्य तल्लिङ्गानुपलब्धिः एकत्वादात्मनः
शेषस्यापि तेन सह गमनप्रसक्तेः । न चैकत्र सन्ततावनेक आत्मा अनेकज्ञानावसेयानामेकत्रानुभ-
२० वाधारेऽप्रतिभासप्रसक्तेः शरीरान्तरव्यवस्थितात्मान्तरवत् । न च पृथग्भूतहस्ताद्यवयवस्थितोऽसौ
तत्रैव विनष्ट इति कल्पनापि युक्तिसंगता, शेषस्याप्येकत्वेन तद्वद् विनाशप्रसक्तेः ततोऽन्यत्राऽगतेः
तत्रासत्त्वात् अविनष्टत्वाच्च तदनुप्रवेशोऽवसीयते गत्यन्तराभावात् । न चैकत्वे आत्मनो विभागा-
भावाच्छेदाभाव इति वक्तव्यम्, शरीरद्वारेण तस्यापि सविभागत्वात् अन्यथा सावयवशरीरव्यापिता
तस्य कथं भवेत् ? न चारभ्यमूर्त्तद्रव्यावच्छिन्नावयवस्य(?) सर्वदैव तस्य तथाभावः—उत्तरकालमपि
३५ तदवयवोपपद्यमोपलब्ध्यापार्थस्य तथैव स्मरणात् अन्यत्वे चैतददर्शनात् । न चासाधारभ्यमूर्त्तद्रव्यवद्
द्व्यणुकादिप्रक्रमेणावस्थितसंयोगैस्तैरावयवैः येन तद्वत् तस्य तथैव भावप्रसक्तिः । न चानारब्धत्वात्
तस्य निरवयवत्वम् शरीरसर्वगतत्वाभावप्रसक्तेः । न च शरीराऽसर्वगतोऽसौ, तत्र सर्वत्रैव
स्पर्शोपलम्भात् । न तद्व्यापकस्य तच्छेदे छेदः अतिप्रसङ्गात् । न च तदवयवच्छेदे न छिन्नः तत्र
कम्पाद्युपलब्धेः अतस्तत्रैवानुप्रविष्ट एकत्वादिति ज्ञायते । कथं छिन्नाच्छिन्नयोः संघटनं पश्चादिति
३० चेत् ? न, एकान्तेन छेदाभावात् पश्चानालतनुवद्विच्छेदाभ्युपगमात् संघटनमपि तथाभूतादवयवशा-
दविरुद्धमेव । न चात्मनः शरीरमात्रव्यापकत्वे अन्यत्र शरीरान्तरसम्बन्धान्यथानुपपत्त्या गतिक्रिया-
प्रसक्तेरनित्यत्वप्रसक्तिर्दोषः, कथञ्चित् तस्येष्टत्वात् गृहान्तर्गतप्रदीपप्रभावत् संकोच-विकाशात्मक-
त्वेन तस्य न्यायप्राप्तत्वात् । न च देहात्मनोरन्योन्यानुबद्धत्वे देहमससाद्भावे आत्मनोऽपि तथा-
त्वप्रसक्तिः, क्षीरोदकवत् तयोर्लक्षणभेदतो भेदात् । नहि मित्रस्वरूपयोरन्योन्यानुप्रवेशे सत्यप्येक-
३५ क्षयेऽपरस्य क्षयः यथा क्वाच्यमाने क्षीरे प्रथममुदकक्षयेऽपि न क्षीरक्षयः । न चेह लक्षणभेदो
नास्ति । तथाहि—रूप-रस-गन्ध-स्पर्शादिधर्मवन्तः पुद्गलाः चैतेनालक्षणश्चात्मेति सिद्धस्तयोर्लक्षण-
भेदः । यथा चैकान्तामूर्त्तादिरूपत्वे अर्थक्रियादेर्व्यवहारस्याभावस्तथा प्रतिपादितमनेकचेति मूर्त्ता-
मूर्त्ताद्यनेकान्तात्मकत्वमात्मनोऽभ्युपगन्तव्यम् ॥ ५० ॥

१ यदि वा-वा० वा० आ० । २ तस्या तथा-हा० । प्रमेयक० पृ०-१७१ प्र०-पृ० १७६ द्वि० ।
रत्नाकराव० परि० ५, ५६ पृ० १४९ पं० २४-पृ० १५३ । स्याद्वादमञ्ज० श्लो० ९ पृ० ५९-६६ आ० ।
शास्त्रा० समु० त्व० ३ श्लो० ३२ स्याद्वादक० पृ० १११ । ३-था चचाप्यमा-शां० । ४-था कथय-वा०
वा० । ४ "स्पर्श-रस-गन्ध-वर्णवन्तः पुद्गलाः"-तत्त्वार्थ० श्ल० ५ सू० २७ । ५ "उपयोगो लक्षणम्"-
तरवार्य० श्ल० २ सू० ८ ।

[निरपेक्षयोर्द्रव्यास्तिक-पर्यायास्तिकयोर्मतेन यथा यथा कर्मबन्धस्तत्फलप्ररूपणा भवति तथोपवर्णनम्]

अस्य च सिध्यात्वादिपरिणतिवशोपात्तपुद्गलाङ्गाङ्गिभावलक्षणो बन्धः तद्वशोपनतसुख घनुभवस्वरूपश्च भोगः अनेकान्तात्मकत्वे सत्युपपद्यते अन्यथा तयोरयोग इति प्रतिपादयिमाह—
द्ववद्वियस्स इत्यादि ।

अथवा परस्परसापेक्षद्रव्यास्तिक-पर्यायास्तिकयोः प्ररूपणा दार्शतन्यायेन सम्भविनी निरपेक्षयोः कथं सा? इत्याह—

द्ववद्वियस्स आया वद्वि कम्मं फलं च वेएइ ।

वीयस्स तवमेत्तं ण कुणइ ण य कोइ वेएइ ॥ ५१ ॥

द्रव्यास्तिकस्यैवं प्ररूपणा-आत्मा एकः स्थायी कर्म ज्ञानादिविबन्धकं वध्नाति स्वीकरोति तस्य कर्मणः फलं च कार्यरूपं वेदयते भुङ्क्ते आत्मैव । द्वितीयस्य तु पर्यायार्थिकस्यैवं प्ररूपणा-नैवात्मा स्थाव्यस्ति किन्तु भावमात्रं विज्ञानमात्रमिति न करोति न च कश्चिद् वेदयते उत्पत्तिक्षणानन्तरध्वंसिनः कर्तृत्वाऽनुभवितृत्वायोगात् ॥ ५१ ॥

तथेयमपि तयोस्तथाभूतयोः प्ररूपणेत्याह—

द्ववद्वियस्स जो चेव कुणइ सो चेव वीयए णियमा ।

अण्णो करेइ अण्णो परिमुंजइ पज्जवणयस्स ॥ ५२ ॥

य एव करोति स एव वेदयते नित्यत्वात् द्रव्यास्तिकस्यैतन्मतम् । अन्यः करोत्यन्यश्च भुङ्क्ते क्षणिकत्वात् पर्यायनयस्य । ननु पूर्वगाथोक्तमेव पुनरभिदधता पिष्टपेषणमाचार्येण कृतं भवेत्, न; उत्पत्तिसमनन्तरध्वस्तेन करणम् भोगो वा सम्भवीति प्राक् प्रतिपादितम् इह तु उत्पत्तिक्षण एव कर्ता तदनन्तरक्षणश्च भोकेति न पुनरुक्ता । उक्तं च परैः—
“भूतिर्येषां क्रिया सैव कारकं सैव बोच्यते” [] इति ॥ ५२ ॥

[सापेक्षनयद्वयाश्रितानामेव कथंचित्यदाङ्कितानां वचसां स्वसमयप्ररूपणात्वं नान्येषामित्यभिधानम्]

इयमसंयुक्तयोरनयोः स्वसमयप्ररूपणा न भवति या तु स्वसमयप्ररूपणा तामाह—

जे वयणिल्लवियप्पा संजुज्जंतेसु होन्ति एएसु ।

सा ससमयपणवणा तित्थयराऽऽसायणा अण्णा ॥ ५३ ॥

ये वचनीयस्याभिधेयस्य विकल्पास्तत्प्रतिपादका अभिधानमेदाः संयुज्यमानयोरन्योन्यस्वबन्धयोर्भवन्त्यनयोर्द्रव्यास्तिक-पर्यायास्तिकवाक्यनययोः । ते च—‘कथंचिन्नित्य आत्मा कथञ्चिदमूर्त्तः’ इत्येवमादयः । सा एषा स्वसमयस्येति तदर्थस्य प्रज्ञापना निदर्शना अन्या तु ३० निरपेक्षयोरनयोरेव नययोर्या प्ररूपणा सा तीर्थकरस्यासादनाऽधिकेषः । “एगमेगेणं जीवस्स

१ “क्षणिका. सर्वसंस्कारा अधिराणा कृत क्रिया । भूतिर्येषा क्रिया सैव कारकं सैव बोच्यते” ॥—बोधिचर्यावता० प्रज्ञापार० पञ्जि० परि० १ पृ० ३७६ पं० २। २, २, २० ब्रह्म० मामती पृ० ५३१। रत्नाकराव० परि० १-१५ पृ० २९ पं० १४। स्याद्वादमञ्ज० खो० १६ पृ० १३८ पं० ७ आ०। मध्यमकवृ० पृ० ११६ टि० १। २ प्र०—“एगमेगस्स णं भंते । जीवस्स एगमेगे जीवपएसे णाणावरणिल्लस्स कम्मस्स केवइएहिं अविभागपल्लिच्छेदेहिं आवेदिए परिवेदिए सिया ? उ०—गोयसा । सिय आवेदियपरिवेदिए सिय नो आवेदियपरिवेदिए । इइ आवेदियपरिवेदिए नियमा अणंतेहिं” ॥—भगवती० शत० ८ उ० १० सू० ३५९ ।

पपत्से अणतेहिं णाणावरणिज्जपोगलेहिं आवेदियपवेदिय" [] इति तीर्थकृद्वचने प्रमा-
णोपपन्ने सत्यपि—

“नामूर्त्तं मूर्त्ततामेति मूर्त्तं नायात्यमूर्त्तताम् ।

द्रव्यं कालत्रयेऽपीत्यं च्यवते नात्मरूपतः” [] इति ।

५ तीर्थकृन्मतमेवैतन्नयनं— इदं निरपेक्षमिति कैश्चित् प्रतिपादयन्निस्तस्याधिकेपप्रदानात् ॥ ५३ ॥

[स्याद्वादज्ञः अधिकारिविशेषे सति निरपेक्षं नान्यद्व्याश्रितान्यपि वचांसि प्रयुज्जानो न
दोषमागिति प्रथनम्]

परस्परनिरपेक्षयोरनयोः प्रज्ञापना तीर्थकरासादना इत्यस्यापवादमाह ...

पुरिसज्जायं तु पडुच्च जाणओ पण्णवेज्ज अण्णयरं ।

१० परिकम्मणाणिमित्तं दाएही सो विसेसं पि ॥ ५४ ॥

पुरुषजातं प्रतिपन्नद्रव्यपर्यायान्यतरस्वरूपम् श्रोतारं वा प्रतीत्य आश्रित्य ज्ञक
स्याद्वादवित् प्रज्ञापयेत् आचक्षीत अन्यतरत् पर्यायम् द्रव्यं वा—अभ्युपेतपर्यायाय द्रव्यमेव
अङ्गीकृतद्रव्याय च पर्यायमेव कथयेत् । किमित्येकमेव कथयेत् । परिकर्मनिमित्तं बुद्धिसंस्क
रार्थम् । परिकर्मितमतये दर्शयिष्यत्यसौ स्याद्वादभिन्नः विशेषमपि द्रव्य-पर्याययोः प
१५ स्परविनिर्भागरूपमेकांशविपर्ययविज्ञानस्यान्यथा विपर्ययरूपताप्रसक्तिः स्यात् तदितराभावे तद्वि
यस्याप्यभावात् ॥ ५४ ॥

इति तत्त्वबोधविधायिन्यां सम्मतिटीकायां प्रथमकाण्डम् ॥

१ “पर शङ्कते” इति निर्दिश्य समुद्रुतमिद पक्षमित्यम्—

“नामूर्त्तं मूर्त्तता याति मूर्त्तं नायात्यमूर्त्तताम् ।

यतो बन्धाद्यतो न्यायादात्मनोऽसंगतं तथा ॥ ४१ ॥—शास्त्रवा० समु० स्त १ ।

१ सम्मति-इ० वा० वा० । सम्मति-रु० भा० आ० । ३ प्रथमं काण्डं इ० ।

